МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Вадима Гетьмана

Історія українського суспільства 1991—2024 рр.: ШЛЯХ ДО СВОБОДИ

Навчальний посібник

За загальною редакцією ***Т. М. Ніколаєвої***

Видання здійснено за сприяння Народного Руху України

КНЕУ КИЇВ 2025

УДК 94(477)(075.8)
І11

Колектив авторів

Т. М. Ніколаєва (кер. авт. кол.), канд. іст. наук, доцент, професор кафедри (розділ 4, 9); **В. А. Гапоненко**, доктор політ. наук, професор (розділ 1); **Н. А. Бабарикіна**, канд. пол. наук, доцент (розділ 5); **В. О. Кулик**, старш. викладач (розділ 7); **Ю. М. Манелюк**, канд. політ. наук, доцент (розділ 6); **О. М. Назарчук**, канд. істор. наук, доцент (розділ 1); **С. А. Піддубний**, канд. політ. наук, доцент кафедри (розділ 2); **І. С. Погорєлова**, канд. істор. наук, доцент (розділ 3); **О. С. Топчій**, канд. істор. наук, старш. викладач (розділ 8); **Н. В. Чубур**, канд. пед. наук, доцент (розділ 6).

Рецензенти

І. Д. Дудко, д-р. політ. наук, професор кафедри парламентаризму (Навчальний-науковий інститут публічного управління та державної служби, Київський національний університету імені Тараса Шевченка)

Н. П. Клименко, канд. і. наук, доцент кафедри історичної та громадянської освіти (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)

Ю. О. Чалюк, д-р. екон. наук, професор кафедри економічної теорії (Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана)

Рекомендований до друку
Науково-методичного радою КНЕУ імені Вадима Гетьмана
Протокол № 9 від 24 квітня 2025 р.

Історія українського суспільства 1991—2024 рр.: ШЛЯХ
І11 ДО СВОБОДИ [Електронний ресурс] : навч. посібник. За заг. ред. Т. М. Ніколаєвої. Київ : КНЕУ. 2025. 439, [1] с.
ISBN 978-966-926-556-2

Посібник присвячено висвітленню ключових етапів відновлення і розвитку української державності до початку 2025 р. Подано комплексний огляд суспільних трансформацій — політичних, економічних, освітніх, культурних і духовних, що формують сучасну Україну. Особливу увагу приділено російсько-українській війні як боротьбі за незалежність і свободу, а також міжнародній підтримці, що відіграє визначальну роль у зміцненні держави. В авторському підході до висвітлення історії України 2014—2025 рр. поєднано аналітичну оцінку подій із розумінням їх динамічності та неповної відкритості окремих процесів.

Видання стане у пригоді як здобувач освіти, так і усім ти, хто прагне глибше пізнати новітню історію України.

УДК 94(477)(075.8)

Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу авторів заборонено

ISBN 978-966-926-556-2

© КНЕУ, 2025

«Історія українського суспільства 1991—2024 рр.: Шлях до свободи» — подяка УКРАЇНСЬКОМУ ВОЇНУ

Історія незалежної України — це історія боротьби, надій, втрат і перемог. Від перших кроків державності у 1991 році до нинішніх подій початку 2025 року українське суспільство проторувало складний шлях, вибудовуючи власну державу, економіку, культурний простір і захищаючи свою свободу. Саме цей непростий процес автори мали на меті відобразити у навчальному посібнику **«Історія українського суспільства 1991—2024 рр.: Шлях до свободи»**.

В умовах триваючої російської агресії, інформаційної війни та масованих спроб перекручення історичних фактів українське суспільство особливо гостро відчуває потребу у правдивій і достовірній інформації. Автори посібника докладали зусиль у підборі матеріалу, щоб цей посібник не лише фіксував факти, а й формував свідомість громадян, здатних критично мислити, аналізувати події та робити висновки, необхідні для розвитку нації, а також спонукав брати на себе відповідальність у найскладніші моменти життя суспільства.

Структура і тематика посібника висвітлює окремі аспекти українського життя.

Трансформацію політичної системи України подано у посібнику як безперервний процес боротьби за демократичні цінності. Автори детально аналізують перехід від радянських моделей управління до утвердження демократичних інституцій, акцентуючи увагу на революційних подіях і реформах, що зміцнили засади народовладдя.

Важливо, що економічні перетворення та їхні виклики у житті українського суспільства показано як успіхи ринкових

реформ, інтеграцію у світову економіку, так і важкі випробування кризами, олігархізацією та війною.

Україну у системі міжнародних відносин розглянуто через призму боротьби за міжнародне визнання держави, євроатлантичну інтеграцію та вибудову стратегічних партнерств. У посібнику детально висвітлено шлях до асоціації з ЄС, співпрацю з НАТО та підтримку союзників у часи Великої війни.

Українo-російські відносини показано як тривалий шлях колонізації та боротьби за ідентичність, як імперсько-совєтська асиміляція у пострадянську добу набула нових форм гібридного впливу і привела до відкритої агресії РФ у XXI ст., ставши кульмінацією боротьби України за свободу, незалежність і цивілізаційний вибір.

Освіту та науку України у пропонованому посібнику представлено як процес модернізації системи знань, розвиток вищої освіти за європейськими стандартами, успіхи українських науковців у складних обставинах.

Становлення спорту в Україні подано як через розвиток професійного спорту, так і популяризацію масових спортивних заходів.

Відродження і трансформація культури в Україні охарактеризовано процесами повернення до національної ідентичності, культурної дипломатії, національним самоствердженням, збереженням історичної пам'яті.

Міжконфесійні відносини незалежної України висвітлюються об'єктивно: через прагнення до свободи віросповідання, ідеологічний влив УПЦ МП на суспільство та відродження Православної Церкви України.

У розділі, що висвітлює події російсько-української війни, відображено не лише хронологічне подання історичних подій із сучасної історії України, а й те, як системно і цілеспрямовано РФ готувалася до знищення незалежної Української держави, використовуючи гібридні та асиметричні методи впливу.

У цьому розділі фрагментарно висвітлено приклади звитяги і героїзму тих, хто став до супротиву агресору, роль Збройних Сил України, волонтерського руху і громадянської стійкості суспільства у боротьбі за свободу і незалежність, а також важливу роль у цій боротьбі міжнародних партнерів України.

Особливий акцент зроблено на умовах, у яких сьогодні твориться історія: окупація частини територій, знищення ворогом української культури, систематичні репресії проти мирного населення, руйнування освітніх закладів і пам'яток і бомбардування цивільної інфраструктури.

У цьому контексті виклик для авторів полягав у надзвичайній складності об'єктивного опису реалій війни: багато фактів лишаються закритими або ще чекають відкриття після завершення бойових дій.

Важливо вказати і на особливість пропонованого посібника з історії сучасної України: тут описані події, що відбуваються просто зараз, тому автори висловлюють більш суб'єктивне бачення подій, що ще тривають. І хоча погляди авторів виважені та аргументовані, зрозуміло, що з часом, у міру накопичення історичних фактів і переосмислення набутого досвіду, інтерпретації подій можуть бути уточнені, систематизовані й адаптовані відповідно до ширшого історичного контексту, що, втім, не зменшує цінності пропонованої роботи.

Автори посібника прагнули не лише обмежитися констатацією подій, свідками яких були навіть самі, як і більшість тих, кому ця праця пропонується. Авторський підхід — це намагання аналітично і виважено підійти до історичних фактів.

Авторський колектив прагнув донести не лише хронологію змін, а й допомогти зрозуміти глибинні причини політичних криз, економічних труднощів, соціальних викликів. Намагання донести увагу до перемог і поразок українського суспільства і розкрити важливу істину: історія — це не тільки низка здобутків, а й важкі уроки, що потребують глибокого осмислення та урахування помилок.

У посібнику викладено *завдання для самостійного аналізу, творчі проєкти і питання для самоконтролю*, спрямовані не лише на перевірку знань, а й на стимулювання власної активної позиції.

Це запрошення до усвідомлення історії не як застиглої хроніки, а як живого процесу, у якому кожен може і має стати творцем змін. Таке завдання сьогодні є надважливим: саме молодь — це та сила, яка розбудовуватиме Україну після перемоги.

Віра в перемогу звучить у кожній темі. Ми розуміємо, що шлях до свободи — це перш за все боротьба на фронті,

а також боротьба за правду, пам’ять, ідентичність у кожному місті й селі, у кожній школі й університеті. Тому що саме український воїн виборює кожен клаптик української землі, відвойовуючи шлях до свободи. Від нас — цивільних — залежить всеосяжна підтримка фронту. Це заклик думати, пам’ятати і діяти! Це джерело для тих, хто вірить у силу правди, незламність духу і майбутнє вільної України.

Тема 1

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

1. Сутність, чинники та етапи трансформації політичної системи України.
2. Особливості конституційного процесу та державотворення України 1991—2022 рр.
3. Еволюція політичної системи крізь призму громадської участі.
4. Трансформація політичних відносин в Україні.

Вивчивши матеріали теми, *здобувач знатиме*: зміст понять «політична система» і «політична трансформація»; особливості розвитку політичної системи України; основні етапи політичної трансформації України; специфіку становлення української політичної нації.

Після опанування матеріалів теми *здобувач умітиме*: розрізняти етапи трансформації політичної системи, виокремлювати чинники розвитку політичної системи та демократії, розбиратися в особливостях політичної трансформації загалом і прогнозування тенденцій її подальшої еволюції в Україні.

1. Сутність, чинники та етапи трансформації політичної системи України

У 1991 р. в Україні було проголошено незалежність і курс на демократизацію політичної системи. До передумов демократизації, сформованих ще за радянський період, відносимо зародження громадянської опозиції та активності у формі дисидентського і правозахисного руху у 1970-ті рр. Особливого значення ці процеси набули наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років. Наприклад, відбулись перші вибори до Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі, за результатами якого більшість у 239 депутатів склали представники партійної номенклатури, так звані червоні директори, однак були представлені й демократичні опозиційні сили («Демократичний блок» 111 мандатів). Опозиційна фракція «Народна Рада» на чолі з Ігорем Юхновським налічувала 125 депутатів: від Львівщини — 24, Києва — 17, Івано-Франківщини — 11, Харківщини — 10. Заступниками «Народної Ради» було обрано Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Олександра Ємця, Володимира Філенка, секретарем Леся Танюка.

У такому складі Верховна Рада УРСР заклала основні принципи і орієнтири подальшого формування політичної системи, зокрема ухвалила закони про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування, структуру органів виконавчої влади республіки, міліцію та податкову службу. 24 жовтня 1990 р. з Конституції УРСР було вилучено статтю, яка закріплювала однопартійну політичну систему. 16 липня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет України, яка передбачала створення власної системи органів державної влади.

З 1991 р. український національний уряд несе відповідальність за провадження демократичних реформ, а політична система у світовій науковій літературі характеризується як *трансформаційна* (*перехідна*).

Звідси маємо зупинитись на визначенні понять «політична трансформація» і «демократизація».

Як свідчить історичний перебіг, на пострадянському просторі процес демократизації ускладняється як випадками редемократизації, так і затягненням процесів демократизації. Здебільшого йдеться про встановлення гібридних режимів.

В Україні періодизація політичної трансформації може базуватися на основі циклів *коливання між авторитаризмом і демократією*.

Етапи політичної трансформації в Україні

1-й етап— від «Революції на граніті» до перших парламентських виборів.

2-й етап — від страйків шахтарів до ухвалення конституції;

3-й етап — від акцій «Україна без Кучми» до проєкту змін до Конституції.

4-й етап — від Помаранчевої революції до авторитарного реваншу.

5-й етап — від Революції Гідності і донині.

У науковій літературі періодизація новітньої історії України базується на конституційних і нормативно-правових змінах функціонування політичної системи. У такий спосіб можна виділити наступні періоди:

1) від здобуття незалежності до укладення конституційного договору;

2) до прийняття Конституції України 1996 р.;

3) до здійснення конституційної реформи 2004 р.;

4) до відміни конституційної реформи 2010 р.;

5) поновлення у 2014 р. чинності Конституції редакції 2004 р. зі змінами і доповненнями.

Слід наголосити, що кожна з окреслених змін позначилась на трансформації політичної системи загалом.

Низка дослідників періодизацію історичного розвитку політичних інститутів розглядають як етапи трансформації кланово-олігархічної системи. За цим критерієм виділимо неопатрімоніальний, клієнтелістський, непотичний, популістський.

Попри доволі песимістичний погляд на етапи становлення української державності, варто звернути увагу на посилення змагальності і конкуренції, що є очевидним зрушенням у бік демократії.

Детальніше ці етапи будуть охарактеризовані у наступних параграфах.

2. Особливості конституційного процесу та державотворення України 1991—2024 рр.

Конституційний процес в Україні був складним і суперечливим. Попри численні дискусії щодо основних засад державотворення та функцій основних органів державної влади, він досі не завершився.

Так, український парламент І скликання зібрався і почав роботу ще в іншій державі, а тому за своєї каденції фактично відбувалось стихійне відпрацювання функцій без нового формального статусу: діяльність цієї Верховної Ради регламентувались законом УРСР, але припадала на утвердження незалежності України та перші кроки державного будівництва. Попри це було досягнуто значних успіхів порівняно з радянською авторитарною системою.

Зокрема, 19 травня 1991 р. затвердила Концепцію нової Конституції України, яка серед основних положень передбачала державну модель управління у формі президентської республіки, запровадження посади президента і віцепрезидента країни.

У Законах «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР» і «Про Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. законодавча влада, навпаки, посилювала свої функції, саме щодо кадрових призначень, а посаду віцепрезидента так і не було запроваджено.

Верховна Рада ІІ скликання спочатку взяла участь у підписанні Конституційного договору, а згодом і Конституції України. За Конституційним Договором, укладеним між Президентом і Верховною Радою України 8 червня 1995 р., до кадрових повноважень Президента України належало право:

— призначати прем'єр-міністра; формувати уряд;

— призначати і звільняти вище командування Збройних Сил;

— подавати кандидатури (спільно з Головою Верховної Ради України) для призначення половини складу Конституційного Суду;

— подавати кандидатури для призначення Верховною Радою України на посади Голів Верховного Суду, Вищого арбітражного суду, Національного банку України;

— призначати за поданням Міністерства юстиції суддів загальних та арбітражних судів; призначати і відкликати дипломатичних представників України в інших державах та міжнародних організаціях;

— подавати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо персонального складу Центральної виборчої комісії;

звільняти з посад урядовців.

До політичних повноважень Президента належали:

• головування в уряді та системі органів державної виконавчої влади;

• створення, реорганізація та ліквідація міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади; скасування актів центральних та місцевих органів державної виконавчої влади;

• управління майном, що перебувало у загальнодержавній власності;

• очолювання Ради національної безпеки;

• головнокомандування.

28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України, яка утвердила президентсько-парламентську республіку. Ухвалення Основного Закону ствердило такі зміни у здійсненні влади:

— глава держави не належить до виконавчої гілки влади;

— Кабінет Міністрів України отримав місце вищого органу у системі органів виконавчої влади;

— зросла роль Прем'єр-міністра, що несе відповідальність за здійснення урядової політики.

Основна *суперечність* Конституції 1996 року: подвійний статус інституту Прем'єр-міністра: залежність від кадрових рішень Президента та відповідальність за успішність державної галузевої політики.

У підсумку можемо зазначити, що всі політичні інститути зазнали глибоких трансформацій і випробували майже всі відомі моделі. Проте політичні інститути не досягли належної ефективності і вкорінення у суспільно-політичну практику через необхідність конкурувати з неформальними авторитарними інститутами (корупцією, неопатримоніалізмом, клієнт-патронськими відносинами).

III скликання Верховної Ради (1998—2002) хоча й не зазнало змін конституційно проголошених засад її діяльності, однак, пережило так звану парламентську революцію. Проведений у 2000 р. за ініціативою Л. Кучми референдум започаткував значне скорочення функцій парламенту та зниження його ролі у політичному процесі.

Верховна Рада IV скликання в грудні 2004 р. проголосувала за конституційну реформу, суттю якої було істотне посилення ролі парламенту, і навіть розпочала роботу в новому режимі в 2006 р. У період каденції Верховної Ради VI скликання відбулася реставрація Конституції України зразка 1996 р. і повернення за змістом до президентської форми правління. А парламент VII скликання був змушений знову повернути норми Конституції 2004 р. і парламентсько-президентську модель держави.

З 2014 р. в Україні затверджено парламентсько-президентську модель республіки. втім деякі суперечності у функціонуванні сучасних органів державної влади так і не вдалось усунути, які здебільшого стосуються не конституційних норм, а практики їхнього застосування.

По-перше, в новітній історії Української держави є чимало прикладів перебільшенням президентом України конституційних повноважень. Наприклад, достатньо часто президенти необґрунтовано розпускали парламент. Серед формальних підстав розпуску парламенту, за Конституцією, є нездатність розпочати пленарні засідання або неможливість сформувати коаліцію депутатських фракцій протягом 30 днів однієї чергової сесії, а також не сформування персонального складу Кабінету Міністрів протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України. Так, з дев'яти скликань Верховної Ради не закінчили строк каденції чотири.

Парламенти розпускались переважно під впливом політичних причин. Так, у 1993 р. добровільно у відставку пішов парламент, сформований ще в іншій державі, разом із президентом та урядом під тиском масових страйків шахтарів. Розпуск Верховної Ради у 2007 р. став результатом тривалої політичної кризи, що бере початок з формування «Антикризової коаліції» і закінчується у червні 2007, коли 66 народних депутатів із «Нашої України» та 103 БЮТівці склали мандати. Позачергові вибори 2014 р. в Україні відбулися після Революції Гідності та під впливом її наслідків. Проросійський парламентський склад парламенту, масовий вихід депутатів з провладної Партії регіонів становили морально-етичну підставу для розпуску парламенту.

Не став винятком і розпуск парламенту у 2019 р.: мотивом розпуску Верховної Ради VIII скликання була популярність цієї ідеї

серед виборців, розчарованих невиконаними передвиборчими обіцянками депутатів. Внаслідок цього виник конституційний конфлікт між президентом і парламентом стосовно підстав дострокового припинення повноважень. Адже формально коаліція тільки розпалася і мала 30 днів для формування нового складу, хоча формально не існувала вже давно. Конституційний Суд України вирішив суперечність на користь президента, оскільки, як вказано у висновку, у Конституції України та Регламенті Верховної Ради України не визначено деталей і процедури припинення діяльності коаліції депутатських фракцій, попри відповідні вимоги ст. 83 Конституції України.

Отже, розпуск Верховної Ради VIII скликання відбувався у складних суспільно-політичних умовах, що стимулювали представників політичної еліти штучно створювати обставини для правового обґрунтування розпуску. Цікаво також звернути увагу на той факт, що всі розпуски вищого представницького органу відбулись за парламентсько-президентської форми правління.

Часто президент використовував право розпуску парламенту як метод політичного тиску на Верховну Раду. Зокрема, у 1995 р. під час обговорення закону про владу Л. Кучма погрожував відставкою законодавчого органу, обґрунтовуючи цю вимогу неспроможністю прийняти такий закон. Подібна ситуація склалась і у 1996 р. під час обговорення Конституції. Загроза розпуску існувала також і напередодні парламентських виборів 1998 р., коли бюджетний процес у Верховній Раді до літа ще не був завершений та обговорювався закон про пропорційні вибори до парламенту.

Важливим елементом політичного впливу президента є його право законодавчої ініціативи та можливість надавати законопроєктам статус невідкладних. Як свідчить зарубіжна конституційна практика, ця норма вважається скоріше винятком, аніж правилом. І тому низка дослідників переконані, що право законодавчої ініціативи надавати президенту недоречно.

Це твердження доводить і аналіз діяльності президентів України у цій галузі. Парадоксальним є той факт, що багато законопроєктів, які визначені президентом як невідкладні, були ним же не підписані та скасовані Верховною Радою.

Перевищувати конституційні повноваження президенту дозволяють і законодавчі прогалини в регламентації предметних меж нормативних президентських указів. Як свідчить статистика, президенти ухвалювали певні у укази з економічних питань, які належать до компетенції Верховної Ради, а також — приймали

управлінські рішення, що потребували фінансування з державного бюджету, тобто перебувають у віданні Кабінету Міністрів.

Багато можливостей політичного тиску президента на Верховну Раду породжує неврегульованість інституту вето глави держави і нечіткість конституційної процедури його подолання. Так, у ст. 94 Конституції зазначено, що у випадку прийняття Верховною Радою під час повторного розгляду закон не менш як двома третинами голосів, президент змушений підписати й офіційно оприлюднити його у десятиденний термін. Якщо у разі повторного прийняття закону були допущені порушення регламенту, то це може слугувати підставою передачі питання на розгляд Конституційного Суду.

Однак президент може застосувати механізм багаторазового ветування або недотриматись строків підписання законів, оскільки правових наслідків недотримання положень ст. 94 Конституції невизначені в частині покладення на главу держави обов'язків: а) вмотивовувати і б) сформулювати свої пропозиції до закону, а також викладенням ветованих законів у новій редакції.

У випадку подолання вето президента не менш важливого значення набуває процес промульгації законів. Попри те, що у ст. 94 Конституції зафіксовано часові рамки підписання та оприлюднення прийнятих Верховною Радою законів, практика порушення цих строків президентом («приховане ветування») доводить факт відсутності в цій площині будь-якої відповідальності, адже ані первинна редакція Конституції 1996 р., ані законодавство не передбачали механізму юридичної відповідальності президента за ці порушення.

До механізмів політичного впливу на управлінську діяльність можемо віднести президентські доручення прем'єр-міністрові, розширення функцій Адміністрації президента, невизначеність статусу Адміністрації президента, що дає змогу кожному президенту на власний розсуд вирішувати це питання і робити голову адміністрації впливовою політичною особою, як це було, зокрема, за президентства Л. Кучми.

Л. Кучма започаткував таку негативну традицію, як докорінна зміна чиновницького апарату, що лишився у спадок від попереднього президента. Голова його адміністрації став впливовою політичною особою. У перші місяці президентства Кучма почав створювати нові структури при президентові. Попри те, що другий Президент мотивував це необхідністю відходу від радянської системи, дослідники здебільшого критикують такі його дії за прагнення контролювати всі ключові сфери суспільного життя та «працевлаштовувати своїх людей».

Іншими словами, президенти прагнули виходити за межі конституційних повноважень, маніпулювати нормами закону та ін.

По-друге, відсутній безпосередній зв'язок між громадянами і посадовцями. Для виборців склад правлячої коаліції часто ставав неочікуваним. Так, широка коаліція у складі соціалістів, Партії регіонів склалася у результаті боротьби за розподіл державних посад. 6 липня 2006 р. Партія регіонів і Комуністична партія України (КПУ) підтримали кандидатуру лідера Соціалістичної партії України (СПУ) О. Мороза, що стало основою для повного переформатування структури парламенту та домінування антиукраїнських сил, хоча О. Мороз був активним учасником Помаранчевої революції та сприймався як представник опозиції. Конституційну більшість цієї коаліції було сформовано завдяки міжфракційним переходам окремих депутатів, що стало можливим через відсутність чітких законодавчих норм із цього приводу.

По-третє, низка суперечностей роботи парламенту в межах Конституції належать до царини депутатської етики та дисципліни. Так, Комітет виборців України регулярно оприлюднює статистику щодо відвідуваності депутатами пленарних засідань, які свідчать про те, що в середньому лише половина народних обранців регулярно присутні у Верховній Раді. А громадська організація «Чесно» в інтерактивному режимі наводить поіменні дані про випадки «кнопкодавства». Спеціальний вебпортал дозволяє ознайомитись з фактами неособистого голосування із зазначенням дати і часу.

Існують численні дослідження щодо дотримання депутатами передвиборчих обіцянок. За інформацією моніторингу громадської організації «Слово і діло», кандидати у народні депутати «щедро» обіцяють навіть те, що не належить до їхньої компетенції, але не поспішають виконувати свої пропозиції.

Нарешті нерегламентованими лишались питання децентралізації. Статус місцевого самоврядування України затверджено у Конституції. За ст. 7 Основного Закону, в Україні затверджуються гарантії місцевого самоврядування, зокрема, територіальній громаді надається статус основного суб'єкта місцевого самоврядування, що може здійснювати управління на місцевому рівні як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські районні й обласні ради та їх виконавчі органи. За ініціативою громадян також можуть створюватись будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, що наділяються частиною компетенції, фінансів, майна міської ради. Таке положення територіальної громади цілком відповідає міжнародній практиці.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. визначає правовий статус основних суб'єктів місцевого самоврядування. Поштовх до поглиблення процесів децентралізації дало затвердження таких нормативних документів, як Концепція реформування місцевого самоврядування в Україні (2014) і Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015). У цих документах визначено напрями, механізми і строки запровадження ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади, цілі функціонування цього інституту, а саме підтримки повноцінного життєвого середовища громадян, задоволення їхніх інтересів на відповідній території, надання доступних публічних послуг високої якості, розвиток інститутів прямого народовладдя, забезпечення співпраці держави та територіальних громад. Також доцільним видається задекларований у цих документах принцип паритетності безпосередніх і представницьких форм місцевої демократії.

Проте конституційний процес в Україні триває і після 2014 р. Наприклад, проєкт змін до Конституції України П. О. Порошенка визначав мету децентралізації як посилення конституційно-правового статусу місцевого самоврядування, уточнював її зміст як права і спроможності жителів громад прямо та опосередковано самостійно вирішувати питання місцевого значення. Втім цей документ так і не був ухвалений.

Новий етап розвитку місцевого самоврядування в Україні має стати внесення змін до Конституції України. Згідно з проєктом № 2598 передбачалося створення у місцевих рад власних виконавчих органів замість РДА та ОДА, а представництво державної влади мав забезпечити префект. Однак у січні 2020 р. законопроєкт був знятий з розгляду, втім поставлені в ньому питання зберігають актуальність.

В Україні з лютого 2015 р. триває процес добровільного, скоріше добровільно-примусового, об'єднання територіальних громад. У такий спосіб центральні органи влади в Україні відгукнулися на вимоги держав-партнерів провести децентралізаційні реформи, спробували оптимізувати бюджетні витрати. Проте замість ліквідації облдержадміністрацій і райдержадміністрацій, які витрачають значну частину фінансових ресурсів і є зайвими за умови передачі влади на місцях виконкомам місцевих рад, прийняли рішення розпочати децентралізацію шляхом об'єднання територій і скорочення витрат на утримання органів місцевого самоврядування. У цьому дослідники також вбачають недолік децентралізаційних змін.

Привертає увагу практика застосування інтерактивних технологій у вирішенні проблем громад. Це, зокрема, комунікаційна платформа «Відкрите місто», до якої підключилися 60 міст України, «Соціально активний громадянин» — в Одесі, «Зробимо разом» — у Києві. У багатьох громадах, наприклад, в Одесі, Львові, Івано-Франківську, Сумах, Кривому Розі, Ужгороді та інших містах, успішно функціонують спеціальні вебсервіси, які дають змогу звернутися до органів місцевого самоврядування та перевірити стан виконання звернень громадян.

Проєкт змін до Конституції України запропонував і В. О. Зеленський у грудні 2019 р. Цей документ передбачав зміни щодо адміністративно-територіального устрою, права та спроможності громади вирішувати питання місцевого значення, на безпосереднє здійснення місцевого самоврядування шляхом виборів, місцевих референдумів, місцевих ініціатив. Також було запропоновано для адміністративного нагляду за органами місцевого самоврядування запровадити інститут префектів, якого призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету Міністрів України Президент України.

Саме останній пункт викликав хвилю обговорень у суспільстві, ЗМІ, експертному середовищі. Категоричну непідтримку законопроєкту висловили **Асоціація міст України**, лідери громад і незалежні експерти у галузі місцевого самоврядування і децентралізації, зарубіжні партнери. Законопроєкт не набув чинності.

Отже, зміни до Основного Закону України та інших нормативних документів не змогли виключити дуалізму виконавчої влади та потенційного конфлікту між Президентом і Прем'єр-міністром, забезпечити ефективне функціонування демократичних інститутів, гарантувати проголошені демократичні принципи.

Безумовно, російсько-українська війна, що триває з лютого 2014 р., і повномасштабне вторгнення рф у лютому 2024 р. ставить нові виклики для функціонування політичних інститутів в Україні. Будь-яка криза, а тим паче відкрита збройна агресія, несе потенційну загрозу демократії. Розглянемо деякі з них.

По-перше, знижується роль представницьких інститутів через послаблення взаємозв'язку із виборцями, заборону поширювати певну інформацію на відкритих сесіях. Верховна Рада України продовжує повноцінну роботу, але рівень довіри громадян до неї падає на противагу посиленню підтримки силових структур. Це пов'язано з питаннями професійної етики депутатів. Адже використання службового становища, неналежне виконання обов'язків, недоброчесність політичної еліти, корупційні та етичні

скандали під час війни, що висвітлюються у ЗМІ, вкрай критично стриймаються суспільством.

По-друге, обмежується частина прав і свобод людини в умовах воєнного часу. Це є об'єктивною потребою, проте важливо, щоб обмеження не стали надмірними, вибірковими і не трансформувались у зловживання владою.

По-третє, погіршення соціально-економічного становища впливає на загострення суспільних суперечностей та потенціал для внутрішніх конфліктів.

Однак наявні і позитивні тенденції політичного розвитку, що дають підстави прогнозувати збереження демократичного вектора трансформаційних процесів. Це консолідованість українського суспільства задля перемоги над зовнішнім ворогом, остаточна кристалізація зовнішньополітичного напряму на євроінтеграцію, громадянська активність.

3. Еволюція політичної системи крізь призму громадської участі

Демократизація суспільно-політичного життя в Україні відбувалась під впливом громадської активності та поступового зміцнення ролі громадянського суспільства. Діяльність громадських організацій регламентується Законом України «Про громадські об'єднання», а також низкою підзаконних актів, зокрема Національну стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні.

Перша редакція Закону «Про громадські об'єднання» була прийнята від 16.06.1992. Тривалий час цей Закон регламентував основні засади діяльності всіх об'єднань громадян, навіть політичних партій. Нині чинним є Закон від 22 березня 2012 р., який визначає такі засади утворення і діяльності громадських об'єднань, як добровільний та самоврядний характер, свобода вибору території діяльності, рівність перед Законом, незаангажованість їх членів, прозорість, відкритість і публічність. Закон зобов'язав всі громадські інститути до перереєстрації протягом 5 років. Затвердив можливість громадського об'єднання набути статусу юридичної особи та неприбуткової організації. Новий Закон також дав можливість громадським організаціям звертатись до органів державної влади з пропозиціями щодо їхньої роботи. Також було введено поняття громадської спілки, що передбачає колективне членство

та об'єднання юридичних осіб. Закон скасовує державний контроль статутної діяльності громадських організацій.

За висновками експертів, законодавчі зміни поступово поліпшують реєстраційні процедури для організацій громадянського суспільства та отримали їхню підтримку. Тепер реєстрація громадської організації триває три дні, а благодійної організації — один день.

Деякі аспекти діяльності громадських організацій регулює Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб — підприємців та громадських формувань». Ним передбачено проведення державної реєстрації юридичних осіб (серед них: громадські об'єднання та благодійні організації) на підставі документів, поданих в електронній формі, тобто здійснення державної реєстрації онлайн.

Підвалини радянського авторитаризму сколихнула «Революція на граніті» — акція громадянської непокори студентів на Майдані Незалежності з 2 по 19 жовтня 1990 р. Її лідерами були Олесь Доній (голова київської Української студентської спілки / УСС), Маркіян Іващишин (голова студентського братства / СБ Львова) та Олег Барков (голова Дніпродзержинської УСС).

Це була широкомасштабна та політизована акція супротиву. Її активісти висунули вимоги дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та призначення нових виборів на багатопартійній основі восени 1991 р., відставки голови Ради Міністрів України Віталія Масола, прийняття закону про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; недопущення підписання нового Союзного договору; повернення в Україну солдатів, які проходять строкову службу за межами держави, і забезпечення проходження служби на території республіки юнакам подальших призовів. Очевидно, що це були справді революційні зміни для радянської дійсності.

Згідно з Постановою Верховної Ради УРСР повністю виконано була лише вимога відставки В. Масола. Інші пункти депутати зобов'язались виконати згодом. Так, забезпечення проходження строкової військової служби громадянами України поза межами республіки лише за добровільною згодою громадянина мали бути внормовані Законом про проходження строкової військової служби громадянами України на території республіки від 30 липня 1990 р., Законом про альтернативну (невійськову) службу.

Укладення Союзного договору постанова визначала як «передчасний» і ставила завдання стабілізувати політичну і економічну ситуацію в республіці, створити правову суверенну Українську державу, прийняти нову Конституцію республіки.

Для націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території України 1 грудня 1990 р. мала бути створена тимчасова комісія для розгляду на сесійному засіданні ВР УРСР висновків Державного арбітражу УРСР, Міністерства юстиції УРСР і Державного комітету УРСР з економіки.

Обмеженість змін на цьому етапі вважаємо наслідком того, що не було переобрано тодішній склад Верховної Ради. Постанова зобов'язала впродовж другої сесії Верховної Ради УРСР прийняти низку нормативних документів, зокрема Закони про вибори на багатопартійній основі, про статус народного депутата, про референдум, про громадські об'єднання та організації, а також провести у 1991 р. референдум щодо довіри чинної Верховної Ради і за необхідності провести дострокові вибори. Як відомо, вирішення названих питань затягнулось на роки.

Опосередкованими наслідками революційних виступів можна вважати Декларацію про незалежність України та проведення референдуму 1 грудня 1990 р. Як показує історія, політична еліта зважилась на рішучі кроки лише під загрозою втратити владу під час серпневого військовий путчу у Москві у серпні 1991 р. Надалі зволікання із поглибленням реформ та прорахунки в економічній політиці звели нанівець демократичні досягнення і поставили питання фізичного виживання більшої частини населення України.

За таких обставин виникає *друга* хвиля громадського незадоволення, яка отримала втілення у вигляді загальнонаціонального страйку шахтарів 1993 р. 7 червня страйк розпочали робітники шахти ім. Засядька, але незабаром його підтримали й інші підприємства Донбасу, тому страйк став одним із наймасовіших в Україні. Крім гострих соціально-економічних проблем, страйкарі вимагали референдум про недовіру президенту і Верховній Раді та надання регіональної автономії Донбасу.

У результаті шахтарських виступів нарешті відбулась зміна вищих органів державної влади, була частково погашена заборгованість по заробітній платі. Натомість замість підняття рівня мінімальної зарплати і решти соціальних вимог, задовольнили інтереси директорів шахт через надання державних дотацій на розвиток шахтарської галузі. Невирішеність цих питань багато років зберігала стан соціальної напруженості у Донбаському регіоні та нерентабельність економіки цілої галузі, що триває й донині.

Президенство Л. Кучми позначилось в історії України як відносна стабілізація економічного стану разом із авторитарними тенденціями у політичній сфері. Саме на цей період припадає встановлення кланово-олігархічної системи управління, що характеризувалась

концентрацією влади в руках президента, демонстративним характером демократичних інститутів, що у публіцистиці дістало назву «кучмізм». Намагання політичної опозиції впливати на політичні рішення спонукала до оприлюднення низки скандалів навколо особистості Л. Кучми та мобілізація громадськості на нову хвилю протестів.

Третя хвиля пов'язана з акціями протесту «Україна без Кучми» 1999—2000 рр. Серед його активних учасників можна назвати Юрія Луценка, Михайла Свистовича, Володимира Чемериса. Попри більш організований та інституціоналізований характер протестів (рух очолювали 24 політичні сили), мітингувальникам бракувало політичної програми. Вони вимагали відставки глави держави і керівництва силових відомств, проведення незалежного розслідування справи вбивства журналіста Георгія Гонгадзе. До поступового спаду акцій громадянської непокори призвів розкол у опозиції. Показовим у цьому випадку став документ, який у публіцистиці названо «Звернення трьох» (президента Л. Кучми, голови ВРУ І. Плюща та прем'єр-міністра В. Ющенка). Підпис В. Ющенка став несподіванкою, оскільки він асоціювався з конструктивною частиною опозиції, натомість виступив на стороні влади. У зверненні було засуджено дії мітингувальників і прочитувався заклик до мирного врегулювання ситуації. Як наслідок, акції громадянської непокори завершились проведенням показового референдуму на підтримку конституційних змін, які так і не були втілені в життя.

Четвертий етап боротьби за втілення демократичних реформ розпочався у 2004 р. через Помаранчеву революцію, основною вимогою якої було недопущення фальсифікації виборів. Вважаємо саме події 2004 р. найбільш організованими в історії українських протестів: керованими конкретними інститутами, що включали як представників парламентської опозиції, так і громадських організацій і рухів, супроводжувались агітаційною роботою, виробленням об'єднуючих символів, побутовим забезпеченням мітингувальників. Саме у результаті цього вдалося досягти чи не найглибших перетворень в країні. Так, відбувся перехід до парламентсько-президентської форми республіки. Вже до третього туру виборів президента України було внесено зміни до виборчого законодавства, змінено склад ЦВК.

Події 2004 року також сприяли значним трансформаціям у складі правлячої політичної еліти. Зокрема, підвищився рейтинг довіри до багатьох політиків, активістів Майдану, що сприяло їх призначенню на важливі державні посади: Віктор Ющенко — став

президентом України, Юлія Тимошенко — прем'єр-міністром, Петро Порошенко — секретарем РНБО, Олександр Турчинов очолив СБУ, Юрій Луценко став міністром внутрішніх справ.

Як з'ясувалось у подальшому, учасники акцій громадянської непокори прагнули набагато більшого, ніж було вміщено у найвідоміших лозунгах 2004 р.: зокрема, не було проведено належного розслідування у справі вбивства Г. Гонгадзе, ефективних антикорупційних заходів. Показова люстрація торкнулась лише адміністративного апарату органів державної влади, який має бути аполітичним за природою, а тому це лише знизило якість управління. Розчарування у результатах Помаранчевої революції наростало через відсутність консенсусу серед правлячих еліт та боротьбою за владу.

Це призвело до не менш глибокого реваншу авторитарних сил — відміни конституційних змін у 2010 р., судові процеси над опозиційними лідерами Ю. Тимошенко та Ю. Луценком, що фактично стали новою для незалежної України практикою політичних репресій та підпорядкування судової гілки влади.

Нарешті, *п'яту хвилю* демократизації пов'язуємо з Революцією Гідності та подіями 2013—2014 рр. На початку для координування стихійної акції протесту лідери опозиційних партій: Віталій Кличко, Олег Тягнибок і Арсеній Яценюк оголосили про створення Штабу національного спротиву. Серед найактивніших груп Євромайдану варто назвати українське студенство, футбольних фанатів, пересічних громадян. Однак загалом соціальне представництво було широким і більшість учасників протестів не декларували належність до жодних політичних чи громадських організацій.

Безумовно, у пам'яті українців найбільш шанованими будуть Герої «Небесної сотні» — трагічно загиблі протестувальники під час подій 2013—2014 рр., обстоюючи цінності свободи і незалежності, що охопили всю Україну. Найбільше загиблих (а саме 48 осіб) припадає на 20 лютого 2014 р. на майдані Незалежності у Києві. Це люди різного віку, соціального походження, професій (увесь перелік — за посиланням https://nebesnasotnya.com/).

Активісти Революції Гідності висунули вимоги підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, відставки уряду та президента, скликання позачергової сесії Верховної Ради, відміни «диктаторських законів» від 16 січня 2014 р., люстрації чиновників, звільнення Ю. Тимошенко.

Формально усі ці вимоги були виконані. Досягненнями Революції Гідності стало відновлення Конституції у редакції 2004 р., Закон «Про очищення влади» та ін. Договір про Асоціацію було

підписано у липні 2014 р. президентом П. Порошенком. Втім обіцяного поглиблення реформ так і не відбулося. Це зумовило нищівну поразку правлячих політичних сил на виборах 2019 р.

Так, з 2014 р. після Революції Гідності партійна палітра України суттєво змінилася. На виборах 2014 р. лише одна партія «Батьківщина» була представлена в попередньому парламенті. Усі інші парламентські фракції стали новими проєктами представників старої політичної еліти держави. Мінливість відсотка голосів, відданих за партії у 2014 р. порівняно з 2012 р., стрімко зросла майже вдвічі і становила 55,4 %.

Знаковими подіями у формуванні сучасних політичних партій стали усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів, КПУ, прийняття законів про декомунізацію. Внаслідок цього підтримка партій лівого спрямування різко впала і сформувала запит населення на альтернативні політичні сили цього спектра. Цю нішу на сьогодні вдало заповнили популістські політичні сили.

Також важливим чинником сучасної багатопартійності стала нагальна потреба самоорганізації суспільства для опору російській агресії та протидії сепаратизму, посилення патріотизму, що сприяло виникненню партій на основі громадських формувань учасників Майдану («Правий сектор», засновник Дмитро Ярош), учасників АТО у складі добровольчих батальйонів (партія «Національний корпус» під керівництвом Андрія Білецького, створена на основі Цивільного корпусу «Азов»), внаслідок поділів уже створених структур («Національний рух «Державницька ініціатива Ярoша» / ДІЯ).

2014—2016 рр. стали рекордними у кількості нових політичних партій: у цей період з'явилась майже половина від нині зареєстрованих політичних партій. Так, у 2014 р. було зареєстровано 39 партій; у 2015 р. — 79; у 2016 р. — 42. На наш погляд, це зумовлено спробами політиків підлаштуватись під кон'юнктуру політичного ринку, адже старі політичні сили дискредитували себе в очах виборців, а це спонукало політиків створювати нові політичні бренди.

Голосування на виборах 2014 і 2019 рр. не продемонструвало такого ж жорсткого протистояння між виборчими преференціями західних і східних регіонів України, як це було під час виборів 2012 р. Це вказує на становлення більш консолідованої позиції представників різних регіонів. Очевидно, частково це можна розглядати як наслідок усвідомлення загрози загострення протистояння між провідними політичними силами та посилення

напруженості у суспільстві через штучну актуалізацію соціокультурного поділу.

Важливим зрушенням варто вважати прагнення багатьох політичних партій декларувати відкритість джерел фінансування політичної діяльності. Оскільки однією з вимог Майдану було відсторонення олігархів від влади, партії у виборчій кампанії 2014 р. намагалися демонструвати прозорість власних джерел фінансування і непричетність до олігархічних фінансів.

Трансформація партійної системи продовжується і в умовах російсько-української війни. Одним із важливих факторів її зміни є зникнення запиту на проросійські сили та заборонена деяких партій були за колаборантську діяльність. Після початку повномасштабного вторгнення рф у лютому 2022 р. у травні 2022 р. Законом було розширено перелік підстав для відповідного судового рішення. До них, зокрема, належить виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії проти України. Як результат свою діяльність припинили 18 політичних сил (політичні партії «Держава», «Наші», «Опозиційний блок», «Русь єдина», «Ліва опозиція», «Прогресивна соціалістична партія України», «Партія Шарія», «Опозиційна платформа — За життя», «Щаслива Україна», «Соціалісти», «Блок Володимира Сальдо», «Союз лівих сил», «Справедливості та розвитку», «Велика Україна», «Робітнича партія України (марксистсько-ленінська)».

Проте відкритим лишається питання про те, які політичні сили займуть звільнену нішу. Вже нині політичні аналітики висувають пропозицію внести зміни до Виборчого кодексу та обмежити доступ осіб, які є зрадниками України (https://www.chesno.org/traitors/).

Політологи припускають тенденцію поляризації українського суспільства та формування двопартійної (двополярної) системи. Для прикладу може відбуватись умовний поділ на партії «військових» і партії «цивільних» або влади та опозиції. І дійсно, активність російсько-української війни створює нові напрями дискусій, які можуть стати основою партійного структурування. Це, зокрема, питання про рівень мілітаризації суспільства (пріоритети бюджетного фінансування ЗСУ та оборонно-промислового комплексу над іншими, врегулювання військового обов'язку); про укладання мирної угоди або подальшого співіснування з рф як країною-агресором; про моделі економічного розвитку; про відкритість до зовнішніх впливів, зокрема євроінтеграції.

За будь-яких умов соціологічні дані доводять високий рівень довіри до військовослужбовців, волонтерів, представників гро-

мадських організацій, що здатні конкурувати з представниками влади на наступних виборах.

Також в Україні спостерігаються тенденції до розширення співпраці держави та громадянського суспільства. Потенційний канал їхньої взаємодії — це громадські ради. Це інститути, створені при Кабінеті Міністрів та органах виконавчої влади для громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, забезпечення прозорості діяльності цих структур.

Практика залучення громадськості до спільної роботи з органами виконавчої влади розпочалася ще 1993 р. Однією з перших була створена Рада підприємців України при Кабінеті Міністрів України (постанова КМУ від 22 березня 1993 р. № 210). Обов'язкове створення ГР при органах виконавчої влади було започатковане 2004 р. Указом Президента України від 31.07.2004 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та Постановою Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики».

Ці нормативні акти помітно активізували створення громадських рад. На сьогодні відповідні інститути функціонують майже у всіх обласних державних адміністраціях, при Міністерстві внутрішніх справ, Міністерстві юстиції, Службі безпеки, Генеральній прокуратурі України.

Позитивним аспектом діяльності громадських рад є залучення до розробки державних рішень осіб, що беруть безпосередню участь у практичній діяльності у цій галузі. Наприклад, у складі громадської ради при Міністерстві промислової політики присутні близько 12 представників вітчизняних промислових компаній і бізнес-асоціацій, членами громадської ради при Міністерстві аграрної політики є близько 30 представників аграрного бізнесу.

Розвиток громадянського суспільства ілюструє виникнення нових громадських організацій у відповідь на воєнні дії рф на території України. Саме ці організації спонукали до згуртування громадян і консолідації різних політичних груп. Здебільшого захист прав людини на окупованих територіях провадять громадські організації. Серед найвпливовіших з них можна назвати агентства ООН у справах біженців, яке тісно співпрацює з місцевою владою, іншими агенціями ООН, неурядовими організаціями. Станом на березень 2017 р. зареєстровано 395 організацій (асоціацій) ветеранів АТО, наприклад, серед найбільш відомих можемо назвати «Патріот», «Братерство АТО», «Мир і Ко», «Волонтерська служба», «Крила Фенікса», «Армія SOS», «Брати по зброї» та ін.

Загострення соціальних суперечностей активізує вже існуючі традиційні громадські організації. Так, помітну роль у врегулюванні ситуації з внутрішніми переселенцями відіграє Федерація профспілок України. Ця організація співпрацює з Міжнародною організацією праці, яка вже має досвід консультативної допомоги країнам зі схожими проблемами щодо змін у національному законодавстві, використання потенціалу створення тимчасових робочих місць для таких осіб, кооперативів та інших можливостей для самозайнятих. Разом з тим, як вказують представники профспілок, їхні можливості допомоги внутрішнім переселенцям обмежені лише працюючими особами, тобто поза їх увагою перебувають багато непрацюючих жінок, дітей, людей похилого віку.

Після Євромайдану активізувались громадські антикорупційні ініціативи, що сприяло прийняттю антикорупційних законів, напрацюванню антикорупційної стратегії на 2014—2017 рр., створенню Національної ради з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчого органу при Президентові України за участю громадських експертів, представників громадських об'єднань і місцевого самоврядування.

Стимулом для розвитку громадянського суспільства на сучасному етапі також є євроінтеграційний курс України. По-перше, ряд нормативно-правових документів удосконалювались у контексті підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. По-друге, до процесу реалізації виконавчою владою рішень у сфері європейської інтеграції залучались представники громадянського суспільства. Наприклад, у листопаді 2014 р. було проголошено про створення української частини Платформи громадянського суспільства Україна—ЄС, передбаченої Угодою про асоціацію. По-третє, до процесу розбудови громадянського суспільства активно підключились європейські та міжнародні організації. Помітними кроками у налагодженні співпраці держави і громадського сектору є робота над планом дій з реалізації в Україні міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», Стратегії сталого розвитку України. Низка профільних громадських об'єднань, правозахисних організацій (Amnesty International, Human Rights Watch) під егідою ОБСЄ здійснюють контроль за виконанням державних рішень щодо євроінтеграції.

Новим суспільним викликом, що активізувала діяльність громадських організацій і змусила змінювати специфіку діяльності, стала епідемія коронавірусу. За даними опитування «Громадянське суспільство України: яка відповідь на кризу?», громадські орга-

нізації активно включились у сприяння подоланню кризових суспільних явищ через пошук новацій та успішних кейсів, підтримку уже працюючих ініціатив та координації локальних волонтерських ініціатив. Водночас не всі організації мали налагоджену систему онлайн-комунікацій. При цьому представники організацій заявляли про складнощі у відновленні роботи, втрати команд та експертизи.

На сьогодні в Україні існує безліч громадських організацій різного спрямування: волонтерські для допомоги ЗСУ, на підтримку місцевих громад, молоді та підлітків, співпрацю з представниками органів державної та місцевої влади; для допомоги евакуйованим з тимчасово окупованих рф територій, внутрішньо переміщеним особам, опіка над людьми похилого віку, особами з обмеженими можливостями, мігрантами, особами, звільненими з місць позбавлення волі та ін.

Основні завдання, задекларовані громадськими організаціями, є подолання наслідків російсько-української війни та побудови миру (48 %); створення ефективного та прозорого місцевого самоврядування (46 %); адаптації переселенців (42 %); вирішення проблем місцевих громад (28 %); соціального захисту (26 %); домашнього насильства і гендерної нерівності (25 %) та ін.

Після початку повномасштабного вторгнення стрімко зросла благодійна і волонтерська діяльність Так, у 2012 р. до благодійної діяльності долучались лише 26 %, 2015 р. — вже 47 %, а у 2022 р. — 72 %. Серед найавторитетніших благодійних фондів можемо назвати такі як «Повернись живим», «Фонд Петра Порошенка», **Благодійний фонд Сергія Притули, Razom for Ukraine, UNITED 24,** Армія SOS. З 2022 р. було створено близько 6 тис. нових благодійних організацій.

Громадянське суспільство в Україні демонструє тенденцію до постійного зміцнення і перетворення на важливого суб'єкта політичних процесів. На жаль, громадськість не завжди мала можливість впливати на політичні рішення конструктивно. Тому виникали акції громадянської непокори, які висували майже однакові вимоги: припинення сваволі влади, відновлення законних прав і свобод, зміна влади. На всіх етапах реформи проводились лише для «заспокоєння» громадськості може служити низький рівень виконання задекларованих всіма громадськими виступами цінностей.

Фактично у всіх випадках інституційні зміни сприяли насамперед ротаціям у владі, виконання вимог та досягнення інтересів впливових груп (політичної опозиції, олігархічної групи). Це посилює розчарування населення у здатності чинити вплив на

перебіг подій. Рядові учасники революцій почуваються обманутими і не схильні брати участь у подальшій боротьбі. Наприклад, внаслідок виступів шахтарів посаду глави уряду посів Звягільський, директор шахти. Інші директори отримали державні дотації на розвиток своїх підприємств.

Успіх акцій громадянської непокори напряму залежав від реакції правлячої еліти, її готовності йти на компроміс. Це породжує ґрунт для розгляду акцій громадянської непокори як технології боротьби за владу, оскільки лояльне ставлення до акцій протесту може бути розглянуто як зацікавленість в розхитуванні існуючого режиму. Саме такі мотиви пояснюють відсторонену позицію влади та незастосування сили проти мітингувальників. Так, Л. Кучма відкрито розігнав шахтарський страйк 1998 р., але виступив арбітром мирного врегулювання ситуації під час Помаранчевої революції. Очевидно, у другому випадку він вже змирився із втратою влади, а тому зберігав нейтралітет.

Впадає в око дедалі більша кількість учасників акцій громадянської непокори, дедалі драматичніший розвиток подій, жорсткіший реванш і глибший рівень дестабілізації ситуації в державі. Участь у «Революції на граніті» взяло кілька сотень студентів, з них 137 тримали голодування. В акціях «Україна без кучми» 30 тис. демонстрантів, а у Помаранчевій революції 5—6 млн. Безпрецедентним випадком в історії України стало застосування відкритого насильства під час протистояння у ході Революції Гідності. Пов'язуємо його з неінституціоналізованим характером протистояння, адже, 92 % майданівців були безпартійні і непов'язані із будь-якими громадськими організаціями. Також важливо звернути увагу, що це був всеукраїнський протест проти влади, зокрема й опозиції. Нарешті, вирішальну роль у характері протистояння відіграла реакція влади, яка зробила ставку на силовий метод врегулювання ситуації, але програла.

Отже, зростає рівень напруженості у суспільстві, наростають неінституціоналізовані форми протесту, що свідчить про відсутність інституційних передумов демократизації поряд з неефективністю гібридного режиму.

Політичні еліти, що отримали владу у результаті акцій громадської непокори, користуючись високим рівнем довіри і народної підтримки зосереджували увагу на внутрішній боротьбі за важелі впливу. Авторитарні еліти у процесі легітимації влади робили ставку на використання значних державних ресурсів для проведення популістської соціальної політики, необґрунтоване збільшення видатків на соціальний захист.

Отже, становлення політичних інститутів в Україні відбувалось у формі часткових поступок влади у ході акцій громадянської непокори. При цьому формальне показове поглиблення демократичних перетворень відбувалось під тиском громадськості. Та внесення дедалі нових поправок у законодавство від імені або за ініціативою народу було спрямовано на введення додаткових обмежень для «слабких» гравців впроваджувалось з метою знизити ризик поразки на виборах і підвищити власну електоральну перемогу, що дестабілізує інституційну систему колективної дії з управління і легітимації влади.

Інституціоналізація також має гібридний характер, оскільки впливові політичні особи можуть довільно змінювати політичні інститути, зловживати владою, порушувати норми закону.

4. Трансформація політичних відносин в Україні

Практична (функціональна) сторона політичного режиму в Україні можна охарактеризувати як гібридний політичний режим. Сутність гібридності політичного режиму можна пояснити як коливання між авторитаризмом та демократією. В Україні впродовж 1991—2022 рр. відбувалось коливання між президентсько-парламентського (стабільнішого, але автократичнішого) та парламентсько-президентського (нестабільного, але натомість демократичного) напівпрезиденталізму. Розвиток політичної системи незалежної системи має циклічний характер. Вона рухається в межах певного замкненого кола, коли політичні еліти, прийшовши до влади на хвилі народної підтримки, здійснюють поверхові, здебільшого популістські, реформи.

Так, після краху радянського авторитаризму внаслідок виступів студентів Україна здобула незалежність і здійснила стрімкий стрибок у напрямі демократії. Однак на хвилі лібералізації економіки та роздержавлення нажились окремі кланові (неопатримоніальні) угрупування. Це спричинило розчарування населення у цінностях демократії через погіршення соціально-економічного становища, нечесну приватизацію, зосередження владних важелів у президента.

Вдруге показова спроба здійснення демократичних реформ була зумовлена масовими акціями протесту «Україна без Кучми». Її зміст полягав в ініціативі референдуму щодо доцільності Конституційного проекту, рішення якого так і не було реалізовано.

Втретє крок до демократії було здійснено внаслідок падіння кучмівського авторитаризму під тиском Помаранчевої революції. Провідні гасла останньої так і не стали реальністю через відсутність консенсусу серед правлячих еліт та боротьбою за владу, внаслідок чого на пост президента був обраний В. Янукович, а парламентську більшість склала пропрезидентська політична сила.

Нарешті демократичне оновлення починається у зв'язку з подіями, пов'язаними з Революцією Гідності 2013—2014 рр., внаслідок яких було проведено чергову конституційну реформу шляхом відміни попереднього рішення Конституційного Суду 2010 р. щодо встановлення президентсько-парламентської форми республіки. Це рішення мало високу підтримку серед населення. Проте сумнівним є його характер щодо формально-юридичного обґрунтування та змістовної доцільності, оскільки взаємодія вищих органів державної влади не зазнала кардинальних змін, не виключила потенційного конфлікту між президентом і прем'єр-міністром.

Найбільш яскраво авторитарні ознаки політичного режиму реалізуються на рівні неформальних інститутів і відносин. У перші роки незалежності найпомітнішим серед неформальних практик був *неопатримоніалізм*. Він пов'язаний із розчаруванням населення у цінностях демократії через погіршення соціально-економічного становища, нечесну приватизацію, зосередження владних важелів у президента. Для виживання в умовах надзвичайно важкого стану економічної системи українські еліти почали об'єднуватися в неопатримоніальні мережі — регіональні неформальні фінансово-політичні групи і конкурували один із одним на загальнодержавному рівні за контроль над урядом, парламентом і державними монополіями. Центральною державною організацією у боротьбі кланів за вплив на владу стала Адміністрація президента.

Один з найвідоміших дослідників неопатримоніалізму в Україні А. Фісун розкриває сутність функціонування цієї мережі через контроль за різними розподільчими механізми (санкції, привілеї, виділення земельних ділянок, дозволів та ін). Взаємодія в середині мережі базуються на обміні благами, взаємовигідності, особистій зацікавленості у таких відносинах. Основним її наслідком є зрощення державної та економічної систем. Як влучно висловились Л. Дорош та О. Івасечко, відбулось своєрідне «захоплення» або «скупка» держави.

За президенства Л. Кучми значно зросла роль *олігархів*. Олігархам відведене місце «при дворі», тому президент до певної міри їх контролював. Президент спирався на центристські пропрези-

дентські політичні сили — «партію влади», що створювались і підтримувались впливовими фінансово-промисловими групами. Саме на кінець 1990-х рр. припадає формування таких олігархічних кланів, як System Capital Menagment Р. Ахметова, Interpipe В. Пінчука, київський клан Г. Суркіса і В. Медведчука. Саме вони були найвпливовішими і найстабільнішими суб'єктами економічної діяльності, а тому змогли використати наявні ресурси для впливу на політичну владу.

Такі характерні риси суспільно-економічного розвитку, за Ф. Медвідем та М. Гордієнком, як відсталі методи ведення промисловості та сільського господарства, маніпулювання ринком землі, бюрократична сваволя, неповноцінність інформації, заангажованість ЗМІ, нечисельність середнього класу сприяли приватизації державної влади фінансово-промисловими групами.

Методи державного управління другого президента України дістали назву «кучмізм». Здебільшого цей термін несе негативний зміст. Сутність цього явища можна звести до таких особливостей цього періоду, як дублювання владно-управлінських функцій різними інститутами влади, невиправдане зростання бюрократичного апарату, функціонування «партії влади» на тлі формальної багатопартійності, посилення впливу на політичне життя фінансово-промислових груп.

Особливої ваги в структурі виконавчих органів набула Адміністрація президента України. Податкові та правоохоронні органи, а також місцеві державні адміністрації часто використовувались для утримання влади. З метою контрою за громадською думкою використовувались «темники». У такий спосіб було встановлено контроль за парламентською більшістю у Верховній Раді, виконавчою владою, ЗМІ.

Серед основних комунікативних аспектів функціонування політичних інститутів можна відзначити закритість прийняття управлінських рішень, неефективна робота зі створення позитивного іміджу президента та держави в цілому, використання елементів популізму.

Третій етап, *клієнтеліський*, розпочався втратою влади кучмівським авторитаризмом, внаслідок Помаранчевої революції. Він характеризувався встановленням конкуренції між провладними та опозиційними олігархічними групами. У ході Помаранчевої революції олігархи зробили ставку саме на опозиційних політичних лідерів, поклавши у такий спосіб початок боротьби за владу декількох впливових угрупувань. Також створення клієнтелістських мереж розповсюдилось не лише на представників великого

капіталу, а й середнього і малого. Навіть маргіналізовані соціальні групи прагнуть знайти підтримку і протекцію серед однієї з клієнтел. Показовим у цьому випадку є зменшення кількості парламентських партій: менш впливові політичні сили внаслідок збільшення рівня виборчого бар'єру змушені були приєднатись до впливових кланів, або зникнути з політичної арени.

Четвертий етап розвитку політичних відносин назвемо *непотичним*, базуючись на звіті американської організації «Freedom House», що відзначає поширення процесу «фамілізації» у зміцненні влади і корупції в Україні. Цю тезу підтримують і вітчизняні дослідники. Як стверджує О. Олійник, вибори Президента України у 2010 р. та Верховної Ради України у 2012 р. можемо вважати найактивнішою фазою застосування фаворитизму (непотизму) та кронізму.

Одразу після інавгурації третього Президента України відбулась докорінна зміна кадрового складу вищих органів державної влади для призначення «нових людей». Завершився цей процес за результатами формування складу Верховної Ради України VII скликання, де 10 % депутатів мали близьких родичів у органах центральної влади.

Вважаємо основною ознакою неформальної інституціоналізації цього етапу завершення організаційного оформлення фінансово-політичних груп, повне злиття фінансово-промислових груп з політичним істеблішментом. Президент В. Янукович зміг створити власну вертикаль влади завдяки пропрезидентській парламентській більшості. У зв'язку з цим дослідники фіксують принципову несамодостатність патрона, його неспроможність підтвердити авторитет і впливовість в інший спосіб, крім забезпечення опосередкованого доступу до більш широких ринків ресурсу.

Нарешті четвертий *популістський* етап починається подіями, пов'язаними з Революцією Гідності, яка засвідчила роль громадської підтримки у прийнятті політичних рішень, і тому зробила апеляцію до народу нормою політичних комунікацій і, відповідно, невід'ємним елементом управлінської діяльності. Як наслідок, багато політичних рішень було прийнято на догоду «революційним ідеалам» без дотримання формальних демократичних правил та процедур. Так, процес проведення чергової конституційної реформи шляхом відміни попереднього рішення Конституційного Суду 2010 р. щодо встановлення президентсько-парламентської форми республіки став новелою не лише в українській, але й у світовій конституційній теорії та практиці. Це до сьогодні породжує суперечки про легітимність рішення і заклики до завершення конституційного процесу.

Водночас багато обіцянок на тривалий час були відкладені і актуалізувались у зв'язку з підготовкою до чергових виборів. Цей факт демонструє різницю між «народною» та популістською політикою. Вибори 2019 р. засвідчують подальше зростання популізму як інституційної неформальної практики, яка делегітимізує формальні інститути народовладдя. Адже, вирішальним мотивом підтримки В. Зеленського як кандидата на пост глави держави були його популярність, успішність шоу-бізнес менеджменту «новизна» його обличчя, але не чітка політична програма, шляхи її реалізації, партійна належність, освіта, досвід у вирішенні складних суспільно-політичних проблем.

На жаль, неформальні деструктивні інститути зберегли вплив на політичні відносини і умовах повномасштабного вторгнення. Зокрема, корупційні скандали шкодять як внутрішньому, так і зовнішньому іміджу нашої країни. Лише за 2024 р. було відкрито кримінальне провадження щодо хабарництва у галузі економічної безпеки (співробітник Бюро економічної безпеки (БЕБ) Віталій Черненко), енергетики (заступника міністра Олександр Хейл), медицини (керівниця Хмельницького обласного центру медико-соціальної експертизи (МСЕК) Тетяна Крупа), військової мобілізації (начальники Бориспільського та Бучанського районних територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК) Сергій Русин та Леонід Викочко).

На сучасному етапі відбуваються динамічні зміни у структурі політичних відносин. Процеси діджиталізації політичних процесів та адміністративних послуг послаблюють корупційні ризики, а посилення впливу соціальних медіа сприяють виникненню нових центрів впливу на громадську думку (експерти, блогери, волонтери). Це створює сприятливе підґрунтя для деолігархізації, оскільки формується потенціал політичного представництва та медіаринку на основі залучення коштів громадян, неолігархічного бізнесу, тобто поза великих фінансово-промислових груп.

Резюме до теми

Дати об'єктивну та однозначну оцінку політичній трансформації в Україні вкрай важко, оскільки на всіх етапах становлення її політичної системи спостерігались як досягнення, так і прорахунки, зберігались ознаки гібридного режиму, що поєднує як демократію, так і авторитаризм. Однак безумовним є вибір вектора та ціннісних пріоритетів українських громадян на користь демократичних

інститутів, що позначається на показниках зростання ролі громадянського суспільства, формах і методах політичної участі, формальної інституціоналізації всіх демократичних інститутів та нормативно-правової бази врегулювання політичних відносин, відкритості влади.

Водночас актуальність зберігають проблеми викорінення деструктивних неформальних інститутів і практик як спадок тоталітарного минулого.

Терміни та поняття до теми

Гібридна політична система — співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними авторитарними політичними практиками.

Демократія — форма суспільно-політичної організації, тип політичного режиму і система універсальних цінностей, що базуються на принципах рівності, мажиритаризму, виборності еліти та колегіального ухвалення рішень.

Клієнтилізм — відносини між політиками і представниками великого бізнесу, які передбачають взаємовигідні послуги за принципом «патрон — клієнт».

Неопатримоніалізм — зрощення державного і приватного секторів через прихований вплив і контроль неформальних фінансово-промислових груп над урядом, парламентом і державними монополіями.

Непотизм — докорінна зміна кадрового складу вищих органів державної влади з метою призначення «своїх людей».

Партія влади — ситуативна більшість у Верховній Раді з пропрезидентською орієнтацією, яка формувалась у 1990-х рр. внаслідок змін ідейних позицій депутатів, обраних у мажоритарних округах, а також міжфракційних переходів.

Фінансово-промислові групи — неопатримоніальні мережі українських еліт, що об'єдналися для впливу на владу.

Failed state (букв. «провальна держава») — держава, яка не спроможна робити повчальні висновки з минулого, вибудовувати реалістичні плани на майбутнє.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте характер взаємодії політичної та економічної систем в Україні. Як це впливає на трансформаційні процеси?

2. Які, на ваш погляд, основні умови стабільності політичної системи України?

3. Охарактеризуйте тип політичної системи в Україні?

4. Модель управління якої держави, на вашу думку, слід взяти за зразок Україні?

5. З якими політичними системами доцільно порівняти українську? Чому?

6. Особливості політичної системи в Україні.

7. Яка форма держави здатна забезпечити ефективне функціонування політичної системи в Україні? Відповідь обґрунтуйте.

8. Назвіть основні досягнення трансформації політичної системи України.

9. Які на Ваш погляд, події є знаковими для новітньої історії України?

10. Проведіть SWOT-аналіз одного з етапів політичної трансформації політичної системи України.

Теми есе, рефератів

1. Конституційний процес в Україні: досягнення та слабкі сторони.
2. Парламентаризм як атрибут демократичної держави: оптимальна модель парламенту для України.
3. Основні принципи функціонування напівпрезидентської демократії (на прикладі України).
4. Переваги і недоліки президентської владної моделі в умовах нестійкої української демократії.
5. Особливості еволюції партійної системи України.
6. Особливості еволюції виборчої системи України.
7. Розвиток громадянського суспільства в Україні.
8. Еволюція ціннісних політичних орієнтацій українців.
9. Громадянська активність як чинник політичного поступу в Україні: pro et contra.
10. Трансформація політичних еліт як чинник державотворення в Україні.

Література

1. 100 днів після президентських виборів: оцінки та очікування громадян / Фонд «Демократичні ініціативи». URL: https://dif.org.ua/article/100-dniv-pislya-prezidentskikh-viboriv-otsinki-ta-ochikuvannya-gromadyan (дата звернення 15.03.2020).

2. Minakov M. Development and Dystopia. History of Post-Soviet Ukraine and Eastern Europe. Stuttgart: ibidem. 2018. https://www.researchgate.net/publication/323757965_Development_and_Dystopia_Studies_in_Post-Soviet_Ukraine_and_Eastern_Europe (дата звернення 15.09.2019).

3. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія. За ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. К.: ІПіЕнД НАНУ, 2023. 672 с.

4. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 17: збірник наук. пр. К.: Вид-во НПУ, 2015. С. 3—17.

5. Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів. Львів: Кальварія: Дзига: Радіо ініціатива «Нова хвиля», 2000. 213, [2] с.: іл. (Політініціатива-2).

6. Внутрішньополітичні події в Україні воєнного часу від лютого 2022 року. Фонд Демократичні ініціативи. 23 квітня 2023. URL: https://dif.org.ua/article/vnutrishnopolitichni-podii-v-ukraini-voennogo-chasu-vid-lyutogo-2022-roku

7. Гантінґтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. К.: Новий формат, 2020. 448 с.

8. Гапоненко В. А. Система інституційних чинників політичної демократизації в Україні. Київ: 2020. 311 с.

9. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Portal, 2021. 416 с.

10. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналітич. доп. Київ: НІСД, 2020. 112 с.

11. Демократія. Антологія / Упоряд. Проценко О. К.: Смолоскип, 2005. 1108 с.

12. Дорош Л., Івасечко О. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення. Humanitarian vision. 2015. Vol. 1, Num. 1. С. 13—20.

13. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні: монографія / Авт. кол.: Г. І. Зеленько (кер., наук. ред.). Київ: ІПіЕнД НАНУ, 2021. 416 с.

14. Іванова Н. Ю. Політичний популізм в умовах незавершеної трансформації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 26: зб. наук. пр. К.: Вид-во НПУ, 2019. С. 42—47.

15. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н., проф. Г. І. Зеленько. К.: ІПіЕНД НАНУ, 2014. С. 25—57.

16. Кармазіна М. Президентство: український варіант. К., 2007. 365 с.

17. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання: монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.

18. КСУ визнав конституційним Указ Президента «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: http://www.ccu.gov.ua/novyna/ksu-vyznav-konstytuciynym-ukaz-prezydenta-pro-dostrokove-prypynennya-povnovazhen-verhovnoyi (дата звернення 23.12.2019).

19. Кудряченко А. Чотирнадцять президентів. Порівняльний аналіз систем влади держав Центральної та Східної Європи в контексті вітчизняного досвіду конституційної реформи // Віче. 2006. № 11. С. 26—28.

20. Маційовський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991—2014): монографія. Чернівці: Книги — XXI, 2016. 552 с.

21. Медвідь Ф., Гордієнко М. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства // Політичний менеджмент. 2006. № 1. С. 44—55.

22. Мерехтлива Рада: який фактичний склад коаліції та опозиції в українському парламенті. VoxUkraine. URL: https://voxukraine.org/longreads/six-session/index-ua.html (дата звернення 23.12.2019).

23. Ніколаєнко Т. Парламентський непотизм. Родинні підряди штурмують Раду. URL: http://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/11/6972487/view_print/. (дата звернення 17.08.2019).

24. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні. Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2006. 216 с.

25. Олійник О. Актуальні проблеми кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні: теоретичний аспект // Науковий вісник «Демократичне врядування». 2014. Вип. 14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_6 (дата звернення 15.04.2020).

26. Остапенко М. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги. Монографія. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 350 с.

27. Паламарчук В. М. Литвиненко О. В., Янішевський С. О. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія. К.: НІСД, 2003. 120 с. (Серія «Стратегія політики і політичний аналіз»; Вип.7).

28. Партійна система сучасної України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Аналітична доповідь Центру Разумкова 16 вересня 2015 року. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf (дата звернення 15.09.2019).

29. Партійна система сучасної України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Аналітична доповідь Центру Разумкова 16 вересня 2015 року. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf (дата звернення 15.09.2019).

30. Політична система України в умовах війни. НІСД. 7.11.2022. https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/politychna-systema-ukrayiny-v-umovakh-viyny

31. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: монографія. Вид. 2-ге, доп. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 704 с.

32. Рейтинг активності та ефективності політичних партій МЦПД. URL: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/images/files/reyting_efektivnost_pol_tichnih_part_y.pdf (дата звернення 15.09.2019).

33. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. К.: НІСД, 2016. 196 с.

34. Сироїд О. Яшина Ю. Діяльність Президента України в сфері указотворчості та законодавчого процесу. К.: Реферат, 2004. 63, [1] с.

35. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; К.: Логос, 2016. 416 с.

36. Телешун Я. С. Клієнтелізм як складова функціонування фінансово-політичних груп. *Політичне життя*. 2017. № 3. С. 79—83.

37. Україна після Євромайдану: досягнення та виклики / Ред. М. Яковлєв, О. Гарань. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2015. 132 с.

38. Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Ред. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець та ін. К.: Парламентське ви-во, 2007. 1028 с.

39. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні // Агора. 2016. № 17. С. 9—13.

40. Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України. К., 2004. 159 с. (Бібліотека журналу «Політичний менеджмент»).

41. Що треба знати про нову Верховну Раду. ДВ. URL: https://www.dw.com/uk (дата звернення 15.09.2019).

Додаток

Таблиця 1

СКЛАД ПРАВЛЯЧИХ КОАЛІЦІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ

Назва коаліції	Партійний склад	Термін функціонування	Кількість депутатів
Коаліція демократичних сил	БЮТ, блок «Наша Україна» та СПУ	22 червня — 7 липня 2006 р.	243 депутати
Антикризова коаліція (Коаліція національної єдності)	Партія регіонів, СПУ і КПУ	7 липня 2006 р. — 30 вересня 2007 р.	238 депутатів
Коаліція демократичних сил	БЮТ, «НУ-НС»	30 вересня 2007 р. — 16 вересня 2008 р.	227 депутатів
Коаліція національного розвитку, стабільності та порядку	БЮТ, «НУ-НС» (частково) та Блок Литвина	9 грудня 2008 р. — 2 березня 2010 р.	218 депутатів
Коаліція стабільності та реформ	Партія регіонів, КПУ, Блок Литвина та окремі депутати (БЮТ, «НУ-НС», позафракційні)	11 березня — 30 вересня 2010 р.	235 депутатів
«Стабільність і реформи»	Європейський вибір ВО «Батьківщина», ВО «Свобода, «УДАР», депутатські фракції «Економічного розвитку» та «Суверенної європейської України»	27 лютого — 24 липня 2014 р.	255 депутатів
Європейська Україна	Народний фронт, БПП, «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка та ВО «Батьківщина»	27 листопада 2014 р. — 17 травня 2019 р.	255 депутатів
«Слуга народу»	депутатська фракція «Слуга народу»	29 серпня 2019 р. — дотепер	254 депутати

Таблиця 2

СТАТИСТИКА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ

Рік виборів	Брали участь у виборах (% від загальної кількості зареєстрованих на час виборів партій)	Пройшли до парламенту (включаючи кандидатів у мажоритарних округах)
1998	41 або 95 % з них 20 партій у складі 9 блоків та 21 партія самостійно	9 (21 %): 2 у складі 1 блоку, а 7 — самостійно
2002	61 (76 %)40 партій у складі 11 блоків та 21 партія самостійно	21 (26 %) 17 з яких пройшли до парламенту у складі 3 блоків, а 4 — самостійно
2006	76 (62 %), з них 49 партій у складі 18 блоків та 27 партій самостійно	10 (8 %), 7 з яких пройшли до парламенту у складі двох блоків, а 3 — самостійно
2007	43 (34 %), з них 33 партії у складі 10 блоків і 10 партій самостійно	16 (13 %), 14 з яких пройшли до парламенту у складі 2 блоків, а 2 — самостійно
2012	87 (46 %)	22 (12 %)
2014	52 (22%)	13 (6%)
2019	65	6

Тема 2

ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА ЇХ ВИКЛИКИ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

1. Соціально-економічні зміни в Україні у 1990-ті рр.: формування основ ринкової економіки.
2. Економічне зростання 2001—2008 рр. в умовах позитивної міжнародної кон'юнктури і внутрішньополітичної трансформації
3. Україна в умовах економічної кризи 2008—2010 рр. та відбудови 2010—2013 рр.: проблеми вибору стратегії розвитку української економіки.
4. Українська економіка в умовах суспільно-політичної нестабільності 2014—2021 рр.
5. Економічний розвиток в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну з 2022 р.

Дослідження матеріалу розділу, *дозволить здобувачу знати*: основні етапи економічного поступу Української держави; головні внутрішні і зовнішні чинники, які прямо або опосередковано впливали на розвиток господарства; інституційні, законодавчі і фінансові процеси, які визначають рівень відкритості, динамічності і конкуренції в українській економіці; політичний вплив на господарську діяльність і участь суспільства у приватизації та модернізації промислово-виробничих утворень.

Після опанування матеріалів теми *здобувач умітиме*: аналізувати взаємний вплив соціально-політичної ситуації та економіки; розрізняти основні тенденції перехідної української економіки; визначати основні фінансово-промислові групи; встановлювати зв'язок між економічними змінами і трансформацією соціального стану України в період незалежності; критично осмислювати економічні процеси відповідно до промислового потенціалу і людського капіталу; розуміти рівень глобалізації та регіоналізації української економіки; усвідомлювати трансформаційні впливи війни на вітчизняну економічну безпеку.

1. Соціально-економічні зміни в Україні та формування основ ринкової економіки (1991—2000)

Передумови стагнації радянської моделі планової економіки УРСР

Наприкінці 1980-х рр. українське господарство, як частина радянської централізованої планової економіки, опинилося в глибокій кризі:

— неефективність праці і низька автоматизація промисловості;

— низька продуктивність колгоспного сільського господарства через незацікавленість селян у результатах своєї праці;

— відсутність приватної ініціативи, недостатня підтримка кооперативного руху, жорстке планове регулювання попиту і пропозиції;

— розширення тіньової економіки, дефіцит і спекуляція товарами і послугами;

— науково-технічне відставання від провідних країн світу;

— вичерпання екстенсивних методів економічного розвитку, відсутність альтернативності і конкуренції.

Усі ці процеси стали продуктами багаторічного соціалістичного експерименту радянської влади у побудові планової державної економіки. Складнощі соціально-економічного розвитку / вже відчувалися населенням у повсякденному житті наприкінці 1980-х рр. через дефіцит, погіршенням умов життя, але пом'якшувалися регулюванням цін, великими дотаціями держави від продажу вуглеводнів і деякими поступками з боку центру регіонам у розподілі продукції.

З проголошенням незалежності у 1991 р. Україна наразилася на великі труднощі в економіці (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

ЕКОНОМІЧНІ ТРУДНОЩІ, З ЯКИМИ СТИКНУЛАСЯ УКРАЇНА У 1991 р.

Внутрішні	Зовнішні
диспропорція між важкою (72 %) і легкою (28 %) галузями промисловості	незавершеність циклів виробництва, особливо у машинобудуванні
одержавлення власності на засоби виробництва (92 % належало державі), монополізація	залежність від поставки енергоносіїв і висока інтегрованість в економіки інших республік колишнього СРСР
моральна застарілість виробничих фондів (фізичне зношення 60 %; моральне — 90 %)	висока конкуренція на світових ринках на аналогічну продукцію
відсутність різних форм власності, слабка приватна ініціатива	підпорядкування підприємств союзним відомствам
мілітаризація економіки (60 % промисловості було зосереджено на виконання завдань ВПК, в якому було зайнято 40 % працездатного населення)	рубльова зона, відсутність власної фіскальної системи
відсутність дієвих стимулів праці і навичок госпрозрахунку	закритість економіки від міжнародних кредитів

Відновлена Українська держави не мала дієвих інституційних, організаційних і правових важелів управління народним господарством. Існуюча система підприємств, галузевих міністерств була побудована на основі директивного і планового управління, яке вже не відповідало потребам реального життя і не могло бути реформовано.

Наслідками розпаду єдиного економічного простору колишнього СРСР стала глибока криза, яка миттєво вдарила по рівню життя населення, яке не було готово до різких змін.

Інституційно-організаційні заходи з управління економікою і фінансами в перехідний період 1991—1993 рр.

Керівництво України з 1991 р. вживало організаційні дії на подолання і попередження наслідків негативного впливу на українську економіку кризових явищ радянської системи господарювання. Одними з перших дій стали кроки зі створення суверенної банківської системи, а саме —заснування головної банківської установи — Національного банку України як регуляторного та емісійного органу. У червні 1991 р. створено власну українську митну систему, запроваджено мита за імпорт та експорт товарів. У серпні 1991 р. запрацювала податкова інспекція України, яка провадила заходи з обліку всіх податкових надходжень до бюджету республіки. Інституалізація центральних органів банківської, митної і податкової служб поклало початок формуванню реального державного позапланового управління економікою.

Наступними кроками стали формування програмних документів із реформування економіки. 1 листопада 1991 р. була прийнята Концепція переходу УРСР до ринкової економіки, яка стала компромісом тривалих переговорах всередині керівництва республіки на тлі неминучого розпаду СРСР і боротьбою колишніх комуністів за збереження «соціального напряму» розвитку України.

31 жовтня 1991 р. була ухвалена Концепція роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду, яка дала законні підстави для переходу власності з державної в приватну. У 1991 р. ухвалено Закон «Про селянське (фермерське) господарство»; 1992 р. — «Про форми власності на землю», в яких чітко визнавалися державна, колективна і приватна форми власності на землю, що давала можливість громадянам започатковувати власну справу в аграрному секторі.

Відсутність політичної волі керівництва і недостатня рішучість дій у 1992 р. призвели до гострого дефіциту бюджету, який не міг

більше наповнюватися успадкованою системою податкових зборів. Зафіксовано повний розвал фінансової системи (виведенням з обігу радянського рубля, вивезенням до РФ вкладів Ощадбанку УРСР, замороженням рахунків підприємств, зупинкою оплати рахунків, впровадження нічим не забезпечених купонів багаторазового використання), високими соціальними зобов'язаннями, які не були підкріплені можливостями. Відповіддю на це стало скасуванням урядом України в 1992 р. державного контролю за цінами. Цей крок спричинив лавиноподібний ефект гіперінфляції, кратне підвищення цін на продукти і товари широкого вжитку, збільшення заборгованості зупинених державних підприємств перед працівниками через відсутність можливості отримати комплектуючі, ресурси для виробництва і подальшого збуту готової продукції.

Гостра соціальна реакція на економічні труднощі природно вилилася у мітинги і страйки населення навесні та влітку 1992 р. Прийнятий указ президента «Про соціальний захист населення в умовах лібералізації цін» призвів до ще більшого навантаження на бюджет і паралізував систему соціальної підтримки, через неспроможність зробити соціальні виплати населенню і гарантувати виконання задекларованих пільг.

Це спричинило першу урядову кризу і відставку В. Фокіна в жовтні 1992 р. з посади голови уряду і послабила загальну підтримку президента Л. Кравчука. Широка дискусія в стінах Верховної Ради України, де більшість мали комуністи, не мала ефекту, тому що правових норм для регулювання ситуації не було розроблено і впроваджено, а частина представників державного апарату, який складався з колишньої партійної номенклатури і «червоних директорів» саботували дії центральної влади.

Новий компромісний уряд Л. Кучми (1992—1993) проаналізував ситуацію та на хвилі народного невдоволення падінням рівня життя, і заборгованості по зарплатах, вжив рішучі кроки з реформування. Основне завдання нового уряду було врятувати економіку від ще більшого падіння. Л. Кучма як голова уряду отримав право видавати декрети, які прирівнювалися до закону, щоб знизити залежність від нерішучості Верховної Ради, яка під керівництвом І. Плюща застрягла в демагогічних та ідеологічних дискусіях. Було введено в дію Митний кодекс, розпочата масова приватизація землі на присадибних ділянках (11 % від усього ринку землі), паювання і акціонування колгоспних земель, але одночасно обмежувався розвиток малого і середнього фермерства.

Зовнішні фактори, такі як впровадження ринкових цін на енергоносії Росією в кінці 1993 р., розрив ланцюгів постачання з

підприємств Республіки Білорусь, країн Балтії, Центральної Азії, відсутність попиту на товари в країнах Європи стрімко обвалило економіки у 1993—1994 рр. Уряд, не маючи реальних економічних важелів, здійснював адміністративні дії (замороження підняття цін, обмеження валютних операцій, запровадження 90 % податку на прибуток) і емісію грошових знаків (фактичне зростання незабезпеченої грошової маси в 19 разів), що спровокувало нечувану інфляцію купонів, яка сягнула рекордної позначки у 10 206 % у грудні 1993 р. Помилкою уряду Л. Кучми стало ігнорування соціальних проблемам населення через повну зосередженість на реформах в економіці. Фактично під тиском директорів великих підприємств, протестів шахтарів і металургів у вересні 1993 р. уряд Л. Кучми пішов у відставку, а перехідний уряд Ю. Звягільського запровадив програму поступових реформ, що на практиці призвело до зупинки впровадження ринку в економіку і загальмувало розпочатий процес лібералізації. У 1994 р. продовжувався стрімкий спад економіки, що сягнув щонайменше 50 % від попереднього року, що проявилося у зупинці виробництв, банкрутстві, розграбуванні і масовому звільненні робітників або видачі заробітної плати натуральним продуктом. Через неможливість збуту продукції на переробні підприємства, більш ніж 30 % врожаю 1993 р. так і не було реалізовано, що спровокувало масовий заріз худоби, зменшення посівних площ. Продовольча криза була вирішена лише завдяки масовому використанню населенням присадибних ділянок і запровадженням бартеру. Падіння рівня життя населення продовжувалося і загострювалося політичною боротьбою між парламентом і президентом і стартом виборчої кампанії 1994 р.

Результатом падіння економіки стала зупинка всіх програм соціального захисту, банкрутство системи охорони здоров'я і освіти, зростання безробіття, стрімке розшарування населення, збіднення і маргіналізація частини населення, масова міграція за кордон. Однією з соціальних реакцій на кризу стало зростання злочинності, депресія і розвал господарства міст-супутників при збанкрутілих підприємствах, нова хвиля внутрішньої трудової міграції, утворення перших олігархічно-кримінальних груп, які почали перерозподіл майна.

Формування ринкової економіки під головуванням Л. Кучми

У жовтні 1994 р. після обрання президентом Л. Кучми, урядом і економічним блоком на чолі з В. Пинзеником було розроблено стратегію економічних реформ, яка був скерована на завершення

лібералізації та початок стабілізації економіки на основі дерегуляції торгівлі, цін і ринків, а також підготовка до масової приватизації. Серед зовнішніх факторів, які позитивно вплинули не реалізацію економічних і соціальних кроків, стали впровадження західних програм підтримки України (1994 р. підписання першої угоди з МВФ, членом якого Україна стала ще в 1992 р.), запровадження політики багатовекторності. Урядом було розроблено концептуальні засади для формування спеціальних (вільних) економічних зон, щоб сприяти залученню іноземних і вітчизняних інвестицій та прийняті правил користування виключною (морською) економічною зоною.

Уряди В. Масола (1994—1995) та Є. Марчука (1995—1996) продовжили курс на приватизацію підприємств і землі, що прискорилося із запровадженням ваучерної приватизації. Кожен громадянин здобув право на отримання гарантованого ваучера і стати акціонером підприємства, на якому він працював.

Стихійна і неконтрольована ваучеризація в підсумку призвела до переходу більшості вцілілих виробництв в руки криміналітету, «червоних директорів», які ошукали простих робітників, які не розуміли значення ваучера і не хотіли бути справжніми акціонерами зі значною відповідальністю за власне благополуччя. Це посилило розшарування населення, але водночас сформувало нові реалій ринку майна, бо більшість з державного майна опинилося в приватній власності, яка була зацікавлена в розвитку підприємств і отриманні прибутку.

У 1994 р. було розпочато приватизацію тилового (квартирного) фонду в Україні. Для уніфікації обліку даних була впроваджена система індивідуальних ідентифікаційних номерів для фізичних і юридичних осіб. У 1996 р. було остаточно поставлена крапка у монополії колгоспів на володіння землею. Відбулося розпаювання земель серед членів колгоспів, що створило реальні умови до розвитку фермерських господарств і покращення стану справ на селі.

З 1995 р. новосформованим Державним казначейством при Міністерстві фінансів України було сформовано нові умови для проведення і контролю платіжних операцій малим та середнім бізнесом, запроваджено електронні контрольно-касові апарати. Розпочалося створення фінансово-промислових груп, на основі широкої приватизації, на які покладалося завдання зберегти наявні потужності і в подальшому розвивати пріоритетні галузі промисловості.

Уряд надав ФГП податкові знижки та митні пільги, що сприяло активізації підприємств, які опинилися в приватній власності.

До фінансово-промислових груп увійшли гірничодобувні, металургійні, хімічні, нафтопереробні підприємства в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківський областях, м. Київ та м. Одеса. Були засновані бізнес-групи: «Сістем кепітал Менеджмент» (Р. Ахметов), «Індустріальний союз Донбасу» (С. Тарута), «Приват» (О. Боголюбов, І. Коломойський), «Інтерпайп» (В. Пінчук), «Укрпромінвест» (П. Порошенко), «УкрСибБанк» (О. Ярославський) та ін.

Нові бізнесові групи змогли швидко концентрувати в своїх руках найбільш прибуткові колишні активи держави і перетворитися на акторів впливу у прийнятті важливих економічних рішень в політиці держави. Отже, ініціатива Л. Кучми про створення ФПГ та недостатньо прозора ваучерна приватизація створили умови для формування олігархічних регіональних угруповань, що в майбутньому буде ставати на заваді стабільного і рівномірного розвитку економіки і покращення життя населення.

Зменшення впливу держави на ціноутворення, залучення іноземної допомоги для реструктуризації боргів, запровадження альтернативних шляхів торгівлі, розширення приватного сектору в промисловості і сільському господарстві, пошук нових ринків збуту призупинили темпи падіння, знизили темпи інфляції до 410 % у 1994 р. і 182 % у 1995 р. Додатково уряд задіяв неемісійні способи покриття дефіциту бюджету: — випущено позику державних цінних паперів на 30 трлн купонів карбованців.

Важливим кроком у лібералізації економіки стало прийняття Конституції України в червні 1996 р. і запровадження національної грошової одиниці — гривні, що уможливило переведення всіх торговельних операцій на стійку національну грошову систему. Це сприяло перегляду податкової і митної систем, врівноважило офіційний фіксований і ринковий курси валют, частково виводячи бізнес з тіні.

У рамках покращення іміджу України було опрацьовано Стратегію інтеграції до ЄС для входження у світовий та європейські економічні простори. Серед адміністративно-організаційних кроків з інституалізації управління економки було засновано Рахункову палату як органу незалежного зовнішнього фінансового аудиту. Самостійним органом фіскальної політики стала Державна податкова адміністрація з регіональними представництвами. Почав роботу Єдиний державний реєстр підприємців та організацій України, що стало продовженням кроків держави на детінізацію підприємницької діяльності і покращення обліку приватизованих установ.

Роки відносної стабілізації падіння економіки у 1996—1997 рр. характеризувалися:

— збільшення міжнародного експорту української продукції (сільського господарства, металургії, мінеральних добрив, послуг);

— стабілізації реального ВВП на душу населення на рівні 1560—1530 дол. США;

— зменшення інфляції з 40 % (1996) до 12 % (1997);

— зниження темпів падіння ВВП на рівні від –3,0 до –1,5 %;

— оптимізація внутрішнього державного боргу і дефіциту державного бюджету на рівні 5—6 % від ВВП;

створення нормативної бази для інвестицій і підприємництва.

Формування і посилення ролі олігархату з їх фінансово-промисловими групами ознаменувалося рішучим входженням у велику політику під час виборчої кампанії 1998 р. Верховна Рада являла собою арену битв інтересів олігархічної меншості, нехтуючи інтересами народу, представником і захисником якого мала бути.

Паралельно населення прагнуло здобути можливості до самореалізації в бізнесі. Активно розвивався малий і середній бізнес, який зайнявся наданням послуг, роздрібною торгівлею, малим фермерством. За період 1994—1997 рр. вшестеро зросла кількість зайнятого населення у фірмах малого та середнього бізнесу.

Стрімке зростання кількості приватних підприємців зумовило внесення більш ніж 40 правок до Закону України «Про підприємництво» і було створено заплутану систему з майже 400 підзаконних актів. Поступове формування правової бази для регулювання економіки і функціонування приватного сектору виявилося здебільшого як реакція на ситуації, ніж як дії на випередження. І тому сформована у 1991—1998 рр. система нормативно-правового супроводу економіки сформувала недосконалий і непрозорий механізм регулювання, що відлякувало іноземних інвесторів. Так у 1991—1997 рр. іноземні інвестиції в економіку України становили з 0,3 до 1,2 % від ВВП, що стало одним із найгірших показників серед країн пострадянського простору.

Ударом по економічній стабілізації стала міжнародна криза 1998 р., яка не оминула й України. Причиною спаду економіки стала незбалансована політика держави у бюджетній, фіскальній і банківській сферах.

Надвисокий дефіцит державного і місцевих бюджетів (1992 р. — 13,7 % від ВВП, 1994 р. — 8,9 %, 1997 р. — 6,6 %), високі боргові зобов'язання перед міжнародними кредиторами (1,5 млрд дол.) і внутрішніми кредиторами (4,5 млрд дол.) обвалили вартість гривні вдвічі, золотовалютні резерви скоротилися на 80 %, зупи-

нилося зростання економіки через звуження експорту українських товарів на 20 % (більшість яких постачалося до РФ, яка в 1998 р. оголосила дефолт і закрила свої ринки для іноземних товарів). Такий перебіг в економіці ще більше розшарував населення, яке до того часу не оговталось від лібералізації економіки 1991—1996 рр.

Врятувало Українську державу від дефолту суттєве скорочення дефіциту бюджету завдяки обмеженню соціальних зобов'язань та зупинці інфраструктурних проєктів. Протягом 1999—2000-х рр. уряд В. Ющенка, реалізуючи програму «Реформи заради добробуту», кардинально змінив механізми розрахунків і платежів між центральним і місцевими бюджетами, відновлюючи збалансованість витрат, посилився емісійний контроль, остаточно перевів у грошовий розрахунок бартерні відносини.

Додатковим стимулом стабілізації стало завершення розпаювання колишньої колгоспної землі, що санкціоновано рішучими діями центральної влади: запровадження оцінки вартості землі, видача громадянам сертифікатів на право на земельну частку. У 2000 р. було проведено одну з найбільших кампаній з приватизації, що дозволили залучити до бюджету колосальні на той момент 2 млрд грн. Додатково уряд отримав допомогу від МВФ (246 млн дол. США) та інвестицій (340 млн дол. США), що помітно зменшило дефіциту бюджет і підвищило промислове виробництво на 13 %. Показником покращення умов для ведення бізнесу стає заснування нових компаній: «Нова Пошта», «Сингента», «KAN Development» та «Єврокар».

Високі темпи приватизації 2000—2001 рр. дозволило економіці вийти з глибокої економічної депресії. 26 млн га сільськогосподарської землі було безоплатно передано 6,4 млн селянам, а більш ніж 300 тис. селян сформували власні фермерські господарства, які орендували землю ще у 1,6 млн власників паїв. Це створило справжнє конкурентне середовище і включило землю в економічний обіг. Держава встановила мінімальний розмір орендної плати. Серед проблем у сільському господарстві залишалися замкненість і відсутність доступу спроможних зовнішніх гравців в економіці села, недостатня ефективність використання земельних ресурсів, застарілість успадкованої від колгоспів (у вигляді майнових паїв) агротехніки, розвал малих систем меліорації і дренажу. Гальмом розвитку виступала заборона на продаж землі сільськогосподарського використання, що на багато років паралізувало розвиток села. Комплексна криза села, вплинула на посилення міграції до міст і суттєве падіння зацікавленості жителів у розвитку власних громад через постійне відчуття безперспективності.

Соціальний стан України у другій половині 1990-х рр. можна оцінити як початок негативних процесів, що перейшли в затяжну демографічну кризу. Економічні проблеми, відсутність реальної підтримки держави, недостатня прозорість приватизації призвели до значного збільшення людей, які опинилися за межею бідності (25 % населення), знизилася тривалість життя, погіршилися показники укладання шлюбу. Це зменшило з 1993 по 2001 рр. чисельність поточного населення України майже на 4 млн осіб. Втрата людського капіталу суттєво вплине на подальший розвиток української економіки і потенціал її мобілізації перед світовими кризами.

Отже, за 1991—2001 рр. економіка України шлях від громіздкого зрегульованого уламка радянської економіки до відродження індустріально-аграрного потенціалу, що сприяло сплеску економіки у 2001 р.

2. Економічне зростання 2001—2008 рр. в умовах позитивної міжнародної кон'юнктури і внутрішньополітичної трансформації

Стрімке зростання ринкової економіки

Початок 2000-х років характеризується стабілізацією економічної ситуації та утвердженням позитивної динаміки зростання. За даними Світового банку, українська економіка протягом семи років неухильно зростала.

Таблиця 2.2

ПОЗИТИВНА ДИНАМІКА ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 2000-х рр.

Показник	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
ВВП, %	–6,3	5,9	9,2	5,2	9,5	12,1	3,0	7,4	,6	2,3	–14,8
ВВП, номінальний млрд дол. США	79,5	32,4	39,3	43,9	52,0	67,2	89,2	111,9	148,7	188,1	121,6
ВВП на душу населення, дол. США	1532	658	807	911	1087	1416	1894	2391	3197	4066	2639
Курс гривні до дол. США	0	5,44	5,37	5,33	5,33	5,31	5,12	5,05	5,05	5,27	7,79

Ця динаміка була підкріплена такими факторами:

• завершення формування національної фіскальної, банківської, митної систем;

• стійкий розвиток конкурентних форм виробництва;

• розвиток приватного підприємництва;

• формування стабільної фінансової системи;

• лібералізація господарських зв'язків;

• формування ринкової інфраструктури;

• позитивна кон'юнктура на світовому ринку провідних українських експортних товарів (метали, добрива, зерно, олія постійно зростали в ціні);

• низька ціна на енергоносії (газ, нафта, нафтопродукти);

• демократизація суспільно-політичного життя;

• відкритість і привабливість української економіки через дешеву робочу силу і слабку конкуренцію іноземним фірмам.

Усе це дозволяло економіці зростати стабільними темпами і демонструвати найкращі показники в Європі. Сприяло зростанню економіки активна зовнішня торгівля. Співпраця з 187 країнами, торгівля з провідними країнами Заходу (25 %), активне освоєння нових ринків Африки, Близького Сходу, Азії (45 %) та стабілізація торговельних відносин із країнами СНД (30 %) збільшило експорт української продукції на 50 %. Україна чітко і цілеспрямовано вибудовувала експортно-орієнтовану економіку: ракето-, літако- та вагонобудування, металоконструкції та металопрокат, високоякісну аграрну і переробну продукцію.

Більш тісна кооперація і входження українських виробників на міжнародні ринки потребувало подальшого вступу України до Світової організації торгівлі. Цей процес тривав 14 років і був постійно під впливом внутрішніх процесів в країні, які могли посилювати або послаблювати довіру міжнародних фінансових і торговельних інституцій. У 2004 р. Міжнародна організація з розробки фінансових заходів для боротьби з відмиванням грошей, отриманих злочинним шляхом, виключила Україну зі списку неблагонадійних країн. Втім у 2005 р., завдяки демократичним процесам, які розпочалися після Помаранчевої революції, Україна дістала статус країни з ринковою економікою, що відкрило двері для залучення фінансово-кредитних можливостей світу і розпочати переговори з ЄС про асоціацію.

Робоча група СОТ—Україна провела 17 раундів переговорів, які стосувалися обмеження українського мита, покращення прозорості ринку всередині країни, виписування спеціальних захисних бар'єрів, адаптації національного законодавства та рівня серти-

фікації та стандартизації товарів відповідно до міжнародних вимог. У 2008 р. відбулася фіналізація переговорного процесу, що було закріплено в підписанні протоколу про вступ України до СОТ (5 лютого 2008 р.), ухвалення Закону України «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі» (10 квітня 2008 р.) і остаточне набуття повноправного членства України в СОТ. Цей історичний момент зафіксував визнання світу України як рівноправного партнера в міжнародній торгівлі і активного учасника світового ринку капіталу.

В українську економіку на тлі стабілізації почали надходити суттєві міжнародні інвестиції: 2001 — 2,1 % від ВВП, 2005 — 9,1 %, 2007 — 7,15 %, 2009 — 4,7 %. Це збільшувало грошову масу, що за 10 років зросла на третину. Щорічно на 15 % підвищувався внутрішній попит через протекціоністську політику уряду, яке обкладало додатковим митом іноземні товари.

Пожвавлення внутрішнього ринку та підвищення споживчої спроможності населення на тлі зростаючих показників середньої зарплати і збереження низьких тарифів на житлово-комунальні послуги, вигідний обмінний курс покращили загальні очікування населення і дозволила звертати увагу на нові види інвестиційно-депозитних відносин з отриманим прибутком. Це відобразилося у тому, що у 2007 р. було зареєстровано рекордне зростання промисловості — 12,9 %, будівництва — 11,3 %, торгівлі — 17,4 %, а кредитування економіки збільшилося на 74 %. Додатково в Україні було створено 11 вільних економічних зон, де мали діяти максимально сприятливі податкові і регуляторні умови для міжнародного і вітчизняного бізнесу. На тлі пожвавлення бізнесу і притоку грошей до держави знизився рівень безробіття, яке досягає мінімуму в 3 % у 2008 р. Зростання грошової маси забезпечило високі процентні ставки по депозитах і низькі — по кредитах, що дало населенню змогу розпочати купувати товари, дефіцит яких населення відчувало останні 15 років. Як відповідь на покращення фінансового стану справ населення у великих містах (Київ, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпро) почалося активне житлове і комерційне будівництво.

Соціальні зміни в умовах зростання ринкової економіки України у першій половині 2000-х рр.

В умовах позитивного сальдо торговельного балансу і зростання доходів бюджету український уряд розпочав низку соціальних реформ та збільшив підтримку населення. З 2000 р. було

запроваджено практику постійного підвищення прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії.

Держава указом президента України від 21 травня 2000 р. «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 р.» гарантувала нормування трудових відносин, сприяння з боку держави у погашенні заборгованостей за зарплатами, підтримка соціально незахищених верств населення через розвиток соціального партнерства, проведення освітньої і медичної реформ.

Цей крок символізував впевненість політичного керівництва в постійному надходженні коштів від вдалої міжнародної торгівлі. У 2004 р. була здійснена пенсійна реформа, яка у руслі позитивного розширення фінансових можливостей бюджету, прагнула нівелювати негативний вплив демографічної кризи. Розпочався перехід до триступеневої системи пенсійного забезпечення населення: солідарна система загальнообов'язкового пенсійного страхування (кошти, перераховані до Пенсійного фонду нинішніми платниками податків, використовувалися на виплати наявним пенсіонерам); накопичувальна система (7 % від заробітної плати додатково перераховуватися на індивідуальний рахунок громадянина, які до виходу на пенсію можна було використовувати як джерело інвестицій); недержавне пенсійне страхування (добровільне накопичення грошей у комерційних банківсько-фінансових установах для подальшого їх використання після виходу на пенсію).

Законодавцем в умовах зростання доходів і позитивної картинки було запропоновано одну з найкращих моделей альтернативного пенсійного забезпечення, але реалії і популізм звели реформу нанівець, і в 2011 р. реформа була переглянута вже в бік монополізації державою всіх пенсійних програм і підвищення вимог для отримання пенсійного забезпечення.

Система соціального захисту у період економічного піднесення набула більш розвиненої та інституціональної форми. Держава взяла курс на створення змішаної системи соціального захисту і підтримки населення, яка передбачала лібералізм (надання можливостей для самореалізації населенню) і соціальної орієнтованості (раціональні та адресні системи соціального захисту).

Держава вбачала, що вона перетвориться не на постійного донора, а на балансир, який може спрямовувати вчасно ресурси у потрібний напрям підтримки в суспільстві, яке готове ділитися своїми здобутками. Для цього було створено систему соціальних виплат і послуг на загальному рівні (соціальні виплати різним категоріям соціально незахищених верств населення) і адресна допомога (грошова, натуральна, субсидіарна, пільгова). Заснову-

валася система соціальних служб для сімей, дітей і молоді, служба захисту дітей тощо.

Загальне зростання економіки у 2001—2008 рр. було викликано завершенням найбільш ризикованих дій урядів по переходу до ринкової економіки, формування приватної власності і вільного ринку праці, що було підсилено позитивною кон'юнктурою на міжнародних ринках для основних товарів промислового виробництва.

«Швидкі» гроші і посилення впливу фінансово-промислових груп не дозволило провадити подальші важливі системні економічні і нормативні нововведення, щоб зробити українську економіку відкритою і прозорою для конкуренції та новації. Саме упущення політичним керівництвом цього шансу привело до важких наслідків економічної кризи 2008—2009 рр.

3. Україна в умовах економічної кризи 2008—2010 рр. і відбудови 2010—2013 рр.: проблеми вибору стратегії розвитку вітчизняної економіки

Накопичення проблем в економіці та початок фінансової кризи

Навіяні успіхом економічного зростання і міжнародним економічним підйомом оптимістичні настрої в українському політичному істеблішменті, олігархів і суспільства розбилися в 2008 р. об сувору економічну закономірність і світову фінансову кризу, яка розпочалася в США. Україна стала однією з тих країн, яка зазнала руйнівного падіння і втрати потенціалу до зростання на десятиліття.

Причиною обвалу української економіки у 2008—2010 рр. стали такі фактори:

— випереджальне підвищення імпорту через надмірне споживання;

— брак дієвого інструменту гарантованого і захищеного заощадження;

— надмірне використання населенням споживчих кредитів;

— дисбаланс інвестицій: 70 % — у послуги і торгівлю, 30 % — в інфраструктуру і виробництво; і як наслідок — фінансово-промислові групи, які заробляли у профіцит в 2001—2008 рр., витратили кошти не на оновлення основних засобів виробництво, а на

супутні процеси, що не дозволило маневрувати потужностями під час спаду попиту на експортно-орієнтовані товари;

— висока залежність від вузької групи експортних товарів (через обвал світового ринку нерухомості ціни на готову продукцію металургії скоротилися вдвічі; зерно та олія виявилися в надлишку на ринках, продукція вітчизняного машинобудування та металообробки програла конкуренцію з більш активними гравцями з Азії та Латинської Америки);

— глобалізація слабкої української економіки;

— відсутність резервних активів в Українській державі для довготривалої соціальної підтримки населення в умовах кризи;

— непрозора система оподаткування;

— відсутність контролю держави за зовнішніми позиками національних виробників;

— активний протекціонізм країн-партнерів і неспроможність СОТ і МВФ врегулювати економічні спори;

— миттєве подорожчання енергоносіїв і відсутність диверсифікації джерел постачання, недостатність внутрішнього сталого видобутку газу і нафти за наявності реальних можливостей;

— популізм і спекуляція з боку політичних сил під час економічного зростання і неможливість виконати власні задекларовані обов'язки, що призвело до падіння довіри суспільства до банківської, соціальної і політичної систем власної країни.

Наслідки економічної кризи для нестабільної української економіки стали катастрофічними. У 2009 р. на тлі відсутності попиту в світі на метал і продукти хімічної та машинобудівної галузей і програшу конкурентам із Туреччини, Китаю, Бразилії відбулося 30 % зниження промислового виробництва, збільшення безробіття з 6 до 9 %, спад вартості гривні на 25 %, формування дефіциту бюджету в 10 % від ВВП й одночасне скорочення ВВП на 35,6 %.

Ці макроекономічні показники вдарили по соціально-економічному становищу країни:

• розпочався новий етап перерозподілу власності (переважно незаконний у вигляді штучного банкрутства і рейдерських захоплень);

• розширився тіньовий сектор економіки, збільшилися мікрокредитування, грошові махінації та поява фінансових пірамід;

• панічне підвищення курсу долара США і негативні настрої в суспільстві, що вилилося в неконтрольованому закритті депозитів (особливо у «Промінвестбанку» — закрито вкладів фізичними особами на 6 млрд грн за тиждень);

• підвищення відсотків споживчих та іпотечних кредитів до 21 % річних;

• зменшення реального розміру середньої заробітної плати з 340 до 240 дол. США і повернення практики затримки виплати заробітної плати та боргів перед робітниками;

• на тлі скорочення промислового виробництва і падіння обсягів будівництва відбулося скорочення рівня зайнятості та скасування надбавок і премій, запровадження вимушених відпусток і простоїв;

• вивіз капіталів із банківської системи у розмірі 50—60 млрд грн, частина якого була виведена за кордон;

• інфляція до 22,3 % в 2008 р. і 18,8 % в 2009 р.

Держава намагалася вжити заходів для стабілізації ситуації, недопущення падіння економіки та попередження соціального хаосу. Президент В. Ющенко і прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, попри конфлікт, змогли виступити єдиним фронтом і домогтися отримання кредиту від МФВ в розмірі 16,5 млрд дол. США, що було використано як макрофінансова стабілізаційна допомога. Було засновано спеціальний Стабілізаційний фонд на основі отриманих коштів від приватизації «Криворіжсталі» і «Одеського припортового заводу». Національний банк Україні провів валютні аукціони, чим зміг зупинити піке гривні і стабілізувати її на рівні 8,5 грн за 1 дол. США.

Серед довгострокових заходів влада запровадила мораторій на підвищення тарифів на збори з портів, залізничні перевезення, електроенергію. Для підтримки аграрного сектору були введено тимчасово фіксовані ціни на паливо-мастильні матеріали і надавалися пільгові кредити для посівної і жнив, що полегшувало скрутне становище фермерів. Запроваджено програми енергозбереження і обмеження імпорту енергоносіїв. Стимуляція будівельної галузі засобами підготовки країни до прийняття Чемпіонату Європи по футболу Євро 2012 та впровадження програми компенсації з боку держави у розмірі 30 % вартості житла. Було вжито непопулярні заходи зі скорочення видатків бюджету і як наслідок — зменшення дефіциту. Було скорочено кількість держслужбовців засобами оптимізації органів центральної виконавчої влади, заморожено виплати пільговим категоріям населення, зупинено підвищення заробітної плати в бюджетній сфері.

Особливо гостро населення сприйняло підвищення тарифів на комунальні послуги і газ, що було невідворотним на тлі енергетичного шантажу з боку РФ і підвищення цін на енергоносії. Хоча у 2009 р. Україна домоглася ліквідації штучного спекулятивного

посередника «РосУкрЕнерго» між Росією та Україною у торгівлі газом, втім подальші непрозорі переговори призвели до підписання невигідного газового договору між «Газпромом» і «Нафтогазом», що послабило міжнародний авторитет України на ринку транзиту і розподілу енергоносіїв в Європі.

Світова економічна криза продемонструвала, що українська влада не була готова до таких випробувань і не мала достатніх резервів щоб запобігти значному падінню виробництва і доходів бюджету.

Завдячуючи підтримці МВФ і внутрішній економії, державі вдалося уникнути дефолту, але ціною цього стало реальне падіння рівня життя і вирішення проблем великого бізнесу за рахунок добробуту громадян.

Політичним наслідком кризи стало падіння рейтингів президента В. Ющенка і розкол в правлячій демократичній коаліції. Це дало змогу опозиційним партіям (КПУ і Партії регіонів) маніпулювати суспільством, що призвело до поразки лідерів Помаранчевої революції і реваншу В. Януковича, який на початку 2010 р. виграв президентські вибори. Українське суспільство вийшло з економічної кризи 2008—2009 рр. збіднілим і більш вразливим перед страхом знову потрапити в скруту, тому довірився популізму політиків і привів до влади проросійські сили.

Соціально-економічні заходи в умовах згортання свободи ринку

Прихід до влади політичних проросійських сил на чолі з В. Януковичем у 2010 р. збіглося з початком стабілізації світової економіки та покращення кон'юнктури ринків, де почала зростати ціна на продукцію металургії і хімії. Це допомогли створити оманливу атмосферу «успішних рішень економічних технократів». Одними з перших кроків уряду М. Азарова (2010—2014) стали прийняття нових Бюджетного і Податкового кодексів України, які чітко визначали базу податків, процес їх збору і розподілу бюджетних трансферів, формуючи більш складні умови для ведення малого і середнього бізнесу, звузили можливості місцевих органів самоврядування розпоряджатися власними коштами.

Продовжився рух на приватизацію державних активів, серед найбільших аукціонів були продажі державних акціонерних компаній «Укртелеком», «Західенерго». Прикметою цієї та більшості інших приватизацій стала безальтернативність аукціонів, де покупцем ставали наближені до влади фінансові структури. Загалом політика урядів 2010—2014 рр. характеризувалася захистом

інтересів фінансово-промислових груп і переорієнтації економічного вектора на внутрішній ринок, після черги невдалих експортних інтервенцій і прагненням закритися від впливу міжнародних глобальних економічних процесів.

Поступово відбулася зміна характеру зовнішньої торгівлі: послаблюється частка машино- і приладобудування, а посилюється роль сільського господарства, яке разом з послугами, торгівлею, гірничо-збагачувальним комплексом і металургією становили 65 % від усього експорту у 2010—2013 рр.

Уряд провадив пряму підтримку окремих галузей економіки (металургія, гірнича, вугільна промисловість, перевалка і первинна обробка зернових, хімічні добрива), проте не зміг протистояти банкрутству стратегічних машинобудівних компаній, таких як «Азовмаш» (вагонобудування), Луганський тепловозний завод (локомотиви), Чорноморський суднобудівний завод, завод «Океан», Лисичанський НПЗ, «Сумихімпром» та ін.

Ця політика нагадувала на спробу впровадження білоруської моделі економіки, але цього неможливо було досягти, бо Україна не мала такої економічної гнучкості і підтримки з боку РФ в питанні енергоносіїв та взаємної інтеграції ринків. Як результат — було знищено окремі галузі господарства і переглянуті результати приватизації 1990-х — початку 2000-х рр. на користь впливових фінансово-промислових груп олігархів Р. Ахметова, О. Новинського, Д. Фірташа.

Яскравим прикладом підтримки державою незаконних дій стало ігнорування антимонопольним комітетом махінацій з акціями одного з найбільших підприємств країни «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча», групою «Метінвест» Р. Ахметова. Усі звернення законних власників були відкинуті, а антимонопольне законодавство виявилося неефективним.

В соціальній сфері продовжувалося поглиблення розшарування населення. Загалом безробіття фіксувалося на рівні 7—8 %. Середня заробітна плата збільшилася з 282 до 411 дол., рекордними стали перекази заробітчан, що зросли з 6 до 8,5 млрд дол. Підвищення мінімальної зарплати і бюджетних витрат на зарплати, пенсії та соціальні виплати у 2010—2013 рр. сприяли зростанню реального наявного доходу домогосподарств на 9,7 %. Реальний дохід від соціальної допомоги та пенсій зріс на 13,6 % через нижчу, ніж очікувалось, інфляцію та популістську політику уряду. Підвищення ролі держави у зростанні доходів населення було показником звуження можливостей до зростання у малого і середнього приватного сектору, в якому було зайнято 65 % працездатного населення.

У 2008—2013 рр. тривала гостра дискусія між вибором основного зовнішньоекономічного партнера: Європейський Союз чи Євроазійське економічне співтовариство, очолюване РФ. Станом на літо 2013 р. було завершено підготовчі роботи і вироблено фінальний текст договору про асоціацію України з ЄС, але корумпована і відкрито кримінальна влада тяжіла до збереження статусу закритої, поділеною між олігархічними угрупуваннями економіки, що не було б можливим при поглибленні співпраці з Об'єднаною Європою. Альтернативою виступали Росія і Китай, яких влаштовувала модель економічного розвитку України, яка втрачала конкурентоспроможність і ставала сировино орієнтованою. Однією з акцій РФ на підтримку посилення режиму В. Януковича стало надання Україні 10 млрд дол. США кредиту під «вигідні відсотки» і зменшення ціни на енергоносії, хоча про будь-яку паритетну співпрацю між країнами не йшлося. Партія регіонів на чолі з В. Януковичем і М. Азаровим зробила свідомий крок у бік російського інтеграційного утворення. Саме цей вибір став причиною соціально-економічних змін у 2013—2014 рр., які суттєво вплинули на економіку і соціальний стан суспільства.

4. Українська економіка в умовах суспільно-політичної нестабільності 2014—2021 рр.

Соціально-економічна криза в умовах Революції Гідності 2013—2014 рр. і початок російсько-української війни

Друга половина 2013 р. і початок 2014 р. ознаменувалися для економіки важкими випробуваннями. Акції протесту на тлі відмови чинної влади від асоціації з Європейським Союзом з листопада 2013 р. переросли в Революцію Гідності, поклавши початок трансформації влади.

Незаконні дії владної команди В. Януковича і Партії регіонів продемонстрували неготовність чинної влади до діалогу із суспільством ані в питаннях економіки (протидія рейдерству, лібералізація податкової системи, спрощення регуляторних механізмів держави, децентралізація бюджетів), ані в питаннях політичного і соціального розвитку (питання мови, прозорості прийняття рішень, скасування репресивних законів 16 січня 2014 р.). Політична боротьба в столиці і регіонах завершилася втечею В. Януковича,

розвалом діючої партійної коаліції та переходу важелів правління до опозиційної коаліції у Верховній Раді, яка взяла управління країною в свої руки.

Новим випробуванням для України стала анексія Криму Російською Федерацією та активні бойові зіткнення з проросійськими терористичними угрупуваннями (фактично підтримувалися російськими військовими) в Донецькій і Луганській областях, що перекреслило всі попередні позитивні процеси зі зростання економіки і поліпшення соціального розвитку.

Умовами для обвалу української економіки в 2014—2015 рр. стали:

— остаточне вичерпання потенційного зростання пострадянських промислових потужностей; диспропорція у сферах виробництва, слабка конкурентна спроможність, непрозорість фінансово-кредитного ринку, державне регулювання інвестиційних процесів, зношення виробничих потужностей на 85 %, гальмування розвитку інноваційних галузей;

— олігархізація національної економіки і відсутність чесної конкуренції відверто ставали на заваді інвестиційній привабливості українського бізнесу;

— монополізація засобів виробництва в руках обраних фінансово-промислових груп (75 % економіки під контролем групи олігархів) і відсутність бажання відкриття економіки європейським стандартам і методам ведення бізнесу;

— тіньова економіка на рівні 40 % ВВП країни, а кримінальні процеси і рейдерство, високі податки і безконтрольне державне втручання посилювали процес подальшої тінізації доходів громадян;

— вкрай неефективне управління і розкрадання державних монополій (Укрзалізниця, Укрпошта, Укргазвидобування, Енергоатом, Укрспирт, морські і річкові порти);

— корупція і незахищеність в правовому полі вітчизняних і іноземних інвесторів.

Воєнна агресія Росії проти України і анексія Криму посилили існуючі глибокі проблеми. В результаті воєнних дій в Донецькій і Луганській областях та анексії частини територій українська економіка скоротилася на 15 % ВВП у 2014 р. і перейшла в гостру кризову фазу, яка тривала до кінця 2016 р. Значні витрати на підтримку армію, зупинка підприємств на окупованих територіях Донецької і Луганської обл., розрив господарських зв'язків з РФ, втрата Криму і доступу до виключної морської економічної зони, скорочення інвестицій призвели до трикратного зростання державного боргу у 2015 р. (1,5 трлн грн), обвалу курсу гривні з 8 до 38 грн за 1 дол. США, прискорення інфляції до 48 % в 2015 р.

Важкі економічні наслідки мала фактична окупацією Росією третини території Луганської і Донецької обл. Металургійні, електрогенеруючі підприємства, шахти, заводи з переробки і збагачення залізної руди, об'єкти машинобудування потрапили спочатку до сірої зони, а з 2017 р. почали переходити під зовнішнє управління незаконних структур терористичних угрупувань «ДНР/ЛНР», які безпосередньо залежні від РФ.

Прямі втрати української економіки від окупації, знищення і вивезення підприємств різної форми власності до РФ становили у 2015—2018 рр. 12,5 млрд дол. США, що позначилося на зменшенні частки металургічної, хімічної та гірничо-збагачувальної промисловості в експорті готової продукції. У 2015 р. експорт сільськогосподарської продукції вперше зрівнявся з обсягом експорту металургії і досягло 1 % від усього світового ринку, а з 2016 р. став основним експортним напрямом української економіки, чим викликані сезонні коливання курсу долару. Українська економіка закріпилася як одна з аутсайдерів в Європі.

Негативний вплив на економічну ситуацію посилив розрив економічних зв'язків з Росією та російським бізнесом. Україна у відповідь на анексію Криму та початок бойових дій у Донецькій і Луганській областях, ввела заборону на експорт та імпорт з РФ, зупинила спільні виробничі процеси. Якщо в 2012 р. імпорт України з Росії становив 18 % ВВП, то в 2019 р. знизився до 6 %, а частка російських активів в українській економіці впала до 2 %. Одним з прикладів виходу російського бізнесу з України після 2014 р. — штучне банкрутство та вивезення до РФ основних виробничих ліній ВАТ «Львівський автобусний завод», яким володіли російські бізнесмени, зокрема фірми братів Чуркіних, один з яких був постійним представником РФ при ООН. Через офшорні компанії в Україні у 2019 р. продовжувало працювати 5 дочірніх представництва російських банків, відбувалися інвестиції в металургійну, машинобудівну і хімічні промисловості.

Стабілізаційні заходи в економіці в другій половині 2010-х рр.

Більшість дій центральної влади (Президент П. Порошенко (2014—2019; і уряд А. Яценюка; 2014—2016) стосувалися фіскальних заходів: відбулося збільшення податків на додану вартість до 20 %, на прибуток до 18 %, акцизу на 25 %, введено військовий збір до 1,5 %, пенсійний збір при обміні валют, податок на розкіш, здійснено скорочення максимального розміру пенсій для держслужбовців.

Одними з перших успішних дій уряду зі стабілізації економіки в 2015—2016 рр. стало спрощення процедури реєстрації бізнесу і зменшення переліку дозвільних документів. Наступними кроками стали заходи з оптимізації державних витрат: скорочення штату держслужбовців і витрат на обслуговування держапарату, впровадження електронного декларування прибутку, майна і активів чиновників.

Для стабілізації банківської системи було націоналізовано ПАТ «Приватбанк», що призвело до значних грошових вливань із державного бюджету, для виконання кризовою фінустановою своїх зобов'язань перед інвесторами і вкладниками. Обвал найбільшого приватного банку країни міг би призвести до розвалу всієї банківської системи, але вчасні дії фінансового регулятора дозволило попередити ще одну кризову ситуацію.

У 2016 р. на тлі успішних управлінських рішень уряду, початку дії Угоди про зону вільної торгівлі України з ЄС (01.01.2016), відносної стабілізації лінії конфлікту і початку міжнародної фінансової допомоги Україні (6,5 млрд дол. США) розпочалося зростання економіки на рівні 2 % в 2016 р., 2,3 % в 2017 р., 3,1 % ВВП у 2018 р. Знизилися темпи інфляції до 10—12 % на рік, а доходи домогосподарств почали підвищуватися. Макрофінансова стабілізація досягнуто в 2017 р. шляхом оздоровлення банківської системи, ревізії системи податкових зборів, обрання ефективного керівництва державних монополій, проведення нового етапу приватизації, зокрема розпродажу майнового комплексу «Укрспирт». Ситуація з фінансами на місцевому рівні покращилася завдяки перерозподілу доходів між місцевими і центральним бюджетами, на користь регіонів, було створено умови для здійснення громадами більш активних інвестиційних дій у власні регіональні ініціативи.

Було зафіксовано збільшення податкових надходжень на тлі встановлення мораторію на перевірки бізнесу з боку державних органів і впровадження податкових канікул для малого бізнесу. Втім впоратися з падінням виробництва в промисловості і сільському господарстві не вдалося. Порівняно з 2013 р. експорт готової продукції скоротився на 40 млрд дол., особливо у сфері продажу продукції металургії, мінеральних добрив, виробів машинобудування, титанової і залізорудної сировини. Чи не єдиним стабільним постачальником валюти в Україну лишалося сільське господарство на тлі рекордних врожаїв — в середньому експорт давав бюджету 20 млрд дол. щорічно, на третьому місці опинилися перекази заробітчан, що склали рекордні 7,5—8,5 млрд дол. США.

У 2016—2019 рр. уряд В. Гройсмана реалізував важливі для України політичні та економічні реформи. Однією з найважливіших стала реформа децентралізації, яка у фінансовому плані надала реальні можливості для формування власних бюджетів з місцевих податків, особливо податок на доходи фізичних осіб. Держава розпочала процес утворення об'єднаних територіальних громад, щоб знизити тиск на центральний бюджет і запровадити ефективну місцеву систему фінансового самоврядування.

Центральна влада присвятила достатньо уваги покращенню ефективності роботи державних акціонерних компаній, які у 2014—2015 рр. продемонстрували сильний спад і збитковість, що послаблювало можливості бюджету впоратися з економічною кризою. У 2017—2018 рр. відбувся перехід НАК «Нафтогаз» на ринкові тарифи. Виграш справи в Стокгольмському арбітражі і скасування норми «бери або плати» з контракту з «Газпромом», що анулювало штучний борг України, а натомість сприяло нарахуванню Росії компенсації за невикористаний транзит газу українською ГТС до Європи у розмірі 2,6 млрд дол. США. Міжнародний успіх був зумовлений формуванням більш професійного керівництва акціонерної компанії, що сприяло переходу державного оператора до когорти прибуткових державних компаній, поряд з НАК «Енергоатом», ПрАТ «Укргідроенерго», ПАТ «Приватбанк» та АК «Укрзалізниця». Покращення адміністрування державними монополіями та їх часткова модернізація допомогли акумулювати значні фінанси на виконання бюджетних зобов'язань перед громадянами та інвесторами.

Пенсійна реформа в жовтні 2017 р. встановила новий порядок виходу на пенсію для українців, що погіршило соціальне становище населення, але дозволило зменшити тиск на дефіцитний Пенсійний фонд України.

Для проведення подальшої приватизації та корпоратизації державних монополій було ухвалено Закони України «Про ринок електроенергії», «Про примусовий викуп і примусовий продаж акцій», що зробило можливим входження приватного інвестора на ринок державних активів. Розміщення єврооблігацій дозволило залучити до бюджету 3 млрд дол. США, що допомогло у формуванні державного кошторису на 2018 р., що разом з іншими факторами надали змогу утримати зростання ВВП на рівні 3,3 %. У 2018 р., щоб послабити корупційні ризики в діяльності Державної фіскальної служби, було реорганізовано її на окремі Державну податкову і Державну митну служби. проте більшість дій зі зменшення проявів корупції в митній службі держава не довела до логічного

завершення і більшість підозрюваних у корупції не понесла відповідальності за протиправні дії.

Для покращення регулювання валютних операцій був прийнятий Закон України «Про валюту і валютні операції», що визначав єдині стандарти у формуванні курсу і проведенні купівлі-продажу валюти. Надання Національному банку України більшої самостійності покращило регулювання курсу і вжиття дієвих заходів для оптимізації банківської системи, яка продовжувала переживати депресію.

Одним зі слабких напрямів державної підтримки стабільного рівня макроекономіки України залишалося недостатнє правовладдя. За світовими рейтингами 2018 р., Україна за індексом сприйнятті корупції займала 130 місце серед 180 країн, за індексом «Верховенство права» — 77 місце зі 113 країн, індексом контролю за корупцією — 168 місце серед 209 країни. Значний вплив корупції на економічні процеси і відсутність довіри до судової влади залишалися основними перешкодами у веденні бізнесу і залученні значних інвестицій. Саме збереження державою толерування корупції, за дослідженнями групи економістів Європейської бізнес-асоціації та Центром економічної стратегії, призвело до втрати економікою щонайменше 70 млрд дол. США у вигляді несплачених, прихованих податків і незаконно задекларованих доходів.

Антикорупційна політика та її вплив на соціально-економічний розвиток

Суспільство після подій Революції Гідності перестало замовчувати корупцію. У відповідь на високі ризики впливу корупції на державу та економіку і з метою її подолання розпочався процес формування системи антикорупційних органів.

У жовтні 2014 р. прийнято антикорупційне законодавство, що стало відповіддю на суспільний запит боротьби з корупції, після того як відкрилися таємниці життя лідерів Партії регіонів і В. Януковича. У 2017—2019 р. у процесі антикорупційних дій було сформовано Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), метою діяльності якого є нагляду разом з громадськістю за доброчесністю представників влади і бізнесу. У разі виявлення фактів корупційних дій НАЗК ініціюють слідство, яке має проводити детективи Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) разом зі слідчими Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП). Результат таких дій — подання справи до Вищого антикорупційного суду (ВАКС), який вже виносить вирок підсудному.

Складна національна система антикорупційних органів, сформувалася у відповідь на неефективність судів загальної юрисдикції, слідчих прокуратури у розслідуванні та вирішенні справ. Починаючи з 2019 по 2021 рр. було відкрито 673 судові справи, з яких у 58 випадках доведено фактів корупційних дій, що дало можливість притягнути до відповідальності вищих чиновників і конфіскувати на користь держави майна на суму 5,2 млн грн. У 2022—2024 р. відкрито 937 справ, з яких 137 обвинувачуваних вироків і конфісковано майна на 704 млн грн.

Загалом діяльність антикорупційних органів сприяло покращенню ситуації і посилило суспільний контроль над корупцією. Недоліком українського законодавства залишається відсутність механізмів запобігання корупції, від чого продовжує в першу чергу страждати населення та бізнес.

Загальна оцінка досягнень економічного розвитку у 2014—2018 рр.

Важливими перешкодами в розвитку економіки, підтримки інвестицій та вирішенні питань державного боргу залишалися такі фактори.

• Мораторій на продаж землі, який до 2021 р. продовжувала Верховна Рада, призводив до формування непрозорого ринку тривалої «оренди» землі, стримуючи можливих надходжень до бюджету від продажу щонайменше 12,4 млрд дол. в перший рік і в подальшому 55—70 млн дол. щорічно.

• Недовіра роботодавців до системи соціального страхування і приховування трудових відносин, через наймання на послуги фізичних осіб-підприємців, виплати «сірої» і «чорної» заробітних плат, що призвело до недоотримання бюджету до 6 млрд дол. щорічно.

• Слабкість банківської системи і неспроможність Фонду гарантування вкладів фізичних осіб відшкодовувати фінанси ошуканим інвесторам. Взяття державою відповідальності за долю «Приватбанку» та інших банківських установ призвело до формування надмірної частки держави в банківському процесі, що послаблює чесну конкуренцію серед установ.

• Застарілі методи адміністрування інфраструктурою зі збереженням безкоштовного користування магістралями країни негативно вплинуло на якість доріг і водночас не дало можливості отримувати щорічно 1 млрд дол. США в процесі державно-приватної співпраці.

• Корупція в митній службі тінізувала 4,5 млрд дол. США надходжень до бюджету від прихованих податків, що призводить до порушення правил чесної конкуренції на внутрішньому ринку України.

• Недостатні заходи у боротьбі з тіньовими промислами: видобуток бурштину, вирубка лісу, браконьєрство, гральний бізнес, обіг наркотичних речовин. Впровадження правових норм з їх легалізації могло б дати державі щонайменше 200 млн дол. США і збільшити рівень працевлаштування.

• Наявність значної кількості державного майна, яке не має жодного стратегічного значення і є неефективним споживачем обмеженого державного ресурсу. Станом на 2018 р. таких підприємств у власності Фонду державного майна нараховувалося 53 од., які могли б в разі приватизації принести бюджету щонайменше 4 млрд дол. США.

• Високий рівень залежності домогосподарств у формуванні доходів (30 %) від державних соціальних виплат, що в умовах хронічного дефіциту бюджету спричиняло безперервне коло боргових обов'язків України перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, що врешті-решт вирішується за рахунок благополуччя громадян на тлі відсутності належних умов для життя та самореалізації.

• Структурні негаразди в державному управлінні (незадовільні фіскальні, митні процеси, невдалі заходи з детінізації окремих сфер економіки) разом з витрачанням цінного ресурсу на популістські дії призвело до втрати економікою потенціалу до зростання, і продовжило депресію.

2019 р. продовжився слабким зростанням ВВП на рівні 3,2 %, посиленням гривні на 19 % і встановлення курсу — 24 грн за 1 дол. США. Влада здійснила кроки з покращення інвестиційної привабливості: удосконалено правила доступу до надр і запроваджено електронні торги на отриманні концесії. Скасовано майже 1200 нормативно-правових актів, що значно зменшило регулювання діяльності бізнесу з боку держави. Завдячуючи сприятливий міжнародній кон'єктурі український агробізнес зміг стати 3-м серед зовнішніх постачальників сільгосппродукції до ЄС, що покращило становище на ринку, а й продемонструвало аграрно-сировинний характер українського експорту.

Недоліком роботи урядів 2014—2019 рр. було не досформованість комфортних і сприятливих умов для релокації бізнесів з тимчасово окупованих територій або територій, які безпосередньо близькі до лінії зіткнення. Неможливість малому і середньому

бізнесу отримати дієву підтримку від держави не сприяла покращенню ділової активності, що знижувало зростання економіки і спроможності держави відповідати на ризики.

Посилення соціально-економічного забезпечення армії в умовах агресії проти суверенітету України

За період 1991—2014 рр. українська армія демонструвала негативну динаміку через свідоме знищення. З 2014 р. для українського суспільства стало актуальним відновлення боєздатності власної армії, що стало відповіддю на агресію проти суверенітету і територіальної цілісності.(табл. 2.3).

Таблиця 2.3

ВІДНОВЛЕННЯ БОЄЗДАТНОСТІ ЗСУ ЗА ПЕРІОД 1991—2020 рр.

Показник / рік	1991	1994	2000	2004	2010	2014	2020
Фінансування, млрд грн	—	—	2,4	5,9	11,2	29,6	121,5
Частка від ВВП, %	2,3	2	2	1,8	1,2	2,3	3,2
Кількість військових, тис. осіб	800	420	320	190	150	200	193
Танки, тис. од	9	4	4	3,8	3	2,4	2,1
Броньовані машини, тис. од	11	8,5	5,3	5	4,7	2,5	3
Літаки, вертольоти, од.	1500	1000	350	320	300	220	120

Після початку російсько-української війни 20 лютого 2014 р. першими діями держави в економічній підтримці Збройних Сил України стало збільшення бюджету з 15,2 млрд грн до 20 млрд грн. У квітні 2014 р. також було відкриті благодійні рахунки для пожертв на розвиток і утримання ЗСУ, на які до кінця українці перерахували 153 млн грн. 31 липня 2014 р. уряд випустив військові облігації внутрішньої позики «Військові облігації» на суму в 1 млрд грн і ввів військовий збір у розмірі 1,5 % від прибутку фізичних осіб, що дало можливість акумулювати 1,9 млрд грн на кінець 2014 р. Однозначно стало зрозуміло, що складні процедури тендерів і постачань не дозволять армії своєчасно розгорнути потужності для відсічі ворогу в східних областях України.

Велике значення для підтримки господарчого забезпечення військовослужбовців стали волонтерські дії українців, які

надавали бійцям допомогу — від продуктів харчування до закупівлі амуніції та спеціального спорядження. Великий бізнес виступив на підтримку ЗСУ із закупівлею палива для бронетехніки (група «Приват»), будівництва оборонних споруд («Метінвест», «Індустріальний союз Донбасу»), організації ремонту бойової техніки («Roshen») та ін.

У 2015—2019 рр. відбувалося збільшення державного і недержавного фінансування оборони: ЗСУ, Національна гвардія, Прикордонна служба: 2015 — 45,8 млрд грн, 2016 — 59,4 млрд грн, 2017 — 68,8 млрд грн, 2018 — 86,6 млрд грн, 2019 — 103 млрд грн. Відбувалося зростання чисельності військовослужбовців, покращувалося їхнє грошове і матеріальне забезпечення, були проведені ремонти й облаштування військових, тренувальних частин, особливо розбудовано міжнародний полігон в с. Явір на Львівщині, започаткована реформа харчування військовослужбовців за зразками НАТО.

Розвиток оборонно-промислового комплексу з 2014 р. набув нового імпульсу. Якщо в 1991 р. Україна була однією з головних країн виробником зброї і засобів її доставки (двигуни, радіолокаційні комплекси, бронетехніка, військові кораблі і військово-транспортні літаки), а частка в виробництві становила 35 %, то на 2014 р. український ОПК значно послабив позиції через економічну кризу 1990—2000-х рр., демілітаризацію і розривом зв'язків з конкуруючими російським і білоруським ВПК. У середині 2000-х державні підприємства почали активізуватися на світовому ринку озброєнь: підписані договори на поставку нових танків Т-80УД до Пакистану, участь у проєктуванні військових кораблів в Туреччині, В'єтнамі, Китаї. Через технологічне і наукове відставання вітчизняний ОПК зосереджував активність не на створення нових видів озброєння, а на модернізацію ще радянських зразків і моделей, яких багато експлуатувалося по світу. Україна виступала великою ремонтною і модернізаційною базою для обслуговування озброєння в країнах глобального півдня. Це дало можливість увійти до 15-ки світових експортерів зброї, але сучасне озброєння було лише в одиничних або взагалі експериментальних зразках. Сама ж українська армія, через відверту незацікавленість влади і саботаж посадових осіб, майже не оновлювала власні запаси зброї.

Серед важливих заходів держави в налагодженні процесу виготовлення зброї у 2014 р. став пошук нових постачальників комплектуючих, тому що більш ніж 30 тис. компонентів для обслуговування техніки і зброї вироблялися на заводах країни-агресорки, що потребувало реалізації програми заміщення та встановлення нових корпоративних зв'язків.

У 2017 р. АК «Укроборонпром» залучив 400 українських середніх та малих підприємств різних форм власності до програм заміщення російських комплектуючих, що дозволило швидко вирішувати військово-промислові завдання. Були розроблені нова уніформа, екіпіровка, запроваджено нові сухпайки, індивідуальні аптечки, закуплені сучасні зразки оборонних споруд і протитанкових загороджень, санітарних машин, артилерійських установок тощо.

Для покращення оснащення ЗСУ урядом були скасовані мита на імпорт військової техніки та засобів індивідуального захисту. Розпочалася активна співпраці з Європейським оборонним агентством. Запроваджена процедура проведення конкурентних тендерів на різні види озброєння, амуніцію, оснащення для власної армії.

У 2018 р. уряд визначив вимоги до державного оборонного замовлення, до якого могли долучатися державні і приватні військово-промислові підприємства. Регулятором встановлювалася фіксована частка прибутку у продажі озброєння 5 % на комплектуючі і 30 % на решту в складі собівартості.

Укладено Єдиний список товарів подвійного використання, що полегшило процедури обліку експортно-імпортних операцій у сфері оборони, а Конгресом США було знято ембарго на продаж зброї для України.

У рамках співпраці у 2019 р. було створено спільне україно-турецьке підприємство з виробництва високоточної зброї.

У 2018 р. були профінансовані з державного бюджету програми розробки нових і модернізацію старих видів озброєння і техніки:

• програм з розвитку берегової охорони (ракетний комплекс РК-360МЦ «Нептун» — виготовлений у 2019 р. і взятий на озброєння в 2020 р.);

• протитанковий модуль (проєкт «Стугна-П» представлений в ручному і мобільному варіантах в 2015 р., запущено в серійне виробництво в 2020 р.);

• ракетна програма малої і середньої дальності (український ракетний комплекс «Вільха», успішні випробування в 2017 р. і взятий на озброєння в 2018 р., розробка зенітної керованої ракети «Корал» і ракет реактивних систем залпового вогню «Тайфун», які пройшли випробування в 2019—2020 рр.);

• військове кораблебудування (реалізація проєкту москітного флоту на базі бронекатерів «Гюрза-М» в 2016—2018 рр. виготовлено та спущено на воду 6 одиниць бронекатерів; початок будівництва ракетних катерів «Весла», десантно-штурмових катерів «Кентавр» в 2017—2018 рр., розвідувальний корабель проєкту

«Лагуна» в 2019 р. спущений на воду розвідувальний корабель «Сімферополь», який почав проходити випробування);

• військово-транспортне літакобудування (відновлення проєкту АН-148);

• проєкти ударних і розвідувальних безпілотників (проєкт «Сокіл-300», який був презентований в 2020 р., проєкт БпЛА «Скіф», в серійному виробництві з 2021 р.).

За оцінками експертів, відновлених потужностей державного ОПК, який об'єднаний в АТ «Укроборонпром», і загального сумарного фінансування оборони (скорочення штату військових, розмінування, закриття ракетних програм) було недостатнім для формування сучасної армії, яка могла дати симетричну відповідь на агресію.

Соціальні процеси у 2015—2019 рр.

У соціальній сфері в період 2015—2019 рр. відбулися не менш драматичні зміни, ніж в економіці. Поява нової категорії соціально незабезпечених громадян, таких як внутрішньо переміщені особи, кількість яких в квітні 2019 р. сягнула 1,4 млн осіб, призвело до значного навантаження на бюджет як місцевого, так і центрального рівнів.

Держава зі свого боку запровадила щомісячні виплати для ВПО на компенсацію продовольства, комунальних виплат і проживання. Значними виплати з бюджету було і підтримка військовослужбовців, їх сімей та сімей загиблих учасників АТО/ООС. Поряд з незначним підвищенням мінімальної пенсії (1669 грн) і зарплати (4173 грн) і значною залежністю домогосподарств від соціальних виплат (32 % від усіх доходів середнього домогосподарства), населення України відчувало постійну соціальну скруту, враховуючи значні витрати за житлово-комунальні послуги, які подекуди складали до 60 % витрат незаможних домогосподарств.

Перехід на нові джерела поставок енергоносіїв призвело до підвищення тарифів житлово-комунальних послуг для населення (вдвічі на газ, тепло- і водопостачання), що в сукупності зі скороченням виробництва спричинило падіння реальних доходів населення і скорочення середньої заробітної плати до 192 дол США.

Міграційні процеси всередині країни, звуження ринку праці, зростання безробіття до 12 %, відсутність перспектив у регіонах, наближених до лінії фронту, посилило трудову міграцію. У 2019 р. піку досягли показники переказів заробітчан до України — 12 млрд. дол США, що є свідченням значної кількість працездатного населення за межами України.

Серед позитивних змін у соціальній сфері стало початок реформи в освіті, запровадження Нової української школи та сімейної медицини і принципу «гроші ходять за пацієнтом», що скасувало орієнтацію медицини на кількість ліжко-місць, а сфокусувала увагу на збереження кожного пацієнта.

У 2018—2019 рр. вперше пенсіонерам було автоматично перераховано розміри соціальних виплат, що покращило розуміння правил індексації і нарахувань.

Додатково була запроваджена субсидія на компенсацію витрат на житлово-комунальні послуги, що значно полегшило навантаження на мізерний бюджет українських малозабезпечених громадян, особливо пенсіонерів.

Загалом ситуація в Україні в умовах стабілізації економіки залишалася суперечливою. Попри відновлення темпів зростання благополуччя населення лишалися невирішені проблеми у системі соціального захисту, що в поєднанні з негативним впливом воєнної агресії РФ проти України посилювало суспільну недовіру до чинної влади та сіяло зерна сумніву щодо її ефективності.

Соціально-економічні процеси в умовах зміни влади та карантинних обмежень

Невдоволення населення низьким соціальним рівнем і бізнесу у невпевнених реформах, недостатня боротьба з корупцією послугувала критичним фактором кардинальної зміни політичного ландшафту України, що на фоні агресивних медійних кампаній (запуск серіалу «Слуга народу», корупційні справи) реалізувалося в обранні президентом України нефахового політика В. Зеленського і формування більшості пропрезидентської партії «Слуга народу» у Верховній Раді в 2019 р.

Нові політичні сили в ході передвиборної кампанії декларували «неймовірні» економічні, соціальні і політичні зміни. Міжнародні і вітчизняні інвестори всередині 2019 р. заявляли, що основним ризиком для нової команди в економічному розвитку можуть бути корупція, недовіра до судової системи, монополізація ринків і неконтрольований вплив олігархів, російсько-українська війна, нестабільна валюта і фінанси, обтяжливе і мінливе законодавство, складне податкове адміністрування, зростання трудової міграції з України. Ці ризики в більшості були успадковані новою владою від усіх попередніх урядів і президентів, що свідчило про їх системний характер.

Завдяки започаткуванням попередньої політичної команди та їх системній роботі в сфері покращення свободи і прозорості умов ведення бізнесу економічний розвиток у 2019 р. за інерцією продемонстрував приріст у 3,2 %, збільшення споживчої активності на 12 % і зростання внутрішньої торгівлі і сільського господарства на 3,4 і 13 % відповідно.

Серед найважливіших реформ у 2019—2021 рр. експертами виділено:

— відкриття ринку сільськогосподарської землі;

— перезапуск системи тендерних торгів «Прозорро»;

— удосконалення механізмів банківського регулювання;

— сприяння в роботі антикорупційних органів і пожвавлення роботи ВАКС України;

— впровадження відповідальності за незаконне збагачення;

— пом'якшення фіскальних заходів до фізичних-осіб підприємців (відмова від обов'язкового ЄСВ, збільшення граничних лімітів);

— сприяння широкої цифровізації послуг та поширення безготівкового розрахунку.

Перешкодою до успішного розвитку подій у 2020 р. стала криза, спричинена пандемією вірусу COVID-19. За спостереженням Міністерства охорони здоров'я, протягом 2020—2022 рр. в України було зафіксовано 4,8 млн хворих на ковід, з яких 105 тис. летальних випадків.

В умовах масової захворюваності і паніки, першими постраждали малий і середній бізнес, які в переважній більшості зайняті в сфері послуг. Масове тимчасове закриття крамниць, торговельних центрів, закладів обслуговування, відпочинку і розваг призвело до зупинки економічної діяльності, що особливо вдарило по жителях великих і середніх міст. Додатково відбулося обмеження руху громадського транспорту, міжміського і транскордонного сполучення, що призвело до втрати роботи більш ніж 7 % українців.

У відповідь на кризу було запроваджені екстрені законодавчі ініціативи, які визначили порядок функціонування бізнесу, громадських і державних установ для попередження масового інфікування громадян.

Нововведення сприяли формуванню низки заходів з підтримки економіки:

• введення банками пільгового періоду обслуговування кредитів у період дії карантину для населення і бізнесу;

• реструктуризація кредитів для бізнесу;

• заборона штрафів, пені за прострочені терміни виконання;

• мораторій на проведення документальних і фактичних перевірок бізнесу;

• спрощення обліку податків та можливість добровільної несплати єдиного соціального страхового внеску для фізичних осіб-підприємців;

• звільнення від ПДВ імпорту товарів, які пов'язані з боротьбою з коронавірусом;

• місцеві ради отримали право змінювати самостійно ставку єдиного податку для підтримки приватної ініціативи;

• центри зайнятості мали надати фінансову підтримку громадянам через часткове безробіття та підприємствам, які не мали змоги працювати під час карантинних обмежень;

• надання державою підтримки агробізнесу (здешевлення придбання с/г техніки та обладнання, спеціальні кредити, подовження кредитування за держпрограмою 5-7-9 % — 9 тис. агропідприємств отримало підтримку).

Запроваджені державою карантинні обмеження відразу вдарили по економіці і рівню життя громадян. Населення стикнулося з проблемою неможливості заробити або витратити власні фінансові ресурси через відсутність пропозиції на ринку. З березня по квітень 2020 р. діяли найсуворіші обмеження, що зупинили торговельно-фінансові операції. З 1 травня 2020 р. розпочалося пом'якшення карантинних обмежень (відкриття ринків, дозвіл на відвідування публічних місць за наявності щеплення або довідки про перенесену хворобу, відновлення роботи закладів громадського харчування на відкритих майданчиках, закладів охорони здоров'я, побутового обслуговування, адвокатської і нотаріальної діяльності, ЗМІ). З 25 травня 2020 р. було запроваджено адаптивні карантинні обмеження, радикальність яких визначалася рівнем захворюваності.

Загальна економічна ситуація в Україні в період весни 2020 р. стрімко погіршилася, що призвело до необхідності термінового залучення міжнародних партнерів і фінансових інституцій до макроекономічної підтримки.

Міжнародний валютний фонд підписав з Україною новий кредитний договір на 18 місяців з можливістю надання 5 млрд дол.; Світовий банк надав позику у 150 млн дол. США; Європейська Рада — позику у 1,2 млрд євро. Ці фінансові ресурси дозволили зберегти обмінний курс прийнятним, здійснити вчасно соціальні виплати і підтримати систему охорони здоров'я.

Попри спроби центральної та місцевої влад поліпшити ситуацію, загальні тенденції в економіці набули негативного характеру.

В першому кварталі 2020 р. українська економіка скоротилася на 1,5 % ВВП, а до середини року — ще на 11 %, рівень ділової активності впав 29,9 пунктів.

Задіяні пом'якшувальні дії до карантинних обмежень всередині країни з травня 2020 р. дещо пожвавили економічну активність і вивели її на показник у 45,8 пунктів.

Перша хвиля карантинних заходів сильно вдарила по всіх галузях економіки, і як наслідок — погіршила рівень життя українців і змінила темпи розвитку економіки (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

СТАН ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ У ПЕРІОД КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ 2019—2021 рр.

	2019	2020				2021			
	IV кв.	I кв	II кв	IIIкв.	IV кв.	I кв.	II кв.	IIIкв.	IV кв.
ВВП, %	0	–1,2	–8,5	+8,5	+0,8	–0,1	+1	+1,8	+1,9
Експорт	–3,2	–1,9	–4,7	+3,2	–2,4	–5	+0,6	–2,9	–1,9
Імпорт	–1,5	–3,6	–10,4	+8,4	+2,1	+2,6	4,9	0,2	+5,1
Промисловість добувна	–3,7	+1,5	–2,3	+4	–1	–0,9	+2,5	–0,2	–0,8
Промисловість обробна	–1,7	–2	–4,6	+5,3	+1,4	+0,2	+0,2	+0,5	+0,6
Сільське господарства, %	–1,1	–3,8	–11,5	+8,8	–1,5	+7,8	+1,9	+3	+2,4
Транспорт	+0,3	–3,1	–22,6	+8,8	+3,8	–0,5	–5	+9,3	–0,1
Будівництво	+7	–6,3	–0,6	+12,6	+6	+0,1	+6,2	–0,7	–2,1
Торгівля	+0,7	+2,5	–9,9	+14,9	+2,3	–8,7	+1,6	+1,9	+1,7
ІТ сфера	+2,1	–0,7	–5,3	+9,3	+1,9	1,2	+1,4	+1,6	1,3
Безробіття	8,6	8,9	9,6	9,7	9,9	10,9	10,3	10	10,3

Соціальними наслідками коронакризи стали зміни в соціально-трудових відносинах всередині країни через неможливість повної реалізації традиційних форм зайнятості. Законодавчі ініціативи створили умови для впровадження дистанційної і цифрової форм роботи, що зняло напруження в галузях освіти, інформаційних і телекомунікаційних послуг, торгівлі. Проте через неспроможність бізнесу вийти з депресії та небажання порушувати умови трудових

відносин, було розпочато процес звільнення робітників, переходу на умови простою або часткової зайнятості.

В Україні весною 2020 р було зафіксовано майже 100 тис. випадків реєстрації безробітних у місцевих центрах зайнятості. Загальна офіційна кількість безробітних у червні 2020 р. сягнула позначки в 518 тис. осіб, з яких грошову допомогу змогли отримати 353 тис. осіб. Найбільші скорочення зазнала туристична, будівельна, транспортна галузі, торгівля і експортно-орієнтовані підприємства важкої та видобувної промисловості.

Одним з прикладів важкої ситуації в зайнятості стала зупинка підприємств вугільної промисловості («Павлоградвугілля», «Добропіллявугілля»), машинобудування (ПАТ «ЗАЗ», «Турбоатом», конструкторське бюро «Південне»). З тих робітників приватних підприємств, що зберегли роботу, щонайменше 60 % опинилися в умовах часткової зайнятості або простою, що знизило їхню економічну активність і спроможність задовольняти свої потреби на рівні 2019 р. Єдиними підприємствами, які демонстрували незначний приріст, були фармацевтичні і хімічні.

Реальні доходи на кінець 2020 р. впали на 15,7 %, що разом з інфляційними процесами сприяло поглибленню фінансової кризи українського населення, яке почало «проїдати» власні збереження. Складними були умови роботи медичних і санітарних працівників, які не могли бути гідно оплачені державою, на тлі гострого дефіциту бюджету і відсутності податкових надходжень через пом'якшувальні фіскальні умови для бізнесу.

У 2020 р. 55 % найманих працівників відчули суттєве зниження доходів і водночас збільшення витрат; 77% українців перейшли на сувору економію власних бюджетів. Зафіксована в цей період незвична тимчасова міграція населення великих і середніх міст до сільської місцевості для самоізоляції та отримання кращих умов самозабезпечення.

На підтримку населення уряд запровадив одноразові грошові виплати у розмірі 1000 грн, щомісячної надбавки в 500 грн для пенсіонерів віком старше за 80 років, індексацію всіх пенсій та соціальних виплат на 11 %, додаткові компенсації для отримувачів субсидій (до 300 грн). Наприкінці 2020 р. уряд збільшив розмір мінімальної пенсії до 2100 грн.

Такі заходи соціальної підтримки мали скоріше психологічний ефект для населення, ніж фінансовий. Дії влади продемонстрували її організаційну слабкість перед кризою, що поглиблювалася в умовах значного скорочення внутрішніх надходжень до бюджету (–13 % до місцевих бюджетів).

У другій половині 2020 — першій половині 2021 рр. спостерігалося незначний приріст економічної активності населення та виробництва, що було в першу чергу пов'язано з покращенням ситуації в країнах — імпортерах української аграрної, металургійної і телекомунікаційної продукції, збільшення обсягів виробництва, продовження державного фінансування соціальних, медичних програм і впровадження дистанційних форм роботи і цифрових технологій, відновлення повноцінного вантажного і пасажирського сполучення. Саме карантинні обмеження прискорили цифровізацію економіки України, що проявилося у запровадженні діджитал-можливостей для банківських операцій, посилення ролі безготівкового (безконтактного) розрахунку, повноцінної роботи державних застосунків (Helsi24, ДІЯ, Прозоро), що є відповіддю на гостру потребу бізнесу у спрощенні умов регулювання власної діяльності з боку держави для подальшого виживання.

Прогалинами політичної команди В. Зеленського у подоланні наслідків коронакризи полягали у неефективності регулювання ринку засобів індивідуального захисту та препаратів, занадто затягнута процедура закупівлі вакцини, завищені ціни під час укладання контрактів з постачальниками, що призвело до перевитрат бюджетних коштів. Помилковим рішенням також стало збереження високих темпів «Великого будівництва», яке підтримувалося за рахунок нецільового використання спеціальних «антикоронавірусних фондів». Вказані фактори негативно вплинули на відновлення економічної активності населення і тим самим гальмували процес внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

У вересні 2021 р. на тлі зниження рівня захворюваності було пом'якшено механізми ізоляції людей під час виявлення коронавірусу, що дозволило пом'якшити карантинні обмеження і частково відновити активну господарську і фінансову діяльність.

Українська економіка продемонструвала часткове відновлення, хоча відчувала вплив нових мікрохвиль захворюваності. Одним з рушієм відновлення економічного розвитку став найбільший врожай зернових, бобових і олійних культур, які майже на 80 % експортувалися за кордон, де були зафіксовані високі ціни на продовольчу сировину.

Важливим чинником прискорення розвитку агросектору стало розблокування ринку землі і скасування багаторічного мораторію. Більш ніж 27 тис. українців у 2021 р. уклали угоди купівлі-продажу землі аграрного призначення. За рішенням влади ринок землі відкрився спочатку лише для фізичних осіб, які можуть придбати не більше, ніж 100 га землі в одні руки. Відкриття ринку землі

здорожчало її вартість і змінило умови оплати оренди землі, що покращило становище громадян, які мали земельні паї.

Український бізнес та суспільство продемонстрували значну гнучкість і адаптивність до викликів коронакризи, хоча і зазнали глибоких втрат (закрилося кожне п'яте мале підприємство), натомість державний апарат та місцеве самоврядування, хоч із запізненням і з порушенням прав людини, змогли здійснити мобілізацію ресурсів і сил на підтримку найбідніших верств населення і місцевого виробника.

Українська економіка вкотре продемонструвала залежність від світових ринків і з орієнтацією на послуги, більше, ніж на виробництво. Загалом економіка лишилася в зоні слабкого відновлення і у 2021 р. зафіксувала зростання на рівні 3 % ВВП і вихід на рекордний ВВП у 195 млрд дол. США, а обсяг експорту становив 87 млрд дол. США.

Це стало поштовхом до наступних ініціатив влади (запровадження нової хвилі приватизації, яка була проведена за недостатньо прозорих умов, створення технопарків, які у подальшому не змогли продемонструвати свою ефективність, розвиток зеленої енергетики, поглиблення цифровізації економіки).

Станом на кінець 2021 р. нереалізованими лишалися завдання в сфері реформування податкової та митної служб. Якщо в податковій сфері відбувся перегляд частини податків, були спрощені процедури звітування, створено умови для електронного документообігу, що трохи покращило загальну ситуацію і послабило фактори мінімізації податкових платежів, то митниця залишилася слабким гравцем у захисті інтересів держави і суспільства. Оцінка втрат від незаконної діяльності і бездіяльності регіональних митниць оцінювалося в 1,5 млрд дол. щорічно, що є вкрай провальним показником роботи держави у сфері консолідації фінансових ресурсів і захисту бізнесу. Майже 80 % експорту здійснювалося у 2020—2021 рр. через морські і річкові торговельні порти, але й найбільша корупція була зафіксована саме на Одеській і Миколаївській митницях.

Відсутність ефективних і прозорих правових важелів захисту прав власності через корумповану судову систему, слабке розуміння чинною владою реальних механізмів економічного регулювання стали причиною слабкого інвестування в українську економіку, яка відчувала гостру потребу в підтримці.

Соціально-демографічний портрет українського суспільства на початку 2020-х рр.

Соціальний портрет України на початок 2022 р. був суперечливим. Кількість наявного населення Держстатом на 01.02.2022

становило 41,1 млн українців, без урахування жителів тимчасово окупованого Криму. Фактично на підконтрольній уряду території проживало 38,5 млн. з від'ємним природним приростом. За віковою структурою 17,5 % населення складали особи, що старше від 65 років, і лише 15% були діти до 15 років. Важливими факторами перебігу таких процесів є високий рівень урбанізації і слабка інфраструктурна забезпеченість села, що сприяло ще більшій міграції молодих українців до великих міст.

На середину 2021 р. було зареєстровано 1,5 млн осіб, що в більшості покинули небезпечні території Луганської і Донецької областей, які були під контролем терористичних організацій «Л/ДНР».

Недостатній рівень підтримки ВПО першої хвилі (більшість яких мешкала в Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській обл. і місті Києві) призвів до того, що населення не хотіло реєструвати свій статус, бо реальних фінансових і соціальних дивідендів від дій держави не відчувало, особливо в умовах удорожчання життя.

Маловідомі державні програми «Доступне житло», «Кредити для ВПО та АТО (ООС)», майже не фінансувалися з боку центрального уряду з 2019 р. та не покривали попит ВПО. Особливо мала кількість була переселенців з Криму, що пояснювалося слабкою програмою підтримки з боку Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Загалом щомісячно в 2021 р. держава витрачала 230—250 млн грн на матеріальну допомогу для покриття витрат, пов'язаних із проживанням і оплатою житлово-комунальних послуг, що ледь покривало необхідний мінімум для існування внутрішніх мігрантів. Оцінюючи політику щодо ВПО, можна стверджувати, що політична влада не змогла надати достатньо дієві рішення для налагодження життя людей в підконтрольній території після виїзду з окупованих територій, бо майже 3 млн українських громадян в Донецькій і Луганській області і 2,5 млн в Автономній Республіці Крим залишалися під окупацією РФ.

Продовжувала діяти маятникова міграція пенсіонерів та пільговиків з ОРДЛО до підконтрольних міст, що була викликана обов'язковими ідентифікаційними діями кожні 6 місяців для продовження отримання українських соціальних і пенсійних виплат. Саме в розрізі постійного перетину пунктів на лінії розмежування розпочалося облаштування цих контрольно-пропускних пунктів як гуманітарних хабів, де було б зручно отримувати банківські та адміністративні послуги, а не як оборонних і контрольних

штучних споруд, що в подальшому зіграє додаткову роль (поряд з діями уряду з розмінуванням, скороченням військ і зупинці оборонних програм, дипломатичним прорахункам чинної влади) у стрімкому проникненні ворожих збройних сил у глиб територій Херсонської і Луганської обл.

На початок 2022 р. українська соціально-економічна реальність, попри високу адаптивність, демонструвала значну слабкість від зовнішніх впливів і загроз, особливо на фоні перестороги міжнародних і вітчизняних інвесторів через підготовку РФ до широкомасштабного вторгнення і зневіру у можливості успіху політичних та економічних ініціатив команди чинної влади, і відвертого страху населення перед все більш тривожними сигналами про наближення неминучої агресії.

5. Економічний розвиток в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну з 2022 р.

Вплив вторгнення РФ на суспільно-економічний стан України

Воєнні дії в окремих районах Донецької і Луганської області негативно впливали на економічний розвиток України ще з 2014 р. Проте завдяки активному супротиву населення і підтримці з боку влади промисловість, торгівля, сільське господарство і сфера послуг адаптувалися до складних умов і здійснювали безальтернативну переорієнтацію в бік нових стратегічних постачальників та ринків збуту.

Вторгнення збройних сил РФ на територію України кардинально змінило економічне і соціальне життя українського суспільства.

Негативний вплив на економіку мали активні бойові дії з 24 лютого 2022 р. по всій території України:

— окупація частин Донецької, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Херсонської, Чернігівської, Сумської областей, що вивело з-під контролю держави і законних власників значні економічні активи;

— руйнування енергетичної і дорожньої інфраструктури, що призвело до розриву економічних і торговельних зв'язків, маршрутів постачання і збуту;

— знищення значної кількості промислових об'єктів та супутньої інфраструктури;

— зупинка інвестицій і виведення капіталів з країни;

— масова міграція населення із зон бойових дій в глиб країни, різке збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб;

— підвищення рівня безробіття і збільшення залежності населення від виплат з боку держави;

— вимушена міграція населення за кордон у зв'язку з активними бойовими діями — від 5 до 8 млн осіб виїхали протягом 2022—2024 рр.;

— мілітаризація економіки і мобілізація від 200 до 400 тис. чоловіків працездатного віку;

— зниження рівня податкових зборів, скорочення державних програм підтримки бізнесу;

— падіння рівня самозайнятості населення через банкрутство і закриття малих і середніх приватних підприємств;

— неможливість здійснювати експортно-імпортні операції через портову інфраструктуру на фоні її військово-морської блокади.

Означені фактори є прямими і опосередкованими наслідками агресії Росії проти України, її територіальної цілісності та суверенітету. Через активні бойові дії ослаблена, монополізована, закрита і недостатньо модернізована українська економіка в березні-травні 2022 р. вперше за всю історію скоротилася на 35 %, що стало навіть гіршим показником, ніж гостра криза на початку 1990-х рр.

Одним із негативних наслідків повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р. стала міграція населення із зони бойових дій в більш безпечні території всередині країни і за кордон.

Частина демографів і експертів говорять про те, що не повернулися в Україну близько 3,3 млн осіб. Загалом за період лютого 2022 — серпень 2024 рр. постійний прихисток у сусідніх європейських країнах знайшло не менш як 2,5 млн українських громадян, які отримали там тимчасовий захист. На окупованій території і в саму РФ потрапило до 1,5 млн українців (не враховуючи вже наявні 2,3 млн співгромадян в окупованому Криму); до країн Азії, Америки потрапило до 1,5 млн втікачів від війни. За 2022—2024 рр. кількість загиблих серед цивільних, за статистикою ООН становила 9839 осіб, з яких 613 діти, а за період з 2014 по 2021 рр. — 3404 осіб. Найбільший рівень смертності у 4220 осіб був зафіксований у березні 2022 р. Ще майже 20 тис. українців зазнали поранення, які призвели до інвалідизації. За свідченнями неофіційних джерел смертність цивільного населення України від агресії РФ перевила за період 2022—2024 рр. 200 тис осіб (Маріуполь, Ізюм, Буча, Ірпінь тощо).

За попередніми оцінками Державної служби статики України наявне населення України скоротилося до 31-33 млн громадян, що стало новим антирекордом тривалої демографічної кризи. Втрати працездатного населення склало щонайменше 2 млн осіб. Серед тих, хто не повернувся із закордонну, це 2/3 жінки, діти, що в найближчому майбутньому можуть залишитися на постійне проживання на нових місцях.

Всередині країни утворилася значна група ВПО, яка в липні 2022 р. досягла позначки у 5 млн осіб і скоротилася у квітні 2024 р. до 3,5 млн осіб, що скало 10 % від фактичного населення України. Динаміка зміни чисельності ВПО та рівень підтримки з боку держави свідчить про те, що державний бюджет забезпечує підтримку сімей ВПО на незадовільному рівні (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

ДИНАМІКА ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ ВПО ЗА ПЕРІОД 2021—2024 рр.

Рік	2021	2022	2023	2024
Загалом, млн осіб	1,5	4,85	4,91	3,5
Отримують допомогу від держави, млн осіб	0,25	1,93	2,54	1,2

Підтримка ВПО у вигляді допомоги на проживання і харчування, пільги з оплати житлово-комунальних послуг (2 тис. грн на дорослого, 3 тис. грн на дитину щомісяця) не змогли зупинити стрімке падіння рівня життя цієї категорії населення.

Державна програма у 2022—2024 рр. профінансувала витрат на більш ніж на 100 млрд грн. З боку місцевих рад діяли додаткові програми підтримки жителів із тимчасово окупованих громад. Серед найбільш відомих ініціатив громад, які релокувалися на підконтрольній території, з підтримки ВПО стали «ЯМаріуполь», «З Бахмутом в серці», «Гуманітарні хаби Луганщини», «Мелітополь саме тут», які за фінансування міжнародної благодійної допомоги і власних податкових надходжень змогли скомплектувати гуманітарні набори продуктів і товарів першої необхідності, створити тимчасові освітні простори для дітей, прихистки, організувати роботу лікувально-профілактичних закладів, центрів зайнятості і рекрутингу, надавати гранти на розвиток власної справи. Усе це покращило інтеграцію ВПО на нових місцях проживання і попередило додатковий виїзд населення за межі країни.

Станом на 30 жовтня 2024 р. до сил оборони України орієнтовно було мобілізовано майже 1 млн 50 тис. осіб, а за заявами офіційних

осіб на кінець 2025 р. втрати на фронті серед військовослужбовців могли досягти 45 тис осіб убитими і 390 тис. пораненими. Значна частина полонених українських солдат утримується в жахливих умовах (голод, тортури, недбальство), і після звільнення з полону і реабілітації набули статусу людини з інвалідності.

Російська агресія нанесла важкий удар по людському капіталу українського суспільства, що прямо відобразилося на зниженні продуктивності праці, скороченні трудових ресурсів (на 2,2 млн осіб), посиленні інвалідизації населення (збільшення на 270 тис. осіб) і падіння соціально-економічного потенціалу України, що матиме довгострокові соціально-економічні наслідки. Внутрішній ринок і наявний в країні людський капітал стали неспроможними до самозабезпечення, що призвело до адаптації економіки з урахування військово-політичного і соціально-демографічного факторів.

За перший рік повномасштабного вторгнення українське суспільство різко змінило підходи до фінансово-економічної політики. В умовах війни з бюджету на оборону було скеровано 1,5 трлн грн, у 2023 — 2,6 трлн грн, у 2024 р. не менш як 1,9 трлн грн. Дві третини від цих обсягів було скеровано на виплату грошового забезпечення особовому складу Сил Оборони, решта — на обладнання, техніку, зброю і укріплення. Ці витрати є такими, які не створюють новий додатковий продукт для економіки, а здебільшого покликані підтримати купівельну спроможність громадян, бізнес, який афільований з оборонно-промисловим комплексом і міжнародними каналами постачання необхідних ресурсів для захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

Відповідь суспільства і влади для стабілізації економіки в умовах повномасштабного вторгнення

У березні-квітні 2022 р. одним зі перших кроків держави зі стабілізації економічної ситуації стало запровадження монетарних заходів з підтримки макроекономічних процесів. До кінця 2022 р. було здійснено емісію понад 400 млрд грн, що викликало сплеск інфляції. В умовах відсутності третини податкових надходжень до бюджету і втрату промислових потужностей, транспорту та ін. через активну фазу війни емісія дозволила попередити крайні прояви погіршення соціально-економічного стану. Початок масованих обстрілів української критичної інфраструктури і міст з боку російськими військами у жовтні 2022 р. спричинив додаткові витрати бюджету для екстреного подолання майже щоденних руйнувань в тепло- та енергогенеруючий галузях.

Для забезпечення стабілізації фінансового і економічного ринку України було здійснено випуск облігацій внутрішнього державного гарантованого боргу. У 2023 р. це дало можливість залучити до бюджету 10,9 млрд дол., в 2024 р. — 13,8 млрд грн.

Рятівним колом для української економіки стала міжнародна фінансова допомога державному бюджету України: 100 млрд дол. США за 2022—2024 рр., серед якої безповоротна становила у 2022—2023 рр. — 23 млрд дол. США.

Загальні збитки від російської агресії проти України вже в грудні 2022 р. досягли 135,9 млрд грн, що не дає змогу вітчизняній економіці самотужки впоратися зі спадом. Основна маса зовнішньої допомоги є макрофінансового характеру і спрямована в першу чергу на покриття дефіциту бюджету України в питаннях підтримки критичної інфраструктури (енергетики) і соціальних зобов'язань. Динаміка допомоги у вигляді неповоротних і процентних кредитів, грантів, позик відображає рівень зусиль, які демонструють як українські дипломати, які ведуть переговори, так і команди політиків і урядовців основних партнерів. Міжнародна фінансова допомога є відмінною від військової допомоги, яка здійснюється за іншим механізмом. З 2024 р. точиться гостра дискусія серед країн Заходу щодо використання заморожених активів Росії (300 млрд дол. США) на європейських рахунках, для відбудови України. Одним із компромісних рішень стала пропозиція використовувати відсотки від цих заморожених активів, що була підтримана країнам G7 (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

МІЖНАРОДНА ФІНАНСОВА ДОПОМОГА У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ 2022—2024 рр.

Країна, міжнародна інституція	2022	2023	2024
Загалом, млрд грн	32	48	27,5
Європейський Союз	8	19,5	13
США	12	10,95	5,2
Міжнародний валютний фонд	2,8	4,5	4,2
Японія	1,2	3,62	2,2
Канада	1,8	1,75	1,7
Велика Британія	1,1	1	0,5
Норвегія	0,2	0,2	0,3
Німеччина	1,6	0,1	0,2
Світовий банк	1,5	0,6	0,03
Інші	1,8	0,09	0,01

Уряду України також була надана оборонна допомога, яка скерована на закупівлю військового обладнання, техніки, снарядів і засобів зв'язку. В більшості ця допомога реалізується через військово-оборонні замовлення для потреб ЗС України. Протягом 2022—2024 рр. було надано військової допомоги у розмірі 90 млрд дол. США. Саме на ці кошти були закуплені в Україну необхідне військове озброєння та облаштування, що надало можливості стримувати ворога і переозброїти значну частину армії.

Сама ж українська економіка демонструє спад і стагнацію в умовах війни. На тлі втрати значної кількості промислових потужностей (30 % від рівня 2021 р.) спаду зазнав ринок праці, що прямо впливає на купівельну спроможність домогосподарств, що залишилися на підконтрольній уряду Україні територіях. У березні 2022 р. відбувся обвал ринку вакансій, який склав лише 25 % від показників 2021 р.

Покращилася ситуація лише у вересні 2022 р. (55 %), але через обстріли енергетичної і портової інфраструктури знову було зафіксовано спад. Середнє значення 2023 р. фіксувалося на позначці 60 %, що було спричинено значним руйнуванням підприємств, інфраструктури, енергетичною кризою, посиленням мобілізації, банкрутством приватних і державних форм виробництва.

У вересні 2024 р. показник оголошення вакансій вперше перевищив 90 % від рівня 2021 р., а шукачів роботи стало 71 % від довоєнного рівня, що свідчить про часткову адаптацію вітчизняного бізнесу і держави до воєнних умов шляхом вжиття наступних заходів:

- релокація виробництв з небезпечних регіонів у глиб країни;
- розширення робочих місць на стратегічних підприємства концерну «Укроборонпром»;
- отримання малими і середніми підприємствами підтримки з боку держави;
- повернення за кордону частини українських громадян, які відновили підприємницьку діяльність;
- збільшення ролі громадських і благодійних організацій, як роботодавця і замовника товарів і послуг на вітчизняному ринку через реалізацію міжнародних грантів і програм.

Високе безробіття на рівні 31 % у 2022, 21,5 % у 2023 р. та 15,4 % у 2024 р. і слабка пропозиція робочих місць, разом із втратою своїх домівок і подальшою окупацією російськими військами територій Донецької області (особливо з лютого 2024 після втрати м. Авдіївки), призводить до погіршення настроїв споживачів, щодо економічного майбутнього власних домогосподарств, і як

наслідок скорочується споживча активність. Якщо в 2022 р. було відчутно оптимізм і надію, то у жовтні 2023 р. суспільні оцінки щодо умов існування перейшли до гатунку негативно-нейтральних, що свідчить про погіршення самовідчуття українців і посилення тривожності перед скрутою.

У внутрішніх джерелах формуванні державного бюджету у 2022—2024 рр. домінували податки на споживання. Факторами втримання бюджету від розвалу стали фіскальні стимули, гнучкий валютний курс, значна інфляція та жорстке адміністрування. Серед фіскальних нововведень під час війни стало збільшення акцизів на паливо, горілчані і тютюнові вироби, збільшення військового збору для самостійно зайнятих осіб і робітників (окрім ЗСУ). Це сприяє збільшенню цін і зменшення забезпеченості домогосподарств (особливо поза межами великих міст) продуктами харчування, одягом, ліками. Слабкими залишаються обсяги збору внутрішнього податку на додану вартість, який значно скоротився в порівнянні з 2020—2021 рр. (на 45 %) через ліквідацію значної кількості підприємств, особливо в Харківській, Сумській, Херсонській, Дніпропетровській, Донецькій і Запорізькій областях. Відсутність вітчизняних товарів компенсується імпортом, який призводить до виведення значних капіталів з України. Негативним наслідком для розвитку громад стало позбавлення їх права розпоряджатися ПДФО, що були направлені в центральний бюджет. Це ускладнило становище місцевих бюджетів, особливо в сфері освіти, охорони здоров'я і розвитку інфраструктури, і водночас посилило їх залежність від субвенцій з боку державного бюджету.

Зовнішня торгівля України, яка ґрунтувалася на експортно орієнтованих вітчизняних виробниках, набула значної трансформації. Якщо в 2021 р. українська економіка була в хиткому, але у відносному балансі між імпортом і експортом, і в середньому на місяць імпортувала на 0,7 млрд дол. США більше ніж експортувала, то з початком війни торговельний баланс стає від'ємним, що свідчить про перевагу імпорту над експортом.

Це викликано не тільки скороченням власних промислово-виробничих та логістичних потужностей, а також військово-морською блокадою портів України російським військовим флотом і падіння рівня результативності праці вітчизняних робітників (захворювання на фоні стресу, травмуванню внаслідок ракетного терору і обстрілів). Найгірші негативні (від'ємні) показники зовнішньої торгівлі були зафіксовані в –4,3 млрд. дол. США у грудні 2022 р. ––3,7 млрд дол. у грудні 2023 р., –3,6 млрд дол. у липні 2024 р.

Провідними експортерами серед вітчизняних галузей лишалися зернове і олійне виробництво (особливо з реалізацією Чорноморської зернової угоди під егідою ООН), продукти гірничо-збагачувального комплексу (залізна руда та концентрати), машини, обладнання та транспортні засоби. У 2023 р. експорт склав 32 млрд дол. США, а в 2024 р. 36,2 млрд дол. США, торгівельні операції здійснювалися з 225 країнами світу, серед яких лідером став Європейський Союз (60% експорту, 50% імпорту). Натомість частка країн СНД скоротилася до рекордних 4% в експорті і 1% в імпорті, що є прямим наслідком перекривання Росією торгівельних шляхів як на суходолі, так і в Чорному морі.

Імпортує Україна в більшості машини, обладнання, техніку, продукцію хімічної промисловості і паливно-енергетичні ресурси. Всі вказані показники демонструють, що економіка України не може самостійно забезпечити товарами і послугами в умовах війни зі збереженням навіть тієї наявної в тилу частки промислово-виробничого комплексу.

Збільшення фактичних втрат виробничих потужностей обмежує в зростанні економіку в майбутньому. Динаміка соціально-економічного розвитку прямо залежна від ситуації на фронті, державного (оборонного) замовлення, фінансових грантів на підтримку бізнесу з боку міжнародної спільноти, внутрішнього товарного попиту.

Інфраструктурні втрати української економіки в умовах воєнних дій

Особливістю розвитку економіки в умовах війни стало те, що відбувається інфраструктурна трансформація. Через постійні обстріли і блокаду українські морські і річкові порти втратили можливість виконувати функцію основних логістичних хабів, а інфраструктура навколо них стала занадто вразлива і перевантажена. Зникла можливість здійснювати вантажні перевезення авіаційним (руйнування вантажних авіатерміналів і заборона авіаперельотів) і річковим (р. Дніпро заблокована для навігації) транспортом. Стало зрозуміло, що потрібно шукати альтернативні шляхи доставки товарів до споживача. Ситуація ускладняється тим, що вся транспортна інфраструктура України вразлива перед атаками російських ракет та БПЛА.

Одним з лідерів перевезень традиційно лишився залізничний транспорт, хоч і скоротив свою частку в загальних обсягах вантажних перевезень на 8 %. Для пом’якшення кризи «Укрзалізниця»

у 2023—2024 рр. відремонтували і переоснастили прикордонні ділянки, покращили сполучення з Молдовою, відновили транспортні коридори із Румунією та Угорщиною, розширили пропускну спроможність через Карпати завдяки добудові колій та частковій електрифікації.

Функціонування трубопровідного транспорту залишається критично важливим. Україна відмовилася від купівлі російського газу в 2017 р., і припинила постачання російських газу до країн Європейського Союзу у 2025 р. Одним з останніх залишків минулої російсько-української співпраці лишилася прокачка нафти, що викликає дискусії і спекуляції.

Автомобільні перевезення у 2022—2024 рр. забезпечили українську економіку значним ресурсом стійкості— на 57% зросли обсяги товарів, які були перевезені саме автомобільним транспортом. Збільшення потоку автоперевезень продемонструвало проблему відсутності належної інфраструктури та її нерівномірне розподілення територією України.

Найслабкішими місцями автотранспортних перевезень лишається вразливість перетинів р. Дніпро, обмежена пропускна спроможність європейських пунктів перетину, залежність від перебігу політичних процесів у сусідніх країнах, мобілізація спеціалістів до лав ЗСУ. Подолання цих викликів сприятиме посиленню вітчизняної автотранспортної логістики, що зможе сприяти покращенню економічного стану України.

Проведення оцінки розвитку промисловості демонструє кризу основних галузей:

• металургії (скорочення виробництва втричі);

• гірничо-збагачувального комплексу (початок імпорту залізної руди і коксового вугілля)4

• хімічної галузі (скорочення в 5 раз);

• важкого машинобудування (закриття третини усіх потужностей, а ті що лишилися перейшли на виробництво військової продукції).

За 2022—2024 рр. внаслідок військових дій, окупації, ракетних обстрілів і диверсій знищено 80% генерації на теплоелектростанціях, 45% генерації на гідроелектростанціях. Зруйнувавши третину усіх підстанцій ворог створив умови відсутності можливостей для маневрів в енергосистемі в період дефіциту енергії, який раніше гасився за рахунок роботи гідро- та теплоелектростанцій. Захоплення м. Енергодар та найбільших в країні Запорізької АЕС та ТЕС, підрив Каховської ГЕС, та руйнування Дніпровської ГЕС призвело до потреби перегляду загальних підходів до споживання

електроенергії. Загальна встановлена потужність всіх електростанцій України скоротилася з 34 ГВт (грудень 2021 р.) до 11,4 ГВт (листопад 2024 р.), що унеможливлює самозабезпечення внутрішнього попиту на електроенергію власними силами.

Проблемою є те, що більша частина відновлювальної електроенергії виробляється сонячними станціями, які взимку мають майже вдвічі нижчу генерацію ніж влітку. Українські енергетики здійснюють колосальну роботу з відновлення доступу абонентів до електропостачання, з ремонту підстанцій (особливо за допомогою західної підтримки в обладнанні та комплектуючих). ПАТ «Укренерго» у відповідь на гострий дефіцит енергетичних потужностей в єдиній енергетичній системі ввів графіки відключення електроенергії для населення. Натомість ВАТ «Енергоатом» на початку 2024 р. достроково завершив ремонт і ввів в експлуатацію енергоблоки на Хмельницькій і Рівненській АЕС, що частково пом'якшило дефіцит електроенергії, але відсутність маневрених потужностей вимагає постійного імпорту електроенергії із закордону.

Проблемою для суспільства і економіки залишається відсутність спроможності доставити електроенергію від кордону до споживача в центральні і східній частині країни, через слабку або зруйновану систему магістральних ліній електропередачи та розподільчих підстанцій.

Населення, середній та малий бізнес здійснюють кроки з покращення власної енергонезалежності: економія електроенергії, купівля енергоощадних пристроїв, генераторів малої і середньої потужності, встановлення побутових і промислових акумулюючих пристроїв. Це дозволяє зберігати впевненість у доступності світла для громадян на побутовому рівні, але не вирішує проблему дефіциту для великих підприємств і теплогенерації. Стан житлово-комунальної інфраструктури лишається критичним, через неможливість продовжити розпочаті в 2019—2021 рр. реконструкції та реновації тепло-, електро- і водних мереж.

Активні воєнні дії у 2022 р. зупинили будівництво в Україні. Зруйновані підприємства, які забезпечували матеріалами будівельну галузь, зокрема, завод із виготовлення мінеральної вати у м. Житомирі, будівельних сумішей — на Донеччині, металоконструкцій та інших будівельних матеріалів у м. Маріуполі тощо.

Пізніше додалися труднощі з логістикою, введення лімітів з електроенергії, дефіцит кадрів та спецтехніки. З середини 2022 р. відбулися перші спроби відновлення будівельної галузі на тлі профінансованих державою та міжнародними партнерами акцій з реконструкції і відбудови зруйнованих міст і селищ на

звільнених від окупації територіях, будівництво захисних споруд, виготовлення залізобетонних та металевих тимчасових оборонних елементів.

Забудовники в 2023 р. змістили основні будівельні майданчики до умовно безпечних регіонів України (захід, центр), що сприяло незначному відновленню темпів будівництва житлового фонду, який є актуальним для ВПО.

У 2023 — початку 2024 р. держава запустила програму купівлі житла в іпотеку під 3 % для освітян, медиків та правоохоронців, особливо з числа ВПО. Це допомогло розпродати лише 5 % від житла, яке через війну не змогло бути реалізовано. Центрами будівництва лишаються великі міста: Київ, Львів, Івано-Франківськ, Одеса, також додалися новій центри міграції Ужгород, Ковель, Тернопіль, Луцьк. Проте обсяг будівництва в 2024 р. все ще занадто низьким через відкладений попит, страх покупців перед втратою майна під час військових дій та ракетних атак, вичерпання ресурсів у населення на вирішення/покращення житлових умов, невирішеність проблем з переробкою відходів будівництва, банкрутства окремих галузей виробництва будівельних матеріалів.

Основними сегментами будівництва, які прогнозовано можуть розвиватися навіть під час війни, є відновлення, житлове будівництво і реконструкція, спорудження і модернізація виробництв, особливо військового напряму і подвійного призначення. До того ж реконструкція стосується не тільки перебудови пошкоджених будівель, а і перегляду існуючої забудови, в ракурсі підвищення енергоефективності та безпеки. Так наприклад, ревізія бомбосховищ і укриттів, перетворення існуючих підвалів і будівництво нових укриттів є як значним за обсягами новим сектором ринку, так і сприяє підвищенню національної безпеки.

Велику роль у розвитку будівельної галузі відіграють міжнародні донори і гранти, які скеровані на будівництво укриттів, реконструкцію соціально значущих об’єктів, відновлення вразливої інфраструктури, підтримки підприємств, які релокуються в більш безпечні регіони України. Ця допомога слугує стимулом для підтримки слабкого і розвитку цілої галузі економіки України, яка впала з 3,5 % ВВП у 2021 р. до 0,5 % в 2024 р.

Оборонно-промисловий комплекс у 2022—2025 рр.

Одним з головних напрямів розвитку економіки в умовах війни лишається її переорієнтація на потреби оборони. Процеси мілітаризації, розпочаті в 2017—2019 рр., набули свого апогею в 2023—

2024 рр. у вигляді безпрецедентного фінансування з боку держави (50% загального кошторису країни у 2023—2024 рр.).

Повномасштабне вторгнення РФ до України супроводжувалося масованими ракетними атаками по військових і військово-промисловим об'єктам. Загалом зі 100 найбільш функціонуючих підприємств оборонної галузі у період війни постраждали не менше як 30 %, а збитків нанесено на 100 млрд грн. У відповідь український оборонний комплекс розпочав низку заходів з убезпечення виробництва (переміщення ліній виробництв у підземні площі, диверсифікація постачання, перенесення виробничих потужностей в інші регіони, залучення приватного бізнесу до оборонного замовлення). У 2022—2024 рр. спостерігалося збільшення фінансування оборонного замовлення державою від 50 млрд грн на початку війни до майже 250-300 млрд грн., що вимаг потребує ає структурної зміни оборонної промисловості різних видів власності.

Слабкими ланками роботи військово-промислового комплексу є такі:

— обмежене і регульоване фінансування (неможливість законтрактувати необхідний обсяг продукції, занадто тривалі тендерні процедури від 3 до 6 місяців), короткі терміни для виконання замовлень виробниками;

— порушення прав інтелектуальної власності і витік розвідданих, швидка втрата актуальності різного виду озброєння;

— заборона на експорт продукції та обмеження цін на готовий виріб для продажу державі (до 25 % прибутку);

— руйнація підприємств і інфраструктури, розрив кооперативних зв'язків та ланцюжків постачання (дефіцит комплектуючих для мікроелектроніки);

— відтік робочої сили через мобілізацію і старіння кадрів, особливо в державному «Укроборонпром»;

— брак науково-технічної та виробничо-технічної бази для створення нових зразків озброєння (роботизовано, ракетної, високоточної, боєприпасів).

Відповіддю на виклики є трансформаційні зміни в оборонній промисловості. Станом на 2024 р. 2/3 промислових потужностей зосереджено в активах ПАТ «Укроборонпром», 1/3 є приватними підприємствами. Доступу до державних замовлень, які склали у 2024 р. 246 млрд грн мали щонайменше 500 вітчизняних державних і приватних компаній, які забезпечують роботою до 300 тис. робітників.

Постійна конкуренція і відкритість тендерних процедур створило умови для впровадження передових технологій в оборонній

промисловості. Найбільш перспективними внутрішнім виробництвом лишаються:

• виробництво бронетехніки (танки, бронетранспортери, бойові машини піхоти, броньові машини на завод ім. Малишева, підприємстві «Українська бронетехніка», «КРАЗ»);

• в виробництво безпілотних літальних апаратів (законтрактовано Міноборони і Мінцифри України 1,8 млн дронів на суму 147 млрд грн; великі виробники з достатніми виробничими потужностями — «Атлон Авіа», Vyriy Drone, «Інфозахист», «Технологічні сили України»);

• в виробництво боєприпасів калібру 120, 150 мм;

• в виробництво мінометів.

Найбільш активне виробництво і оперативне постачання на фронт готової продукції, отримання і обробка зворотного зв'язку і миттєве впровадження у виробництво запитів з фронту, посилило позиції вітчизняного оборонно-промислового комплексу. Як результат потужне виробництво наявних підприємств дозволило додати 1,5 % приросту економіки у 2023 р. і створити значний ланцюг поставок і збуту.

Попре ракетну загрозу і постійні воєнні дії, на території України відбувається локалізація інтернаціональних оборонних компаній, які намагаються покрити існуючий дефіцит в українському оборонному замовленні. Серед провідних компаній це турецька «Baykar» (БПЛА), німецький «Rheinmetall» (стрілецька зброя), американський «Northrop Grumman» (боєприпаси), чеська «Ceska zbrojovka» (гвинтівки), канадська «Roshel» (броньовані автомобілі). Будівництво більшості з них буде завершено в 2025 р., що сприятиме збільшенню робочих місць, посиленню конкуренції і підвищення якості на конкурентному ринку оборонних технологій.

Адаптивні можливості і зони зростання української економіки

Загальна тенденція соціально-економічного розвитку в умовах війни характеризується ризиком, але й високою адаптивністю, що яскраво проявляється у пошуку нових моделей та механізмів трансформації. Несприятлива військово-політична і соціально-демографічна ситуація у 2022—2024 рр. сприяє здійсненню урядом і громадами значних змін механізмів ведення бізнесу.

Влада здійснює незначні заходи на підтримку приватної ініціативи, зокрема програм захисту вітчизняного виробника «Зроблено в Україні», «Національний кешбек», «єОселя», «Доступні Кредити

5-7-9», «Власна справа». Держава направляє міжнародні інвестиції в підтримку чутливих галузей: будівництво, обробка, логістика, що має позитивні результати і допомагає не тільки підтримувати існуюче, а й створювати нові робочі місця і отримувати більші податкові надходження.

Серед лідерів розвитку є IT-компанії. Україна через зручні умови оподаткування залишилася хабом для стартапів та інновацій, які стали одними з основних експортних продуктів вітчизняної економіки. Серед найбільших роботодавців і водночас платників податків в умовах війни стали «Брокард», «Д.ТЕК», «Київстар», «Метінвест», «МХП», «Епіцентр», «Дарниця», ритейлери «EVA», «Аврора», «ROSHEN».

Українські компанії змогли не тільки подолати кризу, а й вийти на міжнародний ринок, як приклад авіаперевізник «SkyUp», виробник всюдиходів SHERP, компанія засобів для гігієни «BIOSFERA», завод гідроустаткування «Гідросила», агропромислова група «Agricom Group», інноваційна платформа «Liki24», OTT-сервіс «MEGOGO», фармацевтична компанія «ФАРМАК». Все це демонструє високий рівень людського капіталу України, який продукує і реалізовує свої ідеї і прагнення.

Покращення конкурентоспроможності на ринках світу, не тільки в аграрній і металургійній промисловості, а в сфері оборонної індустрії, послуг, інформаційно-технологічного виробництва, машинобудування за умов реформ державного податкового і митного регулювання відкриває вікно можливостей і створює реальні зони росту для відтворення втраченого промислово-фінансового і соціального потенціалу України. Саме це є завданням розвитку економіки України в наступні десятиріччя.

Резюме до теми

Безробіття — соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування.

Військово-промисловий комплекс — сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних промислових підприємств, науково-дослідних центрів, підрозділів збройних сил та державних установ і організацій, які забезпечують потреби національної оборони.

Внутрішній валовий продукт — характеризує вартість усіх товарів і послуг, вироблених в економіці країни для споживання, продажу або заощаджень за певний період.

Демографічна криза — стан демографічної реальності, для якого характерна втрата здатності суспільного організму країни до самовідтворення населення у досягнутій якості й кількості.

Економічна депресія — період економічної кризи, який характеризується спадом виробництва, ділової активності, високим рівнем безробіття.

Інвестиції — вкладення капіталу в різні види активів для його подальшого зростання або одержання певного соціального ефекту.

Інфляція — тривале зростання загального рівня цін, що відображує зниження купівельної спроможності грошової одиниці.

Міжнародна кон'юнктура — сукупність умов, які характеризують співвідношення попиту і пропозиції на певні товари й послуги.

Приватизація — платне відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних або юридичних осіб.

Ринкова економіка — економічна система, заснована на принципах вільного підприємництва і добровільного обміну, у якій роль основного регулятора економічних відносин відіграє ринок.

Фінансово-промислова група — універсальні за характером діяльності об'єднання, створені на основі акціонування, поєднання фінансових і ділових зв'язків.

Питання для самоконтролю

1. Роз'ясніть, чому лібералізація 1990-х рр. не змогла досягти намічених цілей.

2. Визначне основні помилки реформаторів української економіки на початковому етапі.

3. Охарактеризуйте наслідки економічної депресії 1990-х рр. для подальшого розвитку соціального капіталу українського суспільства.

4. Розкрийте економічні передумови зростання економіки на початку 2000-х.

5. Визначте конкурентні і вразливі сторони активно зростаючої економіки України у 2001—2008 рр.

6. Проаналізуйте вплив стану економіки на можливість держави виконувати свої соціальні гарантії.

7. Визначте внутрішні і зовнішні причини економічної кризи 2008—2009 рр.

8. Проясніть яку роль відіграла демократична коаліція в стабілізації економіки і фінансів України у 2009 р.

9. Наведіть приклади дій урядів 2010—2013 рр., які ви можете оцінити як успішні або шкідливі для української економіки.

10. Назвіть причини економічної кризи в 2014—2016 рр.

11. Визначне роль корупції в розбудові в стабілізації потенціалу України в умовах політичної турбулентності 2014 рр.

12. Надайте оцінку діям урядів 2014—2019 рр. у покращенні ефективності регуляції економіки і боротьбі з корупцією.

13. Які міжнародники чинники сприяли економічній депресії України у 2017—2021 рр.

14. Як коронакриза змінила український соціально-економічний устрій.

15. Визначте успішні економічні і фінансові рішення урядів 2019—2021 рр.

16. Розкрийте виклики і проблеми, які постали перед українською економікою в умовах широкомасштабної воєнної агресії Росії проти України.

17. Оцініть роль фінансово-промислових груп у економічному розвитку у 2022—2024 р.

18. Надайте соціально-демографічний опис України станом на 2024 р.

19. Визначте роль і місце міжнародної фінансової і оборонної підтримки в забезпеченні стабільності державного бюджету і економічного розвитку України в умовах агресії Росії проти України.

20. Визначте перспективи і напрями розвитку економіки після 2024 р. з урахуванням наявних викликів і загроз.

Теми есе, творчих проєктів

1. Конкуренція як двигун успішної економіки. Приклади з історії незалежної України.
2. Вольові рішення політиків та їх вплив на прозорість української економіки.
3. Соціальний капітал України: джерело інноваційного розвитку.
4. Стартап і його можливості змінювати життя людей: приклади вітчизняних компаній.
5. Олігархія України: вплив, значення та ризики для вітчизняної економіки.
6. Приватизація в Україні: шлях ризиків, спроб і невдач.
7. Лібералізація цін у 1990-х і зміна соціального паспорту країни.
8. Радянський спадок і перехідний етап розвитку вітчизняної економіки: чи пройшли це українська держава?
9. Економічні амбіції президентів України і міжнародна кон'юнктура: боротьба реальності з мріями.
10. Асоціація з ЄС: рятівне коло чи зашморг на шиї вітчизняного виробника?
11. Сільське господарство України: чому воно стало рушієм економіки?
12. Демографічна криза: природа, етапи і майбутнє українства.
13. Проблема орієнтації виробника в Україні: чесна конкуренція або непрозора преференція.
14. Природні багатства України: схований скарб розвитку.
15. Майбутнє енергетики України в об'єднаній мережі з Європою.
16. ІТ та цифровізації: чому це успішніше з металургію і машинобудування в Україні?

17. Міжнародні кредити і грантова допомога Україні: який шлях ефективного використання?

18. Толерування корупції: шлях до збагачення чи до повільного зубожіння?

19. Соціальні гарантії держави: що зробить їх дієвими в умовах вітчизняної економічної системи?

20. Роль молоді у розвитку економіки?

21. Глобалізація міжнародної торгівлі і українська економіка: як протидіяти ризикам?

22. Специфіка демографічної структури українського суспільства і ринок праці: які основні тенденції та як їх використати на благо?

23. Роль трудової міграції для українського суспільства та економіки?

24. Популізм як загроза соціальній стабільності: чому з цим треба боротися?

25. Що може створити «українське економічне диво»?

Література

1. Black Sea Grain Initiative Joint Coordination Centre. URL: https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative \

2. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П.Гай-Нижник (кер.проекту. упор. І наук. кер.); авт. кол. П. Гай-Нижник, Л.Залізняк, І.Краснодемська, Ю. Фігурний., О. Чирков, Л. Чупрій. К.: «МП Леся», 2016. С. 534-536.

3. Адамович Н. Втрачені агенти змін: чи справді Україна робить усе для залучення абітурієнтів з ТО. 06.12.2021. ZMINA. 02.10.2024. URL: https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative \

4. URL: https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative \

5. URL: https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative \

6. https://zmina.info/articles/vtracheni-agenty-zmin-chy-spravdi-ukrayina-robyt-vse-dlya-zaluchennya-abituriyentiv-z-tot/

7. Білик А. Відродження будівельної галузі в умовах війни. URL: https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative \

8. URL: https://uscc.ua/news/vidrodzenna-budivelnoi-galuzi-v-umovah-vijni

9. Бренч Н. В умовах війни: що відбувається у будівельному секторі. Interfax Ukraine. https://interfax.com.ua/news/blog/896001.html

10. Верстюк І. «Можемо робити більше». Чим живе українська оборонна індустрія та що заважає їй зростати. Hromadske. https://hromadske.ua/ekonomika/234038-mozemo-robyty-bilshe-chym-zyve-ukrayinska-oboronna-industriia-ta-shcho-zavazaye-yiy-zrostaty

11. Вимушений виїзд українців за кордон: як коректно оцінити масштаби? https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vymushenyy-vyyizd-ukrayintsiv-za-kordon-yak-korektno-otsinyty-masshtaby

12. Вінокуров Я. Як змінилася економіка за 30 років незалежності. Українська правда. https://www.epravda.com.ua/publications/2021/08/23/677115/

13. Вплив війни на розвиток транспортного перевезення в Україні / В. Лисий, Д. Стеблак. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2022. № 43. http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/43_2022ua/18.pdf

14. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 16. Квітень 2014. IOM UN. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files /reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf

15. Кірєєв М. Оборонно-промисловий комплекс та його розвиток під час війни. ОПК — як справи з цим в Україні. Finance.ua https://finance.ua/ua/goodtoknow/opk-ukrainy#headline_3

16. Країна сталі і зерна. ТЕ. https://texty.org.ua/d/2020/trade-map/

17. Кучеренко С. Що відбулося в зовнішній торгівлі України за 10 місяців. І що буде з експортом-імпортом у 2025 р. MIND. https://mind.ua/publications/20281638-shcho-vidbulosya-v-zovnishnij-torgivli-ukrayini-za-10-misyaciv

18. Ланда Р., Ревук М. Три важливі демографічні показники. 2023-го народилося найменше дітей за останні 300 років. Texty. https://texty.org.ua/articles/112194 /try-vazhlyvi-demohrafichni-pokaznyky-2023-ho-narodylosya-najmenshe-ditej-za-ostanni-300-rokiv/

19. Логістика в умовах війни. Як зберегти та підтримати експортні поставки? Mikhailenko platform. https://www.mikhailenko.com.ua/24-05-2023/logistyka-v-umovah-vijny-yak-zberegty-ta-pitrymuvaty-eksportni-postavky/

20. Масштабна корупція в Україні: як знищити зло? Ціна держави. https://www.youtube.com/watch?v=6Ed2f9e9Wv0

21. Міжнародна допомога Україні: підсумки 2023 і тренди 2024 року. Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/mizhnarodna-dopomoha-ukrayini-pidsumky-2023-i-trendy-2024-roku

22. Москаленко О., Килимнюк Є. Почути український бізнес в умовах пандемії. ПРООН в Україні. https://www.undp.org/uk/ukraine/blog/pochuty-ukrayinskyy-biznes-v-umovakh-pandemiyi

23. НАК «Нафтогаз»: які фінансові результати показувала компанія. 07.11.2022. Слово і діло. https://www.slovoidilo.ua/2022/11/07/infografika/finansy/nak-naftohaz-ukrayiny-yaki-finansovi-rezultaty-pokazuvala-kompaniya

24. Наслідки епідемії COVID-19 та карантинних заходів для провідних секторів економіки України. Дослідження за результатами глибинних інтерв'ю з власниками та топ-менеджерами українських компаній. Київ-Харків: Видавець О. А. Мірошниченко, 2020. 98 с.

25. Ормоцадзе М. Які економічні відносини Україна і Росія зберегли після початку війни? BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/features-65121121

26. Прасад А. На війні загинула 31000 українських військових — Зеленський. Fordes. https://forbes.ua/news/na-viyni-zaginuli-31-000-ukrainskikh-viyskovikh-zelenskiy-25022024-19457

27. Прохорова М., Гуменюк Я. Міжнародна фінансова допомога Україні. Наукові перспективи. 11 (41), 2003. http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/7693/7738

28. П'ять років роботи Антикорупційного суду: кількість розглянутих справ та винесених вироків. Слово і Діло. https://www.slovoidilo.ua/2024/09/05/infografika/pravo/pyat-rokiv-roboty-antykorupczijnoho-sudu-kilkist-rozhlyanutyx-sprav-ta-vynesenyx-vyrokiv

29. Реальні цифри набагато вищі: втрати серед цивільного населення України за даними ООН. Слово і Діло. https://www.slovoidilo.ua/2024/02/20/ infografika/suspilstvo/realni-cyfry-nabahato-vyshhi-vtraty-sered-cyvilnoho-naselennya-ukrayiny-danymy-oon

30. Рівень безробіття в Україні. Мінфін. https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/2021/

31. Розвиток ОПК України в умовах війни та повоєнного відновлення. Письмений О., Кречко С., Бестюк А. Journal of Scientific Papers Social development & Security 2024. 14 (2). С. 76—77.

32. Сааков В. ООН фіксує стрімке зростання загиблих цивільних в Україні. https://www.dw.com/uk/v-oon-zafiksuvali-strimke-zrostanna-cisla-zagiblih-civilnih-v-ukraini/a-70166527

33. Сітнікова І. Україна вперше серед країн з доходом, вищим за середній. Росія теж піднялась у рейтингу — Світовий банк. Hromadske. https://hromadske.ua/ekonomika/227076-ukrayina-vpershe-sered-krayin-iz-dokhodom-vyshche-serednyoho-rosiia-tez-pidnialasia-u-reytynhu-svitovyy-bank

34. Скільки в Україні переселенців і яку допомогу вони отримали в липні 2021 р. Слово і Діло. https://www.slovoidilo.ua/2021/08/26/infografika/suspilstvo/pereselenczi-ukrayini-skilky-yix-ta-yakyx-oblastyax-prozhyvayut

35. Скільки витрачає бюджет на неефективному управлінні країною? Піонтковська І., Репко М., Михайлишина Д., та ін. Центр економічної стратегії. https://ces.org.ua/ua-how-much-does-the-budget-lose-due-to-the-lack-of-good-governance/

36. Солонина Є. Економіка 2021: чим порадував, здивував і налякав українців рік, що минає. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/ekonomyka-2021-pidsumky-kryza-vvp-zrostannya-tsiny/31630289.html

37. Соціально-економічні наслідки коронакризи. Центр Разумкова. [О. Пищуліна (кер.авт.кол.), В. Юрчишин, Т. Юрочко]. Київ, 2021. https://razumkov.org.ua/uploads/article/ 2021_Socialno-Ekonomichni_naslidky_koronakryzy.pdf

38. Стасюк. А. На що вплине в Україні та Європі повна зупинка транзиту російського газу через українську ГТС. Суспільні новини. https://suspilne.media/864929-na-so-vpline-v-ukraini-ta-evropi-povna-zupinka-tranzitu-rosijskogo-gazu-cerez-ukrainsku-gts/

39. Статус внутрішньо переміщеної особи в Україні. https://jurliga.ligazakon.net/news/211039_status-vnutrshno-peremshcheno-osobi-v-ukran

40. Стешенко В. КРИЗА ДЕМОРЕАЛЬНОСТІ, криза демографічна. Криза демореальності в Україні на рубежі 20 та 21 ст. // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон — Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.

НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2008. http://www.history.org.ua/?termin=Kriza_Demorealnosti

41. Телетьон А. Скільки Донецька та Луганська області втратили через збройний конфлікт з РФ? Центр економічної стратегії. https://ces.org.ua/how-much-did-donetsk-and-luhansk-oblasts-lose-due-to-the-armed-conflict-with-russia/

42. Ткачук А. Про стан електрогенерації України в умовах війни та першочергові кроки у громадах щодо посилення їхньої стійкості. Громадський простір. https://www.prostir.ua/?news=pro-stan-elektroheneratsiji-ukrajiny-v-umovah-vijny-ta-pershocherhovi-kroky-u-hromadah-stosovno-posylennya-jih-stijkosti

43. У 2024 році Україна названа найбіднішою країною Європи за рівнем ВВП на душу населення. Телеграф. https://www.telegraf.in.ua/kremenchug/10128483-u-2024-roci-ukrajina-nazvana-najbidnishoju-krajinoju-yevropi-za-rivnem-vvp-na-dushu-naselennja.html

44. Україна на Гарвардському економічному атласі. https://atlas.cid.harvard.edu/explore/stack?country=228&year=2014&queryLevel=location&startYear=2010&productClass=HS&product=undefined&target=Product&partner=undefined

45. Україна після коронакризи — шлях одужання: наук. доп. / [Я. А. Жаліло (кер.авт. кол.), Я. Б. Базилюк, С. В. Ковалівська, О. О. Коломієць та ін.]; НІСД. Київ, 2020. С. 1—17.

46. Україна: вплив COVID-19 на економіку і суспільство (бачення постпандемічного розвитку у 2020—2024 рр. очима експертів та молоді). Консенсус-прогноз. 2020 https://www.unicef.org/ukraine/media/9231/file/UNICEF%20Ukraine%20Concensus%20COVID%20Youth%202020%20ukr.pdf

47. Фінансування державного бюджету України з початку повномасштабної війни. Міністерство фінансів України. https://mof.gov.ua/uk/news/ukraines_state_budget_ financing_since_the_beginning_of_the_full-scale_war-3435

48. Чи зможе Україна мобілізувати ще 160 тисяч бійців. BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4gxwkd0x95o

49. Шурхало Д. «Кучмізм» і його наслідки. 30 років тому Леонід Кучма прийшов до влади. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/33028465.html

50. Як змінювалися видатки на оборону за роки незалежності України. Слово і Діло. https://www.slovoidilo.ua/2023/08/25/infografika/ finansy/yak-zminyuvalysya-vydatky-oboronu-roky-nezalezhnosti-ukrayiny

51. Як Україні виготовляти сучасну зброю? Військове онлайн-медіа MILITARNYI. https://mil.in.ua/uk/blogs/yak-ukrayini-vygotovlyaty-suchasnu-zbroyu/

Тема 3

УКРАЇНА У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Еволюція зовнішньої політики України: основні етапи та їх характеристика від проголошення незалежності до сьогодення.
2. Основні віхи у відносинах України з Європейським Союзом: виклики й здобутки.
3. Україна-НАТО: історія та сучасний стан відносин.
4. Українсько-американські відносини: політико-безпековий вимір.
5. Трансформація відносин України з країнами світу після повномасштабного вторгнення Росії (2022—2024 рр.).

Вивчивши матеріали теми, *здобувач знатиме*: основні концептуальні засади зовнішньої політики незалежної України та їх еволюцію; головні напрями зовнішньої політики України та їх реалізацію; історію становлення та розбудови зовнішньої політики; еволюцію розвитку відносин України з Європейським Союзом (ЄС), Північноатлантичним альянсом (НАТО), динаміку українсько-американських відносин; особливості євроатлантичної інтеграції України.

Після опанування матеріалів теми *здобувач умітиме*: аналізувати основні етапи зовнішньої політики незалежної України; пояснювати концептуальні засади та зміни цілей і завдань зовнішньої політики України; оцінювати її головні напрямки та їх реалізацію на міжнародній арені; аналізувати проблеми та перспективи розвитку відносин України з ЄС, НАТО, США; критично осмислювати проблемні питання євроатлантичної інтеграції України; аналізувати зміни у зовнішній політиці України після 24 лютого 2022 року; розуміти тенденції у відносинах України з основними міжнародними акторами після повномасштабного вторгнення РФ.

1. Еволюція зовнішньої політики України: основні етапи та їх характеристика від проголошення незалежності до сьогодення

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та її підтвердження Всеукраїнським референдумом 1 грудня того ж року перетворили Україну на самостійного суб'єкта міжнародної політики. Одним із першочергових завдань було забезпечення міжнародного визнання незалежності України. Вже наступного

дня після референдуму — 2 грудня 1991 року — Республіка Польща першою офіційно визнала Україну як незалежну та суверенну державу. Серед країн, що у перші дні визнали Україну, були Канада, Ізраїль, Німеччина, Велика Британія, Італія, Китай, Японія. 25 грудня 1991 року Україну визнали США. Швидке міжнародне визнання сприяло інтеграції України у світову спільноту.

Перші концептуальні засади зовнішньої політики України були закладені в **«Декларації про державний суверенітет»** від 16 липня 1990 року, «**Основних напрямах зовнішньої політики України»** від 2 липня 1993 року (втратив чинність у 2010 році), **Конституції України** від 28 червня 1996 року, ін. документах.

Перед Україною постала необхідність визначення її зовнішньополітичних і геостратегічних орієнтирів. Однією з перших заяв незалежної України було проголошення невизнання війни як засобу вирішення міждержавних конфліктів, прагнення до нейтралітету та відсутність територіальних претензій до інших держав. Однак формування зовнішньополітичного курсу виявилося складним і суперечливим процесом. Стратегія України буде змінюватися залежно від політичної ситуації у країні. В українському суспільстві довгий час співіснуватимуть різні зовнішньополітичні орієнтації — від проросійських настроїв до прозахідного курсу.

Історію зовнішньої політики та дипломатії незалежної України можна умовно поділити на кілька етапів:

Етап нейтралітету (середина 1990-х — 1993 рр.): курс на здобуття нейтрального статусу України.

Етап багатовекторності (середина 1993 — кінець 2013 рр.):

у період президенства Л. Кучми: з акцентом на євроінтеграцію у кінці 1990-х років; з 2003 р. — з домінуванням проросійського вектору;

за часів президента В. Ющенка: перевага прозахідної політики (2005—2010) і курс на євроатлантичну інтеграцію;

проросійська зовнішня політика (2010—2014) за президентства В. Януковича, хоча офіційно Україна зберігала курс на євроінтеграцію та позаблоковий статус.

Етап європейської та євроатлантичної інтеграції (з початку 2014 р. — до сьогодні): чіткий курс на інтеграцію до ЄС та НАТО.

Ключові події *начального етапу* зовнішньої політики України зосереджено *на ідеї нейтралітету*. Першим кроком до проголошення нейтралітету України було закріплення цієї ідеї в «Декларації про державний суверенітет». УРСР заявила про намір стати нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох основних неядерних принципів: не приймати,

не виробляти і не набувати ядерної зброї. Ця концепція була підтримана політичним і науковим істеблішментом України. Нейтралітет розглядався як можливість уникнути участі у військових блоках, що дозволяло б зберегти ресурси для внутрішнього соціально-економічного розвитку країни. Крім того, сприяла б досягненню політичного консенсусу у суспільстві через відсутність однозначного зовнішньополітичного вектора.

Попри внутрішні аргументи, нейтралітет України вимагав міжнародного визнання та гарантій безпеки з боку інших країн. Однак провідні актори на міжнародній арені, зокрема європейські держави, США, РФ, не виявляли інтересу до визнання нейтрального статусу України. Більш того, період, пов'язаний зі спробою реалізації політики нейтралітету, був позначений низкою проблем з Росією. Основні суперечки стосувалися підпорядкування збройних сил, розподілу Чорноморського флоту та контролю над ядерною зброєю. Державна дума РФ до кінця 1996 р. ухвалювала постанови, які фіксували російські претензії на м. Севастополь. До 1997 р. залишалися невирішеними питання про розподіл радянського Чорноморського флоту.

Гострими були дискусії про розмежування між Україною та Росією як суверенними державами. Це стосувалося делімітації і демаркації державних кордонів, статусу Азовського моря, розподілу боргів і активів колишнього СРСР. У 1993 р. Київ потрапив під тиск як з боку Росії, так і США. Обидві держави вимагали прискореного виведення стратегічних ядерних боєголовок з території України. Ця ситуація показала складність та уразливість позиції України у контексті нейтралітету.

Ще однією проблемою, що демонструвала недоліки української зовнішньої політики в цей період, стала пасивність у питанні врегулювання конфлікту у Придністров'ї. Відсутність активної позиції України у цьому питанні послабила її вплив у регіоні.

Період з *1993 до 1999 рр.* був зосереджений на *ідеї позаблоковості та концепції багатовекторності*. Через відсутність міжнародного договору, що підтверджував би нейтральний статус України, країна поступово відходила від цієї ідеї. Так, у *Воєнній доктрині України* (1993) була проголошена позаблоковість як основний принцип зовнішньої політики. Позаблоковий статус не вимагає міжнародно-правового закріплення, водночас міг бути змінений Україною в односторонньому порядку. У Конституції України (1996) не було закріплено нейтралітету або відмови від участі у військових союзах.

У цей період активно розвивалася *концепція багатовекторності,* яка стала основою зовнішньої політики України. Цей підхід

полягав у прагненні розвивати рівноправні та взаємовигідні відносини з різними міжнародними партнерами, орієнтуючись на національні інтереси. Багатовекторність дозволяла Україні підтримувати зв'язки як із західними, так і зі східними країнами.

Основою для багатовекторної зовнішньої політики стала постанова Верховної Ради України «*Основні напрями зовнішньої політики України*» від 2 липня 1993 р. Цей документ передбачав відкриту зовнішню політику, спрямовану на співпрацю з усіма заінтересованими партнерами, до того ж Україна намагалася уникати залежності від окремих держав або груп держав. Основні напрями багатовекторної політики включали розвиток відносин із прикордонними державами, західними державами — членами ЄС і НАТО, географічно близькими державами, державами Азії, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки. У ст. 18 Конституції України вказано, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Наукове обґрунтування принципу багатовекторності базувалося на ідеї, що Україна може стати містком між Сходом і Заходом, відіграючи роль геополітичного центру в Європі. Однак ця концепція відображала складну внутрішню ситуацію в Україні. Країна залежала від російських енергоресурсів, багато українських підприємств залишалися інтегрованими у російську економіку. Українське суспільство було розділене щодо зовнішньополітичної орієнтації: частина населення, особливо на сході та півдні країни, культурно і мовно орієнтувалася на Росію, тоді як інша частина, зокрема на заході України, прагнула до інтеграції з Європою. Принципи багатовекторності враховували ці відмінності і дозволяли балансувати між різними інтересами.

Багатовекторна політика України, яка охоплювала період з 1993 до 1999 рр., мала як здобутки, так і суттєві недоліки.

Здобутки багатовекторної політики

1. Входження України до світового співтовариства: до січня 1995 р. Україна стала членом 37 міжнародних організацій, активно брала участь у роботі різних структур цих організаціях; у 1992 р. Україна здобула членство в Організації з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), а в 1995 р. — стала членом Ради Європи.

2. Розширення міжнародного співробітництва: відносини з різнополюсними інтеграційними економічними та військово-політичними союзами, такими як СНД, ЄС, НАТО. Так, у 1994 р. було укладено **Угоду про партнерство і співробітництво** між Україною та ЄС. У тому ж році Україна приєдналася до програми НАТО **«Партнерство заради миру»**, в 1997 р. було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і Організацією Північно-Атлантичного договору **(**НАТО).

3. Україна встановила стратегічне партнерство з такими країнами, як США (підтвердженням були заяви американського керівництва) і РФ (підписаний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ від 1997 р. і пакет угод про статус російського Чорноморського флоту на території України).

4. Курс сприяв підтриманню внутрішньої стабільності, оскільки значна частина українського суспільства сприймала багатовекторну політику позитивно.

5. У 1994 р. Україна уклала першу угоду з Міжнародним валютним фондом (МВФ) про однорічну програму трансформаційної позики на суму на 763,1 млн дол. США, метою якої була підтримка платіжного балансу. Це був крок у залученні міжнародної фінансової допомоги для реформування української економіки.

Недоліки багатовекторної політики

1. Невизначеність зовнішньополітичної стратегії: відсутність чіткої орієнтації та стратегічної мети призводила до того, що Україна не змогла сформувати послідовну зовнішньополітичну доктрину. Відомий український експерт В. Горбулін підкреслював, що відсутність чіткої стратегії зовнішньополітичного розвитку була значною причиною слабкого міжнародного становища України.

2. Україна проголосила стратегічне партнерство з близько 20 країнами, серед яких були й ті, що конкурували між собою. Зростання протистояння між США і РФ ускладнювало відносини України з кожною з них. Склалася наступна ситуація — «з усіма і не з ким конкретно», адже Україна, намагаючись підтримувати відносини з цими країнами, не змогла сформувати міцні союзи з жодною з них, щоб забезпечити стабільну підтримку своїх інтересів на міжнародній арені.

3. Відсутність повноцінної політики інтеграції в ЄС і НАТО обмежувала можливості співробітництва з успішними західними країнами та поступово знижувала їх інтерес до України; гальмувало євроінтеграцію України в цілому, як наслідок — уповіль-

нення інтеграції України у світові економічні процеси, що спричинило стагнацію її економіки.

4. Спроби України балансувати сприймалися як її ненадійність з боку західних партнерів, що ускладнювало побудову довгострокових відносин.

5. Україна залишалася залежною від російських енергоресурсів, що стало важелем політичного тиску. Нерівноправні відносини з Росією і проєкти економічної інтеграції, які пропонувала Москва (у СНД, пізніше в Єдиний Економічний простір / ЄЕП), мотивувалися авторитарними ідеями підпорядкування України інтересам Росії. У другій половині 1990-х рр. РФ посилила економічний та політичний тиск на Україну. Як наслідок, в 1997 р. було укладено договір про оренду Чорноморського флоту РФ в Криму, незважаючи на ст. 17 Конституції України, в якій зазначено, що на території України не допускається розташування іноземних військових баз.

6. Політика багатовекторності характеризувалася постійною зміною векторів і політичних гасел, що ускладнювало формування послідовної зовнішньої стратегії. Це призводило до невизначеності як всередині країни, так і у відносинах із міжнародними партнерами.

Необхідно розкрити важливе питання цього періоду — *процес ядерного роззброєння України*, однієї з найважливіших і водночас найбільш суперечливих подій у її сучасній історії. Після розпаду СРСР, Україна успадкувала *третій у світі* за величиною ядерний потенціал, що включав 176 міжконтинентальних балістичних ракет і близько 3 тис. од. тактичної ядерної зброї та ін. Цей арсенал перевищував суму ядерних запасів Великої Британії, Франції та Китаю.

Україна від початку відновлення незалежності проголосила намір стати неядерною державою, що було закріплено в Декларації про державний суверенітет України та Акті проголошення незалежності України. У травні 1992 р. Україна підписала Лісабонський протокол до Договору про обмеження стратегічних і наступальних озброєнь (СНО-1), що стало першим кроком до денуклеаризації. Водночас питання про відмову від ядерної зброї було дискусійним, оскільки частина політичної та військової еліти вважала, що ядерний статус є гарантією національної безпеки України.

Міжнародне співтовариство, зокрема США та РФ, активно тиснули на Україну, вимагаючи відмови від ядерної зброї. Переговори проходили складно, оскільки Київ справедливо висував вимоги до отримання гарантій безпеки та компенсацій за вартість

урану і демонтаж ядерного арсеналу. США і Росія не погоджувалися з українськими умовами і погрожували санкціями.

Після тривалих переговорів 14 січня 1994 р. була підписана Тристороння заява президентів України, США та Росії, відповідно до якої Україна зобов'язувалася вивести ядерні боєголовки зі своєї території, отримуючи компенсацію від США і Росії та гарантії безпеки. Ці гарантії були формалізовані у грудні 1994 р. під час підписання *Будапештського меморандуму*. Тоді Україна приєдналась до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), а лідери США, Великобританії та Росії підписали *Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ.* Україна розглядала цей документ як міжнародно-правову угоду, що мала забезпечити її безпеку та суверенітет. В односторонньому порядку гарантії безпеки були надані Україні Францією, Китаєм.

Остаточне вивезення ядерної зброї з України було завершене у червні 1996 р. Однак, попри обіцяні гарантії, Будапештський меморандум не передбачав конкретних механізмів їх реалізації і не набув юридично обов'язкового характеру. Згодом, у 2014 року, коли Росія анексувала Крим і розпочала воєнну агресію на Донбасі, питання надійності гарантій, отриманих Україною, набуло особливої актуальності.

Отже, процес добровільного ядерного роззброєння України став масштабною акцією цивілізаційного значення, що не мала аналогів у світовій історії. Водночас показала неефективність міжнародних гарантій безпеки для без'ядерної держави.

Багатовекторна політика України також виявилася неефективною для довгострокових національних інтересів. Хоча вона допомогла Україні на початку незалежності швидко інтегруватися у міжнародне співтовариство, цей підхід поступово перетворив країну на буферну зону між Сходом і Заходом між різними економічними (СНД, ЄС) і військово-політичними (ОДКБ, НАТО) блоками. Відсутність чіткої стратегії призвела до втрати послідовності у зовнішній політиці, погіршення міжнародного іміджу і неспроможності повністю інтегруватися в ЄС і НАТО або зберегти рівноправні відносини з Росією. Внутрішні проблеми, такі як повільні реформи, корупція, політична інерція, також негативно впливали на зовнішню політику України. Крім того, Україна отримала значні кредити, але цільове використання грошей через корупцію викликала обурення європейських країн.

Наприкінці 1990-х років Україна почала шукати способи зменшити залежність від Росії, орієнтуючись на інтеграцію з ЄС та НАТО. Так, 11 червня 1998 р. була затверджена Указом

Президента *Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу.* Початок другої каденції (1999—2004) Л. Кучми характеризувався курсом на розвиток відносин із Заходом, на європейську інтеграцію. З початку 2000-х рр. євроінтеграційний курс почав набувати правового оформлення. 14 квітня 2000 р.

Указом Президента України була затверджена Програма інтеграції України до ЄС, відповідно до якої український уряд почав розробляти щорічні Плани дій щодо її реалізації. 18 червня 2002 р. Л. Кучма виступив у парламенті з Посланням «*Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 роки*». У документі були окреслені практичні кроки до європейської та євроатлантичної інтеграцій, водночас йшлося про оптимізацію економічних відносин із РФ, співпрацю з іншими країнами. У цьому ж році створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, щоб координувати дії державних органів щодо інтеграції України в європейський політичний, економічний та правовий простір. 19 травня 2003 р. Л. Кучма заявив про обґрунтованість заявки України на членство в ЄС, сподіваючись, що на наступному саміті Україна—ЄС питання асоційованого членства буде переведено у практичну площину.

23 травня 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України ухвалила *Державну стратегію України щодо НАТО*, яка визначила, що спрямування політики України на повномасштабну інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури викликане необхідністю існуючих об'єктивних реалій європейської та світової політики, продиктовані національними інтересами України (Стратегія введена в дію Указом Президента України від 8 липня 2002 р.).

З 1 січня 2000 р. Україна вперше в історії як незалежна держава почала виконувати функції члена Ради Безпеки ООН.

Водночас початок 2000-х рр. був відзначений значними політичними і міжнародними викликами для України. «Кольчужний скандал», коли США звинуватили Україну в тому, що вона могла продати Іраку радіолокаційну систему «Кольчуга», що погіршило відносини України з ЄС і США й призвело до фактичної міжнародної ізоляції України. Відносини з Заходом ускладнилися й через справу про вбивство журналіста Г. Ґонґадзе.

Проте процес атлантичної співпраці продовжувався. *22 листопада 2002 р.* в рамках саміту глав держав та урядів НАТО у Празі Л. Кучма взяв участь у засіданні Комісії Україна—НАТО на найвищому рівні, на якому було схвалено План дій Україна—НАТО і річний *Цільовий план дій Україна—НАТО* на 2003 р.

5 червня 2003 року. Верховна Рада України ратифікувала указ президента про участь українських військ у *миротворчій місії в Іраку*, що дозволило покращити відносини з США та НАТО. Наголосимо, що Україна посідає чільне місце серед найактивніших держав — учасниць миротворчих операцій ООН. Так, з 1992 р. понад 40 тис. українських військовослужбовців взяли участь у 34 операціях з підтримки миру в різних країнах Європи (Балканські країни, Грузія, Кіпр), Азії (Афганістан, Таджикистан, Ліван, Східний Тимор), Африки (Судан, Кот д'Івуар, Ліберія, Демократична Республіка Конго) та Латинської Америки (Гватемала) ін.

19 червня 2003 року був вперше прийнятий *Закон України* «*Про основи національної безпеки України*» (втратив чинність у 2018 р.), який визначив перспективи національної безпеки країни у контексті співробітництва з НАТО та набуття членства в ЄС і НАТО.

На жаль відмовитись від політики маневрування адміністрації Л. Кучми не вдалось. Високий рівень корупції та вплив олігархів ускладнювали проведення послідовної зовнішньої політики, оскільки інтереси бізнесових еліт часто відрізнялися від національних інтересів. Корупція під час президентства Кучми створювала негативний імідж України на міжнародній арені, ускладнюючи формування стратегічних партнерств і довіри з боку інших держав. Стратегія балансування між Заходом і Сходом продовжувалася. У лютому 2003 р. Росія оголосила про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) з Білоруссю і Казахстаном, що мало на меті поглиблення економічної інтеграції пострадянського простору. *19 вересня 2003 р.* Л. Кучма підписав угоду про вступ України в ЄЕП. Підписання угоди з ЄЕП була спробою підтримувати відносини з Росією, одночасно просуваючи європейську інтеграцію та співпрацю з НАТО. Досягти цього не вдалося. Більш того, восени 2003 року розгорнулася *російсько-українська криза* через острів Тузла та кордон між двома державами у Керченській протоці. Тривали активні протести з боку України щодо спорудження Росією дамби у Керченській протоці. У відповідь Росія погрожувала можливою висадкою поблизу Керчі військового десанту. Ця криза вчергове підкреслила неефективність міжнародних гарантій безпеки та територіальної цілісності України, відповідно до Будапештського меморандуму.

Не поспішав і ЄС надавати Україні статус асоційованого члена союзу, не виявляв рішучої зацікавленості щодо прийнятті України до ЄС. Так, на саміті Україна—ЄС (жовтень 2003 р., м. Ялта) Євросоюз запропонував Україні План дій, розрахований на 3—5 років, в якому містилися переважно вимоги до України і не перед-

бачалося очікуваного надання їй статусу асоційованого членства в ЄС у разі його виконання. Як наслідок, справедливо зазначає професор, член-кореспондент НАН України С. Віднянський, сталася часткова дискредитація європейської ідеї та демократичних цінностей, накопичився європесимізм, розчарування результатами співпраці із західними партнерами та ЄС, про що свідчили результати тодішніх соціологічних опитувань.

У 2004 р., через внутрішні суперечності в Україні та погіршення відносин з Росією було виключено з «Воєнної доктрини» положення про вступ України до НАТО та ЄС як кінцеву мету політики євроатлантичної інтеграції. 15 червня 2004 р. було затверджено нову *Воєнну доктрину України*, де йшлося й про те, що Україна дотримується політики *позаблоковості*, розцінює її як важливий фактор зниження напруженості воєнно-політичної обстановки у регіоні. У липні 2024 р. із Закону України «Про національну безпеку України» 2003 р. положення про членство України в НАТО й інтеграцію до ЄС як стратегічних цілей держави було вилучено.

Важливим етапом в історії України є *Помаранчева революція*, що стала каталізатором демократичного розвитку українського суспільства, призвела й до змін у зовнішній політиці нашої країни. Український народ підтримав опозиційного кандидата *Віктора Ющенка*, метою якого було відновити орієнтацію на європейську інтеграцію та членство в НАТО.

21 лютого 2005 р. президент України В. Ющенко підписав у Брюсселі План дій Україна — ЄС, розрахований на 2005—2008 рр., а 25 лютого ЄС затвердив для України статус «*Спеціального сусідства*».

У квітні 2005 р. В. Ющенко підписав указ про внесення змін до «Воєнної доктрини України», де зазначено стратегічну мету України — набуття членства в НАТО та ЄС. У подальшому будуть й інші документи і розпорядження, що стали основою для проведення політики євроатлантичної інтеграції України упродовж президентства В. Ющенка.

Росія активно протидіяла євроатлантичному курсу України, використовуючи як економічний тиск (газові конфлікти), так і інформаційну пропаганду, щоб вплинути на українське суспільство. Президент РФ В. Путін погрожував Україні застосуванням ядерної зброї, якщо на території України будуть бази НАТО. Російська пропаганда намагалася створити образ НАТО як агресивного блоку, який загрожує безпеці України. Це посилювало страхи серед частини українського населення, що негативно впливало на

підтримку інтеграції до НАТО. У січні 2006 р. розгорілася газова криза між Україною та Росією. Цей конфлікт вкотре продемонстрував енергетичну уразливість України і ускладнив її зовнішньополітичну ситуацію. Українське керівництво у відповідь на підвищення РФ ціни на газ, заговорило про необхідність перегляду умов оренди російським Чорноморським флотом баз у Криму, що посилило напруженість у відносинах з Москвою. У 2006 р. знову виникла проблема Керченської протоки та розмежування вод акваторії Азовського моря.

23 червня 2006 року був затверджений *Цільовий план Україна — НАТО* — документ, що визначав конкретні заходи та завдання для підготовки України до отримання Плану дій щодо членства (ПДЧ) у НАТО.

У лютому 2007 року було затверджено Указом Президента України № 105/2007 «*Про Стратегію національної безпеки України*», яка підкреслювала наміри України щодо повноправного членства України в ЄС, формування умов для вступу України до НАТО. Було й окреслено розвиток українсько-російського партнерства на основі прагматизму та відкритості, взаємовигідної кооперації та співпраці як ключових умов забезпечення національної та регіональної безпеки. Проте ці засади не знайшли підтримки не на рівні опозиційних президенту фракцій ВРУ, не на рівні суспільства переважно південно-східного регіону, орієнтованого на відносини з РФ.

У цей період спостерігалося зниження готовності ЄС до активних кроків у напрямку зближення з Україною. ЄС не був готовий до конфлікту з Росією через потенційне ускладнення відносин з нею. Провідні європейські країни, такі як Франція і Німеччина, мали переважно проросійську позицію, що частково пояснювалося їх залежністю від постачання природного газу з Росії. Категорично РФ виступила проти приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО. Як наслідок, Франція та Німеччина відмовилися підтримати атлантичну інтеграцію України. Заявка України на приєднання до ПДЧ не отримала позитивного схвалення на саміті НАТО у *Бухаресті у 2008 р.*, попри активну підтримку з боку США. Така позиція провідних європейських держав була сприйнята Росією як можливість діяти у пострадянських республіках. Це підтверджує російська агресія проти Грузії у серпні 2008 року. Україна висловила підтримку Грузії, засудивши агресію Росії.

Україна спробувала відіграти реальну роль у врегулюванні збройних конфліктів. 12 серпня 2008 року В. Ющенко разом із лідерами Польщі, Литви, Латвії та Естонії відвідав Тбілісі, висловлюючи солідарність із Грузією. Водночас, коли Косово прого-

лосило незалежність від Сербії (17 лютого 2008 року), Україна не зайняла чіткої позиції у цьому питанні (не визнала незалежність Косово, але й не засудила цей крок однозначно). Намагаючись знову балансувати між своїми партнерами: західними країнами і РФ, яка рішуче виступала проти незалежності Косово.

Уряд В. Ющенка декларував *європейську інтеграцію*, в цілому взаємини зі США і ЄС покращилися завдяки євроатлантичній політиці Ющенка. Проте внутрішньополітична нестабільність в Україні в 2005—2010 рр. стримувала інтеграційні процеси, ускладнювало формування сталого зовнішньополітичного курсу постійні політичні кризи та конфлікти між президентом і прем'єр-міністром України, проблеми у боротьбі з корупцією, що стримувало економічний розвиток. Внутрішні фактори в Україні посилили зростання скептицизму в ЄС щодо інтеграції України. Зазначимо й те, що після найбільшого розширення ЄС у 2004 р., європейці зосередилися на інтеграції нових членів та забезпеченні стабільності всередині союзу.

У березні 2007 року розпочалися переговори України—ЄС про заміну Угоди про партнерство та співробітництво на новий формат співпраці — *Угоду про асоціацію з ЄС*, що включала перехід від партнерства і співробітництва до відносин політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. Підкреслимо, що за часів В. Ющенка було виконано велику підготовчу роботу до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. В. Ющенко підтримував демократичні реформи, включаючи зміни у виборчій системі, боротьбу з корупцією і зміцнення верховенства права. ЄС і США допомогли Україні у проведенні реформ.

9 вересня 2008 р. у Парижі відбувся саміт Україна — ЄС, під час якого домовилися укласти Угоду в 2009. Проте питання про можливе приєднання до ЄС сторони не підіймали, зокрема й через внутрішньополітичну кризу в Україні.

У 2009 р. ЄС проголосив ініціативу *Східного партнерства,* оновлена версія Європейської політики сусідства (розроблену у 2003—2004 рр., що передбачала розвиток співпраці із сусідніми країнами), до якої також приєдналася Україна, хоча без гарантії членства в ЄС. Це партнерство мало на меті сприяння економічному і політичному зближенню між ЄС і 6 країнами — Україна, Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова.

Отже, незважаючи на декларовану підтримку євроінтеграційних прагнень України, всередині ЄС та НАТО існували розбіжності щодо перспектив приєднання України до цих організацій. Країни Європи, зокрема Німеччина та Франція, часто демонстрували

обережність у питанні розширення НАТО на Схід, побоюючись реакції Росії. Як наслідок, Україна так і не отримала Плану дій щодо членства в НАТО на Бухарестському саміті 2008 року.

З важливих досягнень періоду адміністрації В. Ющенка можна зазначити підписання протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). Зазначимо, що ЄС у грудні 2005 р. прийняв політичне рішення визнати Україну державою *з ринковою економікою*. Згадаємо, що Україна намагалася приєднатися до СОТ з 1993 р., і нарешті стала членом у 2008 р. Було скасовано поправку Джексона — Веніка щодо України, розпочато переговори про зону вільної торгівлі з ЄС. Під час президентства В. Ющенка активно висвітлювалася українська культура на міжнародній арені, включаючи культурні обміни і міжнародні фестивалі. Досягненням стало визнання трагедії Голодомору 1932—1933 рр. У червні 2008 року Папа Римський Бенедикт XVI відвідав Україну. З 2005 до 2008 р. був виведений український миротворчий контингент з Республіки Ірак.

Через прозахідну політику України *конфлікти з Росією загострювалися.* Невдоволення РФ викликав указ В. Ющенка від 13 серпня 2008 року «Про ситуацію навколо пересувань, пов'язаних із діяльністю військових формувань Чорноморського флоту РФ поза місцями їх дислокації на території України». Росія вдруге перекрила постачання газу у січні 2009 року. У 2009 році російська влада відмовилася направляти свого надзвичайного посла до Києва. Несприятливими були й зовнішні фактори. Світова фінансова криза 2008 року поглибила економічні труднощі в Україні, що ускладнило політичну і соціальну ситуацію. Нова адміністрація США під керівництвом Б. Обами почала перезавантаження відносин з Росією на тлі українсько-російської газової війни.

Вітчизняні науковці зазначають, що аналіз документів, підписаних В. Ющенком, свідчить про обмежений інтерес президента до Росії. Упродовж свого президентства В. Ющенко підписав кілька указів, які стосувалися складу Українсько-Російської міждержавної комісії і демаркації державного кордону, співпраці у газовій сфері та інших питань. Наприклад, у 2005 році було підписано указ № 952, щодо формування Єдиного економічного простору, і указ про затвердження складу Української частини Українсько-Російської міждержавної комісії. Така позиція не знаходила підтримки частини як українського суспільства, так і значної частини політичного істеблішменту. Наприклад, у повідомленні про створення коаліції демократичних сил у ВРУ шостого скликання наголошувалося на наступних засадах зовнішньої політики

«досягнення повноправного членства в ЄС, набуття повноправного членства в НАТО; збереження та зміцнення рівноправних і добросусідських відносин з РФ та іншими сусідніми країнами..». Не вдалося збалансувати європейські прагнення України та підтримку стабільних відносин з Росією.

У період з 2001 по 2011 рік спостерігалися протиріччя з іншими сусідами України: Румунією, Угорщиною та Польщею. З Румунією (через острів Зміїний та канал Дунай — Чорне море), Угорщиною (внаслідок встановлення пам'ятного знаку угорським племенам на Верецькому перевалі та через угорську нацменшину Закарпаття), Польщею (щодо оцінки Волинської трагедії 1943 р. і присвоєння звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері) тощо.

Отже, політика часів В. Ющенка у зовнішньому вимірі була спрямована на реалізацію курсу на євроатлантичну інтеграцію — на зближення з ЄС і НАТО. Однак вона стикнулася з численними викликами. Відсутність чіткої та реальної підтримки з боку західних партнерів, економічні труднощі та недружня політика Росії призвели до того, що Україна не змогла досягти запланованого прогресу на шляху до євроатлантичної інтеграції. Попри початкові успіхи, внутрішні суперечності, політична нестабільність і економічні труднощі послабили його позиції. Корупція, неефективність управління та незадоволеність населення станом справ у країні призвели до падіння рівня підтримки президента. Як наслідок на виборах 2009 року перемогу здобув Віктор Янукович, представник політичних сил, орієнтованих на тісні відносини з Росією.

Зовнішня політика України під час президентства В. Януковича (2010—2014)

Перемога на президентських виборах В. Януковича була розцінена як геополітична перемога Росії, що прагнула посилити позиції на пострадянському просторі. На етапі виборчої кампанії В. Янукович декларував про статус України як позаблокової держави, підтверджуючи при цьому курс на євроінтеграцію і співпрацю з колективними структурами безпеки, включаючи НАТО.

На початку 2010 року Україна офіційно позиціонувалася як *позаблокова держава* з формальним *збереженням євроінтеграційних орієнтирів*. Переговори про Угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, розпочаті попередніми урядами, продовжувалися.

2 квітня 2010 року В. Янукович ліквідував комісію, що займалася підготовкою вступу України до НАТО. Ув'язнення колишньої

прем'єр-міністерки Ю. Тимошенко сприймалося Заходом як політично мотивоване переслідування.

1 липня 2010 року Верховна Рада ухвалила *Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»*, що закріплював позаблоковість як основну зовнішньополітичну позицію України. У ст. 11 зазначалось, що Україна як європейська позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур.

В. Янукович активізував відносини із РФ, зокрема у березні 2010 року здійснив візит до Москви. Це були перші переговори глави України з російським президентом і прем'єром за досить тривалий час. У квітні 2010 році В.Янукович уклав з Росією *Харківські угоди*, які продовжили перебування Чорноморського флоту Росії в Криму до 2042 р. в обмін на знижки на газ.

Росія активно продовжувала тиснути на Україну, пропонуючи економічні вигоди від приєднання до Митного союзу, погрожуючи економічними санкціями в разі підписання Угоди з ЄС. Натомість Брюссель наголошував про неможливість одночасного вступу і до Митного союзу, і створення зони вільної торгівлі з ЄС.

У 2012 р. В. Януковичем було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року *«Про нову редакцію Воєнної доктрини України»*, де вказувалося, що Україна дотримується політики позаблоковості, розцінює її як важливий фактор зниження напруженості воєнно-політичної обстановки в регіоні.

21 листопада 2013 року за кілька до Вільнюського саміту Східного партнерства Кабінет Міністрів України вирішив призупинити підготовку до укладання «Угоди про асоціацію з ЄС». Під тиском Росії В.Янукович відмовився підписати угоду, що спричинило масові протести в Україні, відомі як *Євромайдан*, що стали проявом євроінтеграційних прагнень значної частини українського суспільства.

Євромайдан, або *Революція Гідності*, став відповіддю на рішення уряду Януковича і був спрямований не лише проти відмови від курсу євроінтеграції, а й проти режиму Януковича, корупції, політичних репресій. Протести вийшли за межі вимоги підписання Угоди про асоціацію і стали рухом за зміни у політико-соціальному житті України. У лютому 2014 року протестні акції переросли у криваві зіткнення між протестувальниками і силовиками. Зіткнення призвели до жертв і постраждалих. У лютому 2014 року В. Янукович втік до Росії. Верховна Рада оголосила про його

усунення з посади президента, що стало початком нового періоду в історії України.

У лютому 2014 року Російська Федерація розпочала неоголошену збройну агресію проти України, окупувавши частину Автономної Республіки Крим і місто Севастополь. Це стало порушенням Будапештського меморандуму, міжнародних норм і принципів, що вкотре підтвердило неефективність міжнародних гарантій безпеки для України. Після проведення псевдореферендуму у березні 2014 року Росія анексувала Крим. Навесні 2014 року сепаратисти, підримані РФ захопили органи влади в Донецькій та Луганській областях, де було створено так звані «Донецьку народну республіку» та «Луганську народну республіку». Почався тривалий збройний конфлікт на Донбасі.

У відповідь на військову агресію Росії Україна під керівництвом новообраного президента *Петра Порошенка* (2014—2019) проводить антитерористичну операцію (АТО) для відновлення контролю над захопленими територіями. Україна спрямувала зусилля на протистояння агресії Росії та зміцнення міжнародної підтримки і введення санкцій проти Росії. Майже весь світ визнав дії Росії незаконними. Проте, деякі країни не проявляли достатньої активності у підтримці санкцій проти РФ або не мали чіткої позиції щодо вирішення конфлікту.

Зовнішня політика П. Порошенка була спрямована на інтеграцію з ЄС і НАТО. Підписання *Угоди про асоціацію між Україною та* ЄС відбулося в два етапи. 21 березня 2014 р. під час Позачергового Саміту Україна — ЄС було підписано політичну частину Угоди. 27 червня 2014 року була підписана економічна частина Угоди, включаючи поглиблену зону вільної торгівлі. *Цей документ став ключовим у напрямі європейської інтеграції України*, ратифікована Угода була у вересні 2017 року. Уряд П. Порошенка працював над виконанням вимог угоди, що включало проведення широкомасштабних економічних і політичних реформ для наближення до європейських стандартів. Важливим досягненням стало запровадження безвізового режиму України з ЄС у червні 2017 року.

Для посилення європейської та євроатлантичної інтеграції України в червні 2016 року було створено посаду віце-прем'єр-міністра з цих питань, яку зайняла Іванна Климпуш-Цинцадзе. В липні 2016 року президент підписав Указ про створення Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції при Президентові України. У 2017 році президент і прем'єр-міністр відвідували Брюссель, столиці ЄС, що сприяло зміцненню відносин з Євросоюзом та просуванню реформ.

Відбувалося поглиблення співпраці з ЄС: Україні ЄС надавав фінансову допомогу, технічну підтримку та консультації для реалізації реформ, необхідних для відповідності європейським стандартам. Це включало підтримку у сферах реформування судової системи, боротьби з корупцією, економічних і соціальних реформ. ЄС інвестував у проєкти, які сприяли розвитку інфраструктури в Україні, включаючи реконструкцію дорожньої та транспортної інфраструктури. В Україні спостерігалася активізація співпраці з різними європейськими організаціями та ініціативами. Водночас необхідно підкреслити, що агресія Росії, війна на Донбасі створила нові виклики та труднощі для України, відволікаючи ресурси та увагу від євроінтеграційних зусиль.

Україна здійснила важливі кроки й у напрямі *євроатлантичної інтеграції.* У грудні 2014 року Верховна Рада скасувала позаблоковий статус країни, що стало відповіддю на дії Росії. У травні 2015 році затверджено *Стратегію національної безпеки України*, в якій Україна офіційно визначила *членство в НАТО та євроінтеграцію* як мету зовнішньої політики.

Співпраця з Альянсом поглибилася, включаючи проведення спільних навчань, консультативну підтримку та впровадження стандартів НАТО у Збройних силах України. Проте Україна не отримала План дій щодо членства в НАТО, натомість у 2018 р. НАТО надало Україні статус *країни-аспіранта*, що претендує на членство в Альянсі.

Закон України від 20 червня 2018 року «*Про національну безпеку України*» формулював фундаментальні національні інтереси України, зокрема державний суверенітет і територіальну цілісність, інтеграцію в європейський і євроатлантичний простір. У лютому 2019 року Верховна Рада України прийняла *зміни до Конституції*, які закріплювали стратегічний курс на членство в ЄС та НАТО. У статті 102 Конституції вказано, що Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Президент П. Порошенко працював над *консолідацією міжнародної підтримки України у протидії російській агресії*. Західні країни, включаючи США, ЄС і Канаду, надали значну фінансову, гуманітарну та військову допомогу. Було запроваджено низку санкцій проти Росії. П.Порошенко здійснював важливі міжнародні візити, зокрема до США та ЄС, щоб забезпечити таку важливу підтримку України на міжнародній арені.

Активізувалися відносини з Великою Британією, Канадою, Польщею, країнами Балтії та НАТО. У 2015 році Україну обрали непостійним членом Ради Безпеки ООН на 2016—2017 роки. Співпраця з Вишеградськими країнами дозволила зменшити залежність від російського газу за рахунок реверсу зі Словаччини, Угорщини і Польщі. Організація Євробачення 2017 року в Україні та проведення Ігор Нескорених у Києві підвищили культурний та міжнародний профіль країни. П. Порошенко сприяв створенню в Україні незалежної від Москви помісної православної церкви та отримання від Вселенського патріарха томосу про автокефалію.

Одним з основних напрямків зовнішньої політики того періоду стали спроби врегулювати конфлікт з Росією за допомогою *Мінських угод* і *Нормандського формату*. Мінські угоди — угоди, укладені у Мінську в 2014 та 2015 роках. *Мінськ-1* (2014) — угода про тимчасове перемир'я на Сході, обмін полоненими. *Мінськ-2* (2015) включав додаткові пункти: припинення вогню, зупинку військ на поточній лінії зіткнення, встановлення 30-кілометрової зони безпеки, відведення важкого озброєння. *Нормандський формат* — переговори між Україною, Росією, Францією та Німеччиною, організовані в 2014 році для підтримки мирного процесу і контролю за виконанням Мінських угод. Попри зусилля, Мінські угоди та Нормандський формат виявилися неефективними для врегулювання конфлікту.

Указом Президента України від 24 вересня 2015 року затверджена «*Воєнна доктрина України*», в якій вказано, що актуальними воєнними загрозами для України є: збройна агресія і порушення територіальної цілісності України (тимчасова окупація РФ Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та військова агресія РФ в окремих районах Донецької і Луганської областей), нарощування військової потужності РФ у безпосередній близькості до державного кордону України, у тому числі потенційна можливість розгортання тактичної ядерної зброї на території АР Крим. За ініціативи П.Порошенка у 2018 р. Україна припинила дію «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ» від 1997 року.

Попри досягнення у зовнішній політиці, П.Порошенко не зміг подолати внутрішні проблеми, зокрема корупцію та економічні труднощі. Україна отримала підтримку від США та ЄС, проте не завжди ефективно використовувала фінансову допомогу від західних партнерів. Ці причини, разом із затяжним військовим конфліктом, призвели до його поразки на президентських виборах 2019 року. Перемогу здобув Володимир Зеленський, зокрема й

через запит на нові обличчя в політиці; він зосередив свою кампанію на продовженні курсу на зближення з ЄС та НАТО та швидкому вирішенні конфлікту з РФ.

Новий президент *В. Зеленський* продовжив європейський курс, зосереджуючи зусилля на виконанні умов Угоди про асоціацію з ЄС. Проводились реформи, зокрема в галузях юстиції, боротьби з корупцією та економічного розвитку. Варто зазначити, що процес впровадження необхідних реформ в Україні знову стикався з традиційними труднощами, такими як корупція, недостатня ефективність уряду.

Зовнішня політика В. Зеленського була спрямована на зміцнення міжнародної підтримки України в умовах конфлікту з Росією. Українська влада продовжувала працювати над імплементацією Мінських угод і прагнула мирного врегулювання конфлікту в східних областях України.

12 червня 2020 року Україна отримала *статус члена Програми розширених можливостей НАТО* (NATO's Enhanced Opportunities Program — EOP), продовжуючи співпрацю з Альянсом та прагнучи стати його членом.

14 вересня 2020 року був введений в дію Указ Президента України «*Про Стратегію національної безпеки України*». Цей документ визначав стратегічні цілі та завдання у сфері національної безпеки, включно із зовнішньою політикою. У документі наголошено про розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з *ЄС і НАТО* та їх державами-членами. Основною метою політики України є *відновлення територіальної цілісності* у межах міжнародно визнаного державного кордону України; набуття повноправного членства України у ЄС; розвиток особливого партнерства з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття повноправного *членства України в НАТО*.

30 липня 2021 року Рада національної безпеки і оборони схвалила перший в історії України стратегічний документ щодо зовнішньої політики — *Стратегію зовнішньополітичної діяльності України*, який був введений в дію указом Президента 26 серпня. Основна теза Стратегії полягає у тому, що для досягнення головної мети — безпеки та процвітання України — необхідно відновити мир і територіальну цілісність, ефективно *протидіяти країні-агресору*, здобути *членство в ЄС і НАТО* та забезпечити соціально-економічний розвиток. Стратегія визначає мету зовнішньої політики: утвердження України у світі як сильної та авторитетної європейської держави, здатної забезпечити сприятливі зовнішні

умови для сталого розвитку та реалізації потенціалу держави, економіки та українців.

Пріоритетна увага надається відносинам стратегічного характеру та стратегічним партнерствам зі *США, Великою Британією, Канадою, Німеччиною, Францією*, а також відносинам із сусідніми країнами: Польщею, Туреччиною, Литвою, Румунією, Грузією, Молдовою. Також Україна має на меті зміцнити позиції у Балто-Чорноморському регіоні, прагне посилити розвиток добросусідських і партнерських відносин з державами Центральної, Південної та Східної Європи. Стратегія передбачає розширення співпраці з країнами *Азії, Близького Сходу та Африки, Латинської Америки*, насамперед у сфері торгівлі та економічної співпраці.

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року всеосяжний опір Збройних Сил України та стійкість українського суспільства сприяли забезпеченню значної військової та дипломатичної підтримки з боку міжнародної спільноти. Було сформовано антипутінську коаліцію демократичних країн, що забезпечує постачання військово-технічної допомоги та зброї Україні. Проти режиму В. Путіна були введені безпрецедентні політико-економічні санкції, а 9 травня 2022 року США ухвалили рішення про започаткування програми ленд-лізу для України. В цілому, Україна змогла мобілізувати значну міжнародну підтримку, яка включає військову, фінансову та гуманітарну допомогу з боку багатьох країн і міжнародних організацій.

Україна здобула й *перспективу вступу до ЄС і НАТО*. 28 лютого 2022 р. президент України підписав заявку на вступ України до ЄС. У червні 2022 року Україні було надано *статус кандидата в члени ЄС*, що офіційно запускає процес набуття Україною членства в ЄС. Одночасно Україна отримала 7 вимог щодо реформ, які необхідно виконати, щоб зберегти цей статус.

25 червня 2024 року розпочалися *офіційні переговори про вступ України до Євросоюзу*. Це передостання і найскладніша стадія євроінтеграції. Після неї лишається останній етап — схвалення Радою ЄС, Європарламентом і підписання договору.

Після повномасштабного вторгнення РФ НАТО і держави — члени Альянсу надають Україні допомогу на безпрецедентному рівні. У 2023 році було започатковано *Раду Україна—НАТО*, яка стала наступницею Комісії Україна—НАТО, що свідчило про зміцнення політичних зв'язків між Україною і НАТО. На саміті НАТО у Вільнюсі у 2023 році держави — члени Альянсу підтвердили відданість майбутньому вступу України до НАТО. Крім того,

було вирішено, що на шляху України до НАТО немає більше потреби у Плані дій щодо членства.

Президент В. Зеленський здійснював численні візити до США та країн ЄС, що сприяло зміцненню відносин і забезпеченню міжнародної підтримки для України. Він активно представляв Україну на міжнародних форумах, таких як Генеральна Асамблея ООН, Мюнхенська конференція з безпеки, формат «Рамштайн» та інших важливих платформах, де піднімав питання російської агресії та ситуації в Україні. У 2023 році, зокрема саміти різнього рівня: Україна—ЄС, Європейської Ради, G7, НАТО, Україна—Північна Європа, Ліги арабських держав, Україна—Балкани, Саміт Цілей сталого розвитку ООН ін.

Після повномасштабного вторгнення Росії зовнішня політика України перш за все спрямована *на захист її суверенітету та територіальної цілісності* нашої держави. На урядовому рівні основним документом, що формулює пріоритети зовнішньої політики, став План дій Кабінету Міністрів України щодо реалізації *Стратегії зовнішньополітичної діяльності України*, ухвалений 18 квітня 2023 року. Цей документ містить 7 розділів: 1) протидія агресії Російської Федерації політико-дипломатичними засобами; 2) європейська інтеграція; 3) євроатлантична інтеграція; 4) розбудова двосторонніх відносин та регіональної взаємодії; 5) економічна дипломатія та секторальне співробітництво; 6) публічна дипломатія; 7) захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном, зв'язки із закордонними українцями.

Указом Президента України від 17 липня 2024 року ведено у дію *Стратегію морської безпеки України*. Документ стосується не лише морської безпеки, а й зовнішньополітичних векторів. Так, у засадах Стратегії йдеться про здійснення стратегічного курсу України на набуття повноправного членства нашої держави в ЄС, НАТО, а також розбудову додаткових (регіональних) міжнародних форматів для гарантування безпеки і стабільності на морі.

Після повномасштабного вторгнення Україна отримує значну міжнародну підтримку, яка, проте, не завжди є достатньою або не повною мірою відповідає очікуванням України. З іншого боку, Україна покладається здебільшого на міжнародну допомогу і кредити, що створює ризики для економічної незалежності та стабільності держави.

Отже, зовнішня політика незалежної України пройшла значну еволюцію з моменту відновлення незалежності в 1991 році до сьогодення. Спочатку Україна дотримувалася стратегії багатовекторності, намагаючись балансувати між Сходом і Заходом, між

євразійським та євроатлантичним просторами. Такий підхід не дозволяв Україні прискорити реальне зближення з європейськими та євроатлантичними структурами. Стратегія нейтралітету та позаблоковості не змогла захистити Україну від Росії.

Після Помаранчевої революції та особливо після Революції Гідності Україна чітко визначила свій курс на євроатлантичну інтеграцію. Вступ до ЄС та НАТО стали і є стратегічними пріоритетами для України.

Від початку незалежності України відносини з РФ були складними. Росія намагалася зберегти вплив на Україну, використовуючи економічний тиск, політичні маніпуляції, гібридну війну та військову агресію. Анексія Криму в 2014 році та підтримка сепаратистів на Донбасі, повномасштабна агресія з 2022 р. стали і є найбільш серйозними викликами для України.

Сьогодні Україна активно працює над зміцненням міжнародних партнерств і отриманням підтримки від світової спільноти. Особливо важливими є відносини зі США, Канадою, Великою Британією, Польщею та іншими країнами ЄС, які надають значну допомогу в боротьбі з російською агресією.

2. Основні віхи у відносинах України з Європейським Союзом: виклики й здобутки

За роки незалежності Україна зробила значні кроки для інтеграції до європейської спільноти. Першою серед країн СНД уклала *Угоду про партнерство і співробітництво з ЄС*, стала членом Ради Європи, приєдналася до ОБСЄ, розвивала двосторонні відносини з європейськими державами, підписала низку угод про співробітництво з НАТО. Україна розпочала співпрацю з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком та іншими світовими та європейськими фінансовими інституціями.

Відносини між Україною та ЄС були започатковані після того, як міністр закордонних справ Нідерландів, який тоді головував в ЄС, офіційно визнав незалежність України. У жовтні 1993 року в Україні відкрилося Представництво Європейської Комісії.

Основою для розвитку відносин між Україною та ЄС стала *Угода про партнерство і співробітництво*, підписана 14 червня 1994 року, яка започаткувала взаємодію у політичній, торговельно-економічній та гуманітарній сферах. Угода набула чинності 1 березня 1998 року після ратифікації всіма країнами-членами ЄС.

Для її виконання було створено інституційне співробітництво на рівні самітів Україна-ЄС, Ради з питань співробітництва Україна-ЄС та Комітету з питань співробітництва.

Перший самміт Україна—ЄС відбувся у вересні *1997 року* в Києві. На першому засіданні Ради з питань співробітництва Україна — ЄС, яке відбулося 8—9 червня 1998 р., Україна вперше офіційно заявила про прагнення набути статус асоційованого члена ЄС.

Важливою віхою у розвитку двосторонніх відносин стало затвердження президентом України Указу від 11 червня 1998 року «*Про стратегію інтеграції України до Європейського Союзу*». У цьому документі повноправне членство в ЄС було проголошено стратегічною метою, а отримання статусу асоційованого члена — зовнішньополітичним пріоритетом.

10 грудня 1999 р. на Європейська Рада ухвалила *Спільну стратегію ЄС щодо України*, спрямовану на зміцнення стратегічного партнерства між ЄС та Україною. Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. схвалено Програму інтеграції України до ЄС.

У черговому посланні до Верховної Ради у 2002 р. президент Л. Кучма озвучив «*Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 роки*», курс на практичну реалізацію завдань щодо вступу України до ЄС, розраховуючи у найближчій перспективі отримати асоційоване членство в ЄС. Однак представники ЄС наполягали на укладанні стратегічних відносин з Україною як з *країною-сусідом*. Так, у березні 2003 р. ЄС оприлюднив нову Спільну стратегію щодо України — *Стратегію* «*спеціального сусідства*».

Зазначимо, серед факторів, що вплинули на реальну підтримку з боку ЄС, були, зокрема, авторитарні риси правління Л. Кучми, корупція, тіньова економіка, обмеження свободи слова (зокрема справа Г. Ґонгадзе), Україна залишалася країною з частково ринковою економікою, крім того, європейські країни не хотіли псувати відносини з РФ через Україну. В цілому прозахідна риторика Л. Кучми не підтверджувалася реалізацією глибоких внутрішніх реформ, спрямованих на злам корупційної системи.

Отже, тоді не передбачалося ЄС надання Україні статусу асоційованого членства в ЄС. Натомість, у травні 2004 року ЄС започаткував зовнішньополітичну ініціативу — «*Європейська політика сусідства*» (*ЄПС*). Згадаємо, що 1 травня 2004 р. відбулося найбільше розширення ЄС, в наслідок чого Україна стала безпосереднім сусідом ЄС. Співробітництво в межах ЄПС було запропоновано *16* найближчим сусідам ЄС, зокрема й Україні. Основним

інструментом реалізації ЄПС були двосторонні *Плани дій між ЄС* і з кожною країною-партнером у рамках цієї політики.

У 2004 році на тлі внутрішніх суперечностей, посилення настроїв європесимізму в українському суспільстві та погіршення відносин з Росією положення про вступ до НАТО та ЄС з «Воєнної доктрини України» було вилучено. З Закону «Про національну безпеку України» (2004) також було зникло положення про членство в НАТО та інтеграцію до ЄС як стратегічні цілі.

Помаранчева революція змінила зовнішньополітичний курс України. Протести проти фальсифікацій на президентських виборах 2004 року привели до перемоги проєвропейського В. Ющенка. Перемогу його вітали європейські лідери. Так, Високий представник ЄС з питань Спільної зовнішньої політики та політики безпеки Х. Солан відвідав Україну з нагоди інавгурації президента України В. Ющенка. Проте, як зазначає академік С. Віднянський, незважаючи на насиченість подіями у відносинах України з ЄС, цей період можна назвати «часом нереалізованих можливостей», адже наближення нашої держави до ЄС переважно лише декларувалося й імітувалося, а реальних результатів практично не було, і не в останню чергу через занадто «обережну» позицію Євросоюзу.

21 лютого 2005 року було схвалено *План дій Україна—ЄС*, розрахований на 2005—2008 рр., який став інструментом реалізації ЄПС і визначив пріоритетні сфери двосторонньої співпраці. Для України, мета якої була направлена на набуття членства в ЄС, співробітництво у рамках ЄПС не відповідало її реалізації.

1 грудня 2005 року у Києві відбувся 9-й саміт Україна—ЄС, на якому ЄС підтвердив готовність розпочати консультації щодо укладення *нової* посиленої *Угоди між Україною та ЄС*, яка мала замінити «Угоди про партнерство і співробітництво» від 1994 р., щойно будуть виконані політичні пріоритети Плану дій Україна-ЄС 2005 р.

23 грудня 2005 р. Рада ЄС надала Україні *статус країни із ринковою економікою*, що було важливим, оскільки це спрощувало торгівлю з ЄС, стимулювало іноземні інвестиції, свідчило про визнання економічних реформ, сприяючи подальшій інтеграції з європейськими ринками.

У березні 2007 року нарешті розпочалися переговори щодо укладання *нової* посиленої *угоди* між Україною та ЄС. Переговорний процес стосувався переходу від співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. 9 вересня 2008 р. на 12 саміті Україна—ЄС сторони досягнули домовленості, що нова угода буде називатися *Угода про асоціацію*.

Упродовж 2007—2012 рр. було проведено 21 раунд переговорів у рамках трьох робочих груп: з політичного діалогу, зовнішньої і безпекової політики; з юстиції, свободи та безпеки; з економічних питань і розвитку людського потенціалу. Попри підтримку Помаранчевої революції та В. Ющенка керівники ЄС продовжували нерішучу політику щодо України, ігноруючи її заклики про чітку перспективу євроінтеграції.

Внутрішні проблеми України, зокрема політична нестабільність й різного масштабу кризи, деструктивний вплив РФ, відсутність швидких ефективних реформ значно гальмували процес євроінтеграції.

ЄС запропонувала Україні нову ініціативу «*Східне партнерство*», що було продовженням ЄПС. У Празі 7 травня 2009 р. відбувся установчий саміт цієї ініціативи між країнами ЄС і шістьма східноєвропейськими країнами, включно з Україною, Молдовою, Грузією, Вірменією, Азербайджаном та Білоруссю.

Ініціатива «Східне Партнерство» виникла внаслідок виокремлення східного напрямку з Європейської політики сусідства. Проте в ній також була відсутня чітка перспектива членства України в ЄС. Натомість «Східне партнерство» дало можливість оновлення договірно-правової бази відносин ЄС із країнами-партнерами шляхом заміни угод про партнерство і співробітництво на угоди про асоціацію, створення поглиблених та всеохопних зон вільної торгівлі (ПВ ЗВТ), лібералізацію візового режиму між ЄС та державами-партнерами тощо. Україна, Грузія і Молдова просуватимуть ініціативу щодо виокремлення країн-підписантів асоційованих угод з ЄС у групу СхП+, або *Асоційоване Тріо*.

На заміну Плану дій Україна — ЄС 2005—2008 рр., подовженого до 2009 р. набув чинності 24 листопада 2009 р. *Порядок денний асоціації Україна—ЄС* (ПДА), який став новим інструментом підготовки до реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС до моменту набуття нею чинності. Для моніторингу прогресу у впровадженні реформ, визначених у ПДА, було створено *Спільний комітет Україна—ЄС*. Під час першої зустрічі 26 січня 2010 року Спільний комітет затвердив *Перелік пріоритетів ПДА* на 2010 р., який включав 78 пунктів.

Приєднання України до Світової організації торгівлі у 2008 році відкрило можливість розпочати переговори щодо створення *зони вільної торгівлі* (*ЗВТ*) між Україною та ЄС, що стало стратегічним завданням України в економічній сфері. Для інтеграції до ринку ЄС Україна повинна була привести свою систему технічного регулювання відповідно до європейських стандартів. Також

було необхідно наблизити регуляторне законодавство України до стандартів ЄС.

З приходом до влади В. Януковича у 2010 році процес євроінтеграції України зазнав суттєвого уповільнення (тиск і пропаганда РФ, антиєвропейські настрої в українському суспільстві, антидемократичний режим Януковича, повільність самого ЄС), хоча офіційно курс на євроінтеграцію був продовжений. Визнаючи верховенство права, зокрема незалежність судової гілки влади як основу Угоди про асоціацію, все частіше були заклики ЄС до забезпечення його дотримання в Україні.

30 березня 2012 року у Брюсселі було парафовано *Угоду про асоціацію між Україною та ЄС*, проте її підписання залишалося під питанням. Єврокомісія запевнила, що угода буде підписана у 2013 році, і тоді Україна отримає фінансову підтримку для модернізації газотранспортної системи. Однак це залежало від виконання низки умов, зокрема, звільнення Ю. Тимошенко, реформування судової системи та забезпечення її прозорості, що було неприйнятним для режиму Януковича. Крім того, у грудні 2012 року не відбувся запланований саміт Україна — ЄС через дві основні причини: недемократичне проведення парламентських виборів, що підтвердила ОБСЄ, та очікування результатів виборів, які повинні були прояснити ситуацію.

18 вересня 2013 року Кабінет Міністрів України раптово ухвалив розпорядження призупинити підготовку до укладення «Угоди про асоціацію з ЄС», що порушувало Закон України «Про основи зовнішньої і внутрішньої політики України» та відкидало здобутки попередніх 15 років. Почали лунати заяви уряду про «невигідність» курсу на євроінтеграцію. Зазначимо, що оприлюднено рішення було *21 листопада*, це викликало перші протести українців. Так, на розпорядження влади таке рішення було ухвалено «з метою вжиття заходів щодо забезпечення нацбезпеки, вивчення та опрацювання комплексу заходів, які необхідно здійснити для відновлення … торговельно-економічних відносин з РФ та іншими державами — членами СНД»…

29 листопада В. Янукович залишив Вільнюс (3-й саміт «Східного партнерства»), не підписавши Угоду про асоціацію через тиск РФ. Він заявив, що є безліч питань, які нам потрібно найближчим часом вирішувати спільно: Україна — ЄС — Росія. У відповідь президент Єврокомісії Жозе-Мануель Баррозу наголосив, що для двосторонньої угоди між Україною та ЄС тристоронній формат неприйнятний.

Євромайдан розпочався 21 листопада 2013 року і став реакцією на відхід політичного керівництва України від законодавчо

закріпленого курсу на євроінтеграцію, переростаючи у *Революцію Гідності* (антивладні протести), що тривала до лютого 2014 року. 27 лютого 2014 р. розпочалася окупація Криму Росією.

Після цих подій ЄС проголосив підтримку Україні, а євроінтеграційні процеси дістали новий імпульс, що сприяло підписанню *Угоди про асоціацію з ЄС* і впровадженню згодом безвізового режиму. ЄС були надані чіткі сигнали на підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України, зусиль України у протидії збройній агресії з боку РФ, зокрема у контексті санкційної політики ЄС, а також процесу сприяння реалізації внутрішніх реформ і стабілізації внутрішньоекономічної ситуації.

Підписання *Угоди про асоціацію з ЄС* відбулося в два етапи. *21 березня 2014 року* під час позачергового саміту Україна — ЄС було підписано *політичну частину угоди* і Заключний акт саміту. Від імені України підписав Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк. Було підписано преамбулу, Статтю 1, розділи I «Загальні принципи», II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» і VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» Угоди. *27 червня 2014 року* під час засідання Ради ЄС Президент України Петро Порошенко, керівництво ЄС та глави держав і урядів 28 країн — членів ЄС підписали *економічну частину угоди*. Це включало розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством». Ці розділи разом з іншими частинами угоди склали єдиний документ. 16 вересня 2014 року Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували угоду. Саме цей документ визначав новий формат відносин між Україною та ЄС, базуючись на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції». Угода стала стратегічним орієнтиром для системних соціально-економічних реформ в Україні. З 1 листопада 2014 року угода застосовувалася тимчасово до моменту її остаточного набрання чинності, що мало відбудися через три роки.

12—13 липня 2017 року у Києві відбувся 19-й саміт Україна — ЄС, він став історичним — самітом *Асоціації та безвізовий режиму з ЄС*, яким було завершено перший етап європейської інтеграції України.

Згадаємо, що лібералізація візового режиму між Україною та ЄС мала тривалу історію. У 2005 році Україна односторонньо запровадила безвізовий режим для громадян держав — членів ЄС.

У 2007 році набула чинності Угода між Україною та ЄС про спрощена процедура оформлення віз. 29 жовтня 2008 року Україна та ЄС розпочали діалог про умови безвізових поїздок громадян України до ЄС. *11 червня 2017 р.* набув чинності безвізовий режим для України.

Отже, *Угода про асоціацію України з ЄС*, зокрема поглиблена та всеохоплююча *зона вільної торгівлі з ЄС* у повному обсязі почала діяти *з 1 вересня 2017 року*.

24 листопада 2017 р. відбувся *5-й саміт Східного партнерства* у Брюсселі. У 2018—2019 рр. відбулися кілька важливих подій у відносинах України та ЄС: 9 липня 2018 р. пройшов *20-й саміт Україна-ЄС*, 13 травня 2019 р. П. Порошенко взяв участь у святкуванні *10 річниці Східного партнерства* у Брюсселі. У 2019 році Верховна Рада ухвалила *зміни до Конституції України*, що закріпили курс України на членство в ЄС та НАТО.

Президент Володимир Зеленський (з 20 травня 2019 р.) висловлював оптимізм щодо швидкої інтеграції України до ЄС. Проте ЄС не поспішав із подальшими кроками у цьому напрямі. 8 липня 2019 р. у Києві відбувся 21-й саміт Україна—ЄС, де традиційно ЄС висловив підтримку і підтвердив важливі аспекти співпраці з Україною. На подальших самітах зазначалось про прогрес, досягнутий Україною у процесі реформування та необхідністю подальшого посилення цих зусиль. 12 жовтня 2021 р. Україна уклала угоду про Спільний європейський авіаційний простір з ЄС, що стало ще одним кроком у напрямку євроінтеграції.

У 2021 р. В. Зеленський розпочав *підписання декларацій* з окремими країнами ЄС, які підтримували європейську перспективу України. Упродовж 2021—2022 рр. було підписано такі декларації з 8 країнами ЄС — Литва, Польща, Латвія, Естонія, Словаччина, Хорватія, Словенія, Болгарія (з 27 країн-членів).

З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну *24 лютого 2022* р. процеси євроінтеграції прискорилися. Підтримка вступу до ЄС в Україні досягла рекордних 91 %, за результатами опитування Соціологічної групи «Рейтинг» у березні 2022 р., порівняно з 66,4 % у лютому 2015 р.

28 лютого 2024 р. Україна подала *заявку на вступ до ЄС* і В. Зеленський закликав до швидкого вступу за «новою особливою процедурою». 1 березня Європейський Парламент рекомендував надати Україні *статус кандидата на вступ до ЄС.* 7 березня Рада ЄС доручила Єврокомісії надати свої висновки щодо заявки.

23 червня 2022 р. Європейська Рада офіційно надала Україні *статус кандидата на вступ до ЄС*. Прем'єр-міністр Денис

Шмигаль назвав кілька переваг статусу кандидата для України: юридичне закріплення європейського майбутнього, підтримка Єврокомісії у реформах, доступ до програм і ініціатив ЄС, підвищення привабливості для інвесторів і можливість отримання фінансової допомоги.

Тоді ж Україні було надано сім критеріїв (вимог) Єврокомісії щодо реформ, які необхідно виконати, щоб зберегти набутий Україною статус (у правосудді, боротьбі з корупцією й з відмиванням грошей, а також свободи слова, медіа і захисту прав національних меншин, провести антиолігархічну реформу) та подальших переговорів щодо вступу до ЄС. Зазначимо, що для отримання повноправного членства Україна повинна відповідати *Копенгагенським критеріям*, що частково вже досягнуто. Зі вступом до ЄС Україні буде надано фінансову допомогу з фонду допомоги країнам-кандидатам, що сприятиме відновленню після війни.

8 листопада 2023 р. Єврокомісія визначила, що Україна повністю виконала 4 з 7 кандидатських критеріїв та рекомендувала Європейській Раді розпочати переговори з Україною, а 14 грудня ухвалила рішення про початок цих переговорів після виконання вимог. Це рішення відкрило фінальний етап євроінтеграції та забезпечує новий рівень відносин Києва і Брюсселя.

14 червня 2024 року посли ЄС погодили переговорні рамки для вступу України та Молдови до ЄС. Названі реформи, здійснені Україною для цього: включаючи реформу Конституційного Суду, судову реформу, боротьбу з корупцією, антикорупційне законодавство, антиолігархічний закон, узгодження аудіовізуального законодавства з європейськими стандартами і зміни в законодавстві про національні меншини.

25 червня 2024 року у Люксембурзі розпочалася Міжурядова прес-конференція, що офіційно запустила переговори про вступ України до ЄС для обговорення та узгодження положень майбутнього договору про вступ країни-кандидата до Євросоюзу. Зазначимо, що європейські лідери неодноразово заявляли про майбутнє членство України в ЄС, проте чіткі часові рамки для цього процесу досі не встановлено.

ЄС продемонстрував солідарність з Україною, підтримуючи її територіальну цілісність і суверенітет, засуджуючи російську агресію, надаючи воєнну, фінансову та гуманітарну допомогу, а також сприяючи реалізації реформам в Україні. З початку вторгнення ЄС активізував підтримку через гранти, позики і гуманітарну допомогу, забезпечуючи доступ до ринку праці, житла, соціального забезпечення і медичної допомоги для українських біженців.

У березні 2022 р. Рада ЄС ввела в дію *Директиву про тимчасовий захист громадян України* на території країн ЄС. За оцінками експертів ООН, станом на вересень 2022 р. кількість українських біженців, зареєстрованих в ЄС, перевищило 7 млн.

Завдяки зусиллям України та підтримці з боку ЄС, прогрес у напрямі членства в ЄС триває. Проте процедура вступу до ЄС для України виявилася тривалою. Після надання статусу кандидата Україна повинна пройти через етап переговорів, де кожен аспект законодавства і політики країни перевіряється на відповідність стандартам ЄС. Цей процес може зайняти роки. Окрім того, з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну безпекова ситуація в країні радикально ускладнилась. Війна і нестабільність впливають на швидкість і ефективність проведення реформ, на політичну і економічну стабільність, необхідну для членства в ЄС. Багато залежить від умов завершення війни та політики членів ЄС щодо розширення, зокрема, від готовності до поглиблення інтеграції з новими членами. Деякі члени ЄС і сьогодні мають застереження щодо подальшого розширення ЄС.

Крім того, у 2025 р. відносини між Україною та ЄС зазнають певних трансформацій на тлі політики адміністрації президента США Д. Трампа та змін у американській зовнішній політиці. Так, відбувається зміцнення співпраці між Україною та ЄС, який адаптується до нових умов, посилюючи власні оборонні можливості та підтримку України, одночасно намагаючись зберегти єдність серед своїх членів і забезпечити ефективну взаємодію з іншими міжнародними партнерами.

ЄС продовжує підтримувати суверенітет і територіальну цілісність України, більш того, європейські країни почали активніше діяти у підтримці України, зокрема шляхом збільшення військової та фінансової допомоги, посилюючи власну роль у підтримці Києва.

3. Україна—НАТО: історія та сучасний стан відносин

Після відновлення незалежності у 1991 р. Україна почала розвивати відносини з НАТО. Так, у лютому 1992 р. Генеральний секретар НАТО Манфред Вернер відвідав Київ. У *березні 1992 р.* Україна стала членом Ради Північноатлантичного співробітництва (*РПАС*), а з *1997 р.* — співзасновницею та учасником наступниці *РПАС — Ради євроатлантичного партнерства* (*РЄАП*), що сприяло поглибленню політичного діалогу і військової співпраці з НАТО.

Україна стала першою з колишніх республік СРСР, що приєдналася у 1994 р. до програми НАТО «Партнерство заради миру». Це дало можливість Україні активно брати участь у спільних військових навчаннях та сприяло співпраці з НАТО у миротворчих місіях (Ірак, Ліван, Ліберія, Сьєрра-Леоне, Косово, Боснія і Герцеговина, Хорватія ін).

У *1997 р.* під час Мадридського саміту НАТО була підписана *Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО*, що започаткувала роботу *Комісії Україна-НАТО* (КУН). Хартія підтверджувала підтримку суверенітету та незалежності України, а також принцип непорушності кордонів.

Затвердження президентом України Указу від 11 червня 1998 року «*Про стратегію інтеграції України до Європейського Союзу*» стимулювало й активізацію співпраці з НАТО. 23 травня 2002 року Рада національної безпеки і оборони України ухвалила «*Державну стратегію України щодо НАТО*», яка зокрема, визначила, що кінцевою метою інтеграційної політики України є вступ до цієї організації.

22 листопада 2002 року Празький саміт НАТО схвалив *План дій Україна-НАТО* та річний Цільовий план дій Україна-НАТО на 2003 рік, з подальшим щорічним затвердженням плану заходів і реалізації цільових планів.

5 червня 2003 року Верховна Рада України ратифікувала указ президента про участь українських військ *у миротворчій місії в Іраку*, що сприяло покращенню відносини з НАТО.

19 червня 2003 року у Законі України «*Про основи національної безпеки України*» перспективи національної безпеки країни розглядались у вимірі співпраці України з НАТО і, насамкінець «набуття членства у ЄС та НАТО».

Проте у 2004 році, через внутрішні суперечності в Україні, погіршення відносин з Росією, проросійські впливи на вище політичне керівництво України та тиск РФ було виключено з «Воєнної доктрини» положення про вступ України до НАТО та ЄС як кінцеву мету політики євроатлантичної інтеграції. Згадаємо, що 15 червня 2004 року було затверджено нову «Воєнну доктрину України», де йшлося й про те, що Україна дотримується політики позаблоковості. У липні 2024 р. і з Закону України «Про національну безпеку України» від 2003 р. положення про членство України в НАТО було вилучено. Отже безпековий компонент зовнішньої політики (замість повноправного членства в НАТО) набув вимірів *поглиблення подальшої співпраці* із СНД і НАТО у політичній, воєнній, військово-технічній та інформаційній сферах, у галузі озброєння і цивільно-військових відносин.

Після Помаранчевої революції і відновлення курсу на членство в НАТО, Україна ініціювала активний діалог з НАТО. 21 квітня 2005 року президент В. Ющенко підписав указ про внесення змін до «Воєнної доктрини України», що відновив положення про кінцеву мету членства України в НАТО та ЄС. Цей сигнал України був позитивно сприйнятий у Брюсселі, було ініційовано *інтенсифікований діалог* із питань членства та відповідних реформ. *18—20 жовтня 2005 року* відбувся візит делегації Північноатлантичної Ради (ПАР) НАТО в Україну на чолі з Генеральним секретарем НАТО Яапом де Хоопом Схеффером. Під час цього візиту вперше в історії відносин Україна-НАТО відбулося спільне засідання РНБО України та ПАР НАТО під головуванням В. Ющенка за участю Я. Схеффера, що підкреслювало підвищену увагу до інтеграції України в Альянс.

Незважаючи на інтенсифікацію діалогу з НАТО, В. Ющенко стикнувся з внутрішньополітичними труднощами. Відсутність підтримки з боку опозиційних фракцій Верховної Ради та частини суспільства створювала перешкоди для реалізації курсу. Так, прослідковується зменшення підтримки політики інтеграції в НАТО серед населення, що знизилося з 40% у 2004 році до 15 % у 2008—2009 рр., що було зумовлене антипрезидентською опозицією й ускладненням внутрішньополітичної ситуації. До внутрішньополітичних проблем додавались й зовнішньополітичні, пов'язані із загостренням відносин України з РФ; посиленням економічного (енергетичного) тиску Росії на Україну; стриманістю країн «старої» Європи (Німеччини, Франції) щодо намірів України інтегруватися до НАТО за умов залежності від енергетичних ресурсів Росії. Все це мало негативні наслідки для української атлантичної інтеграції.

І все ж, 7 грудня 2007 року Україна офіційно звернулася до країн-членів НАТО з проханням підтримати її намір приєднатися до *Плану дій щодо членства* (*ПДЧ*). Це звернення стало частиною зусиль України з метою отримання підтримки для набуття членства в НАТО. Проте, на Бухарестському саміті НАТО *2—4 квітня 2008 року* Україна не отримала запрошення до ПДЧ. Цей саміт виявився розчаруванням для України.

7 серпня 2009 року президент України затвердив першу *Річну національну програму* (*РНП*) під егідою *Комісії Україна—НАТО* на 2009 рік, спрямовану на підготовку України до набуття членства в НАТО.

Отже, політичні труднощі всередині країни та зовнішньополітичний тиск з боку Росії, зниження підтримки певних країн

Європи загальмувало просування України в напрямку НАТО за часів адміністрації В. Ющенка.

2010-2013 рр. — часи президентства В. Януковича, позначилися як період стагнаційності відносин по лінії Україна — НАТО, попри формальне збереження в якості пріоритету курсу на інтеграцію ЄС та намірів співробітництва з колективними структурами безпеки, включаючи НАТО (Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р.). Однак на практиці співпраця з НАТО значно знизилася. Було офіційно проголошено політику позаблоковості, що фактично означало призупинення зусиль України з інтеграції в НАТО. Цей курс був орієнтованим на збереження відносин з Росією.

Після Революції Гідності за часів президенства Петра Порошенка політика євроатлантичної інтеграції була відновлена. Початок російсько-української війни, що вилилося агресією РФ в Криму і на Донбасі в 2014 році суттєво змінила позиції України щодо зовнішньої політики та безпеки. Агресія РФ показала, що позаблоковий статус і нейтралітет не можуть гарантувати національну безпеку України. В умовах воєнних дій з боку ядерної держави збереження позаблоковості стало нерелевантним і навіть небезпечним для державності України. Новий український уряд відновив курс на інтеграцію в НАТО. Це стало частиною загальної стратегії забезпечення безпеки та захисту суверенітету України.

24 вересня 2014 р. відповідно до указу П. Порошенка набуває дії рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності», де розвиток відносин стратегічного партнерства України зі США, ЄС та НАТО визнано як пріоритетний національний інтерес України у сфері зовнішньополітичної діяльності у 2014 р. та наступних роках.

23 грудня 2014 року Верховна Рада України прийняла конституційною більшістю розроблений МЗС України та винесений від імені президента України законопроєкт щодо *відмови України від позаблокового статусу*.

У червні 2017 року ВРУ ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України», яким були внесені зміни до Законів України «Про основи національної безпеки України» та «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Цим Законом набуття членства в НАТО було визначено як зовнішньополітичну мету України. Підписання цього Закону П. Порошенком 6 липня 2017 р. підкреслило закріплення євроатлантичного курсу на державному рівні.

У березні 2018 року НАТО надало Україні *статус країни-аспіранта*, що означало офіційне визнання прагнення України до набуття повного членства в Альянсі, відзначаючи підтримку та визнання з боку Альянсу.

У лютому 2019 року курс України на членство в НАТО та ЄС було закріплено на конституційному рівні. Це стало найбільш показовим елементом усталення євроатлантичної інтеграції на найвищому рівні.

12 червня 2020 року Північноатлантична рада визнала *Україну партнером з розширеними можливостями* (Enhanced Opportunities Partner, EOP). Цей статус у рамках Програми розширених можливостей НАТО передбачав посилення оперативної сумісності військ країн — учасниць із силами НАТО, участь у місіях і операціях альянсу, регулярні політичні консультації з безпекових питань, розширений доступ до навчань і обміну інформацією, а також тіснішу співпрацю у часи криз.

Попри надання цього статусу Україні знову було *відмовлено* у приєднанні до *Плану дій щодо членства.* Це відображало традиційну для НАТО позицію відкритих дверей, при цьому зазначалося, що існує невизначеність щодо умов і часу отримання членства.

У вересні 2020 року В. Зеленський затвердив нову *Стратегію національної безпеки України*, що забезпечує основу для розвитку *особливого партнерства між Україною і НАТО*, ставлячи за мету вступ України до альянсу.

Отже, після Революції Гідності, зміни влади в Україні та початку агресії Росії проти України, НАТО чітко заявило про своє партнерство з Україною та готовність активно підтримувати процес реформ. Водночас була визнана відсутність політичної основи для приєднання України до НАТО на той час. Цей контекст підкреслював складність ситуації та вплив зовнішніх факторів, зокрема агресії Росії, на процес євроатлантичної інтеграції України.

Розглядаючи проблеми приєднання України до НАТО, аналітики вказують на кілька ключових аспектів, що ускладнюють цей процес. Однією з основних причин є можливе загострення відносин між Росією і Заходом у разі розширення альянсу на Схід. Існують й інші причини, що заважали Україні отримати ПДЧ: урегулювання територіальних суперечок із сусідніми країнами; створення демократичної системи управління збройними силами; приведення підготовки особового складу до стандартів НАТО; призначення цивільного спеціаліста на пост міністра оборони; наявність сучасного озброєння, виведення іноземних військових формувань з території України ін.

У червні 2022 р. на саміті НАТО в *Мадриді* Україні знову відмовили в отриманні ПДЧ на фоні повномасштабної агресії Росії. Це змусило українську владу сфокусуватися на отриманні тимчасових гарантій безпеки до набуття членства, просуваючи концепцію Kyiv Security Compact. Цей документ передбачав формування формату відносин з альянсом на період до набуття членства, без безпосередньої військової присутності країн-партнерів на території України, але з юридично обов'язковими гарантіями у дипломатичній, економічній та військовій сферах. Проте не всі в аналітичному середовищі підтримували цей підхід, оскільки це не вирішувало основну проблему — отримання членства в НАТО.

Повномасштабна агресія Росії сприяла еволюції підходів НАТО щодо України. Від початкових заяв Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга про стриманість у військовій підтримці України до пізніших заяв про необхідність надання Україні більше зброї та обговорення питання щодо членства. У 2022 р. — військова допомога від країн НАТО сягнула 40 млрд дол., на тлі запровадження санкцій проти Росії та підтримки розслідування воєнних злочинів.

Україна знову висловила прохання про вступ до НАТО. Так, 30 вересня 2022 року Україна звернулася з заявкою на вступ до НАТО за пришвидшеною процедурою без ПДЧ.

Керівництво НАТО розуміє та враховує такі чинники, як усвідомлення небезпеки агресії Росії не лише для України, а й всієї Європи; військові перемоги України, що демонстрували спроможність ЗСУ протидіяти ворогу; зростання підтримки членства України в НАТО серед громадян України та громадськості країн Альянсу.

Так, характерною рисою останніх років стало *зростання підтримки в українському суспільстві* ідеї членства України в НАТО. Згідно з соціологічним дослідженням, проведеним Українським інститутом майбутнього спільно з соціологічною компанією «Нью Імідж Маркетинг Груп» у січні 2022 р., 64 % українців підтримували вступ України до альянсу, тоді як 17 % виступали проти, а 13 % не мали чіткої позиції. Наприкінці 2022 р., за даними соціологічного опитування групи «Рейтинг», підтримка вступу України до НАТО зросла до понад 83 %.

Підтримують ідею вступу України до НАТО і керівництво НАТО. Так, станом на 2 жовтня 2022 р., президенти 9 країн Центральної та Східної Європи, включаючи Чехію, Естонію, Латвію, Литву, Північну Македонію, Чорногорію, Польщу, Румунію та Словаччину, а також Канада, офіційно висловили позицію про вступ України до НАТО.

Слід враховувати і той факт, що рішення про вступ до НАТО потребує *одностайної згоди* всіх країн-членів. Відповідно до ст. 10 Північноатлантичного договору ініціатором розширення може бути сам альянс, який за наявності одностайної згоди держав-союзників може запросити до членства будь-яку країну, що відповідає критеріям. Для вступу країна повинна бути розташована в Європі, а всі члени НАТО мають проголосувати одноголосно.

На сьогодні такої одностайної підтримки Україна ще не має. Члени альянсу умовно поділяються *на три групи*: противники, прихильники-лобісти і країни, які ставляться до євроатлантичних прагнень України нейтрально або ще не визначилися.

Найважливішою передумовою стриманості більшості країн щодо інтеграції України є триваюча війна з Росією, яка теоретично може призвести до повномасштабного конфлікту між НАТО і РФ. Стаття 5 Північноатлантичного договору трактує збройний напад на одну чи кілька країн альянсу як напад на всі члени, що може викликати небажану ескалацію конфлікту. Країни НАТО прагнуть уникнути прямого воєнного протистояння з Росією. Водночас Україна стає важливим плацдармом стримування російської експансії, а Збройні Сили України втілюють бойові стандарти і навички НАТО.

На саміті *НАТО у Вільнюсі* 12 липня 2023 році держави — члени альянсу підтвердили відданість майбутньому вступу України до НАТО. Визнання того, що Україна досягла значного прогресу у підвищенні оперативної сумісності з НАТО і впровадженні реформ, призвело до рішення *про відмову від Плану дій щодо членства як обов'язкового документа на шляху України до атлантичної інтеграції.* Замість цього альянс вирішив продовжити підтримку України і регулярно оцінювати її досягнення у рамках адаптованої *Річної національної програми*. НАТО зможе запросити Україну вступити до альянсу, *коли держави-члени погодяться* і будуть виконані відповідні *умови*.

На саміті у Вільнюсі також був започаткований новий формат взаємодії — *Рада Україна—НАТО*, а також затверджено розширений пакет політичної та практичної підтримки України. Проте Україні не вдалося отримати чіткішого формулювання щодо майбутнього членства на саміті. У рамках Вільнюського саміту НАТО країни G7 ухвалили Спільну декларацію про підтримку України. До цього документа приєдналися станом на січень 2024 р. 32 країни світу. Декларація стала додатковим стимулом єднання країн колективного Заходу.

На *Вашингтонському саміті у 2024 році*, ґрунтуючись на рішеннях Мадридського саміту 2022 року і Вільнюського саміту

2023 року, держави — члени альянсу знову підтвердили, що *майбутнє України — в НАТО*. Вони пообіцяли продовжувати підтримувати Україну на її шляху до цілковитої євроатлантичної інтеграції, включаючи членство в НАТО. З метою цього члени альянсу продовжать підтримувати прогрес України у досягненні оперативної сумісності, у здійсненні додаткових демократичних реформ і реформ сектора безпеки. Оцінюватимуть прогрес за допомогою Річної національної програми.

На Вашингтонському саміті також була запроваджена *Ініціатива НАТО з безпекової допомоги і навчання для України* (NSATU), яка має на меті координацію постачання військового обладнання і техніки, а також організацію підготовки. Члени альянсу оголосили зобов'язання щодо довгострокової безпекової допомоги Україні, яке передбачає базове фінансування на рівні щонайменше 40 млрд євро упродовж року і забезпечення сталого рівня безпекової допомоги у майбутньому.

Отже, перспектива здобуття Україною членства в НАТО відзначається як факторами стримування, так і сприяння цьому процесу.

Фактори стримування: війна з Росією. Вступ України в НАТО під час активного військового конфлікту може призвести до військового зіткнення між Альянсом і Росією.

Фактори сприяння: Україна продемонструвала прогрес у впровадженні реформ, підвищенні оперативної сумісності з НАТО та у виконанні вимог Альянсу. Це підтверджується наданням Україні *статусу партнера з розширеними можливостями та відмовою від ПДЧ* як обов'язкового документа на шляху до членства.

На саміті НАТО у Вільнюсі в 2023 р. і Вашингтоні в 2024 р. було підтверджено відданість майбутньому вступу України до НАТО. Україна активно веде дипломатичну діяльність для переконання членів НАТО у доцільності надання їй членства.

Для України членство в НАТО є важливим стратегічним кроком для забезпечення безпеки і стабільності у країні, для інтеграції у європейську цивілізаційну спільноту. Водночас для НАТО Україна є важливим партнером, здатним до стримування агресії у Східній Європі і підтримки миру в регіоні.

Втім відносини між Україною та НАТО зазнали радикальних змін під час другої каденції президентства Д. Трампа. Нинішня адміністрація Трампа висловила скептицизм щодо перспектив вступу України до альянсу.

Політика Трампа щодо України змусила європейські країни НАТО серйозніше ставитися до власної безпеки, але також

виявила слабкі місця самого альянсу. Європа в більшості залишалася проукраїнською і почала самостійно без США посилювати військову допомогу Києву. Отже, за часів президентства Д. Трампа перспективи вступу України до НАТО стали менш імовірними й залежать від подальшого розвитку війни і геополітичної динаміки.

Такі зміни спонукають українське керівництво шукати альтернативні шляхи забезпечення національної безпеки та співпраці з міжнародними партнерами. Україні необхідно посилювати самодостатність, регіональні союзи.

Важливо мати реальну військову та економічну силу, щоб гарантувати власну безпеку незалежно від політичної ситуації, яка може скластися у країн-союзниць як у США, так і ЄС.

Паралельно продовжувати працювати з Німеччиною, Францією, США та іншими державами, щоб переконати їх у необхідності подальшої підтримки України. Якщо ж вступ до НАТО все таки відкладеться, то слід домагатися чітких і реальних гарантій безпеки від партнерів.

4. Українсько-американські відносини: політико-безпековий вимір

Значення українсько-американських відносин обумовлене тим, що США є провідною світовою державою зі значним впливом на міжнародні відносини. У контексті повномасштабної агресії РФ підтримка Києва Вашингтоном є критично важливою для забезпечення національних інтересів і безпеки України.

Наприкінці 1980 — на початку 1990-х років США розширювали контакти з республіками СРСР, але водночас були стурбовані устремлінням України до незалежності. Так, у серпні 1991 року, під час промови у Києві, президент США Дж. Буш-старший попереджав Україну про небезпеку націоналізму, наголошуючи, що свобода — це не те саме, що незалежність. Ця промова, названа кореспондентом New York Times В. Сефаєром «Chicken Kiev Speech», викликала обурення як в Україні, так і США.

Офіційний діалог між Україною та США розпочався у вересні 1991 року, коли голова Верховної Ради Л. Кравчук відвідав США. Під час зустрічей з Дж. Бушем і американськими дипломатами українські політики намагалися переконати їх у необхідності підтримки незалежності України. Дж. Буш тоді запропонував Україні участь у програмі Корпусу миру США. У період 1991—1992 рр.

США фактично не розвивали контакти з Україною, визнаючи Росію єдиною правонаступницею СРСР і прагнучи мати відносини з єдиним центром, особливо у питаннях безпеки. Питання американо-українських відносин розглядалося саме через призму американо-російських відносин.

Після референдуму (1 грудня 1991 р.) в Україні США висунули низку вимог для визнання її незалежності, зокрема, в ультимативній формі наполягали на позбавленні ядерної зброї. Офіційно США визнали Україну 25 грудня 1991 р. (коли Радянський Союз офіційно припинив існування як суверенна держава), а дипломатичні відносини були встановлені 3 січня 1992 р.

Однією з цілей зовнішньої політики України стало здобуття від США реального визнання як рівноправного партнера. 5—11 травня 1992 р. відбувся перший офіційний робочий візит президента України Л. Кравчука до США, під час якого було підписано кілька документів, зокрема політичну декларацію та меморандум про взаєморозуміння.

Політична декларація зафіксувала формулу «демократичного партнерства» між двома країнами, але практична реалізація відносин залишалася практично на тому ж рівні. Крім того, у США обговорювалася можливість введення санкцій проти України у разі небажання Києва вирішити ядерне питання.

У той період США приділяли найбільшу увагу питанням ядерної безпеки та практичним діям Києва у цьому. Вирішення українського ядерного питання розглядалося як за допомогою переговорів, так і через тиск на Київ. США і Росія спільно посилювали тиск на Україну, щоб змусити її відмовитися від ядерної зброї. Вашингтон наполягав на швидкій ратифікації Договору СНО-1 та приєднанні до ДНЯЗ. Київ справедливо пов'язував знищення ядерної зброї з отриманням надійних гарантій національної безпеки та компенсацій за вартість урану і витрат на демонтаж.

Демократична адміністрація Б. Клінтона, що прийшла до влади у січні 1993 р., змінила підходи до українсько-американських відносин. Так, було підкреслено, що відносини США з Україною мають бути незалежними від відносин США з Росією. У Стратегії національної безпеки США адміністрації Б. Клінтона названо Східну Європу одним з регіонів, де мала підтримуватись демократія, йшлося й про Україну. Зокрема, 9 травня 1993 р. Київ відвідала делегація США на чолі з послом з особливих доручень, спеціальним радником держсекретаря США зі зв'язків з новими незалежними державами С. Телботом. Під час візиту було заявлено про бажання США розпочати новий етап у відносинах з Україною.

Обговорювались й розміри американської допомоги для вирішення проблем, пов'язаних з ядерним роззброєнням. Свідченням позитивних змін стало схвалення конгресом США 30 вересня 1993 р. фінансової допомоги Україні у розмірі 350 млн дол.

24—25 жовтня 1993 р. Київ з офіційним візитом відвідав державний секретар США У. Крістофер, який запропонував Україні приєднатися до програми НАТО «*Партнерство заради миру*». Водночас Вашингтон продовжував тиснути на Україну для прискорення ухвалення Договору СНО-1.

Після підписання Масандрівських угод між Україною і РФ, а також Угоди між Україною і США у жовтні 1993 року щодо надання фінансової і матеріально-технічної допомоги для ліквідації стратегічної ядерної зброї, парламент України 18 листопада 1993 р. прийняв Постанову про ратифікацію Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу до нього, із застереженнями.

Так, зазначалося, що Україна не вважає для себе обов'язковою статтю 5 Лісабонського протоколу і набуватиме без'ядерного статусу поетапно за умов отримання надійних гарантій національної безпеки. Така позиція України викликала негативну реакцію США. Проте згодом першим кроком до надання гарантій безпеки Україні стала Тристороння угода президентів України, США та Росії 14 січня 1994 р., в якій США і Росія зобов'язалися надати Україні гарантії безпеки, як тільки та стане учасницею ДНЯЗ, і надати технічну та фінансову допомоги для демонтажу ядерної зброї.

Обіцяні гарантії безпеки та фінансова компенсація дозволили ВРУ 16 листопада 1994 р. прийняти Закон «Про приєднання України до ДНЯЗ від 1 липня 1968 року». 5 грудня 1994 р. у Будапешті лідерами США, Великої Британії та Росії був підписаний Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ. Цей документ фіксував зобов'язання ядерних держав поважати незалежність і суверенітет, існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску з метою досягнення вигоди. Проте меморандум не мав статусу міжнародно-правового документа і не передбачав конкретного механізму реалізації зобов'язань, крім консультацій.

З вирішенням ядерного питання американо-українські відносини почали розглядатися американськими політиками та експертами у контексті стримування неоімперської політики Росії на пострадянському просторі.

У той період відбулися численні зустрічі на найвищому рівні, які сприяли зміцненню партнерства між двома країнами. Так,

державний візит президента Л. Кучми до США 19—23 листопада 1994 р. започаткував новий етап двостороннього співробітництва.

Основоположним документом стала *Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва* від 22 листопада 1994 р. 11—12 травня 1995 р. відбувся перший державний візит президента Б. Клінтона до Києва і робочий візит Л. Кучми до Вашингтону 20 — 22 лютого 1996 р. У Києві була підписана **Спільна заява** президентів від 11 травня 1995 р., в якій Б. Клінтон підкреслив важливість економічно життєдіяльної, демократичної і стабільної України в зростаюче інтегрованій європейській і світовій спільноті.

19 вересня 1996 р. було підписано комюніке про створення *Українсько-американської міждержавної комісії* на чолі з А. Гором і Л. Кучмою для розвитку економічних і політичних відносин. Відносини між Україною та США вперше були визначені, як відносини *стратегічного характеру* у жовтні 1996 р., під час візиту міністра закордонних справ України Г. Удовенка до Вашингтону, що стало важливим кроком у партнерстві між державами.

Зі зменшенням загрози, пов'язаної з ядерною зброєю, на перший план вийшли інші питання, такі як економічні реформи, демократизація та права людини в Україні. Повільність України та невдале реформування, а також політика демократів щодо України викликали хвилю критики у американському істеблішменті, спрямовану на адміністрацію Б. Клінтона.

Сполучені Штати, вкладаючи значні кошти у реформування України, були розчаровані темпами позитивних змін. Критики Клінтона стверджували, що демократична адміністрація ігнорувала високий рівень корупції та злочинності в Україні. Крім того, зростало невдоволення українською багатовекторністю, яку почали сприймати як коливання між Заходом і Росією, з намаганням покращити відносини з однією стороною за рахунок іншої.

Весною 1999 р., під час офіційного візиту президента Л. Кучми до США, віцепрезидент США А. Гор підкреслив важливість таких умов, як боротьба з корупцією, проведення ефективних реформ і забезпечення демократичних президентських виборів. Ці аспекти стали тоді визначальними в американській політиці щодо України. Під час останнього візиту до України (як президента) 5 червня 2000 р. Б. Клінтон у промові цитував Т. Шевченка: «Борітеся — поборете!». Це символізувало, що лише після подолання внутрішніх проблем Україна зможе поглибити відносини зі США. Під час візиту також було обговорено закриття Чорнобильської АЕС й надання додаткових 78 млн дол. для фонду «Укриття»; було знято

квоти на запуск українських супутників і експорт феросплавів, США на програму розвитку малого підприємництва в Україні виділили 25 млн дол.

З приходом до влади республіканської адміністрації на чолі з Дж. Бушем-молодшим настала пауза у двосторонніх відносинах на вищому рівні. Республіканська адміністрація відмовилася від практики Українсько-американської міждержавної комісії, хоча деякі комітети продовжили роботу. В цілому адміністрація республіканців почала займати жорстку позицію щодо України, акцентуючи на необхідності проведення реформ та захисту прав і свобод. Крім того, США зосередилася на нормалізації відносин із Росією, що зменшило роль України в регіональній політиці США.

Помаранчева революція була хвилею демократії й заклала підґрунтя для подальшого демократичного розвитку України, що віталося США. Так, під час революції США відігравали важливу роль у підтримці демократичних процесів в Україні. Американські організації активно підтримували проведення чесних виборів в Україні, США надавали політичну підтримку протестувальникам, які виступали проти фальсифікації результатів президентських виборів. США вчергове підкреслювали важливість проведення реформ в Україні, особливо у сфері прав людини та демократії.

За часів президенства В. Ющенка змінилася зовнішня політика України, яка була спрямована на зміцнення зв'язків із Заходом; вступ України до НАТО та ЄС; відповідно покращилися і відносини зі США. На початку свого президенства В. Ющенко мав безпрецедентну підтримку США.

Перший візит до США В. Ющенка як президента України відбувся у квітні 2005 р. Зустріч з Дж. Бушем вважалася перезавантаженням відносин між країнами, був підписаний *Порядок денний нової ери для українсько-американського стратегічного партнерства.* США підтримали ідею про офіційне запрошення України до діалогу про вступ до НАТО і вступ до СОТ.

Основними досягненнями у розвитку двосторонніх *торгово-економічних відносин між Україною та США* стали: відновлення преференцій для українського експорту; визнання ринкового статусу української економіки; підписання двостороннього протоколу про взаємний доступ на ринки товарів і послуг у рамках вступу України до СОТ; скасування поправки Джексона — Веніка щодо України. Завершення процесу набуття Україною членства у СОТ, яке відбулося за значної підтримки США, стало передумовою для укладення у березні 2008 р. двосторонньої *Угоди про торговельне та інвестиційне співробітництво.*

У 2008 році США активно *підтримували Україну* в її прагненнях отримати *План дій щодо членства в НАТО*. Так, під час саміту НАТО у Бухаресті у квітні 2008 р. президент Дж. Буш висловив підтримку Україні та Грузії в отриманні ПДЧ. США використовували дипломатичні канали для забезпечення підтримки України серед членів НАТО. США проводили спільні навчання та програми військової співпраці з Україною, що підкреслювало стратегічну важливість відносин між двома країнами. Проте на саміті у Бухаресті рішення про надання ПДЧ не було ухвалено, хоча Україна отримала запевнення у своєму членстві у перспективі.

Подальший розвиток стратегічного партнерства між Україною та США був підтверджений підписанням *Хартії про стратегічне партнерство* 19 грудня 2008 р. Ця хартія закріпила основні принципи та пріоритети двосторонньої взаємодії, включаючи підтримку суверенітету та територіальної цілісності України, співпрацю у сфері оборони, енергетики, демократії та верховенства права. Хартія стала ключовим документом, що визначала рамки стратегічного партнерства між двома країнами на довгострокову перспективу. Координувати реалізацію положень Хартії мала *Українсько-Американська комісія зі стратегічного партнерства*, яка була створена 20—22 липня 2009 р.

За часів президенства В. Януковича відбулися кардинальні зміни в українській зовнішній політиці. Поворот до тісних відносин з РФ викликав занепокоєння у Вашингтоні. Під час президентства В. Януковича американська підтримка України стала більш умовною, через згортання демократії та верховенства права в Україні. Адміністрація Б. Обами акцентувала увагу на необхідності продовження реформ у сфері управління та боротьбі з корупцією.

Крім того, важливими для США були й інші актуальні питання. Так, у квітні 2010 р. В. Янукович зустрівся у Вашингтоні з Б. Обамою в рамках саміту з ядерної безпеки, де дав згоду позбавитись від запасів високозбагаченого урану. Б. Обама підтвердив зобов'язання США надати Україні 250 млн дол. на безпеку Чорнобильської АЕС. Згадаємо, й те що Україна намагалася отримати чіткіші гарантії своєї безпеки. У травні 2010 р. на Оглядовій конференції ДНЯЗ Україна закликала до розробки нового багатостороннього документа, який би забезпечив гарантії безпеки для країн, що не володіють ядерною зброєю. Однак, позиція Вашингтону полягала у тому, що додаткові гарантії Україні не потрібні.

Криза в американо-українських відносинах загострилася після арешту колишньої прем'єрки Юлії Тимошенко та членів її уряду. 22 вересня 2012 р. Сенат США ухвалив резолюцію № 466, в якій

засуджував дії адміністрації В. Януковича щодо політично мотивованого ув'язнення Ю. Тимошенко.

Динаміка відносин змінилася у кінці 2013 р. з початком протестів Євромайдану. США висловили критику щодо дій адміністрації В. Януковича, які були спрямовані на придушення громадського руху за євроінтеграцію України. У подальшому, США засудили насильство, яке застосовувалося проти мирних демонстрантів у Києві. Після Революції Гідності США надали всебічну підтримку новому уряду України, включаючи введення санкцій проти колишнього президента В. Януковича. 18 грудня 2014 р. Б. Обама підписав «*Закон про підтримку свободи України*».

У 2014 р. РФ остаточно порушила умови Будапештського меморандуму анексією Кримського півострова та агресією проти України. США як одна з держав — гарантів Будапештського меморандуму, не залишилися осторонь подій в Україні, втім це не запобігли агресивним діям РФ.

Адміністрація Б. Обами активізувала двосторонні відносини з Україною, зокрема через візити високопосадовців, надання фінансової та військової допомоги нелетального характеру, а також підтримку на міжнародній арені. Вашингтон дотримувався позиції підтримки суверенітету та територіальної цілісності України, невизнання окупації Криму, сприяння дипломатичному вирішенню кризи і запровадження санкцій проти РФ. Офіційна політика США була спрямована на зміцнення демократичної України, інтегрованої в євроатлантичні структури.

За даними Державного департаменту США, з часів уряду А. Яценюка США виділили понад 550 млн дол. фінансової допомоги Україні, включаючи 118 млн дол. на зміцнення її безпеки та кредитні гарантії на 1 млрд дол. У 2016 р. витрати Держдепу на допомогу Україні становили понад 658 млн дол., з яких 300 млн дол. були спрямовані на програми військової та безпекової допомоги.

США надавали Україні нелетальну допомогу (дрони), системи зв'язку, радари, прилади нічного бачення тощо. У березні 2015 р. було прийнято рішення про постачання Україні безпілотних літальних апаратів та військових всюдиходів Humvee.

Американці прагнули покращити обороноздатність України через тренування та підготовку українських збройних сил. Водночас тоді Білий дім утримувався від рішучих заходів, які збільшили б можливість України захистити себе та запобігти анексії ще частини української території.

Президент Б. Обама виключив можливість залучення американських військових миротворців для стабілізації ситуації в

східних областях України. Підтримка надання летального озброєння Україні була більш активною серед республіканців. У лютому 2015 р. група з 15 американських сенаторів направила лист президенту США з закликом поставляти «ефективну оборонну військову техніку та фінансову допомогу, щоб перешкодити агресії Путіна». Демократи, як правило, підтримували політику стримування Росії через економічні санкції, хоча деякі також виступали за надання Україні військової допомоги.

Офіційна позиція адміністрації Б. Обами полягала у відмові від надання Україні озброєння з кількох причин: бажання зберегти баланс сил між Росією та Україною, щоб уникнути ескалації конфлікту, а також острах, що сучасна американська зброя може потрапити до рук терористів.

Щодо можливості надання Україні статусу *основного союзника США поза НАТО*, то у 2014 р. було кілька спроб ухвалити відповідне рішення у Конгресі США. Проте остаточно цей пункт не був включений до фінальних версій документів, підписаних Б. Обамою. Натомість для України на глобальному рівні *поглиблення стратегічного партнерства зі США* було головним зовнішньополітичним пріоритетом, про що йшлося у Стратегії національної безпеки України від 26 травня 2015 р. (п. 4.8).

Віце-президент США Джо Байден, під час офіційного візиту у грудні 2015 р. до Києва знову підтвердив готовність США фінансово підтримати Україну та висловилися за збереження санкцій проти Росії. Під час виступу у Верховній Раді віцепрезидент заявив, що Україна повинна впоратися з двома викликами — вторгненням Росії і корупцією… США підтримують Україну в обох цих битвах.. Однак, попри підтримку, адміністрація Обами не надала Україні летального озброєння, зберігаючи політику стримування Росії переважно через санкції та дипломатичний тиск. Політика США щодо України під час другого терміну Б. Обами не включала рішучих заходів, таких як надання Україні летального озброєння або статусу «основного союзника поза НАТО».

Адміністрація президента Дональда Трампа зробила кілька важливих кроків для підтримки України, особливо у контексті військової допомоги та посилення санкцій проти Росії. Так, у 2017 р. США ухвалили рішення про передачу Україні летальних озброєнь. Серед переданих озброєнь були протитанкові ракетні комплекси «Джавелін». Крім того, Україні були надані катери берегової охорони «Айленд» та інші види військового обладнання.

У липні 2018 р. держсекретар США М. Помпео оприлюднив «*Кримську декларацію*», яка підтверджувала невизнання США

незаконної анексії Криму Росією. Це був важливий сигнал, що підкреслив непохитну позицію США щодо територіальної цілісності України.

Крім військової допомоги, адміністрація Трампа посилила санкційний тиск на Росію. Особливо помітними були санкції проти російського безпекового та оборонного секторів, а також проти проекту газопроводу «Північний потік-2». Так, його спорудження було призупинено завдяки санкціям, передбаченим Законом США про витрати на потреби національної оборони у 2020 р. Розвивався і політичний діалог високого та найвищого рівня Україна — США. У лютому 2020 р. Київ відвідав з офіційним візитом держсекретар США М. Помпео.

Президент США Дж. Байден, який здобув перемогу на виборах 2020 р., підтвердив непохитну підтримку з боку США суверенітету й територіальної цілісності України, схвалив створення Кримської платформи ін.

У вересні *2021 року* відбувся робочий візит В. Зеленського до США, тоді сторони обговорили поглиблення співпраці в галузі безпеки, енергетики та боротьби з корупцією. США оголосили про додаткову військову допомогу Україні на суму 60 млн. дол.

У листопаді 2021 р. була підписана оновлена *Хартія стратегічного партнерства Україна — США*. Основні аспекти хартії: співпраця у сфері безпеки та оборони; економічна співпраця; допомога США Україні в реалізації реформ у сфері демократії та верховенства права; протидія російській агресії. Цей документ був важливим кроком у розвитку стратегічного партнерства між США та Україною, підкреслюючи спільність цінностей і зобов'язань щодо підтримки незалежності та суверенітету України в умовах російської агресії.

Адміністрація Байдена запровадила кілька пакетів санкцій проти РФ за її агресивні дії проти України, що стосувалися російських олігархів, банків і компаній, які сприяли російській військовій машині.

Після початку повномасштабної війни Росії 24 лютого 2022 р. проти України адміністрації Дж. Байдена вдалося сформувати потужну коаліцію, що підтримує Україну (воєнна, економічна, дипломатична, гуманітарна допомога, введення санкцій проти РФ). Вашингтон зміг об'єднати своїх традиційних союзників в Європі та Азії. Президент США створив коаліцію з-понад 50 країн для надання допомоги Україні і зібрав понад 140 країн, які засудили російське вторгнення. США стали найближчим союзником України, підтримуючи повернення всіх українських територій, окупованих Росією.

Адміністрація Байдена одразу *рішуче засудила* повномасштабне вторгнення Росії в Україну та почали надавати Україні масштабну військову допомогу, включаючи поставки сучасної зброї, розвідані та фінансову підтримку. Дж. Байден підписав закон про ленд-ліз у травні 2022 р. для України, що полегшило процедури постачання військової допомоги. США ввели нові санкції проти РФ, що включало: заборону фінансових зв'язків з найбільшими російськими банками; заборону економічних контактів з найбільшими державними російськими підприємствами; заборону інвестицій в російську економіку; обмеження на імпорт технологій; санкції проти високопосадовців і бізнесменів Росії й членів їх родин.

США активно підтримували Україну на міжнародній арені, сприяючи ухваленню резолюцій ООН, що засуджують російську агресію, і залучаючи міжнародну спільноту до надання допомоги Україні. Високопосадовці США неодноразово відвідували Україну, підкреслюючи солідарність з Києвом та обговорюючи подальшу допомогу. Водночас офіційний Вашингтон був і залишається обережним щодо прямої військової участі у війні в Україні.

Серед американських науковців і політиків переважає проукраїнська позиція, і більшість з них підтримує продовження допомоги Україні. Ця підтримка обґрунтована не лише прагненням допомогти Україні обстояти незалежність, а й бажанням зберегти й утвердити демократичні цінності в умовах боротьби з авторитарними режимами. Багато експертів наголошують на необхідності рішучих заходів, щоб забезпечити перемогу України, зокрема через збільшення військової допомоги та посилення санкцій проти РФ.

Однак існують думки, що мета відвоювання всієї окупованої території України не є досяжною у короткостроковій перспективі. Деякі консерватори закликають до скорочення чи обмеження допомоги Україні, посилаючись на безпекові ризики для США, внутрішньополітичні виклики та економічні проблеми. Вони вважають, що надмірна підтримка України може виснажити ресурси США і відволікати від інших глобальних або внутрішніх пріоритетів. Існують й заклики до переговорів і компромісу, оскільки затяжна війна може призвести до значних втрат і нестабільності.

Однак важливо пам'ятати, що поступки з боку Заходу можуть закріпити територіальні здобутки Росії і створити небезпечний прецедент. Це може не лише легітимізувати агресію, а й підштовхнути Росію до нових наступів як в Україні, так і в інших регіонах світу.

У 2024 р. відносини між США та Україною залишалися активними. У січні 2024 р. відбувся візит В. Зеленського до Вашинг-

тону. Під час цього візиту він зустрівся з Дж. Байденом, однією з основних тем обговорення стали нові ініціативи щодо військової й економічної допомоги Україні. Обговорювались питання постачання нових видів зброї, включаючи сучасні системи ППО та ракетні комплекси, а також підтримка відновлення інфраструктури в Україні.

Продовжуючи підтримку України, США оголосили про нові пакети військової допомоги, які включали додаткові системи протиповітряної оборони, ракетні комплекси та інші види озброєння. Це також передбачає проведення тренувань для українських військових, що сприяє підвищенню їх боєздатності.

Конгрес США ухвалив низку законопроектів і резолюцій, які підтверджують підтримку України, серед яких рішення про надання додаткових фінансових ресурсів для допомоги Україні в боротьбі з російською агресією та підтримки гуманітарних ініціатив. У відповідь на нові російські атаки та ескалацію конфлікту, США продовжили посилювати санкції проти Росії.

Двостороння договірно-правова база українсько-американських відносин налічує понад 150 документів, і вона постійно доповнюється новими. Обидві країни також є сторонами понад 100 багатосторонніх міжнародних угод.

Так, важлива подія відбулася 13 червня 2024 р. — була підписана *Двостороння безпекова угода між Україною та США*, що розрахована на 10 років. У документі США визнають, що безпека України є невід'ємною частиною безпеки євроатлантичного регіону, підтверджують бажання розширювати співпрацю в галузі оборони та безпеки, торговельні та інвестиційні зв'язки, а також надавати військову допомогу Україні для захисту від Росії. Також в угоді йдеться про досягнення справедливого та сталого миру для України в межах її міжнародно визнаних кордонів.

США співпрацюватимуть для просування миру, який матиме широку глобальну підтримку і вітають Українську формулу миру. Безпекова угода між Україною та США закріплює статус союзників між країнами і поглиблює співпрацю між Києвом та Вашингтоном.

Втім станом на лютий 2025 року відносини між Україною та США зазнали значних змін після повторного обрання Д. Трампа на посаду президента. Спостерігається тенденція до зменшення обсягів військової допомоги Україні. Конгрес США, зокрема Палата представників, де більшість складають республіканці, висловлює сумніви щодо подальшого фінансування оборонних потреб України. Крім того, адміністрація Трампа запропонувала Україні

угоду, за якою США отримали б контроль над 50 % українських рідкісноземельних ресурсів. У лютому 2025 США та Росія розпочали переговори про врегулювання конфлікту в Україні без безпосередньої участі української сторони. Це викликало шок як у Києві, так і серед європейських союзників. Також президент Трамп заявив, що проведення виборів в Україні могло б сприяти мирним переговорам із Росією.

24 лютого 2025 р. Генеральна Асамблея ООН розглянула дві резолюції, присвячені третій річниці повномасштабного вторгнення Росії в Україну: одну, запропоновану Україною за підтримки ЄС, та іншу — США.

Українська резолюція засуджувала агресію Росії, вимагала виведення російських військ з території України та підтверджувала суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах. Цей документ підтримали 93 країни, включно з усіма державами ЄС, окрім Угорщини. Проти проголосували 18 країн, серед яких США, Росія, Білорусь, Угорщина та Ізраїль; 65 держав утрималися — Китай, Індія та Бразилія.

Американська резолюція не містила прямого засудження російської агресії або вимоги відновлення територіальної цілісності України. Цей проєкт також отримав підтримку 93 країн; 8 держав проголосували проти, а 73 — утрималися, включно з Україною.

Ця ситуація свідчить про розбіжності у підходах між США та Україною, європейськими союзниками щодо досягнення миру в Україні, що може вплинути на подальшу міжнародну підтримку України та стратегію протидії російській агресії.

Відносини між Україною та США перебувають у стані невизначеності. Київ сподівається на збереження підтримки США. Однак односторонні дії Вашингтону у переговорах з Москвою та можливе скорочення військової допомоги викликають занепокоєння щодо партнерства між двома країнами та ставлять під загрозу не лише безпеку України, а й регіональну, глобальну безпеку, загальні принципи міжнародного права та демократії.

Українсько-американські відносини у лютому 2025 р. характеризувалися складними викликами і потребують активного діалогу для збереження взаємної довіри та співпраці. Втім навіть такі події — не час для сумнівів або відступу. Навпаки, це вимагає *консолідації зусиль України та європейських партнерів*.

Європа та Україна мають *не зраджувати демократичним цінностям*, які є основою цивілізованого світу; *об'єднати зусилля*, щоб не допустити компромісів, які суперечать суверенітету України; *зміцнювати євроатлантичний курс України*; *чітко нагадувати*

США, що свобода і незалежність України — це не предмет для торгівлі, а основа світового порядку. Ні Україна, ні Європа не можуть дозволити собі відступити — адже мова йде не лише про майбутнє України, а й про демократії у світі в цілому.

Попри останні події та розбіжності у позиціях, сподіваємося, що двосторонні американсько-українські відносини повернуться до рівня тісної співпраці, заснованої на взаємній довірі і спільному баченні безпеки й стабільності у світі, спільних інтересах і цінностях, таких як підтримка суверенітету, демократії та міжнародного правопорядку.

5. Трансформація відносин України з країнами світу після повномасштабного вторгнення Росії (2022—2024 рр.)

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну кардинально вплинуло на зовнішню політику України, що визначається посиленням співпраці з західними партнерами, пошуком нових союзників та одночасним розривом або погіршенням відносин з країнами, які підтримують агресора.

Рейтинг справжніх друзів України, оприлюднений Forbes у 2022 р., включав 20 країн, які проявили значну підтримку Україні. До переліку увійшли Болгарія, Велика Британія, Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Канада, Латвія, Литва, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, США, Франція, Чехія (*алфавітний порядок назв країн*).

Від початку вторгнення США, Велика Британія, Німеччина, Чехія, Данія та інші країни ЄС стали *основними постачальниками військової допомоги* для України, зокрема техніки та озброєння, необхідних для захисту та звільнення окупованих українських територій.

Значну *фінансову підтримку* надали країни ЄС, США, Велика Британія, Японія та Норвегія, що дозволило Україні зберегти стабільність економіки в умовах війни. Деякі країни, такі як Польща, Естонія, Латвія та Литва, не лише підтримують Україну матеріально, а й *визнали дії РФ геноцидом* проти українського народу.

Канада активно підтримує Україну через військову та гуманітарну допомогу. Значна українська діаспора у Канаді сприяє зміцненню двосторонніх відносин. Зросла роль *Японії, Республіки Корея, Австралії* (тихоокеанські союзники США), які надають фінансову, гуманітарну та дипломатичну підтримку Україні.

Наприклад, у 2022 р. Республіка Корея не лише засудила порушення Росією суверенітету України, а й приєдналася до міжнародних санкцій, як фінансових, так і експортних. РК координує санкції та експортний контроль разом зі США, вживаючи заходів для стабілізації енергетичних ринків України та надання дипломатичної, економічної і гуманітарної підтримки.

Так, 1 березня 2022 року РК приєдналася до санкційної політики проти РФ, а 2 березня того ж року проголосувала за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН ES 11/1 *«Агресія проти України» з осудженням вторгнення Росії в Україну*. Країни, які голосували проти цієї резолюції: *Білорусь, Куба, Північна Корея (КНДР), Сирія, Еритрея.*

Хоча Республіка Корея збільшила фінансову і гуманітарну підтримку Україні і розглядає можливість опосередкованої підтримки зброєю, вона відмовилася надавати пряму військову допомогу. Важливим для України є вивчення корейського досвіду післявоєнного відновлення.

Після 2014 року *Велика Британія* посилила підтримку України у сфері оборони. Україна, зокрема, отримує військову допомогу, допомогу у тренуванні для українських військових. Велика Британія є одним із ключових голосів у підтримці санкцій проти Росії та міжнародного тиску на неї. *Німеччина і Франція* також беруть активну участь у підтримці Києва. Зокрема, Берлін і Париж відіграли важливу роль у посиленні протиповітряної оборони України, забезпечуючи критично важливе обладнання та технології, що сприяють підвищенню здатності українських сил захищати повітряний простір від російських атак.

Польща є одним із найближчих союзників України в Європі. Країна одна з перших почала надавати військове обладнання та гуманітарну допомогу Україні. Польща стала першою країною, яка оголосила про готовність поставити Україні важкі танки для деокупації захоплених територій. Польща лобіює інтереси України в ЄС та НАТО, підтримує її євроінтеграційні прагнення та надає допомогу у контексті російської агресії. З позицій валового внутрішнього продукту (ВВП) *країни Балтії* та Польща є лідерами з надання допомоги Україні. Наприклад, Естонія на військову допомогу Україні витрачає 1,1 % свого ВВП, Латвія — 1, Литва — 0,7, Польща — 0,6 %.

Серед європейських країн *найбільше українських біженців виїхали до Німеччини, Польщі та Чехії*, що свідчить про соціальні та гуманітарні зв'язки та допомогу цих країн українським біженцям.

Усі згадані країни підтримують Україну через надання гуманітарної та економічної допомоги, а також санкції проти Росії.

Є країни, які надають Україні *лише гуманітарну допомогу*. Наприклад, це монархії Затоки, такі як Катар і Саудівська Аравія, а також деякі країни Глобального Півдня, як Аргентина. У Європі прикладом є Швейцарія, яка запровадила санкції проти Росії, але майже не надавала Україні фінансову або військову допомогу. Проте за обсягами гуманітарної допомоги (2,2 млрд євро), Швейцарія посідає третє місце у світі.

Відносини України з Китаєм. Китайська Народна Республіка (КНР) є одним зі світових економічних і політичних лідерів, постійним членом Ради Безпеки ООН і ядерною державою, що має значний вплив на глобальному та регіональному рівнях. Згадаємо, що КНР 4 грудня 1994 р. надала Україні гарантії ядерної безпеки. В документах двосторонніх відносин зазначено, що *КНР підтримує територіальну цілісність України.*

До початку російсько-української війни відносини між Україною та Китаєм були переважно позитивними, без серйозних проблем у політичній сфері. Обидві країни підтримували одна одну на дипломатичному рівні та в міжнародних організаціях. Офіційні візити й обміни між державами підтверджували позитивний досвід співпраці, хоча економічні угоди і конкретні спільні проекти залишалися дещо обмеженими.

З початком агресії Росії проти України відносини між Києвом і Пекіном почали ускладнюватися. Незважаючи на декларативні заяви КНР про повагу до суверенітету України та заклики до миру, Китай жодного разу офіційно не засудив російську агресію. Китайська підтримка Росії у війні є суттєвим чинником економічної стійкості РФ, оскільки КНР відмовляється приєднуватися до західних санкцій проти Росії.

Більш того, співпраця між Пекіном і Москвою за останні роки посилилася. Наприкінці липня 2023 р. американська розвідка оприлюднила звіт, у якому стверджується, що Китай постачає Росії технології та компоненти, що мають важливе значення для продовження війни проти України. За даними на березень 2023 року, Пекін постачав Москві безпілотники та їх частини на суму понад 12 млн дол. Китайська сторона відкидає ці звинувачення, стверджуючи, що такі твердження є безпідставними.

Отже, *Китай* займає обережну позицію, не підтримує агресію Росії відкрито, але не надає активної підтримки й Україні, акцентуючи у заявах на повазі до суверенітету і територіальної цілісності всіх країн без конкретної підтримки однієї сторони. Залучення Китаю до підтримки України або принаймні до дійсно нейтральної позиції у війні з Росією може стати важливим досягненням для

України, яке сприятиме укріпленню її позицій на міжнародній арені і зменшенню підтримки Москви.

Індія офіційно обрала нейтральну позицію щодо російського широкомасштабного воєнного вторгнення в Україну. З одного боку, країна відкрито не підтримує російську агресію і закликає до припинення бойових дій та вирішення конфлікту дипломатичними методами. З другого боку, Індія уникає відкритої критики дій Росії, не голосує проти Росії у Генеральній Асамблеї ООН і відмовляється приєднуватися до західних санкцій або запроваджувати власні санкції. Індія закупає значні обсяги російської нафти, що сприяє підтримці російської економіки під час війни. У 2024 р. стало відомо, що Індія збільшила експорт підсанкційних технологій до Росії, зокрема мікросхем і верстатів.

Важливе значення для Києва має *співробітництво з Туреччиною*, яка визначена стратегічним партнером України. Туреччина декларує миротворчі позиції, однак підтримує контакти та економічне співробітництво як з Києвом, так і з РФ. Туреччина є важливим партнером України у військовій сфері, зокрема в галузі безпілотних літальних апаратів та інших оборонних технологій.

Країни Латинської Америки, такі як Аргентина, Бразилія та Мексика, займають нейтральну або обережну позицію щодо війни в Україні. Вони наголошують на дипломатичному врегулюванні конфліктів, уникаючи активної участі або публічної підтримки однієї зі сторін у війні.

Більшість *африканських країн* також дотримуються нейтральної позиції по відношенню до війни в Україні. Низка держав надає допомогу Україні. Так у 2022 р. Чилі виділила 100 тис. дол. за посередництва Червоного Хреста; гуманітарну допомогу Україні надсилає Аргентина. Прослідкувати позицію країн Африки щодо України можна за допомогою голосуванням в Генеральній Асамблеї ООН. Так, проти резолюції про засудження вторгнення РФ в Україну 2 березня 2022 р. проголосували Еритрея, утрималися — Алжир, Ангола, Бурунді, ЦАР, Конго, Ефіопія, Габон, Гвінея, Мозамбік, Намібія, ПАР, Судан, Того, Уганда та Зімбабве, Малі, Конго та Нікарагуа. Країни Близького Сходу зберігають нейтральну позицію або підтримують дипломатичні зусилля для врегулювання конфліктів.

У відносинах з наступною низкою країн спостерігаються значні зміни. Україна *розірвала дипломатичні відносини з Росією, Сирією та Північною Кореєю (КНДР).* Відносини з Білоруссю, що підтримує Росію в її агресії проти України, територія якої була використана для російських військових операцій — атаки на Київ і запуски ракет по території України заморожено.

Взаємовідносини України з *Іраном*, який постачає Росії озброєння значно погіршилися. У 2023 р. активізувалося політичне, військове співробітництво Росії й Ірану. Так, Іран поставляє РФ ударні безпілотники, які використовуються у війні проти України. Іран розглядає Росію як одного з основних союзників на міжнародній арені та підтримує її. Іран постачає Росії різні види зброї; допомагає обходити міжнародні санкції; сприяє налагодженню логістичних маршрутів, що дозволяє РФ уникати негативних наслідків санкцій і забезпечувати необхідні постачання.

КНДР стала однією з країн, яка активно підтримує РФ. Північна Корея відзначилася прямою підтримкою Росії на міжнародній арені — відмовилася засуджувати російське вторгнення в Україну і активно висловлює підтримку позиції РФ у міжнародних організаціях. Північна Корея надає Росії озброєння, таке як артилерійські снаряди та інші військові матеріали. Крім того, українська розвідка фіксує передання з Північної Кореї не лише зброї до РФ, а й людей, фактично це участь уже другої держави у війні проти української держави на боці РФ.

Венесуела висловлювала політичну підтримку Росії у міжнародних справах, включаючи війну в Україні. *Нікарагуа, Судан* підтримують російської позиції.

На жаль, *країни Центральної Азії* продовжують певним чином допомагати РФ під час війни проти України попри міжнародні санкції. *Киргизстан* використовувався для перекидання російських військ в Україну, німецький експорт авто та автозапчастин до країни зріс на 5500 %. *Таджикистан* — підпав під санкції США через надання Росії логістичної підтримки. *Узбекистан* збільшив продаж бавовни РФ для виробництва пороху та вибухівки, допомагав обходити санкції. *Казахстан*: експорт до РФ зріс на 57 %, компанії допомагають обслуговувати російські винищувачі. Ці країни привітали президента В. Путіна з переобранням у березні 2024 р.

Відносини України з Грузією погіршилися. Правляча партія «Грузинська мрія» веде недружню до України політику, займаючи проросійську політику. Торгівля Грузії з Росією зросла на 22 %, і країна сприяла обходу санкцій. У 2024 році США ввели санкції проти грузинських урядовців, а спецслужби Грузії оголосили в розшук грузинських добровольців, що воювали на боці України.

Окремо зупинимося на україно-угорських відносинах. *Угорщина* демонструє недружню політику, блокуючи рішення щодо України всередині ЄС та НАТО, що призвело до ускладнення двосторонніх відносин.

Зазначимо, що відносини між двома країнами є непростими вже певний період. *З 2014 р. Угорщина займала обережну позицію щодо РФ.* Пізніше проблеми виникли через український Закон про освіту (2017), який обмежив кількість предметів, що викладаються мовами нацменшин, зокрема угорською. Угорщина висловлювала занепокоєння щодо прав угорців на Закарпатті та намагалася просувати свої інтереси через дипломатичний тиск. Дипломатичні конфлікти посилилися після відмови Угорщини ратифікувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, й через скандал із наданням угорських паспортів етнічним угорцям, що призвело до висилки угорського консула з України (2018).

Однією з причин сучасних складних відносин є політика нинішнього угорського керівництва на чолі з В. Орбаном, яка спрямована на дискредитацію України та блокування її євроінтеграційних зусиль. Так, Угорщина блокує рішення щодо України в рамках ЄС та НАТО, що ускладнює отримання допомоги і підтримки з боку ЄС. Уряд В. Орбана заявляє про свою нейтральність і на державному рівні обмежуються лише гуманітарною допомогою Україні. Словаччина та Угорщина блокували пакет допомоги Україні на 50 млрд доларів з боку ЄС.

У Словаччині новий уряд Р. Фіцо, очолений проросійською партією «Смер-СД», сприяє антиукраїнським настроям. Р. Фіцо виступив проти постачання Україні зброї та боєприпасів через їх територію й виступав проти членства України в НАТО.

Отже, загрозою у зменшенні підтримки України з боку Заходу є ризики посилення впливу або й приходу до влади популістських сил (представлених ультраправими та лівоцентристськими політичними партіями, які симпатизують РФ та політиці В. Путіна) в окремих країнах Європи. Після перемоги таких політичних сил зовнішня політика цих країн може бути спрямована на блокування просування України до НАТО, військової підтримки України та санкцій проти Росії.

Були й економічні проблеми між Україною і певними країнами ЄС. Так, улітку 2023 р. Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія і Болгарія запровадили обмеження на експорт української сільськогосподарської продукції, що суперечить регламенту ЄС і угодам з Україною.

Стратегічна мета України — європейська і євроатлантична інтеграція — не повинна виключати можливості розвитку взаємовигідних відносин з країнами інших регіонів світу. Це допоможе Україні посильти міжнародну підтримку. Україні слід використовувати дипломатичні канали для формування нових партнерств,

особливо в регіонах, де її підтримка не є сильною. Організація міжнародних форумів, конференцій і зустрічей, які висвітлюють українські інтереси та мобілізують міжнародну підтримку є важливою. Необхідно також інтенсивно займатися інформаційною політикою та публічною дипломатією. Підвищення обізнаності про ситуацію в Україні через інформаційні кампанії, соціальні медіа та міжнародні ЗМІ може допомогти у формуванні міжнародної думки. Промоція позитивного іміджу країни, демонстрація досягнень у реформуванні і розвитку також сприятимуть зміні сприйняття України на світовій арені.

Повномасштабна війна в Україні продемонструвала неспроможність глобальних і регіональних інституцій безпеки, таких як ООН і ОБСЄ, забезпечити запобігання і подолання сучасних воєнних конфліктів. Ці інституції не змогли адекватно відреагувати на російську агресію і зупинити воєнні злочини в Україні.

Наразі Україна дає гідну відсіч агресору. Україні вдалося сформувати проукраїнську коаліцію, яка включає найбільш розвинені країни світу — від США, Канади, Великої Британії, ЄС до Японії, Республіки Корея та Австралії.

Упродовж останніх років США були ключовим союзником України, надаючи військову, фінансову та дипломатичну підтримку у протистоянні російській агресії. Втім, останні події, зокрема голосування в ООН 24 лютого 2025 р. і розбіжності у підходах до шляхів завершення війни, показали, що між Києвом і Вашингтоном виникають тактичні розходження. Це викликає занепокоєння, оскільки міцна співпраця між Україною та США залишається критично важливою для забезпечення регіональної та глобальної безпеки.

Сподіваємося, що ці тимчасові розбіжності не підірвуть фундамент відносин і що стратегічне партнерство між Україною та США повернеться до рівня довіри та злагодженості. Лише завдяки єдності і послідовності дій зможемо досягти спільної мети — відновлення миру, справедливості та стабільності у світі.

Резюме за змістом теми

Від здобуття незалежності до сьогодення Україна пройшла шлях від політики нейтралітету, багатовекторності та позаблоковості до чіткого стратегічного курсу на інтеграцію з Європейським Союзом та НАТО. Зовнішня політика України формувалася під впливом геополітичних умов, внутрішніх викликів та змін на міжнародній арені.

Адміністрація Л. Кравчука намагалася сформувати і визначити основні напрямки зовнішньої політики незалежної України та налагодити дипломатичні зв'язки з іншими державами.

За часів президентства Леоніда Кучми зовнішня політика України балансувала між Сходом і Заходом, намагаючись розвивати рівноправні відносини як з Росією, так і з країнами Заходу. У цей період багатовекторності Україна зробила кілька кроків у напрямку інтеграції з ЄС і НАТО, зокрема підписала Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО. Водночас уклала Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ у 1997 р. Однак Росія не була готова сприймати Україну як рівноправного партнера, що супроводжувалося тиском та спробами контролювати український політичний курс.

Наприкінці 1990-х рр. Україна почала шукати способи зменшити залежність від Росії, орієнтуючись на інтеграцію з ЄС та НАТО. Крім того, з початку 2000-х рр. євроінтеграційний курс України почав набувати правового оформлення. Проте тоді не вдалося відмовитися від політики маневрування, що ускладнювало формування послідовної зовнішньої політики, створюючи негативний імідж України на міжнародній арені. Адміністрація Л. Кучми підписала угоду про вступ України до Єдиного економічного простору у 2003 р., що свідчило про повернення до проросійського курсу. У 2004 р. через внутрішні суперечності в України та зовнішній тиск було виключено з Воєнної доктрини України положення про вступ України до НАТО та ЄС як кінцеву мету політики євроатлантичної інтеграції.

Помаранчева революція стала важливою подією, що сприяла трансформації зовнішньополітичного курсу України. Так, під час президентства Віктора Ющенка зовнішня політика була спрямована на євроатлантичну інтеграцію України. Проте внутрішні політичні конфлікти, проблеми з корупцією, тиск РФ та обережність європейських союзників перешкоджали ефективній реалізації цих планів. У результаті, українська заявка на План дій щодо членства в НАТО не була підтримана на саміті у Бухаресті в 2008 р. Відносини України з ЄС за часів президентства В. Ющенка характеризувалися багатьма ініціативами на підтримку європейської інтеграції, такими як підписання «Плану дій Україна — ЄС» у 2005 р. і підготовка до Угоди про асоціацію. Проте, незважаючи на ці зусилля, вступ до ЄС не був реалізований.

Президентство Віктора Януковича відзначалося значними змінами у зовнішній політиці України — країна офіційно проголошувалася як позаблокова, із формальним збереженням євроінтегра-

ційних орієнтирів. Насправді був активізований проросійський курс. У квітні 2010 р. були укладені Харківські угоди, що дозволили продовження перебування Чорноморського флоту РФ у Криму. Росія тиснула на Україну, пропонуючи економічні вигоди від приєднання до Митного союзу, погрожуючи санкціями у разі підписання Угоди про асоціацію з ЄС. 21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту Східного партнерства, уряд В. Януковича вирішив призупинити підготовку до укладення «Угоди про асоціацію з ЄС». Це рішення викликало масові протести — Євромайдан, які стали проявом євроінтеграційних прагнень українського суспільства.

Після Революції Гідності 2013—2014 рр. на тлі гібридної війни та анексії Криму Росією й частини Донецької та Луганської обл., Україна остаточно утвердила свій євроатлантичний вектор розвитку. Так, зовнішня політика Петра Порошенка була чітко спрямована на інтеграцію в ЄС та НАТО. Основні події цього етапу включають підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р., набуття чинності безвізового режиму з країнами Шенгенської зони у 2017 р. та оновлення й посилення співпраці з НАТО. У грудні 2014 р. Верховна Рада України скасувала позаблоковий статус України, а в травні 2015 року затвердила Стратегію національної безпеки України, що визначила членство в НАТО як одну з цілей зовнішньої політики. У 2018 році Україні було надано статус країни-аспіранта, що претендує на членство в НАТО. У лютому 2019 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції, які закріплювали стратегічний курс України на членство в ЄС та НАТО.

Ключовим пріоритетом української політики з 2014 р. стало відновлення територіальної цілісності України. Було розпочато антитерористичну операцію (АТО) для повернення контролю над захопленими РФ українськими територіями. Крім того, адміністрація Петра Порошенка активізувала зусилля для зміцнення міжнародної підтримки у протидії російській агресії. Одним із напрямів зовнішньої політики України стала спроба врегулювання воєнного конфлікту з Росією через Мінські угоди та Нормандський формат.

Період європейської та євроатлантичної інтеграції був продовжений і за часів президенства Володимира Зеленського. 12 червня 2020 р. Україна отримала статус члена Програми розширених можливостей НАТО, продовжуючи співпрацю з Альянсом і прагнучи стати його членом. Продовжувалась і політика, спрямована на зміцнення міжнародної підтримки України в умовах війни з РФ.

Після повномасштабної агресії Росії, що розпочалася 24 лютого 2022 р., політика України зосереджена на протидії агресії РФ,

захисті суверенітету та відновленні територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного Державного кордону України. Крім того, зовнішня політика України спрямована на інтеграцію з євроатлантичними структурами і підтримку міжнародної коаліції, що забезпечує необхідну допомогу в умовах повномасштабної агресії.

Україні вдалося отримати статус кандидата у члени ЄС і розпочати переговори про вступ до ЄС, активно реалізуючи реформи для євроінтеграції. Активізувалась і співпраця з НАТО, зокрема через створення Ради Україна — НАТО. Крім того, НАТО прийняло важливе рішення про скасування Плану дій щодо членства (ПДЧ) як обов'язкової умови для вступу України, що має спростити шлях країни до членства в альянсі.

Американо-українські відносини після завершення холодної війни пройшли кілька етапів, від обережного партнерства до глибокої стратегічної співпраці. Так, на початку незалежності України американо-українські відносини мали непростий старт, зумовлений побоюваннями США щодо потенційної нестабільності на пострадянському просторі. Відносини формувалися через призму американо-російських відносин, окрім того пріоритетом США в американо-українських відносинах на початку 1990-х рр. було ядерне роззброєння України.

З приходом до влади адміністрації Білла Клінтона США стали розглядати Україну як важливий елемент європейської безпеки та підтримували інтеграцію України у світову спільноту. Хоча повільний прогрес України в демократичних реформах і корупційні скандали періодично охолоджували підтримку США. Водночас такі події, як Помаранчева революція та Революція Гідності сприяли посиленню підтримки України з боку Вашингтону для її подальшого демократичного розвитку. За часів адміністрації Барака Обами увага США до України знизилася, особливо під час президентства В. Януковича, коли відбувалося згортання демократичних реформ і поглиблення корупції.

Після анексії Криму та початку російсько-української війни у 2014 р. США активізували підтримку України, надаючи обмежену військову нелетальну допомогу, а також економічну й політичну підтримку. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. відносини між США та Україною досягли безпрецедентного рівня партнерства і співробітництва, що проявилося у масштабній американській військовій, фінансовій і дипломатичній допомозі, спрямованій на зміцнення обороноздатності та стійкості України.

Зазначимо й те, що після 2022 р. зовнішня політика України характеризується посиленням відносин із країнами Заходу, зокрема

ЄС та НАТО, і одночасним розривом або напруженням відносин із країнами, які підтримують РФ, зокрема КНДР та Іран.

Важливим завданням для України й надалі залишається формування широкої підтримки на міжнародній арені. Це сприятиме не лише посиленню політичного й економічного тиску на агресора, а й створенню умов для економічної стабільності та подальшого відновлення країни.

Україна демонструє світові приклад мужності та незламності. Зовнішня підтримка, яку отримує Україна від міжнародних партнерів — від фінансової допомоги до поставок зброї, — є життєво важливою в нашій боротьбі за суверенітет і демократичні цінності. Ми висловлюємо вдячність країнам-партнерам за їх всебічну допомогу. Особлива глибока вдячність Збройним Силам України, які героїчно захищають кожен клаптик української землі та українському народу, який, попри всі труднощі, продовжує боротися за свою свободу.

Терміни та поняття до теми

анексія Криму
безпека
Будапештський меморандум
двосторонні відносини
Європейський Союз
євроатлантична інтеграція
євроінтеграція, зовнішня політика
міжнародні відносини
Північноатлантичний Альянс
План дій щодо членства в НАТО
повномасштабна агресія
російсько-українська війна

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні етапи (періоди) розвитку зовнішньої політики незалежної України та надайте їх коротку характеристику.

2. Визначте основні цілі зовнішньої політики України після здобуття незалежності.

3. Охарактеризуйте процес ядерного роззброєння в Україні та його наслідки.

4. Прокоментуйте політику багатовекторності України та її основні здобутки та недоліки.

5. Як змінилися концептуальні засади зовнішньої політики України від часів незалежності до 2024 р.? Які фактори вплинули на ці зміни?

6. Визначте пріоритети зовнішньої політики України після 24 лютого 2022 р.

7. Проаналізуйте ключові фактори, які вплинули на розвиток відносин України з Європейським Союзом.

8. Охарактеризуйте основні документи та угоди, що регулюють відносини між Україною та ЄС.

9. Назвіть основні етапи розвитку співпраці України з Північноатлантичним оборонним альянсом.

10. Чому на Бухарестському саміті 2008 року Україні не було надано ПДЧ?

11. Визначте основні угоди співпраці України-НАТО та їх значення.

12. Опишіть виклики, з якими стикається Україна у процесі інтеграції до НАТО.

13. Чим обумовлено конституційне закріплення курсу на вступ до ЄС і НАТО?

14. Охарактеризуйте співробітництво США й України у різні історичні періоди з 1991 р.

15. Як вплинула повномасштабна агресія РФ на динаміку відносин Україна-США, Україна — ЄС і Україна — НАТО?

16. Проаналізуйте дії США, спрямовані на підтримку України під час війни з РФ.

Література

1. Алексієвець Л., Алексієвець М. Трансформація відносин України та НАТО в 1991—2019 рр.: історичний аспект. Український історичний журнал. 2020. Вип. 1. С. 126. http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_1_10

2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». К.: НІСД, 2018. 688 с. http://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/Analit_Dopovid_ Poslannia_2018. Pdf.

3. Віднянський, С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991—2006 рр.). Український історичний журнал. 2006. № 4. http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/4/3.pdf.

4. Віднянський, С. Взаємовідносини України і Європейського Союзу після Помаранчевої революції: потенціал і нереалізовані можливості // Геополітика України: історія і сучасність. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ». 2018. Вип. 1 (20). С. 9—24 https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/28419

5. Гнатюк М. Безпека та інтеграція: європейський досвід побудови проекту миру. Київ: «Києво-Могилянська академія», 2020. 242 с. https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8f12342d-263f-4946-8830-7fdeed3bbfba/Book_Gn_3_full.pdf

6. Горбулін В. П. Взаємовідносини Україна — НАТО в контексті євроатлантичних інтеграційних процесів. Національна безпека і оборона. 2003. № 7. С. 5—7.
7. Горбулін, В. План дій Україна — НАТО: досягнення і проблеми. Україна — НАТО. 2009. № 1. С. 5—17.
8. Дудко І., Погорєлова І. НАТО як модель безпекової політики України: від історичних тенденцій до прогнозування перспектив. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політичні студії. 2002 Вип. 44. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/45_2022/12.pdf
9. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: НАНУ, 2019. 328 с. http://www.nbuv.gov.ua/sites/default/files/all_files/202004_artilces_field_dopmat_files/ukr0006477.pdf
10. Європейська та євроатлантична інтеграція: навч. посібник / за заг. ред. О. М. Лютак. — Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. 376 с. https://book.sumy.ua/files/contents/250.pdf
11. Зовнішня політика України — 2015: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці. К.: ВД «Стилос». 2016. 308 с. https://elibrary.ivinas.gov.ua/3595/1/Yearbook_2015-1.pdf
12. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2004—2007) / С. В. Віднянський, О. М. Горенко, А. Ю. Мартинов. — Київ: Інститут історії України, 2014. 394 с.
13. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2008—2013). / С. В. Віднянський, О. М. Горенко, А. Ю. Мартинов (від. редактор), В. В. Піскіжова. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 378 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vidnianskyi_S/Zovnishnia_polityka_Ukrainy_v_umovakh_hlobalizatsii_Anotovana_istorychna_khronika.pdf?
14. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014—2016) / С. В. Віднянський, О. М. Горенко, А. Ю. Мартинов. Київ: Інститут історії України, 2017. 319 с.
15. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2017—2019) / А. Ю. Мартинов; відп. ред. С. В. Віднянський. — Київ: Інститут історії України, 2020. 310 с.
16. Історія українського суспільства. навч. посіб. / [І. Д. Дудко, В. Д. Бондаренко, З.І.Зайцева та ін.]; наук. ред. д-ра політ.н. І. Д. Дудко — К.: КНЕУ, 2011.
17. Кармазіна, М. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка: Аналіз документів (23 січня 2005 р. — 24 лютого 2010 р.). 2010. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/karmazina_priorytety.pdf
18. Киридон, А. М., Троян С. С. Етапи еволюції зовнішньої політики та дипломатії. Велика українська енциклопедія. https://vue.gov.ua/Етапи_еволюції_зовнішньої_політики_та_дипломатії

19. Кучик О. С. Зовнішня політика України: навч. посіб. / О. С. Кучик, О. А. Заяць; МОН України, Львівський НУ ім. І. Франка. К.: Знання, 2010. 572 с

20. Міжнародні санкції як інструмент стримування російської агресії проти України: аналіт. доп. / За заг. ред. М. Паламарчука. Київ: НІСД, 2023. 76 с. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-11/ad_sanktsii_do_verstky_na_site_17_11_2023.pdf

21. Погорєлова І. С. Американо-українські відносини у контексті ядерного роззброєння і гарантій безпеки. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2017. Вип. 24(2). 25—31

22. Погорєлова І., Дудко І. Статус головного союзника США поза НАТО: міжнародно-політична суб'єктність, оцінки, перспективність для України. Politicus. 2023. № 1. С. 78—86. http://politicus.od.ua/1_2023/13.pdf

23. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.

24. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: монографія. Вид. 2-ге, доп. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 704 с. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/Polit_protses_Monohrafiia_2022.pdf

25. Потєхін О., Тодоров І. Зовнішня політика та міжнародне становище України за часів Президента Петра Порошенка очима експертів. Частина перша. Зовнішні справи. 2019. № 2-3. С. 12—18.

26. Тодоров І.Я. Євроатлантична інтеграція України. Історія та сучасність: навчальний посібник. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2022. 376 с. http://eurodev.uzhnu.edu.ua/images/files/2023_T.pdf

27. Толстов С.В. Еволюція зовнішньополітичної концепції України в контексті європейської безпеки. Науковий вісник Дипломатичної академії України, 1 (23). 2016. с. 10—24 https://elibrary.ivinas.gov.ua/3293/

28. Толстов, С.В. Українсько-американські відносини в контексті зовнішньополітичних пріоритетів США. Проблеми всесвітньої історії. 2019. № 1 (7). с. 117—144. https://elibrary.ivinas.gov.ua/6228/

29. Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Національна безпека і оборона, вип. 1—2, 2022. https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187-188_2022_ukr_full.pdf.

30. Українська призма: Зовнішня політика 2023. Аналітичне дослідження. ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта. ТОВ «Вістка». Київ, 2024. 336 с. https://prismua.org/wp-content/uploads/2024/04/UkrainianPrism_Foreign-Policy_ukr.pdf

31. Центр Разумкова. Зовнішня політика України в контексті геополітичних процесів. Лютий 2024. https://razumkov.org.ua/images/2024/02/29/2024-PAKT-5.pdf

32. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підручник. Київ: LAT і K, 2015. 478 с.

Список джерел

1. Договірна база Україна — США. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/c380/page
2. Про Воєнну доктрину України https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=648%2F2004#Text
3. Про національну безпеку України / Закон України від 21.06.2018 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355.
4. Про основи національної безпеки України / Закон України від 19.06.2003 р. http://zakon3.rada.gov. ua/laws/show/964-15.
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» / Указ Президента України від 14.09.2020 р. https://www.president.gov.ua/documents/ 3922020-35037.
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» / Указ Президента України від 26.05.2015 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015.
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» https://www.president.gov.ua/documents/3902012-14403
8. Програма інтеграції України до ЄС. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00
9. Саміти Україна — ЄС. МЗС України. https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/samiti-ukrayina-yes
10. Хронологія відносин Україна — НАТО МЗС. https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato

Рекомендовані сайти

1. Комітет Верховної Ради України з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва. http://komzak.rada.gov.ua
2. Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). http://icps.com.ua
3. Міністерство закордонних справ України. https://mfa.gov.ua
4. Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). https://niss.gov.ua
5. Рада зовнішньої політики «Українська призма». http://prismua.org
6. Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. https://razumkov.org.ua.

Тема 4

З ІСТОРІЇ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

1. Українська ідентичність у цивілізаційному просторі.
2. Українці в Росії: ідентичність та вимушені асиміляційні процеси.
3. Російська меншина в Україні: між інтеграцією та сепаратизмом.
4. Україна та Росія: відносини у пострадянський період.
5. У боротьбі за економічний суверенітет: від газової залежності до енергетичної незалежності.

Вивчивши матеріали теми, *здобувач знатиме*: основні напрями міждержавних відносин між Україною та Російською Федерацією у період відновленої української державності; значимість і роль українського суспільства на перетині євроазійської цивілізації у контексті українo-російських відносин; основні причини міждержавних суперечностей, їх еволюцію та наслідки; напрями діяльності діаспор в обох країнах та можливість перспектив на майбутнє; реалізація міждержавних контактів у політичній та економічній сферах; причини погіршення міждержавних взаємовідносин з періоду розпаду СРСР до сучасності; особливості вирішення міждержавних відносин за відсутності дотримання норм міжнародного права РФ.

Після опанування матеріалів теми *здобувач умітиме*: оцінювати роль українського суспільства в історичному європейському процесі; критично осмислювати проблемні питання консолідації суспільства у доленосні часи; аналізувати основні етапи експансії на українські землі; пояснювати основні суперечності у міждержавних стосунках; аналізувати вплив зовнішніх ідеологічних чинників та вміти протидіяти їм на інформаційному рівні, розрізняючи гібридні впливи та історичні фейки; оцінювати важливість єдності суспільства в боротьбі за незалежність.

1. Українська ідентичність у цивілізаційному просторі

На перетині цивілізацій

Україна, розташована на перетині європейських та азійських цивілізацій, має стратегічно вигідне географічне положення, що дає їй унікальне місце в геополітиці. Це відкриває не лише широкі

можливості, а й створює численні виклики. На думку багатьох сучасних науковців, Україна — це територія на «перехресті пограничч» — мультифронтирі, з особливими соціокультурними та етносоціальними просторами. Україна характеризуються релігійним різноманіттям (православ'я, католицизм, протестантизм, мусульманство); культурними відмінностям з європейськими та азійськими впливами; політичним устроєм з громадянською демократією чи керованою автократією; інноваційними високотехнологічними і традиційними сировинними галузями економіки і зрештою — перебування між СНД, Митним союзом, ЄС і НАТО, між Польщею та Росією, як членами цих протилежних союзів.

Феномен «людини пограниччя» дає надію на реалізацію мрії британського філософа Б. Рассела про світ, «де пануватимуть співпраця і створення радості, а не конкуренція і насильство». Проте взаємовідносини між українцями, поляками, угорцями і росіянами формувалися протягом століть, визначаючись географічним сусідством та історичними обставинами. Віками українські території були причинами численних воєн.

Так історично склалося, що українсько-російські відносини розвивалися на підґрунті спорідненості у межах православної цивілізації. Однак системні контакти, зумовлені географією, і *належність українців і росіян до європейського та євразійського геокультурних просторів формували у них різну ментальність, своєрідні світоглядні цінності*. Життя на пограниччі сприяло транзитності, посередництву, де соціально-психологічна, духовно-інтелектуальна та ідеологічна характеристики суспільства перебувають на стику навколишніх культур, релігій, менталітетів, інформаційних просторів, що не завжди сприймають одна одну.

Особливе значення для формування світогляду та цінностей українського суспільства в умовах відновлення державності мали розкриті історичні білі плями, століттями замовчувані російською імперією. Це включало тисячолітню державницьку спадщину Руси-України, на яку претендує Росія, козацькі звитяги, що зберегли етнос у період бездержав'я, і посттравматичні спогади про радянські репресії та геноциди. В умовах періоду перебудови і початку 1990-х це сприяло прагненню до відновлення історичної справедливості. Однак демократизація викликала потребу подолати постколоніальний синдром і сформувати національну ідентичність. Тим паче, виникла складна проблема «склеювати, зшивати інформаційно "розідрану" країну на живу, людську "нитку"», на думку О. Забужко, саме через проблему впливу на пограничні українські регіони різних цінностей.

Багато західних аналітиків сприймають повномасштабну війну Росії проти України як цивілізаційну. Це бачення популяризує український археолог та історик Л. Залізняк, який вважає, що російсько-українська війна — це «військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції». Україно-американський історик С. Плохій визначає основою конфлікту прагнення В. Путіна представити Росію як унікальну поліетнічну цивілізацію, важливий елемент традиційного й відродженого євразійства, що контрастує із Заходом за історією, цінностями та культурою. Сучасна російська суспільно-політична думка, спираючись на імперські традиції холодної війни, розглядає західну цивілізацію як позбавлену духовності, а війну з Україною — як боротьбу з колективним Заходом.

Зрозуміло, що до повномасштабного вторгнення Росії велась гібридна війна як проти українського, так і проти західного суспільств, спрямована на створення умов для внутрішньої дестабілізації через ідеологічні, дипломатичні, економічні операції, дезінформацію та методи психологічної війни, зокрема через віртуальний простір, соціальні мережі, інформаційні технології. Хоч і спостерігаємо, якоюсь мірою, консолідацію Заходу в умовах російсько-української війни, проте це відбувається в розділеному постзахідному світі, де країни ситуативно й індивідуально грають у геополітику з урахуванням власних інтересів.

Від «Москви — Третього Риму» до «єдиного радянського народу»

Чимало політиків і дипломатів, цитуючи німецького публіциста П. Рорбаха, «той, хто має ключі від Києва, контролює Росію», підкреслювали значимість українських земель як «східної брами Європи», за С. Плохієм. Історія наводить майже *тисячолітнє суперництво між московитами та українцями:* чи то захоплення і розграбування Києва коаліцією зібраною Володимиро-Суздальським князем у 1169 році Андрієм Боголюбським, чи то розгром під Оршею у 1514 році московської армії князем Костянтином Острозьким, чи перемога гетьманом Іваном Виговським московського війська під Конотопом у 1659 році. Поразка козацько-шведської армії під Полтавою 1709 року ознаменувала початок посилення московського впливу на Гетьманщину і фактично почала процес її колонізації.

Московське князівство сприймало традиції державного управління, адміністративного устрою та правового регулювання на

засадах, що були характерні для Золотої Орди, а саме з завойовницькою зовнішньою політикою та утриманням населення у постійному страху та покорі. А становлення експансіоністської ідеології спочатку в Московії, а згодом і в Росії пов'язане з концепцією «Москва — Третій Рим», згідно з якою *війна ставала сенсом існування держави з цілковитим протиставленням держави іншим суб'єктам міжнародних відносин*.

Це послугувало базисом російської експансіоністської ідеології, заснованої на принципах підкорення слабших сусідів. Московія, привласнивши назву Росія, прагнула «зібрати» всі давньоруські землі в межах однієї держави імперського типу. Колоніальна експансія базувалася на використанні досягнень культурно й економічно більш розвинених територій, що сприяло централізації держави.

Саме завдяки українському суспільству російські царі прокладали шлях до Європи, використовуючи його освічену еліту в XVIII столітті для будівництва імперії.

Логічний ланцюг «приєднання — інкорпорація — асиміляція» супроводжувався уніфікацією юридичного статусу територій, русифікацією та змушеним пристосуванством місцевих еліт. В умовах промислового перевороту українські землі стали об'єктом нещадної експлуатації природних багатств та корисних копалин, з дармовою робочою силою, що дозволило потрапити імперії до впливових країн. До того ж місцевий багатомільйонний етнос, що намагався сформувати українську модерну націю (європейська буржуазія в цей час створювала національні держави), був змушений підкоритися політиці асиміляції, з її забороною власної мови та культури, пропагуючи концепцію російського царизму і «триєдиного російського народу». Ідею підхопив Білий рух під час революційних подій та розпаду імперії.

Після розпаду Російської імперії більшовики взяли на себе завдання створити нову державу — СРСР, проголошуючи соціальну справедливість та будівництво безкласового суспільства, одночасно посилюючи централізацію влади і національну політику, спрямовану на русифікацію та уніфікацію, з особливою роллю російської нації. Це загострило національні суперечності, особливо після політики «коренізації», коли проти «братнього» народу влаштували геноциди, борючись із «буржуазним націоналізмом» та українським селянином-власником, що не відповідав моделі пролетарсько-селянської радянської держави.

Для українців, які не зуміли захистити свою державність, це стало трагедією голодоморів, розкуркулення, сталінських репресій,

знищення української ідентичності, руйнування церков, жаху фашистської окупації, безвихіддю депортацій. Прагнення до свободи та відродження втраченої державності сприяло створенню національного руху опору проти гітлерівського та сталінського режимів, який пробудив споконвічну жагу до свободи та розуміння, що її можна вибороти лише зброєю та суспільною єдністю.

Процес часткової лібералізації в умовах десталінізації 50-х — поч. 60-х років XX ст. показав, що українців серед політичних в'язнів ГУЛАГу було значно більше, ніж інших національностей, засуджених до смертної кари та пожиттєвого ув'язнення. Крім того, чи не найбільше українських дисидентів було серед пацієнтів каральної (або репресивної) психіатрії. Влада пояснювала існування цих психлікарень так: «…проти країни Рад могли виступати лише божевільні». А у часи «відлиги», коли в Радянському Союзі розгорнувся дисидентський рух, між українськими і російськими інакодумцями була різниця: російські дисиденти зосереджувались здебільшого на соціально-економічних проблемах, тоді як українська ідеологія дисидентського руху визріла з інтелектуально-культурницького руху і була зорієнтована на становлення громадянської та національної свідомості.

За часів СРСР, під впливом ідеологічних настанов, активно формувалася радянська ментальність, згодом позначена жаргонним терміном «совок». Масове і тривале насилля над особистістю викривлювало свідомість і сприяло формуванню «нової історичної спільноти» — радянського народу. Повоєнна радянізація посилила перетворення цієї спільноти з активного суб'єкта певної політичної та культурної діяльності в об'єкт зовнішнього впливу, що прирекло її на провінційне існування та екстенсивний шлях розвитку. Україна опинилася на маргінесі радянської історії, але сприймалася як «житниця» чи «всесоюзна кочегарка».

Утвердження в радянському просторі поняття «громадянин СРСР» відповідало культурним цінностям, де російська була мовою міжнаціонального спілкування, українська насаджено асоціювалась зі стереотипами відсталості та провінційності. А якщо раптом вдавалось вирватись з цієї провінційності, як, наприклад, з піснею «Червона рута», яку співала вся країна, то автор мав за це поплатися життям.

Протиставлення «індустріальних» російськомовних міст та «архаїчного» україномовного села підкреслювало опозицію «цивілізоване — примітивне». Радянський кінематограф формував або негативні образи українців (куркулів, бандерівців, поліцаїв), або кумедні стереотипи (селюків «хохлів»). Перехід представників

національної української меншини у російське мовнокультурне коло сприймався як закономірний, беззаперечний та соціально обумовлений процес. Це було особливо виражено в культурі: щоб здобути визнання, шану, фінансові можливості — треба творити російською. Ставлення до «єдиного радянського народу» навіть у часи перебудови, в період поглиблення «демократизації» і «гласності», залишалось незмінним: українців змусили вийти на традиційну першотравневу демонстрацію, навіть коли 1 травня 1986 р. у Києві рівень радіації в сотні разів перевищував норму після Чорнобильської катастрофи (26 квітня 1986 р.).

Розпад імперії та проблеми відродження української ідентичності

Після краху радянського експерименту в останньому десятиріччі XX ст. відроджувалась ідеологія білої гвардії про «велікую і нєдєлімую», що її просували противники радянського режиму, зокрема А. Солженіцин. В. Путін (призначений президентом з 1999 року, спочатку працюючи в КДБ, а згодом в ФСБ) сприяв відновленню цієї ідеї у XXI столітті, просуваючи концепцію «триєдіного народу» (українців, білорусів і росіян). Це, разом з іншими аспектами довготривалого колоніального минулого, на думку Єви Томпсон, призвело до проявів російського експансіонізму, знищення мови, культури та історії України, що сформувало *непросту систему міжнародних україно-російських відносин*, яка з відновленням української державності набула особливого характеру.

Втрата міжнародного паритету СРСР, де РФ відігравала монопольну роль, а згодом, на піку перебудови, проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., дало зрозуміти, що УРСР обирає свій шлях побудови держави і це лише питання часу. Хоч РФ, як правонаступниця СРСР, відразу дала зрозуміти, що новоутворені незалежні республіки мають коригувати свої дії відповідно до інтересів і планів Москви, найбільше це стосувалося України та Білорусі, які історично мали багато спільного: географію системних контактів, культурні, гуманітарні, людські стосунки, наявність у прикордонних районах значної кількості національних меншин.

РФ розглядала Україну не як стратегічного партнера, а як ключову країну для встановлення протекторату. Кремль усвідомлював вислів З. Бжезинського (американський політолог XX ст.), який у своїй праці «Велика шахівниця» зазначав, що без України, її багатої індустріальної та сільськогосподарської економіки та без

контролю над виходами до Чорного моря, Росія втрачає статус потужної євразійської імперії, а на тлі скорочення слов'янського етнічного ядра та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, ще більш віддалену від Європи.

Під час економічного та політичного краху СРСР і ліквідації комуністичної тоталітарної системи у *1991 році відновлюється українська державність*, за яку українці боролись століттями. Лише після 1991 року, долаючи негативні наслідки тоталітаризму, український соціум зміг репрезентувати передусім свою ідентичність та унікальність, утвердивши право на самостійність і суб'єктність у світовому просторі.

До 2014 року в Україні зберігалося чимало пам'ятників і символіки з царської та радянської епох. Монументи Леніну та Пушкіну стовбичили у багатьох українських містах і селах. Герб СРСР зображувався не лише на скульптурі Батьківщини-матері, а й на будівлях державних, освітніх, культурних установ. Радянською спадщиною залишалися і військові звання у ЗСУ до 2016 року. Правоохоронні органи іменувалися «міліцією» аж до 2015 року, довше, ніж у Росії, де міліцію реорганізували в поліцію ще у 2011.

Лінгвоцид української мови шовіністичною владою Росії тривав не одне століття. Українська влада, особливо за президентства Леоніда Кучми, не завжди дотримувалась 10 статті Конституції України, яка проголошує українську мову державною. Наприклад, ситуація з українськими виданнями: якщо в 1995 році вони становили 70 % від загальної кількості, то в 2004 році — лише 28 %, тоді як газети російською мовою в загальному тиражі зросли за цей час з 45 до 59 %. Колоніальне минуле та співпраця з російським бізнесом місцевих влад стали наслідком того, що у 2007 році в Одесі за дозволом місцевої влади був урочисто відкритий пам'ятник Катерині II. Після російського вторгнення місцева влада неодноразово змінювала свою позицію щодо честня «Засновникам Одеси»: спочатку посадовці висловлювалися проти «знищення історії» і говорили про політичний хайп, але після громадського голосування, на якому одесити висловилися за демонтаж, пам'ятник був знесений у грудні 2022 року.

З приходом до влади Віктора Януковича та його команди була розгорнута масштабна програма неоголошеного зросійщення. Загальнодержавні телеканали на свята транслювали російські святкові передачі, а в будні культурні програми зосереджувалися на російських «зірках», поширювалися непритаманні українській культурі російські символи. У грудні 2010 року по всій Україні проводились масові заходи з використанням російських культурних

атрибутів: скоморохів, матрьошок, ведмедів, самоварів тощо. Саме за цієї влади Москва виявила значний інтерес до України, поставивши на порядок денний новий стратегічний пріоритет — прискорений розвиток українознавства («україноведеніє»), на що виділялись чималі кошти з російського бюджету. Мета цих дій стала зрозумілою згодом.

Створювалися дослідницькі центри, проводилися конференції за участю українських науковців і викладачів, чому дуже активно сприяв тодішній міністр освіти України Дмитро Табачник (колаборант у російській окупаційній адміністрації Запорізької області). Їм пропонували участь у розробці спільних тем (звісно ж за російський кошт). В Інституті Європи РАН створено Центр українських досліджень, Інститут російського зарубіжжя — Центр україністики і білорусистики МДУ, Центр східноєвропейських досліджень, Білгородський держуніверситет — кафедра україністики та ін. У десяти російських університетах кілька років викладали українську мову, літературу й історію. Невже Москва зрозуміла, що вислів «Україна — не Росія» не лише публіцистично-афористичний, а й змістовно справедливий?

РФ через освіту та освітян активно просувала російський інтерес, зберігаючи гуманітарний і соціальний контроль над зросійщеним населенням в південних і східних областях України, сприяючи русифікації. Українська влади не лише не протидіяла, а й усіляко підтримувала такі дії. У вересні 2008 року спільним голосуванням фракцій БЮТ та Партії регіонів були внесені зміни до Закону про державну службу, згідно з яким державний службовець зобов'язаний був володіти окрім української ще й російською мовами для прийняття на посаду (за прем'єрства Ю. Тимошенко). Розвивалась російська література, розширювався російський медійно-освітній простір, діяли двомовні спеціальності в університетах. Росія прагнула переконати український політикум у перевагах конституційних реформ федеративного характеру, використовуючи історичну маніпуляцію. Російські науковці, зокрема директор Центру україністики та білорусистики в МДУ, проф. Михаїл Дмитрієв, заперечував факт спланованості Голодомору та його геноцидний характер, нехтуючи численними документальними доказами. Також під сумнів ставився пакт Молотова — Ріббентропа. Історичний наратив свідомо контролювався Росією, на жаль, за підтримки українського Міністерства освіти.

25 квітня 2019 року ухвалили Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який визначив її пріоритетність у понад 30 сферах суспільного життя: у державному

управлінні, ЗМІ, освіті, науці, культурі, рекламі та послугах. За даними загальнонаціонального опитування «Мовне питання в Україні», частка тих, хто вважає українську рідною, зросла з 57 % у 2012 році до 76 % у 2022 році. Соціологи дійшли висновку, що однією з ключових причин мовної самоідентифікації стала агресія Росії у 2014 році та тимчасова окупація Криму й окремих територій Донецької та Луганської областей. Повномасштабне ж вторгнення 24 лютого викликало безпрецедентне єднання: 83 % українців виступають за українську як єдину державну мову. Війна активізувала перехід на україномовний контент і заборону на законодавчому рівні російських пісень, книг, виступів російських артистів.

Не просто спорт…

Українсько-російські футбольні протистояння почалися ще за часів «вічно неділимого» СРСР. З 1960-х років суперництво київського «Динамо» і московського «Спартака» стало винятково принциповим. У 1980-х Україна була локомотивом радянського футболу, а збірна СРСР складалася переважно з гравців «Динамо» (Київ). Вперше заборонений у СРСР синьо-жовтий прапор з'явився на футболі 1980-го, коли вболівальники харківського «Металіста» привезли його до Ленінграду (Санкт-Петербург). А 1990-го динамівці зіграли проти «Спартака» у синьо-жовтій формі. І… перемогли. Відносний успіх українських команд до 2014 року допоміг закріпити Прем'єр-лігу як одну з ключових національних інституцій. Жива фанатська культура об'єднувала «ультрас» навколо клубів, які у 2014 році відклали своє регіональне суперництво, зайнявши тверду патріотичну позицію під час Євромайдану, а також інтервенції Росії в подальшому. Прихильники «Шахтаря» опікувались питаннями безпеки під час протестів Євромайдану в Донецьку, в той час як багато фанатів інших клубів зі східних областей та Криму були вимушені залишати домівки, позаяк їх рідні регіони відійшли під контроль Кремля. У Харкові, найбільшому місті-мішені «російської весни» 2014 року, де спалахнули антиукраїнські заворушення, організовані російськими спецслужбами, фанати місцевого клубу «Металіст» відіграли ключову роль у нормалізації порядку. Саме вони були тими, хто придумав мем «Putin Huilo», що відтоді став неофіційним гімном українського воєнного протистояння, яке звучало не лише на українських стадіонах. Не дивно, що українських футбольних «ультрас» також було чимало серед тих, хто пішов служити у добровольчі батальйони до лав

українського війська. Після 2014 року їхні кричалки стали політичними, ображаючи Путіна та Росію та прославляючи Україну й її борців за свободу. «Ультрас» організовували збори коштів і крові для армії.

Збанкрутіла імперська ідея Росії прагнула відродити *неоімперію*, формуючи гібридну ідеологію «російської винятковості». Її базисом стало поєднання ідей євразійства, уявлення про Росію як надзвичайну цивілізацію із загальносвітовою культурно-історичною місією та геополітичної тези про споконвічні прагнення Заходу принизити й розчленувати її. На цій хиткій ідеологічній основі формуються як стратегічні завдання РФ на пострадянському просторі, так і міф про «співвітчизників», які нібито потребують захисту Росії.

У гібридній війні проти України Росія робить ставку на розбалансування соціуму, ослаблення й деморалізацію української влади, що, за задумом, має призвести до втрати суверенітету й правосуб'єктності держави.

Головною метою РФ є утримання України у своїй сфері впливу, ліквідація її європейських і євроатлантичних устремлінь під виглядом «денацифікації». Тактика включає пропаганду, маніпуляції ідентичністю, інформаційні атаки та підбурювання до сепаратизму. Водночас українське суспільство має унікальну здатність протистояти викликам, переосмислювати свою історію в такий спосіб, який забезпечує розбудову країни та репрезентує її майбутнє у мейнстримі європейської цивілізації.

2. Українці в Росії: ідентичність та вимушені асиміляційні процеси

Найчисленніші українські громади існували в Москві, Санкт-Петербурзі, автохтонних поселеннях Курська, Воронежа, Саратова, Самари, Астрахані, Владивостока, Кубані (Краснодарський край), Дону, від Оренбурга до Тихого океану, включно з Зеленим Клином (південь Далекого Сходу) та містами Хабаровськ, Владивосток, Комсомольськ-на-Амурі, Уссурійськ. Українська діаспора в Росії була найчисленнішою у світі, посідаючи третє місце за чисельністю після росіян і татар.

Пік української активізації в Росії припав на кінець 80-х — початок 90-х років під час здобуття незалежності «великою Україною». У цей період створювали національно-культурні осередки,

відкривали школи, зокрема недільні (з вивчення мови й культури), клуби, осередки «Просвіти», мистецькі журнали, пресу, музичні колективи, бібліотеки. Українці в Росії налагоджували тісний зв'язок з Україною.

1990 року Україна і Росія підписали угоду про взаємні гарантії політичних, етнічних і культурних прав відповідних національних меншин. З відновленням державності питання прав українців у Росії розглядали на міждержавному рівні. З 1992 року, встановивши дипломатичні відносини, Україна прагнула захищати права українців у РФ, хоча це і не завжди вдавалося. У 1990-х і 2000-х було створено відповідне законодавство, зокрема Закон України «Про правовий статус закордонних українців» (2004), оновлений у 2012 році як «Про закордонних українців». З 1996 року діяли державні програми співпраці з закордонними українцями (до 2014 року).

Між асиміляцією, опором, та виїздом

Злам українства в РФ стало яскраво видно у 2008 році після політичної підтримки Грузії та відзначення українцями Росії роковин Голодомору. Почався процес згортання майже всіх офіційно зареєстрованих організацій. Першим під прес переслідувань потрапило «Об'єднання українців Росії» (ОУР) — центральна координаційна організація для української національної меншини в Росії, створена в 1992 та зареєстрована в Міністерстві юстиції рф у 1994 р.

З 2012 року утиски відчули культурні центри, зокрема й українська бібліотека в Москві. 28 жовтня 2015 року в *Бібліотеці української літератури в Москві* провели обшук, під час якого поліція підкинула «націоналістичну літературу» 5 червня 2017 року. Міщанський суд Москви визнав колишню директорку Наталію Шаріну винною «в екстремізмі та розтраті», засудивши до чотирьох років умовного покарання. Amnesty International назвала це судовим свавіллям, а вирок — демонстрацією презирства до верховенства права. У 2017 році бібліотеку остаточно ліквідували.

Хабаровський хор «Батьківська криниця», створений у 1992 році, розпочав роботу на базі організації українського земляцтва «Зелений Клин», був учасником і лауреатом багатьох міжнародних конкурсів. У 2013 році колектив їздив до Туреччини на Дні української культури в Анталії. Земляцтво організовувало Дні української культури раз на два роки та щорічні «Шевченківські читання». У 2014 році провели «Фестиваль дружби народів», присвячений 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Восени

2014 року крайове міністерство культури відмовило «Криниці» брати участь у фестивалі національних культур, а Наталю Романенко звільнили, дізнавшись про її поїздку до Києва у лютому 2014. Проти неї порушили кримінальну справу, викликали в ФСБ, а хор позбавили можливості працювати, попри змонтоване відео, де керівник хору засуджує події на Майдані.

Російська влада активно контролювала «козацьке відродження» на Кубані, нав'язуючи стереотипи «руского міра». Яскравим прикладом русифікації є Кубанський козачий хор (створений з переселених для охорони південних кордонів імперії потомків чорноморського козацтва), найстаріший хоровий колектив Росії, заснований у 1811 році. Значну частину пісень свого репертуару хор виконував українською мовою. У 1990-ті та й у 2000 роки цей колектив часто гастролював в Україні. Керівник хору Віктор Захарченко, внесений до списків «Миротворця» за підтримку анексії Криму та підписання листа на підтримку Путіна, заявив, що «молиться за Путіна», бо той виконує «царський обов'язок». У 2014 році, коли Росія окупувала Крим і розв'язала війну на Донбасі, чимало так званих кубанських козаків підтримували російські гібридні сили, хоча на Кубані траплялися і поодинокі виступи проти влади. Історія Кубані XX століття — це історія етноциду чималої частини українського народу, який був етнічно свідомий, але брутально зрусифікований.

Вплив російської агресії проти України на становище українців у Росії

У 2019 році РФ визнала небажаною організацією Світовий конгрес українців, а з червня 2021 року, після внесення змін до кримінального кодексу, співпраця з СКУ стала загрожувати терміном ув'язнення до шести років, що призвело до втрати голосу українців Росії у міжнародних діаспорних організаціях. У 2020 році суд у РФ ухвалив рішення про ліквідацію об'єднання «Сибірський центр української культури "Сірий Клин"» в Омську, що був зареєстрований як регіональна громадська організація.

Українських активістів у РФ почали переслідувати, а будь-яка підтримка з боку України лише збільшувала терміни ув'язнення або кількість штрафів, особливо після введення правил про іноагентів у 2017 році. Через російську політику найбільша діаспора українців перетворилась на практично невидиму.

Досі немає єдиної думки щодо кількості українців, які мешкають на території РФ. Оскільки з 2014 року не проводилось жодних

досліджень. Українців у Росії (за переписом 2010 р.) нараховується 1 млн 930 тис., а було 2 млн 940 тис. (за переписом 2002 р.). Тобто це громадяни РФ, які свідомо ідентифікують себе як етнічні українці. Насправді їх у рази більше. Вони — третя за чисельністю етнічна група (після росіян і татар) і другий за чисельністю етнос, але не має власної території РФ. Зменшення упродовж восьми років на мільйон кількісного складу українців свідчить про незворотний процес асиміляції, руйнацію української діаспори в Російській Федерації. З початком повномасштабного вторгнення українці Росії не мали стимулу вказувати свою національність. В РФ немає шкіл з українською мовою навчання, видань, організацій або клубів, де українці могли б збиратися. Усе було ліквідовано до 2014 року. Ті, хто залишались з українськими поглядами, змушені були виїхати, побоюючись за своє життя, не вбачаючи там майбутнього. Є частина, яка не підтримує війну, а просто очікує, є частина справжніх колаборантів, що порвала з своїм етнічним корінням. Серед колаборантів є як політичні діячі, які готові на все заради влади, так і звичайні громадяни, що піддаються пропаганді. Окремо варто згадати тих, хто свідомо обрав співпрацю з ворогом, збагачуючись на стражданнях свого народу. Їхні імена будуть назавжди вписані в історію зради. Серед таких — Віктор Янукович, який зрадив присягу українському народу, Віктор Медведчук, який служив інтересам Кремля, та деякі інші члени п'ятої колони, представники проросійської влади.

Так, російська ідеологічна машина знищує українську етнічну меншість у себе в країні. Репресивна машина російської влади намагається залякати українську громаду, розпорошити її та ізолювати від світового українства й демократичного світу. Політичні переслідування тривають, і бути українцем у сучасній Росії вкрай небезпечно. Світове українство не може стояти осторонь.

Невизнані кордони української ідентичності

Кордони України, визначені у 1917 році та в подальшому за СРСР, не враховували етнічну складову. Етнополітика СРСР ніколи не сприяла українській ідентичності, хоча і декларувала національну рівність. Українців на етнічних українських землях у межах сусідніх держав некоректно називати українською діаспорою. Щодо них слід вживати ширше поняття «*українці зарубіжжя*», що включає як діаспору, так і українців, які проживають на етнічних українських землях цих держав. Ці території ще з ранньомодерної доби (XVI—XVIII ст.) заселені українцями, тож цілком

можуть вважатися українськими етнічними землями. Тому в указі Президента України «*Про історично населені українцями території Російської Федерації*» (2024) зазначено, що це Стародубщина, Слобожанщина і Кубань, зокрема Білгородська, Брянська, Воронезька, Курська, Ростовська області та Краснодарський край. Адже існує беззаперечний історичний факт про те, чиї етнічні це були території. Зрозуміло, що у революційні часи 1917—1921 рр. важливу роль відігравала агітація та пропаганда, зокрема поєднання більшовиками національного й земельного питань, що було важливим для українських селян. Тому недаремно 28 листопада 1918 року першою столицею радянської України стало тоді ще українське місто Суджа, зараз це Курська область Росії.

3. Російська меншина в Україні: між інтеграцією та сепаратизмом

Після 1991 року, за даними перепису 2001 року, росіяни були найбільшою національною меншиною України та другою за чисельністю етнічною спільнотою після українців, налічуючи 8,3 млн осіб (17,3 % усього населення країни). Вони були найбільш представлені в Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській, Одеській та Запорізькій областях, а також в Автономній Республіці Крим. Переважна більшість росіян проживали у великих та середніх містах України — 84 %. Перепис 2001 р. зафіксував відчутне зменшення кількості росіян в Україні — на понад 3 млн, що пояснюється передусім вільним вибором національності під час перепису. Це скорочення не було викликане демографічною кризою чи еміграцією, а зміною ідентичності багатьох росіян, які проживають в Україні. Цю тенденцію також стимулювала трансформація росіян із домінуючої за політичною і соціальною вагою в радянський період етнічної спільноти в російську етнонаціональну меншину в незалежній Україні.

До повномасштабного вторгнення в Україні діяло понад 100 громадських організацій та об'єднань російської етнічної спільноти, серед яких чотири всеукраїнські: національне культурно-просвітницьке товариство «Рускоє собраніє», товариство російської культури «Русь», громадська організація «Руська співдружність» та «Російська община України». Ці організації займалися культурно-просвітницькою діяльністю, серед своїх членів і російськомовного населення України, проводили конференції, «круглі

столи», конкурси, заходи, присвячені функціонуванню російської культури та мови.

Водночас російська спільнота в Україні не була представлена впливовими політичними рухами етнічного характеру, оскільки росіяни надавали перевагу політичним рухам загальноукраїнського масштабу, які підтримували їхні етнічні інтереси, зокрема проросійські партії. Російська мова та культура (а точніше радянська культура, оскільки саме вона мала значний вплив) широко поширювались на території України, зокрема в центральному та південно-східному регіонах, а також Автономній Республіці Крим. Відкрито діяли російські школи та класи, видавалися література російською мовою, ЗМІ, транслювалися російські телеканали, такі як РТР, ОРТ, НТВ, ТВЦ, Карусель, а також працювали радіостанції, наприклад, «Рускоє радіо Україна». Російська мова була поширена на вулицях міст, зокрема в оголошеннях і рекламних вивісках. По всій країні налічувалася велика кількість топонімів, пов'язаних із Росією та СРСР — від назв вулиць і районів у населених пунктах, до найменувань станцій метро, державних підприємств, навчальних закладів, а також сіл та міст.

Російська діаспора підтримувала вшанування та збереження пам'ятників, що залишилися з часів царської та радянської доби, таких як пам'ятники Петру I, Катерині II, Леніну та Пушкіну. Російську діаспору підтримували місцеві влади, що були представлені переважно проросійськими політичними силами у східних та південних регіонах. З 2006 року в Харківській та Донецькій областях 6 червня (день народження О. Пушкіна — російський поет) офіційно відзначали як День російської мови.

Повномасштабна війна Росії проти України, розпочата у 2022 році, кардинально змінила ситуацію з російською меншиною в Україні. З 1 липня 2022 року втратила чинність угода між урядом України та РФ про безвізові поїздки, підписана 1997 року, у відповідь на агресію РФ. Російська агресія спричинила зростання антиросійських настроїв в українському суспільстві, що позначилось на ставленні до російської мови та культури. Багато представників російської меншини виїхали з України або зайняли проукраїнську позицію. Державна політика України завжди була спрямована на захист прав національних меншин, але під час війни пріоритетом є безпека держави на всіх її теренах.

Закон «Про національні меншини (спільноти)» був прийнятий Верховною Радою у грудні 2022 року й набув чинності в березні 2023. Цей Закон є однією із семи рекомендацій Єврокомісії для України на шляху до ЄС. На початок 2025 року (в умовах воєнного

стану) в Україні немає жодної юридично оформленої російської національної меншини, оскільки Закон не поширюється на представників країни-агресорки.

Релігія як імперська зброя

У 1991—1992 роках, коли в Україні виникла потреба у створенні своєї автокефальної церкви, Російська православна церква (РПЦ), а заодно й російська влада, активно протидіяли цьому процесу. Вони сприяли збереженню впливу російського православ'я в Україні через так звану Українську православну церкву (Московського патріархату) — УПЦ (МП). Це суперечило ідеї об'єднуючої ролі православ'я, оскільки РПЦ намагалася зберегти контроль над церковною структурою в Україні. За митрополита Онуфрія (Березовського), який прийшов на посаду в УПЦ МП, були припинені проукраїнські ініціативи його попередника Володимира (Сабодана) і фактично толеровано московські спроби обмеження як «прав широкої автономії», так і «незалежності й самостійності в управлінні».

Неоімперія використовувала Українську православну церкву Московського патріархату (згодом УПЦ) як важливий інструмент м'якої сили в Україні, оскільки була невіддільною частиною Російської православної церкви (РПЦ). З приходом Путіна до влади Москва перетворила релігію на зброю і використовувала Російську православну церкву для поширення дезінформації, ненависті та пропаганди — передусім токсичної ідеології «руского міра», одним з чільних ідеологів якої був патріарх Кіріл. Духовенство цієї церкви завжди підтримувало проросійські партії, пропагувало російську культуру, протиставляючи і зневажаючи українську мову, культуру і державність. Російський бізнесмен Вадим Новинський, який отримав українське громадянство у 2012 році від Януковича, став депутатом від «Опозиційного блоку», спонсором УПЦ (МП) та її куратором (возив паству УПЦ (МП) в Стамбул, щоб переконати Вселенського патріарха Варфоломія не надавати Томос Україні). Велику увагу УПЦ (МП) приділяв Путін, який приїхав на запрошення Януковича на святкування 1025-ліття Хрещення Київської Русі 27 липня 2013 року.

Станом на 1 січня 2018 року, за офіційною статистикою, в юрисдикції УПЦ (МП) перебуває 12 348 релігійних громад, 211 монастирів (понад 4,7 тис. ченців і черниць), 18 духовних навчальних закладів, 4243 недільні школи, близько 140 масмедіа, понад 10,4 тис. священнослужителів. Аналітики та експерти зазначали,

що церква була потужним агентом проросійського впливу в Україні. Лише конституювання ПЦУ й надання їй Томосу про автокефалію (січень 2019 року) розпочався процес переходу православних громад із УПЦ (МП) у канонічну підлеглість ПЦУ. З початком російської війни проти України багато священників УПЦ МП підтримували російських військових, виправдовуючи агресію та допомагаючи загарбникам розбудовувати окупаційні органи влади на окупованих українських територіях, а на решті території відмовлялись відспівувати українських воїнів, що загинули у цій війні. Частина проросійських політиків запідтримки РПЦ очікували загарбників, розглядаючи це як спосіб збереження і розширення впливу в Україні, називаючи війну на Донбасі «громадянською війною» та легітимізуючи дії Росії.

Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (№ 8371) набув чинності 23 вересня 2024 року і забороняє діяльність релігійних організацій, афілійованих із Російською православною церквою. УПЦ МП, яка оголосила про незалежність від Москви у 2022 році, продовжує отримувати критику за недостатньо чітку позицію щодо війни і зв'язки з РПЦ. Це не призвело до розриву церковно-канонічного зв'язку між Українською православною церквою та РПЦ. У 2024 році УПЦ залишається структурним підрозділом РПЦ з певними правами самостійності, але без автокефалії.

4. Україна та Росія: відносини у пострадянський період

Наслідки розпаду СРСР: боротьба за спадщину та визначення кордонів

Особливістю цього періоду було пострадянське минуле, яке забарвлене політичною незрілістю українського суспільства, адже до влади воно приводило переважно колишніх комуністів, які і не планували тікати «геть від Москви». Політична верхівка 90-х не завжди ухвалювала зовнішньополітичні управлінські рішення, важливі для національних державних інтересів.

Хоча була частина національно-демократичної еліти, яка розуміла, що будь-які підписані домовленості, починаючи з XVII ст., традиційно порушувались Росією. Офіційне визнання кордонів між колишніми радянськими республіками, а тепер новостворюваними державами влаштовувала більшість. Проте навіть

на тому етапі неспроможності припинити процес суверенізації, РФ вперто відмовлялася від делімітації та демаркації кордонів. Особливо це стосувалося України, оскільки розуміння того, що віками привласнювані історія, культура, природні багатства… можуть стати не їхніми, стало болючим ударом для російської свідомості. Вони хотіли вірити в те, як і колись, що українці і на далі залишатимуться етнографічною групою у складі російського народу.

Історичні обставини перебування УРСР у складі СРСР значною мірою мали б вплинули на формування двосторонніх українсько-російських відносин після проголошення незалежності України, які мали б визначатися міжнародним правом. Втім після відновлення державності України *24 серпня 1991 р.* і прийняття Верховною Радою Постанови про створення Міністерства оборони України було наказано військовим формуванням, що дислокувалися на території республіки і підпорядковувалися Верховній Раді України та уряду України, приступити до створення Збройних Сил України, Республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України. Через кілька днів, 28 серпня, до Києва прибув віцепрезидент РФ О. Руцькой на чолі офіційної делегації РРФСР, щоб змусити керівництво України відмовитися від щойно проголошеної незалежності, погрожуючи при цьому переглядом кордонів у разі відокремлення України від Росії. Стало зрозуміло, що Росія не планує відмовлятись від імперського минулого та України — колишньої колонії. Хоч демократичний світ намагався побачити в РФ — нову, нетоталітарну державу і всіляко сприяв її трансформації, та імперські настрої залишалися домінуючими.

На сторінках «Великої шахівниці» З. Бжезинський окремо зупиняється на геополітичній ролі України. Він зазначає, що для Росії втрата України стала найбільш болючим ударом: *«Поява незалежної держави не тільки змусила всіх росіян переосмислити характер їхньої власної політичної і етнічної належності, але й позначила велику геополітичну невдачу Російської держави. Навіть без Прибалтійських республік і Польщі Росія, зберігши контроль над Україною, могла б все ж таки спробувати не втратити місце лідера в рішучій, дієвій євразійській імперії».*

Загальнонаціональний референдум 1 грудня 1991 р. справив враження шоку для російського суспільства, адже протягом місяця після оголошення результатів референдуму російські ЗМІ практично не коментували те, що відбулося. Тому, що референдум в Україні, підтвердив *Акт проголошення незалежності України*, прийнятий

Верховною Радою 24 серпня 1991 року, а громадяни України висловились на підтримку незалежності України *90,32 %*.

Певне заспокоєння для травмованої російської свідомості відіграло створення СНД, який сприймався як перевтілення СРСР. У Біловезькій Пущі (Білорусь) у результатів переговорів В. Шушкевича, Б. Єльцина і Л. Кравчука — лідери трьох республік Радянського Союзу — Білорусі, Росії, України (без президента СРСР М. Горбачова) *8 грудня 1991 р.* підписали *Угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД).*

Україна стала однією з держав — засновниць Співдружності Незалежних Держав, однак не стала її членом, оскільки не підписала Рішення про прийняття Статуту СНД, уникаючи несамостійного псевдодержавного утворення білоруського зразка. *Алма-Атинська декларація «Про спільні заходи відносно ядерної зброї»* та *Угода щодо Стратегічних сил від 21 грудня 1991 р.* передбачали, що сторони визнають і шанують територіальну цілісність одна одної й непорушність існуючих кордонів.

Створення *21 грудня* у столиці Казахстану (Алма-Аті) *СНД* 11-ма державами (окрім Грузії, Естонії, Латвії, Литви), було нічим іншим, як прагненням РФ перетворити це на інструмент збереження свого впливу на пострадянському просторі.

ВПК та стратегічний потенціал України у 1990-х рр.

У цей період військові сили в Україні залишались на збереженні до особливого розпорядження, а також продовжували діяти оперативні та мобілізаційні плани. Адже ні Білорусь, ні РФ не розглядалися як потенційні агресори, і навіть події у країнах Балтії, Молдови та на Кавказі не лякали офіційну українську владу, яка на той час не готувала суспільство до захисту і війни. До того ж Кремль зберігав за собою контроль над стратегічною ядерною зброєю в Україні і командуванням військово-космічними військами.

Нехтуючи погрози з Москви, 23 грудня 1991 р. міністр оборони України К. Морозов підписав наказ (№ 4) «Про організацію безпосереднього управління військами, дислокованими на території України». У документі додавалося, що «приведення військ і сил флоту, що дислокуються на території України, окрім Стратегічних сил стримування, до бойової готовності здійснювати за рішенням Президента України через міністра оборони України».

Важливість військового потенціалу України для РФ полягала у багатьох аспектах. Однією з головних була наявність потужного ядерного потенціалу, який за масштабами поступався лише США

та Росії. Звісно, Україна мала в бойовому арсеналі 220 од. стратегічних носіїв, зокрема 176 міжконтинентальних балістичних ракет із 1240 боєголовками і 44 важкі бомбардувальники ТУ-95, оснащені більш ніж тисячею ядерних крилатих ракет великої дієльності. Крім того, Україна мала кілька сотень одиниць тактичної ядерної зброї та 46 твердопаливних міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 («Сатана») по десять боєголовок з дальністю ураження цілей понад 10 тис. км кожна.

На 1991 рік Україна володіла 15 % світового ядерного потенціалу. На період до повного знищення ядерна зброя, розміщена на території України, перебувала під контролем об'єднаного командування Стратегічних сил (у Москві) з метою її невикористання і розукомплектування до кінця 1994 р., у тому числі тактичної ядерної зброї — до 1 липня 1992 р.

Наявність військового комплексу підприємств Південмашу в м. Дніпрі, де виготовлялась космічно-ракетна продукція для всього Радянського Союзу, а також підприємства «Артем», «Арсенал» і «Антонов» в Києві та чимало інших надпотужних промислових об'єктів становили серйозну потугу. Крім того, через Україну проходили міжнародні транспортно-енергетичні магістралі газопроводів «Прогрес», «Уренгой-Помари-Ужгород», нафтопроводи «Дружба», «Мир» — об'єктів, які відігравали стратегічну роль у забезпеченні енергоносіями з Росії найкоротшим шляхом до Центральної та Західної Європи.

На частку України припадали 40 % європейських чорноземів, чимало запасів вугілля, залізної, марганцевої та уранової руд, а також інших цінних металів на сотні років. Україна 1991 року — перша в Європі за територією (603,7 км²) і п'ята за кількістю населення (52 млн).

Дипломатичні зусилля та невирішені міждержавні питання

Україна, як суверенна держава, вирішувала внутрішні проблеми в межах своєї території на основі законодавства та вироблених світовим співтовариством стандартів дотримання прав людини. Тому відносини з Росією повинні були базуватися на принципах, закріплених в основних державотворчих документах України: *Декларації про державний суверенітет України*, *Акті проголошення незалежності України*, *Конституції України*, а також «*Основних напрямах зовнішньої політики України*», оскільки стабільність українсько-російських відносин впливала як на безпеку в регіоні, так і на загальнополітичний клімат у Європі.

Відповідно до *Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь* (від 31 липня 1991 р.), *Лісабонського протоколу* (від 23 травня 1992 р.) і раніше укладених угод про стратегічні ядерні сили Київ і Москва домовилися й про створення переговорного механізму на базі державних делегацій для розробки повномасштабного політичного договору. Його метою був розвиток українсько-російських відносин у руслі дружби, співробітництва і партнерства. З цього приводу було підписано низку міждержавних угод у галузі міжнаціональних відносин в Україні та Росії, які захищали інтереси осіб українського походження на території Росії та російського походження на території України.

Установлення дипломатичних відносин між двома державами відбулося 14 лютого 1992 р. Водночас існування низки проблемних питань у двосторонніх відносинах впливало на їхню певну конфронтаційність, пов'язану з необхідністю вирішення питань розподілу активів і пасивів колишнього СРСР, його військового потенціалу, закордонного майна, нерухомості тощо. Та якщо процес набуття Україною без'ядерного статусу та підписання Будапештського меморандуму (1994) відбувався у контексті багатосторонньої колективної дипломатії, то двосторонні відносини були переобтяжені певними суперечностями. Україна, успадкувавши від СРСР значний військовий потенціал, не мала наміру використовувати його для досягнення зовнішньополітичних цілей. Це чітко засвідчували *Декларація про державний суверенітет* (1990), *Основи зовнішньої політики* (1993) і *Воєнна доктрина* (1993). Цю позицію поділяли всі політичні сили, представлені в парламенті. Проте відмова від стратегічної ядерної зброї пов'язувалася українським керівництвом (президентами Кравчуком і Кучмою) з отриманням додаткових гарантій безпеки.

Це положення було закріплено у Воєнній доктрині, де підкреслювалось, що «Україна пов'язує скорочення і знищення ядерної зброї, яка розташована на її території, з адекватними діями інших ядерних держав і наданням ними та міжнародним співтовариством надійних гарантій її безпеки».

Під «іншими ядерними державами» малася на увазі насамперед Росія. У 1992 році в Молдові та Грузії спалахнули збройні конфлікти, які за активного втручання російських збройних сил призвели до відокремлення Придністров'я та Абхазії. Згодом російська дипломатія доклала всіх зусиль, щоб закріпити свою військову присутність у сепаратистських регіонах на тривалий час під виглядом «миротворчої». Таку долю, на перспективу, планували в Москві і для Криму.

Кримське питання: суперечності та угоди

Із розпадом СРСР виникла *проблема статусу Криму*. Після проголошення незалежності України майже увесь флот із його тактичною ядерною зброєю опинився на території України. Проте керівництво Росії майже відразу заперечило право України на Чорноморський флот. Росія заперечувала законність передачі півострова Україні у 1954 році, і ці суперечки загострилися під час розподілу Чорноморського флоту. Міністерство закордонних справ України звернулося до Ради Безпеки ООН з вимогою провести позачергове засідання для розгляду територіальних претензій РФ щодо України. Рішенням Ради Безпеки ООН стало визнання нелегітимності та недопустимості заяв ВР РФ щодо територіальних домагань стосовно іншої держави.

9 липня 1993 р. ВР РФ приймає постанову «*Про статус міста Севастополя*», оголосивши федеральний статус міста. Це стало фактично першою гучною перемогою української дипломатії на міжнародній арені, що продемонструвало не лише прагнення українців до розбудови незалежності, а й сприйняття української державності міжнародним співтовариством. Наприкінці серпня 1993 р., напередодні чергової українсько-російської зустрічі, Росія посилила тиск на Україну погрозою припинення постачання енергоносіїв, а також скорочення газопостачання до України на 24 %. Росія вимагала негайного погашення боргів українською стороною, водночас пропонуючи списати їх як компенсацію за українську частину Чорноморського флоту. Врешті *3 вересня 1993 р. Президентами України та Росії було врегульовано проблеми ЧФ підписанням Масандрівських угод*, де зазначалося, що ЧФ з усією його інфраструктурою буде використовуватися Росією, як прямою спадкоємицею СРСР. Отже, Україна фактично дала згоду на розгортання російського ЧФ на своїй суверенній території. Зрозуміло, що це створювало потенційну загрозу територіальній цілісності України.

У 1993 році падіння рівня економіки в Україні сприяло загостренню антиукраїнських настроїв у Криму, що підтримувались російськими військовими та їх родинами. Це стало передумовою для обрання у 1994 році «президентом» Республіки Крим Ю. Мєшкова та перемоги на виборах до Верховної Ради Криму виборчого блоку «Росія». Ці події сприяли інтегрувати Крим у російський політичний, економічний та військовий простір.

Однак сепаратистські рухи в самій Росії, що вилилися в чеченську війну, та економічна криза в РФ сприяли згасанню інтересу Кремля до кримських питань. До того ж українським спецслужбам

вдалося використати суперечності між депутатами кримського парламенту та Ю. Мєшковим, що дозволило відірвати Крим від Росії.

У 1995 році, під час розподілу ЧФ, лідери України та Росії підписали угоду в Сочі, яка визначила долю флоту, а саме такий його розподіл: Росії — 81,7 % човнів, тоді як Україні — лише 18,3 %. Угода також підтвердила окреме базування ЧФ Росії та ВМС України. Таке відсоткове зменшення у перерозподілі ЧФ не на користь України було зумовлене тим, що Україна передавала Росії 117 кораблів і суден у рахунок погашення боргу за кредитами на енергоносії у розмірі 526,509 млн дол. Орендна плата за користування інфраструктурою, що використовувалася ЧФ РФ, здійснювалася за рахунок зменшення держборгу України по російських кредитах щорічно у розмірі 97,75 млн дол.

З підписанням пакета двосторонніх угод у 1997 р. і *договору* «*Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України*», російський ЧФ дістав право перебувати у Криму *на правах оренди військової бази до травня 2017 р*. Севастополь і частина Криму залишалися підконтрольною зоною Росії. Хоч Україну не влаштовувало те, що РФ контролювала військову інфраструктуру значної частини Криму і була цілком незалежною в питаннях застосування флоту з української території, але це врешті сприяло підписанню *Договору між Україною і РФ про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 р.*, що став юридичним підтвердженням визнання Росією України як незалежної держави в її пострадянських кордонах.

Цей так званий Великий договір знаменував правовий фундамент двосторонніх відносин між двома сусідніми державами як рівноправними. Було також визначено домовленості між Україною та РФ про розподіл активів і пасивів СРСР, згідно з якими частка України в закордонній власності була визначена на рівні 16,37 %. Проте серйозною проблемою двосторонніх відносин було те, що питання делімітації та демаркації кордонів у Договорі 1997 р. було відсутнє. Остаточно це питання було вирішено лише у рамках візиту В. Путіна (2003) на відкриття року Росії в Україні, підписанням *Договору між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон*.

Російські гібридні операції

Призначення В. Путіна виконувачем обов'язків прем'єр-міністра у серпні 1999 року президентом РФ Б. Єльциним (хоча фактично це було рішення його родини, оскільки він вже мало що вирі-

шував), мало значний вплив на українсько-російські взаємини. Путін, колишній керівник внутрішньої розвідки, маловідомий прем'єр-міністр, за півроку збільшив рейтинг з 31 до 84 %, а в січні 2000 р. став президентом.

Чим пояснюється зростання популярності Путіна? Росія кінця 90-х усе ще переживала травму розпаду СРСР та переходу до ринкової економіки. Слабкість влади Єльцина викликала незадоволення оточення, і цим скористалася потужна структура ФСБ / КДБ, яка вчинила серію терактів на території РФ, що паралізували країну страхом. Зокрема, вибухи житлових будинків у Москві з 4 до 16 вересня 1999 року забрали життя 307 осіб і поранили понад 1700. Російське суспільство, традиційно не орієнтуючись на правову державу, а шукаючи «сильну руку», звернулося до Путіна, який пообіцяв «переслідувати терористів скрізь». Однак саме під його керівництвом ФСБ і здійснювала терор, подаючи теракти як дії чеченсько-ісламських екстремістів. Ті, хто міг би розкрити правду або завадити Путіну, як олігарх Б. Березовський і колишній російський шпигун О. Литвиненко, незабаром були знайдені мертвими у Великій Британії.

Роль ФСБ у дестабілізації ситуації в Росії та інших країнах пострадянського простору була ключовою для відновлення впливу СРСР через нового очільника Кремля. Рішучість Путіна стала контрастом до «помилок» правління Єльцина, що дозволило йому сформувати образ могутнього лідера. У період правління Путіна відносини Росії з Україною та іншими колишніми радянськими республіками часто визначалися через спецоперації та вербування агентів за кордоном. Російські спецслужби активно діяли через культурні центри, посольства, релігійні організації та навіть спорт, щоб поширювати вплив.

В Україні на той час значна частина парламенту була представлена проросійськими партіями та російською агентурою, які лобіювали інтереси Кремля. Російський вплив також простежувався в банківському секторі та промисловості, де росіяни прямо або опосередковано контролювали значну частину активів. Така ситуація була частиною підготовчого процесу ФСБ і ГУР Генштабу РФ до повзучого захоплення України. Для цього було проведено кілька спецоперацій проти української влади, зокрема, «плівки Мельниченка» наприкінці 2000 року та «кольчужний скандал» 2002 року, що завдали серйозного удару міжнародному іміджу України та президенту Л. Кучмі (підтвердження продажів комплексів в Ірак так і не знайшлось).

Попри ці спроби Кучма не поспішав слідувати російській традиції призначати наступника, як це зробив Єльцин із Путіним. Однак підписання угоди в Ялті 2003 року про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП) з Білоруссю, Казахстаном і Росією, що набрала чинності в 2004 році, все ж наближало Україну до російського геополітичного середовища.

Втручання Росії у виборчий процес в Україні. Помаранчева революція

В. Янукович мав стати остаточним інструментом повернення України значно раніше, ще у 2004 році. Це суттєво ускладнило українсько-російський діалог, зокрема під час президентських виборів в Україні (жовтень — листопад 2004 року). Представники російських владних структур відкрито підтримували кандидатуру Віктора Януковича на пост президента України. Саме тоді голова Адміністрації президента України Л. Кучми Віктор Медведчук разом із Януковичем відвідали Москву для обговорення майбутнього України. Водночас прем'єр-міністр РФ Дмитро Медведєв очолив московський штаб Януковича, а вулиці Москви були обклеєні плакатами із закликами «Українці, що живуть у Росії, голосують за Януковича».

Президент Путін приїхав до Києва на підтримку кандидата Януковича та оголосив «подарунок» для українців: 90 днів проживання на території Росії без реєстрації (навіть росіяни у себе не мали такого права). Втім це не подіяло на політичний вибір українців.

Під час передвиборчих перегонів Віктор Ющенко був отруєний діоксином (доведено, що російський слід), і лише вчасне втручання німецьких лікарів врятувало кандидата в президенти. Водночас у виборчій кампанії Януковича активну участь брав російський політтехнолог Гліб Павловський, відомий як головний ідеолог Путіна того часу. Кампанія супроводжувалася масштабним фальшуванням результатів голосування, зокрема із втручанням в електронну систему підрахунку голосів Центральної виборчої комісії під керівництвом Сергія Ківалова, внаслідок чого Янукович переміг. Президент РФ Володимир Путін двічі привітав його з перемогою ще до офіційного оголошення результатів Центральною виборчою комісією України. Та прихильники Віктора Ющенка, не погоджуючись з оголошеними результатами виборів, вийшли на масові протести, які увійшли в історію як *Помаранчева революція*. У відповідь російські політики відкрито

підтримували дії проросійських чиновників в Україні, спрямовані на дестабілізацію та розчленування Української держави.

Представники адміністрації російського президента, російські політики, проросійські депутати, голови держадміністрацій Донецька, Луганська, Харкова, Одеси взяли участь у неконституційному з'їзді в Сєвєродонецьку (листопад 2004 року). Там було проголошено утворення незалежної республіки у складі держави з подальшим її приєднанням до Росії. Це був своєрідний державний переворот, ініційований з Кремля. Мер Москви Ю. Лужков, депутати російського парламенту (В. Затулін та ін.) в Сєвєродонецьку вітали проголошення «Південно-східної української незалежної республіки». Криза досягла апогею, однак рішення Верховного Суду України про проведення повторного другого туру виборів, де переміг Віктор Ющенко, розв'язало політичну напруженість компромісом для політичних еліт, перетворенням президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську. У той же час парламентська більшість не була лояльною до новообраного проукраїнського президента і змогла призначити Януковича на посаду прем'єр-міністра, що стане ключовим чинником, який призведе до розпаду демократичної помаранчевої команди.

Спроби дестабілізувати ситуацію в Україні

В. Ющенко розумів важливість партнерства з Росією з огляду на економічні та стратегічні фактори, тому після церемонії інавгурації здійснив робочий візит до Росії, а згодом і Володимир Путін — поїздку до Києва. Український президент запропонував диктатору переглянути російсько-українські стосунки, проте очільник Кремля навідріз відмовився.

Внутрішня політика В. Ющенка з відновлення історичної пам'яті українців та визнання геноцидом українського народу Голодомор 1932—1933 рр., присвоєння (посмертно) провіднику ОУН Степану Бандері звання Героя України — дуже не подобалась російському керівництву (формально президентом РФ був Д. Медвєдєв). З часом Путін заявлятиме, що обрання Ющенка президентом було «державним переворотом».

У 2005 році Україна у *Воєнній доктрині* закріпила курс на вступ до НАТО як стратегічну мету реформування оборонної сфери. У 2006 році Україна розпочала інтенсифікований діалог із НАТО з питань військової реформи, маючи сподівання на отримання *Плану дій щодо членства в НАТО* (ПДЧ).

Альянс надав для ПДЧ вимоги до України: здійснити рішучі реформи системи державного управління та правосуддя, досягти економічного зростання шляхом дерегулювання та залучення інвестицій, підвищити рівень життя громадян та зміцнити військову організацію держави.

З цього часу Росія почала активно використовувати різноманітні політичні інструменти для послаблення євроатлантичної спрямованості України. Незважаючи на те, що існував «Основоположний Акт Росія-НАТО» та діяла широка програма співпраці.

Розширення НАТО на схід розцінювалося російським політичним істеблішментом як серйозна загроза національним інтересам Росії та її впливу на пострадянському просторі. Москва наполегливо доводила цю свою позицію до відома українського керівництва. В цей час НАТО інтенсифікувало відносини з Україною, запустивши Річну національну програму з підготовки до членства. Паралельно з цим зближенням зростало відчуження у відносинах із Росією. У грудні 2007 року Росія призупинила участь у Договорі про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ). З свого боку президент Віктор Ющенко заявляв про необхідність виведення Чорноморського флоту РФ з Севастополя після 2017 року (спливав термін дії договору), оскільки Конституція України не передбачала перебування іноземних баз на своїй території.

Росія реагувала численними спробами перешкодити процесу зближення України з НАТО. У 2006 році за активної участі російських спецслужб, які сприяли організації антинатівських демонстрацій у Криму, було зірвано українсько-американські військові навчання «Сі Бриз-2006». Росія різними методами впливала на лідерів європейських країн, щоб залучитись їх підтримкою і не дати перспективи вступу України до альянсу. Тому Німеччина (її підтримала Франція) заблокувала американську ініціативу 2008 р. (саміт у Бухаресті), вважаючи, що це може роздратувати Росію (яка була монополістом на європейському ринку газу). Таку позицію перш за все зайняла канцлер Німеччини Анґела Меркель, будучи тісно пов'язаною з РФ і особисто з Путіним. До того ж деякі високопосадовці Німеччини входили до наглядових рад російських газових компаній, що впливало на формування політики Берліна.

Напруга й нервовість Кремля яскраво були змальовані висловом В. Путіна, котрий у квітні 2008 р. під час Бухарестського саміту НАТО заявив президентові США Дж. Бушу: «Україна це взагалі не держава. Частина її територій — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами… якщо Україна піде в НАТО,

то піде без Криму і сходу — вона просто розпадеться». Як наслідок, питання про надання Україні ПДЧ зникло з порядку денного. Замість цього саміт ухвалив досить незвичне формулювання в заключному комюніке про те, що НАТО вітає євроатлантичні бажання України та Грузії щодо членства в НАТО і що на перспективу ці країни стануть членами НАТО. Європейські лідери вже тоді мали б зрозуміти неоімперські плани Москви.

Нового загострення українсько-російські взаємини набули в результаті введення російських окупаційних військ (під личиною «миротворців») до Абхазії, що була відтята за їхньої допомоги у Грузії ще у 1992—1993 рр., і блокади грузинського узбережжя кораблями Чорноморського флоту РФ. Росіяни окупували Абхазію і Південну Осетію, де створили однойменні самопроголошені «республіки».

Українська влада в особі президента України В. Ющенко підтримала незалежність Грузії. У заяві МЗС України висловило занепокоєння ескалацією конфлікту у Грузії та закликала Росію вивести війська з її територій. Верховна Рада України не змогла набрати достатню кількість голосів, щоб засудити воєнну агресію Кремля.

Неоднозначною була роль уряду Ю. Тимошенко та її фракції, що не проголосувала і не засудила Росію за агресію, яка всупереч зобов'язанням використала під час воєнних дій Чорноморський флот, базований у Криму, а лідер проросійської опозиції В. Янукович взагалі підтримав агресію.

Грузія була репетицією для Росії. Згодом, у 2014 році, той же Чорноморський флот РФ буде використаний для захоплення Криму, а з лютого 2022 року регулярно використовуватиметься під час повномасштабного російського вторгнення.

Активізувалася діяльність російських спецслужб у Криму та на півдні України після 2008 року. У зв'язку з цим у липні 2009 року Україна вислала двох російських дипломатів. Росія офіційно закріпила за собою право застосування збройних сил за межами країни. Північний сусід, як і раніше, залишався головним агентом впливу на політичне та економічне життя України, найбільш діючи на такі сфери діяльності, як співробітництво в галузі енергетичної безпеки, перебування на території України Чорноморського флоту, статус російської мови в Україні, інтерпретація спірних питань історичного минулого тощо.

Зміна військово-політичних пріоритетів України після 2005 року на користь євроатлантичної інтеграції збіглася з консолідацією авторитаризму в Росії. Неспроможність української влади подолати

внутрішню нестабільність стала для Росії можливістю посилити тиск, щоб змусити Київ відмовитися від вступу до НАТО.

Через прийняту за попередніх президентів персоналізацію двосторонніх взаємовідносин слід було побоюватися, що реакцією Москви на неприйнятний для неї результат виборів стане відповіддю різке погіршення міждержавних стосунків. В розпорядженні РФ був цілий спектр можливостей: економічні санкції, підвищення і запровадження мита на українську продукцію, зниження імпортних квот або заборона українського імпорту через «недотримання стандартів» тощо. Проте у 2006—2008 рр. цього не відбулося.

Конституційна реформа призвела до виникнення у 2006 р. нового центру влади, який отримав також повноваження для формування зовнішньополітичних рішень. Ним став Кабінет міністрів, який спочатку очолював Віктор Янукович, а з грудня 2007 р. — Юлія Тимошенко. Обидва використовували своє становище для того, щоб відмежуватися від односторонньої антиросійської політики президента Віктора Ющенка і показати себе більш вигідними партнерами для РФ. У колах української влади загострився конфлікт за право визначати політику щодо Росії. Розділена українська влада виявилася нездатною сформувати єдину позицію. Це ускладнювало діалог. Фактично перелік питань звузився до врегулювання суперечностей навколо постачання і транзиту газу, умов перебування Чорноморського флоту в Україні та інерційного продовження окремих проєктів з часів Кучми.

Внутрішньополітична нестабільність в Україні, спричинена перманентними політичними кризами, падіння рейтингів В. Ющенка і розкол у правлячій коаліції дали змогу опозиційним партіям (КПУ і Партії регіонів) маніпулювати суспільством. Президент не мав впливу на парламент, що приймав рішення (парламентсько-президентська республіка, згідно з рішення Конституційного Суду від 4 грудня), звела нанівець сподівання. Ці процеси, на тлі економічної кризи 2008—2009 рр., спричинили підвищення довіри українського суспільства до популізму олігархів, що привело до влади проросійські сили. І в результаті відбувся реванш В. Януковича, який на початку 2010 р. виграв президентські вибори. Знову першим Януковича з перемогою привітав Кремль. І новий президент відразу ж своїм російським друзям віддячив рішенням про ЧФ РФ, яким відкрито зрадив Україну: продовжив перебування російського флоту в Криму ще на 25 років, підписавши 21 квітня 2010 року Харківські угоди. За це Україна отримала тимчасову і незначну знижку на газ.

Не забарились і наступні зради, що послабили обороноздатність країни: зменшення кількості ЗСУ, розформування військових комісаріатів, розукомплектування частин, зміна проукраїнських офіцерів на проросійських.

Кримська земля віддавалась під будівництво будинків російським офіцерам, у яких зарплата була в кілька разів вищою від українських службовців в Криму. Громадяни РФ очолювали Міністерство оборони та Службу безпеки. Представники Росії перебували і в Генеральному штабі ЗСУ, і в державних компаніях, наприклад, Укроборонпром. Парламент теж був наполовину представлений проросійськими партіями та російською агентурою.

Ця багаторівнева інтеграція Росії в українські структури влади і безпеки створила сприятливі умови для подальшого тиску на українське суспільство. Через активне просування проросійської ідеології та інформаційного впливу Москва поступово формувала вигідний собі суспільний наратив. Важливим інструментом цієї стратегії стало придушення національної ідентичності українців.

Російська Федерація, за словами історикині Єви Томпсон, систематично та свідомо придушувала розвиток культур інших народів, зокрема українського, щоб зберегти власний вплив. Російська культура нав'язувалася нам як єдина правильна і цінна. Російські телешоу, книги та фільми, які часто зображували українців у негативному світлі, домінували в українському інформаційному просторі як пропаганда, що формувала викривлене уявлення про нашу державу. Таку політику активно підтримували представники російської п'ятої колони. Проросійська політика активно впроваджувалася в освітній сфері. У 2010 році тодішній міністр освіти та науки України Дмитро Табачник (з 2023 в окупаційному уряді на тимчасово окупованій частині Запорізької області у гауляйтера Балицького «совєтнік», позбавлений українського громадянства з 2024 року) виступав за впровадження в середніх школах російської мови викладання і відновлення уроків російської мови та літератури. Станом на 2013 рік російська культура поширювалася не лише у шкільних підручниках, а й на радіостанціях. Частка пісень українською мовою на радіо становила 5 %; понад 40 % займала російська пісня, решту — пісні англійською та іншими мовами. Лише у 2016 році в Україні було прийнято Закон, який зобов'язав радіостанції приділяти більше уваги українській музиці та мові. Цей крок став важливим для відродження української культури та зміцнення національної ідентичності.

У Кремлі усвідомлювали, що історичне «вікно можливостей» щодо України для Москви доволі коротке і може зачинитися після

становлення нового покоління українських еліт. Отож надто важливим для формування нового проукраїнського покоління була освіта та процеси, що сприяли практиці декомунізації, сформовані Українським інститутом національної пам'яті (заснований з 2006 року).

21 травня 2015 р. набули чинності розроблені та ухвалені закони і почалося очищення публічного простору від тоталітарної радянської символіки. Отже, відмова від концепції «Великої Вітчизняної війни», остаточна заборона Комуністичної партії України (2015 рік, що була в авангарді проросійських сил, які прагнули реваншу за Революцію Гідності, підтримували протизаконні загарбницькі дії РФ у АРК і на Донбасі навесні 2014 р.) сприяло тому, чого дуже боялась імперія: розбудови нової держави і зміни цінностей.

Саме проросійські сили боролись з топонімічним перейменуванням вулиць, скверів, знесення пам'ятників комуністичним диктаторам. Для прикладу, у Харкові, не без втручання міського голови Г. Кернеса і проросійського «Опозиційного блоку», депутати Харківської міської ради кілька разів змінювали назву проспекту Петра Григоренка (генерал, дисидент, член — засновник УГП) на маршала Георгія Жукова (ідол тоталітарної військової машини, культ якого продовжує створювати Путін) і лише 2022 рік дав зрозуміти, які цінності важливіші. Така ж історія про кількаразове перейменування (за рішенням суду) у Києві проспекту Степана Бандери на Московський. Проти рішення виступили проросійські сили на чолі з Євгеном Мураєвим (ексдепутат забороненої проросійської партії «Наші» у 2022 році).

Сприяння українській мові як державній стало важливим чинником декомунізації, дерусифікації, зміни акцентів культурної політики, базових державницьких цінностей і переваги національного над пострадянським (русофільським).

Дуже важливою подією було ухвалення Верховною Радою України 25 квітня 2019 р. Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що набув чинності 16 липня 2019 р. Це сприяло переоцінці статусу України — від держави — сателіта Російської Федерації до самостійної суверенної держави з власною геополітичною суб'єктністю.

Спроби реанімувати «русскій мір» на українській землі наштовхнулась на опір суспільства, що змінювало свідомість і відмовлялось від тоталітарних практик, хоча процес очищення від тягаря радянського тоталітарного минулого в Україні ще зарано оголошувати завершеним навіть після 2022 року.

5. У БОРОТЬБІ ЗА ЕКОНОМІЧНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: ВІД ГАЗОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ДО ЕНЕРГЕТИЧНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Економічний тиск та політичні маніпуляції

Після розпаду СРСР Росія прагнула міжнародного визнання своїх особливих інтересів на пострадянському просторі. У 1993 році президент Єльцин звернувся до західних урядів із вимогою визнати за Росією особливу роль «гаранта безпеки та стабільності» на території колишнього Радянського Союзу. У 1995 році Єльцин змінив «стратегічний курс РФ з державами СНД», згідно з яким вони не мали приєднуватися до союзів і блоків, спрямованих «проти однієї з цих держав». Ця позиція була закріплена та розвинена в Концепції зовнішньої політики РФ від 2000 та 2008 років.

Для протидії тиску з боку Росії українське керівництво з 1995 року розвивало відносини з ЄС і НАТО, намагаючись уникнути загострення двосторонніх відносин із Москвою. Ключове значення мали переговори між керівництвом двох держав, зокрема, зустрічі президентів на самітах СНД, ЄврАзЕС та переговорах про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП).

У перші роки відновлення державності Україна стикнулася з гострою соціально-економічною кризою. Відсутність золотовалютних резервів, надмірна емісія, інфляція, процес приватизації державного майна лише загострювали ситуацію. Додатковим викликом стали проблеми постачання енергоносіїв із Російської Федерації. Бартерні розрахунки та квотний принцип у торгівлі унеможливлювали формування ринкових відносин, особливо в енергетичному секторі, що регулярно провокувало конфлікти між обома державами.

Росія намагалася зберегти енергетичну монополію в Україні, щоб утримати сферу впливу недоторканною. Для цього використовувалися різноманітні інструменти — підтримка проросійських політиків в Україні, які сприяли активному використанню російських природних ресурсів, зокрема природного газу, щоб залучити ключових гравців і зафіксувати залежність української економіки від російського газу. Крім того, Росія неодноразово намагалась заманити Україну в міжнародні організації під своїм головуванням: спочатку — у Співдружність Незалежних Держав (СНД), потім — у Єдиний економічний простір (ЄЕП), а згодом — у Митний союз.

Змішана українсько-російська міжурядова комісія, створена після укладення у 1997 році Договору про дружбу і співробітництво,

стала робочим органом, який готував проєкти рішень для затвердження на президентському рівні. Протягом 1996—2004 рр. відбулося 11 засідань комісії, яка займалася Програмою економічного співробітництва між Україною та Росією на 1998—2007 рр. і вирішенням суперечок між країнами.

З 2000 року президент Кучма (президентсько-парламентська республіка), формуючи лояльну парламентську більшість, нейтралізував потенційно сильні повноваження парламенту у сфері контролю над виконавчою гілкою влади. Велику вагу в такій системі ухвалення рішень мало неформальне оточення президента. До 2005 року політична опозиція не розглядалася російською владою як інструмент впливу та тиску на українську сторону.

Хоч тісні особисті контакти між президентами полегшували вирішення важливих питань. Президенти врегульовували питання державного кордону, енергетичних відносин та усували обмеження в торгівлі. Починаючи з 2002 року формування політики стосовно Російської Федерації монополізували президент і його адміністрація. До 2004 р. Кучма 26 разів зустрівся з В. Путіним; до цього слід додати постійні зустрічі голів президентських адміністрацій. Решта державних інституцій, як-от уряд чи парламент, часто поставали перед фактом вже досягнутих домовленостей і укладених договорів.

Щоправда, був також інший бік такої інтенсивної співпраці. Наприкінці 2000 р. український президент потрапив у міжнародну ізоляцію внаслідок «касетного скандалу». Хоч існує чимало доказів, що так звані плівки Мельниченка (компромат на українського президента) були спецопераційою Кремля для того, щоб Кучма був більш поступливим. Опозиція використала зростаючі протестні настрої в суспільстві, вийшовши на акції «Україна без Кучми» (2000—2001 рр.) і на політичній арені з'явилися альтернативні лідери. Тоді президент знайшов політичний ресурс для втримання влади у зближенні з Росією.

Заради російської підтримки Кучма зробив низку поступок, які згодом могли поставити Україну в залежність від Росії. Деякі з них: у газові відносини між Україною та Росією включилася посередницька компанія РосУкрЕнерго, яку на 50 % контролював Газпром і якій Нафтогаз України поступався правом постачати туркменський газ до України; Азовське море визнавалося внутрішніми водами Росії та України; Керченська протока мала спільно експлуатуватися двома державами (Україна так і не отримала згоди Росії розділити Азовсько-Керченську акваторію по дну і по поверхні).

У цей час зростає вплив Росії на українську політику. Московський політичний істеблішмент бачив в опозиції силу, що в разі приходу до влади спробує ревізувати досягнення останніх років. Москва вважала, якщо переможе проросійський кандидат, тоді процес зближення продовжуватиметься. Якщо переможе прозахідний кандидат, то вся зовнішня політика переорієнтується на Захід. У цьому була причина підтримки Кремлем проросійських політичних сил і політиків. Саме в 2004 президент РФ стає кумом очільника Адміністрації президента України проросійського політика (згодом олігарха) Віктора Медведчука.

РФ здійснювала тиск на Україну за кількома напрямами, маскуючи його під заяви про повагу до українського суверенітету. Одним із ключових інструментів впливу стала економічна дестабілізація. Російська пропаганда активно поширювала наратив про економічну «неспроможність» України, висуваючи безпідставні звинувачення на кшталт «крадіжки російського газу». Ця маніпулятивна кампанія тривала більше ніж два десятиліття, аж до початку відкритої агресії у 2014 році.

Серйозним випробовуванням для України стала сфера соціального забезпечення, що виявилося у проблемі загальносоюзного Ощадного банку і Фонду державного страхування, основні грошові фонди котрих опинилися в Російській Федерації і стали недоступними для громадян України. Вирішення цього питання стало предметом двосторонніх відносин між Україною і РФ. Оскільки молода українська дипломатія була малодосвідченою у таких питання, то фактично програла Росії переговорний процес про повернення до України фондів союзного Ощадбанку і Держстраху.

Російський капітал використовував прогалини в управлінні країни, що ставала на шлях самостійного економічного розвитку, проводячи економічні війни, зокрема у сферах продовольства (сирні, молочні, шоколадні) та газові, що впливало як на міждержавні, так і на міжнародні відносини. Сир був використаний як інструмент економічного тиску у січні — червні 2012. Намагаючись викинути з російського ринку якісну молочну українську продукцію, що була досить популярною серед російських споживачів, була поширена інформація про її сумнівну якість. Хоч незалежна експертиза чотирьох дослідних лабораторій РФ та України не виявила рослинних олій у заборонених до експорту в Росію українських твердих сирах, орієнтовні втрати від невиконаного експорту склали близько 300 млн дол. Шоколад теж був використаний у торговельно-економічному протистоянні у серпні-грудні

2013, з забороною продажу у Росії популярної продукції української кондитерської компанії «Roshen».

Слід констатувати і те, що кожного разу паралельно з газовим диктатом і шантажем Кремль традиційно підіймав «пакетом» низку геополітичних і військово-політичних вимог. До них належали обмеження у співпраці з ЄС, недопущення здобуття ПДЧ щодо НАТО, преференції для власних товарів у торговельних зносинах, посилення проникнення власного квазідержавного капіталу до всіх сфер життєдіяльності України, «захист» російської мови та, звісно ж, зміцнення свого військового плацдарму на Кримському півострові й у м. Севастополь, а отже, й розширення та поглиблення присутності на українській території Чорноморського флоту РФ, контингент якого містив не лише кораблі, а й об'єкти та засоби ведення також і наземної, повітряної та протиповітряної війни.

Газові війни як інструмент політичного тиску

Відомо, що українська економіка пострадянського періоду була дуже енергозатратною, що зробило її вразливою до впливу Росії. Остання використовувала свої паливні та енергоносії як «козирну карту» для вирішення багатьох політичних та економічних питань. Росія використовувала газ як засіб тиску на Україну, що призвело до низки економічних конфліктів між компаніями НАК «Нафтогаз України» та російським «Газпромом» щодо умов постачання природного газу з Росії до України, а також його транзиту до європейських країн, що призвело до україно-російських газових війн.

Перша російська-українська газова війна відбулась у 1993 році, коли президент Леонід Кравчук під час зустрічі з російським президентом Борисом Єльциним у кримській Масандрі змушений був погодитися на обмін частини українських кораблів Чорноморського флоту на списання 800 млн дол. першого газового боргу перед Росією. А у 1994 році Київ і Москва підписали першу міжурядову газову угоду, що мала діяти до 2005 року, згідно з якою Україна сплачувала 50 дол. за 1 тис. кубометрів російського газу. У цей час компанія «Єдині енергетичні системи України» під керівництвом Юлії Тимошенко, створена за підтримки віцепрем'єра Павла Лазаренка, ставала найбільшим імпортером російського газу в Україні. Лазаренко, який мав бізнесові зв'язки з Тимошенко, намагався уникнути правосуддя за кордоном, а у США його засудили на десять років (2006—2016) за відмивання грошей. Згодом

несплачені компанією податки та бартерні схеми імпорту будуть покладені в основу звинувачень, висунутих проти Тимошенко у 2001 р.

Важелі впливу на українських олігархів

Жодна з демократичних країн світу не змогла повністю позбутися олігархічних елементів. Про це свідчить зв'язок між владою та великим капіталом, який спостерігається в будь-якій демократії. Олігархи впливають на ухвалення рішень державними органами через політичні партії та засоби масової інформації, прагнучи отримати ринкові переваги. Україна не стала винятком: в умовах політичної нестабільності, економічних труднощів та недостатнього правового захисту без олігархічного впливу розвиток або навіть збереження великих підприємств були б практично неможливими.

Кремль використовував різні важелі впливу на українських олігархів, зокрема через їхні медіа та політичні зв'язки для просування російських інтересів. Водночас проросійські олігархи часто вважали за краще мати зв'язки з Росією, ніж дотримуватися високих західних стандартів прозорості та верховенства права. Наприклад, компанія РосУкрЕнерго, яка пов'язана з українським олігархом Дмитром Фірташем, до 2009 року була посередником між українським державним газовим монополістом Нафтогазом і російським Газпромом, впливаючи на рішення Нафтогазу.

Російські компанії, що мали зв'язки з урядом Росії, активно просували інтереси своєї країни, намагаючись позбавити Україну ресурсів та впливаючи на українських політиків. Наприклад, Альфа-Банк, російська фінансова установа, розширив присутність в Україні через дочірню компанію «Альфа-банк Україна». Окрім банківського сектору російські приватні компанії також активно працювали у телекомунікаціях, зокрема через Київстар, і у промисловості, наприклад, раніше Миколаївський глиноземний завод належав компанії Олега Дерипаски.

Економічний шантаж на політичні події

У березні 2005 року російський «Газпром» оголосив, що з 2006 року Україна повинна буде сплачувати за газ за «європейською» ціною — близько 250 дол. за 1 тис. кубометрів. Це рішення суперечило раніше укладеним угодам, згідно з якими ціна на газ мала переглядатися щорічно. До цього моменту вартість російського газу для України становила 95 дол. за 1 тис. кубометрів. Таку

вартість офіційні особи пояснювали змішуванням російського газу, що коштував 230 дол., з туркменським, який коштував 44 дол. Звісно, цей економічний тиск Росії був пов'язаний з політичними подіями в Україні, зокрема з втручанням у виборчий процес і поразкою російських ставлеників внаслідок Помаранчевої революції. Ускладнення ситуації додала поява посередника — компанії РосУкрЕнерго, що брала участь у газових операціях і посилювала залежність України від Росії.

Відомо, що в період з 1992 по 2005 рр. ціна на паливо залишалася стабільною на рівні 50 за 1 тис. кубометрів. Однак починаючи з 2006 р. вартість газу для України почала стрімко зростати, досягнувши 179,5 за 1 тис. кубометрів у 2008 р.

Під час російсько-грузинської війни позиція України (підтримала Грузію) викликала різке невдоволення Росії. У відповідь «Газпром» поставив ультиматум: погашення боргу або припинення постачання газу, що спричинило значні перебої з енергопостачанням у Центральній та Східній Європі. З 1 січня 2009 року за домовленістю між В. Путіним і Ю. Тимошенко була встановлена нова ціна — 450 за 1 тис. кубометрів. Відтоді ціна пального почала визначатися за формулою, прив'язаною до світових цін на нафту, що виявилося фінансово невигідним для Києва. Підписання таких угод стало підставою для кримінального переслідування Юлії Тимошенко. У жовтні 2011 року Печерський суд Києва, звинувативши у зловживанні службовим становищем, засудив екс-прем'єрку до семи років ув'язнення, яке вона відбувала з 5 серпня 2011 по 22 лютого 2014 рр. Однак цей вирок також розцінюють і як політично вмотивований, оскільки Тимошенко була основним опонентом Віктора Януковича на президентських виборах 2010 р. Тоді Янукович здобув перемогу, отримавши 48,95 % голосів, у той час як Тимошенко підтримали 45,47 % виборців.

Харківські угоди та їх наслідки

У 2010 році, після приходу до влади проросійського президента України В. Януковича, були підписані Харківські угоди, які передбачали зниження ціни на газ на 30 % в обмін на продовження оренди бази Чорноморського флоту Росії в Севастополі на 25 років, до 2042 року. Попри домовленості російська сторона постійно вимагала від України сплати боргів за невідібрані обсяги газу за принципом «бери або плати» («take or pay»), закріпленого в контрактах 2009 року. Цей тиск зберігався майже до завершення президентства Януковича.

Під час Євромайдану, 17 грудня 2013 р., Газпром і Нафтогаз у присутності президентів В. Януковича та В. Путіна підписали доповнення до газових контрактів від 19 січня 2009 р. Згідно з цими змінами Росія зобов'язувалася постачати газ Києву за ціною 268,5 дол. за тис. куб. м., в той час як українська сторона зобов'язувалася збільшити обсяги закупівель, хоча в цьому не було реальної потреби. У 2013 р. імпорт газу з Росії становив 12,9 млрд кубометрів, або 92 % загального обсягу імпорту України. Після анексії Криму в 2014 р. Росія денонсувала Харківські угоди та скасувала знижку на газ.

У складних економічних умовах російської агресії 2014 р. Україна продовжувала здійснювати транзит російського газу через свою газотранспортну систему (ГТС) до ЄС, закуповувати ядерне паливо для власних атомних станцій і навіть, попри незаконні шляхи, продавати важливі комплектуючі для літако- та вертольотобудування, що не відбувалось без «темних схем» проросійських олігархів.

З 2015 р., за президентства Петра Порошенка, Україна почала процедуру зупинки імпорту російського газу, перейшовши на реверсні поставки з європейських країн. Остання закупівля російського газу відбулася наприкінці листопада 2015 року, коли Україна придбала 2 млрд кубометрів для своїх сховищ на зимовий період. Починаючи з 2016 року Україна повністю відмовилась від російського газу. Російська Федерація неодноразово намагалася перешкодити реверсним поставкам, зокрема обмежуючи постачання газу до Європи Газпромом після значного реверсу газу зі Словаччини в Україну (2014). Проте ці спроби виявилися безуспішними, а Газпром витратив на них понад 5 мільярдів доларів.

У 2017—2018 рр. Арбітражний суд Стокгольму ухвалив рішення на користь України у справах щодо газових контрактів. Не маючи можливості використовувати газ як інструмент тиску на Україну, Росія перейшла до плану «В», реалізуючи геополітичний проєкт «Північний потік-2» — газопроводу завдовжки понад 1200 км, що з'єднує Росію з Німеччиною через Балтійське море.

Метою цього проєкту було виключення України з транзиту блакитного палива до країн Центральної та Західної Європи, а також знищити незалежну газотранспортну систему України — ЕП, побудувавши за мільярди доларів нову систему, в рази меншу за потужностями, посиливши залежність всіх європейських споживачів від російського газу. Будівництво завершилося в 2021 р. як розширення «Північного потоку-1», що вже діяв з 2011. Однак, на відміну від попередника, не був запущений через повномасштабне

вторгнення РФ в Україну. Геополітичний тиск на Євросоюз, який підтримав Україну після російського вторгнення, підрив «Північного потоку-2» (дуже вірогідно за участю Росії) та перебої з постачанням російського газу багато в чому сприяли зростанню цін на пальне в Євросоюзі.

За останні два десятиліття Україна поступово позбувалась російської «газової голки», хоч і рівень власного видобутку газу особливо не збільшився (становить близько 20 млрд кубометрів на рік), але змогла суттєво знизити його споживання з 75 млрд (у 1990-х) до 28—29 млрд кубометрів (2019). У 2022 р. через повномасштабну війну споживання газу знизилося до 19,5 млрд кубометрів. Це пояснюється вимушеною масовою міграцією мільйонів українців за кордон, втратою промислових об'єктів і окупацією частини територій.

Обсяги транзиту російського газу через Україну за останні роки також зазнали значного скорочення: у 2023 р. становили лише 14,6 млрд кубометрів, або лише 8 % від пікових показників 2018—2019 рр. Більшість інших маршрутів постачання російського газу до Європи вже закриті. Зокрема, газопровід «Ямал — Європа» через Білорусь та «Nord Stream» були виведені з експлуатації, причому останній було підірвано на початку повномасштабного вторгнення Росії.

Україна довгий час заявляла про намір припинити транзит російського газу, але реальну можливість реалізувати це отримала лише після завершення 31 грудня 2024 року п'ятирічної угоди, укладеної в 2019 р. Зупинка транзиту вже спричинила напруженість у відносинах Києва з Угорщиною та Словаччиною, які найбільше залежали від постачання російського газу, а також з невизнаним Придністров'ям (квазідержава, що утворена в результаті гібридної війни Росії проти Молдови, перебуває під російським впливом з 1992 року).

Європейські країни готувались до цього від початку 2022 року. Завдяки добре розвинутій європейській газовій інфраструктурі вони змогли замінити російський газ, що постачався через Україну, на газ з німецьких та італійських газопроводів, а також з європейських газових сховищ. Це стало можливим завдяки гнучкій газовій інфраструктурі, здатній приймати газ неросійського походження.

Відмова України продовжувати газовий контракт з Росією фактично завершує епоху російської газової монополії в Європі. Україна закрила газовий вентиль, позбавивши Москву приблизно 5—7 млрд доларів доходів на рік, оскільки енергоносії є основним

джерелом фінансування війни. Натомість інші постачальники, такі як Норвегія, США та Катар, впевнено займають місце російського газу на європейському ринку. Європейські країни активно інвестують у термінали для прийому скрапленого природного газу і розвивають відновлювальну енергетику.

Впливи російської агресії на український бізнес

Після анексії Криму Росією та агресії в східних областях України, українські компанії припинили співпрацю з російськими партнерами. Україна, Європейський Союз та США запровадили санкції проти Росії, що помітно знизили економічні зв'язки. Крім того, підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. значно спростило українському бізнесу торгівлю з Європою, що дозволило диверсифікувати ринки збуту і зменшити обсяги торгівлі з Росією (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Транзит російського газу через територію України, млрд кубометрів

Загалом завдяки Угоді про асоціацію між Україною та ЄС і через війну Росії проти України чимало українських експортерів переорієнтувалися з ринків пострадянського простору на ринки Євросоюзу. Наприклад, за підсумками 2020 р., частка ЄС у загальному товарообігу України становила понад 40 %. Це стало важливим результатом порівняно з 2013 р., коли на ЄС припадало 26,5 %

від усього українського експорту товарів, а на Росію — 23,7 %. У 2020 році частка Росії в загальному обсязі експорту товарів з України знизилася до 5,5 %.

Країна-агресор поставила Україну в надзвичайно важку економічну ситуацію, захопивши її території та грабуючи її ресурси, вивозячи на свою територію. Досі триває вивезення мільйонів тонн вугілля з Донбасу.

До початку війни Україна видобувала близько 20 млн т вугілля в цьому регіоні, але з анексією Криму та окупацією частини Донбасу родовища антрацитового вугілля, необхідного для українських теплових електростанцій, опинилися під контролем ворога. Це призвело до дефіциту пального у 2014—2015 рр., яке використовувалося для генерації електроенергії на вітчизняних ТЕС і створило загрозу зупинки виробництв у регіонах, а також відсутності електроенергії, необхідної для забезпечення життєдіяльності населення.

В результаті Україна швидко перетворилася з нетто-експортера енергетичного вугілля на нетто-імпортера. У цих складних умовах війни влада була змушена прийняти дуже непопулярне, але вкрай необхідне рішення, затвердивши постанову № 289 «Про затвердження Порядку формування прогнозованої оптової ринкової ціни електричної енергії». Було впроваджено схему резервного постачання вугілля з Південно-Африканської Республіки через порти міста Роттердам у Нідерландах за принципом «Роттердам +» («Роттердам + доставка»).

Держава не мала можливості вплинути на ціну імпортованого вугілля, що призвело до нагальної потреби адаптувати ринок до нових умов. У результаті вартість електроенергії для населення зросла. Розробка порядку формування оптової ціни на електроенергію стала частиною міжнародних зобов'язань України перед Енергетичним Співтовариством та ЄС, де в спільних правилах внутрішнього ринку електроенергії передбачено зменшення державного регулювання цін на цьому ринку.

Водночас стало відомо, що незаконно видобуте вугілля з окупованих територій ОРДЛО транспортувалося через Росію та продавалося за завищеними цінами, нібито з Роттердаму, для українських підприємств. У результаті ці підприємства формували значно завищені тарифи для держави, а вигоду отримували лише структури, підконтрольні Р. Ахметову.

У демократичному суспільстві ця ситуація викликала широкий резонанс і в листопаді 2017 року Андрій Герус, представник ГО «Асоціація споживачів енергетики та комунальних послуг», ініціював судові позови з метою захисту інтересів споживачів у

державних органах. Завдяки широкому розголосу ця схема була скасована.

У вересні 2022 р. Спеціалізована антикорупційна прокуратура визнала незаконною і необґрунтованою постанову про закриття так званої справи Роттердам+. Це означало, що подальші рішення у цій справі прийматиме оновлений склад прокурорів відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу.

Водночас російська агресія і анексія українських територій, а також спроби підірвати єдність українського суспільства через інформаційні маніпуляції залишають країну в умовах постійного геополітичного тиску та економічної нестабільності, що має вплив на внутрішні політичні процеси (зокрема під час президентських виборів).

Тісні особисті зв'язки з російськими високопосадовцями та діяльність на користь Росії деяких громадян не були своєчасно засуджені, і ці особи фактично стали *п'ятою колоною*. Серед них були ті, хто раніше мав російське громадянство, такі як Вадим Новинський — власник «Смарт-Холдингу» та співвласник (25 %) «Метінвесту», спонсор УПЦ Московського патріархату, який склав депутатські повноваження у 2022 році та емігрував до Росії. Павло Фукс — підсанкційний російський та український олігарх, засновник девелоперської компанії Mos City Group, бізнесмен, який також емігрував до Росії.

У травні 2022 року Верховна Рада внесла зміни до українського законодавства щодо санкцій, що дозволило блокувати майно та активи російських громадян в Україні, якщо їхні дії становлять загрозу національній безпеці, суверенітету або територіальній цілісності України. Одним із перших випадків стала конфіскація 17 об'єктів нерухомості та часток в українських компаніях, які належали Володимиру Євтушенкову (в Росії він є бенефіціаром підприємств, які займаються виробництвом безпілотників), відомому як «король російської оборонки». Також активи Олега Дерипаски — російського олігарха, що підтримує Путіна, магната у сфері алюмінію, який володів численними бізнесами в Україні, зокрема одним із найбільших підприємств кольорової металургії в Європі — Миколаївським глиноземним заводом, а також компаніями в алюмінієвій галузі, кар'єрами та багатьма іншими активами. Додатково, на його рахунках у Держказначействі було виявлено 32 млн грн, які були конфісковані та передані у власність держави.

Андрій Деркач був частиною агентурної мережі ГРУ Росії, яку викрила Служба безпеки України. Серед інших, хто працював на Росію, були Тарас Козак, Ренат Кузьмін і Віктор Медведчук —

народні депутати від партії «*Опозиційна платформа — За життя*», які були позбавлені громадянства та звинувачені у державній зраді.

Як відомо, найбільший вплив мав Віктор Медведчук, український політик, що обіймав посаду голови Адміністрації президента Леоніда Кучми, був одним із лідерів проросійської партії, депутатом Верховної Ради кількох скликань, власником чисельних медіа і нерухомості в Криму. Він також мав особисті зв'язки з Путіним, який є хрещеним батьком його доньки. Хоча вплив груп російського капіталу почав зменшуватися з 2014 року, та бізнес Медведчука та його партнерів продовжував функціонувати і підтримувати проросійський вплив. У 2017 році Віктор Медведчук передав свій бізнес дружині Оксані Марченко, яка вже мала нафтовий бізнес у Росії. Він володів акціями телеканалів 1+1 та 2+2 разом з олігархом Ігорем Коломойським, а також контролював телеканали «NewsOne», «112 канал» та ZIK.

Лише у 2022 р. Медведчук потрапив до санкційного списку РНБО як особа, що прямо або опосередковано підтримала військову агресію Росії проти України. Медведчук, якого підозрювали у державній зраді, втік з-під домашнього арешту, але в результаті спецоперації СБУ був затриманий і згодом обміняний на 215 українських військовополонених. Після повернення до Москви «кум Путіна» активізував пропагандистську діяльність: регулярно дає інтерв'ю телеканалам RT, заснував новий «політичний рух» під назвою «Другая Україна» в Росії та намагається об'єднати проросійських українських політиків, які втекли як у 2014 році з Януковичем, так і у 2022 році.

У 2024 році суд задовольнив позов Міністерства юстиції щодо заборони восьми проросійських організацій, які координував Віктор Медведчук в Україні. За даними слідства, представники цих організацій планували державний переворот в Україні у лютому 2022 року. Тим часом чеська контррозвідка виявила в Празі у червні 2024 року проросійську мережу впливу та підкупу євродепутатів, за якою стояв Медведчук. Кремль вбачає у ньому потенційного гауляйтера України.

Російська присутність у сферах енергетичного розподілу, постачання ядерного палива та обслуговування атомних електростанцій

VS Energy є однією з найбільших приватних електроенергетичних компаній в Україні, яка раніше контролювала 9 з 24 українських обленерго. Хоча офіційно кінцевими бенефіціарами VS Energy

є громадяни Німеччини та Латвії, журналістські розслідування вказують на зв'язок компанії з російським бізнесменом Олександром Бабаковим, який підпадає під санкції ЄС та США. До 2019 року VS Energy, за повідомленнями, володіла 68,3 % акцій Одеського та 94 % Київського обленерго, але згодом продала їх компанії ДТЕК, що належить українському олігарху Рінату Ахметову.

Ще один російський підприємець Костянтин Григоришин, який також має українське громадянство, до 2022 року володів компанією «Енергетичний стандарт». За інформацією ЗМІ, ця компанія мала акції у Вінницькому, Полтавському, Чернігівському, Сумському обленерго та Луганському енергетичному об'єднанні. Аналітична система YouControl також відносить ці компанії до «групи Енергетичний стандарт». Однак, за даними офіційних реєстрів, кінцевими бенефіціарами деяких із цих компаній є структури, зареєстровані на Кіпрі. Віктор Медведчук також володів частками щонайменше трьох обленерго: Львівського, Прикарпатського та Запорізького. Отже, навіть станом на 2019 рік у 19 з 24 обленерго була принаймні якась частка, що належала російській компанії або особам, пов'язаним з Росією. У 2019 році ці компанії контролювали 75 % загальних активів обленерго, які генерували 75 % загального доходу в цій галузі.

До 2014 року Україна отримувала понад половину електроенергії з атомних електростанцій, які належать ДП «Енергоатом». Цей сектор мав залежність від Росії в трьох аспектах: постачання ядерного пального, управління відходами та постачання деяких комплектуючих. Три з чотирьох АЕС в Україні вивозили свої ядерні відходи до Росії. Лише Запорізька АЕС зберігала відходи в бетонних капсулах на території України. Для зменшення цієї залежності в серпні 2021 року Україна спільно з американською компанією Holtec International збудувала Центральне сховище відпрацьованого ядерного палива в зоні Чорнобиля.

За офіційною базою даних SMIDA, VS Energy володіла акціями у 4 з 24 українських обленерго. Відомо, що державний Укргазбанк погодився надати кредит у розмірі 910 млн грн ПАО «Прем'єр Палац», що входив до групи VS Energy, яка належить російським бізнесменам — колишньому віцеспікеру Держдуми РФ Олександру Бабакову, Євгену Гінеру та Михайлу Воєводіну. Ця група давно працювала в Україні, а в її власності перебувало чимало українських підприємств, серед яких завод «Дніпроспецсталь», Перший інвестиційний банк та близько 10 електророзподільчих компаній — обленерго.

Кредит в «Укргазбанку» був не єдиним надбанням VS Energy за останній час в Україні. Навесні 2017 року Антимонопольний

комітет України погодив придбання цією компанією контрольного пакета акцій ВАТ «Чернівціобленерго». На той момент VS Energy стала найбільшим енергетичним холдингом в Україні після ДТЕК Ріната Ахметова.

Через рік після початку повномасштабної агресії Росії в Україні Служба безпеки України заарештувала активи російських олігархів на загальну суму близько 5 млрд дол. Це стосується корпоративних прав та нерухомості десятків підприємств, кінцевими бенефіціарами яких є російські компанії, такі як «Роснефть», «Росатом», «Газпром», «Ростех», «РусАл», «Група ГМС», «Татнефть» та різні банки.

Ці дії є свідченням причетності російських олігархів і бізнесменів до фінансування збройної агресії Росії проти України. Це один із важливих кроків для подальшого розгляду їхніх дій у контексті воєнних злочинів Росії в Міжнародному кримінальному суді в Гаазі. У Мінюсті США (на лютий 2024 року) висунуто 70 кримінальних звинувачень проти фізичних осіб і 5 — проти юридичних осіб, у яких адміністрація США намагається конфіскувати активи приблизно на 700 млн дол. Це частина зусиль адміністрації США щодо посилення фінансового тиску на президента В. Путіна через його вторгнення в Україну та смерть в ув'язненні російського політика та активіста боротьби з корупцією Олексія Навального.

Синхронізація з ENTSO-E та диверсифікація постачань ядерного пального

Синхронізація з ENTSO-E та диверсифікація постачань ядерного пального в Україні стали важливими кроками у зменшенні залежності від Росії.

В Україні експлуатуються 15 ядерних реакторів, які були виготовлені в Росії та спроєктовані спеціально для пального російської державної компанії ТВЕЛ. Однак з 2014 р. Україна почала процес диверсифікації постачань ядерного пального, переходячи від пального ТВЕЛ до західного, яке постачається компанією Westinghouse.

Реформи в енергетичному секторі дозволили Україні стати менш залежною від РФ. На сьогодні західне паливо використовується в реакторах шести енергоблоків на двох атомних станціях. Станом на 2019 рік частки ТВЕЛ і Westinghouse були практично рівними. Наприкінці 2019 року компанія «Енергоатом» отримала пропозицію від Westinghouse щодо проведення попереднього техніко-економічного обґрунтування для виробництва паливних

збірок в Україні, що має на меті зменшити залежність від російської ядерної енергетики.

До лютого 2022 року Україна залежала від Росії у постачанні ядерного палива. Після повномасштабного вторгнення РФ Україна активізувала реалізацію планів щодо диверсифікації постачань. Росія втратила важелі впливу, адже українцям стало простіше перейти на паливо американських постачальників, хоча диверсифікація — це складний і тривалий технічний процес.

Атаки на енергетичну інфраструктуру

Триваюча російсько-українська війна поставила енергетичний сектор перед безпрецедентними викликами. Однак підтримка Енергетичного Співтовариства допомагає українцям відновлювати джерела енергії та підвищувати енергоефективність. Завдяки самовідданій праці українських енергетиків країна продовжує чинити опір, не дозволяючи ворогу занурити нас у пітьму. Російська Федерація постійно атакує об'єкти генерації та передачі електроенергії, під ударами опиняються українські теплоелектростанції та гідроелектростанції, обладнання яких зазнає значних пошкоджень.

Стратегічною метою України з 2002 р. було проведення синхронізації з енергетичною системою континентальної Європи (ENTSO-E), що прискорилась з 2017 р. і була запланована на 2023 р. Ще від початку російської воєнної агресії проти України взимку 2014 р. траплялись окремі удари по об'єктах критичної інфраструктури України в зонах бойових дій. У грудні 2015 і 2016 рр. російські кібератаки на українські енергетичні компанії спричинили відсутність електрики в кількох областях України протягом кількох годин.

Однак після повномасштабного вторгнення Росії в Україну проєкт синхронізації значно прискорився, що стало можливим завдяки проведеним дослідженням і успішній роботі української енергосистеми в ізольованому режимі з 24 лютого до 15 березня 2022 р.

Енергосистема України 16 березня 2022 р. була приєднана до мережі ENTSO-E разом з енергосистемою Молдови. Синхронізація української енергосистеми з європейською знизила вплив Росії на Центральну і Західну Європу в енергетичному секторі, а також підвищила рівень енергетичної безпеки у всьому регіоні. Україна планувала до березня 2024 року експортувати 13,39 ГВт-год електроенергії протягом доби, насамперед до п'яти європейських країн — Словаччини, Угорщини, Польщі, Румунії та Молдови.

Після нищівної поразки в боях за Київ і Харків Російська Федерація вдалася до відвертого тероризму: з 10 жовтня 2022 р. почала систематично завдавати масованих ракетних ударів по об'єктах критичної інфраструктури України. Внаслідок постійних атак з боку країни-агресора на енергетичні об'єкти споживачі залишалися без води, електрики та опалення. Лише завдяки самовідданій праці українських енергетиків і ремонтних бригад вдавалося відновлювати енергопостачання.

6 червня 2023 р. російська армія скоїла воєнний злочин та потенційний акт екоциду, підірвавши греблю Каховської ГЕС, що призвело до її знищення. У зоні катастрофи опинилося 16 тис. людей, близько 80 населених пунктів, частина з яких була затоплена внаслідок цього теракту.

З 4 березня 2022 р. російські війська захопили Запорізьку АЕС, що стало актом ядерного тероризму проти України, Європи та всього світу. Українські атомники продовжували виконувати свої обов'язки під тиском окупантів, забезпечуючи безпечну експлуатацію ядерного об'єкта.

Згідно зі звітом Міжнародного агентства з атомної енергії «Ситуація в Україні є безпрецедентною. Уперше збройний конфлікт відбувається на території великої ядерної установки». Росія встановила контроль над атомною станцією, перетворивши її на військову базу, де розмістила військових, озброєння та замінувала місцевість, водночас обстрілюючи з її території міста на іншому березі водосховища — Нікополь і Марганець.

26 серпня 2024 р. російські війська здійснили один з наймасштабніших ракетних ударів по енергетичній інфраструктурі України. Вони використали 127 крилатих ракет різного базування, балістичні ракети, зенітні керовані ракети, розвідувальні та 109 ударних безпілотників типу «Shahed-136». 2024 рік став найскладнішим для української енергосистеми з початку повномасштабного вторгнення, адже армія РФ атакувала енергетичні об'єкти майже протягом усього року, здійснивши 13 масованих атак. Оскільки Україна є членом ENTSO-E, між Україною та Європейським Союзом укладено угоду про розширення можливостей імпорту електроенергії в зимовий період. Ця співпраця допомагає захистити економіку та побутових споживачів від блекаутів і економічного колапсу.

Тривала залежність від російських енергоносіїв обмежувала маневр України у міжнародних відносинах. Однак за останні роки Україна досягла значних успіхів у диверсифікації джерел енергії та зменшенні залежності від Росії. Незважаючи на масштабні руйнування, завдані війною, українська економіка продемонструвала

надзвичайну стійкість. Завдяки героїчним зусиллям українців та підтримці міжнародних партнерів економіка країни продовжує функціонувати, хоча й у складних умовах.

Отже, спроби РФ повернути Україну в зону впливу своїх інтересів до єдиного економічного простору та євразійської цивілізації провалилась у 2013 — початку 2014 рр., коли українці вийшли на Революцію Гідності, обравши європейський шлях. Втім РФ, з її неоімперською політикою та ідеалами сили і цінностями «якщо не завоюю, то знищу або вкраду», не полишала спроб захопити незалежну державу збройним шляхом усупереч нормам міжнародного права і базовим угодам, які регулювали взаємини Києва і Москви впродовж 1991—2014 рр.

Резюме за змістом теми

Геополітичне становище України є результатом складного переплетення історичних, культурних і географічних факторів. Розташована на перетині Європи та Євразії Україна століттями зазнавала впливу різних цивілізацій, що сприяло формуванню унікальної української ідентичності. Вона поєднує в собі елементи як східної, так і західної культур, а їхня взаємодія та конкуренція визначають розвиток українського суспільства.

Українo-російські відносини традиційно характеризуються глибокими ціннісними відмінностями. Росія, спираючись на імперське минуле, дотримується експансіоністської політики, тоді як Україна прагне до свободи та незалежності. З моменту утворення Московської держави її стратегічною метою було відновлення «єдиної Русі» під своїм контролем. Ця концепція трансформувалася через політику Російської імперії, більшовицького режиму та сучасної неоімперської доктрини.

З відновленням незалежності у 1991 році Україна отримала змогу утвердити власну ідентичність та суб'єктність у світовій політиці. Українська діаспора, зокрема в Росії, активно підтримувала цей процес, але внаслідок системних репресій у 2000-х роках чисельність українців у РФ різко скоротилася. Російська влада ліквідувала українські школи, громадські організації та культурні центри, ізолюючи громаду від світового українства. Політичні переслідування тривають і сьогодні, роблячи ідентифікацію себе як українця в Росії небезпечною.

Натомість російська меншина в Україні традиційно мала домінуючий політичний статус, що забезпечувався привілеями імперської

та радянської політики. До 2022 року в Україні діяли понад 100 організацій російської етнічної спільноти, що займалися культурно-просвітницькою діяльністю, а проросійські політичні сили підтримували їхні інтереси. Проте після повномасштабного вторгнення російські структури в Україні були ліквідовані або зазнали обмежень.

Росія тривалий час використовувала економічні важелі впливу на Україну, зокрема через енергетичну залежність. У перехідний період до ринкової економіки Україна залишалася значною мірою залежною від російських енергоносіїв, що дозволяло Кремлю здійснювати політичний тиск. Стратегія російської влади полягала також у культурному впливі через залучення українських діячів культури та науки до російського інформаційного простору.

Після Революції Гідності 2013—2014 рр. і відмови України від євразійської інтеграції Росія розпочала гібридну війну, що включала окупацію Криму, вторгнення на Донбас і масовану інформаційну кампанію. Попри внутрішню політичну кризу та військову загрозу, українське суспільство зуміло мобілізуватися: було обрано нову владу, відновлено Збройні Сили, активізовано міжнародну підтримку та розгорнуто волонтерський рух.

Російська агресія суттєво вплинула на український бізнес. З 2014 року через бойові дії тисячі підприємств були змушені закритися або релокуватися. Українські компанії припинили співпрацю з російськими партнерами, а санкції скоротили економічні зв'язки між країнами. Угода про асоціацію з ЄС (2014) дозволила українському бізнесу переорієнтуватися на європейський ринок. Якщо у 2013 році частка ЄС у зовнішній торгівлі України становила 26,5 %, то у 2020 році вона зросла до 40 %, тоді як частка Росії скоротилася до 5,5 %.

Значних втрат зазнала енергетична галузь: окупація частини Донбасу спричинила дефіцит антрацитового вугілля, змусивши Україну шукати альтернативні джерела енергії. Водночас російський капітал мав значний вплив у стратегічних галузях, зокрема в енергетиці. До 2019 року російські компанії контролювали частки у 19 з 24 обленерго. Поступово Україна витіснила російський вплив, арештувавши активи російських компаній.

Ключовим завданням для України стало зменшення енергетичної залежності від Росії. Були здійснені кроки з диверсифікації енергопостачання: розвиток внутрішнього видобутку, альтернативних джерел енергії, підвищення енергоефективності та інтеграція до європейського ринку енергії. Також було припинено імпорт російського газу, що частково позбавило Москву одного з основних

джерел фінансування війни. Російська агресія змусила Україну прискорити інтеграцію до світової економіки, зменшити залежність від РФ та зміцнити економічну безпеку. Попри руйнування інфраструктури, масовані ракетні удари та спроби підірвати економічну стабільність, український бізнес адаптується, шукає нові ринки та розвиває власне виробництво.

Геополітичні виклики спонукали Україну до посилення національної стійкості та зміцнення демократичних інститутів. Українське суспільство, пройшовши революції та війни, утвердилося як політична нація, що здатна захищати свій суверенітет та незалежність. Подальше майбутнє України залежатиме від ефективної реалізації реформ, міжнародної підтримки та успішного завершення війни. Попри всі виклики, Україна демонструє стійкість і здатність до розвитку, підтверджуючи своє місце в європейській спільноті.

Терміни та поняття до теми

Бенефіціари
«Газові війни»
Гауляйтер
Геополітичний простір
Декомунізація
Дерусифікація
Квазідержава
Колаборант
Менталітет
Мультифронтир
Олігарх
П'ята колона
Північний потік»
Сепаратизм
Томос
Харківські угоди
ENTSO-E

Питання для самоконтролю

1. Які основні виклики постають перед Україною через її геополітичне розташування на «перехресті цивілізаційних кордонів»?

2. Чи впливає знання історичних подій на формування світогляду? Обґрунтуйте свою думку конкретними прикладами.

3. Які глибинні причини російсько-української війни, і яке її місце в контексті світової політики?

4. Які конкретні інструменти та політики застосовувалися для придушення української ідентичності в часи Російської імперії, СРСР та сучасної Російської Федерації? Чи існують перспективи відродження української діаспори в Росії за певних можливих сценаріїв майбутнього?

5. Які основні ідеологічні засади російської політики щодо України після розпаду СРСР? Які інструменти використовує Росія для досягнення геополітичних цілей щодо України?

6. Як змінилося українське суспільство під впливом зовнішньої агресії? Які чинники сприяють збереженню національної ідентичності та прагненню до європейської інтеграції?

7. Як змінювалася чисельність і соціальний статус російської меншини в Україні від радянського періоду до сьогодення? Які фактори вплинули на ці зміни?

8. Як держава балансує між забезпеченням національної безпеки та захистом прав національних меншин в умовах війни?

9. Наскільки суттєвим є вплив релігії на політичні процеси в сучасному інформаційному суспільстві? Які наслідки мала російсько-українська війна для Української православної церкви?

10. Визначте та проаналізуйте ключові фактори, які мали вирішальний вплив на формування українсько-російських відносин у перше десятиліття після розпаду СРСР.

11. Чому Україна відмовилася від ядерної зброї? Які це мало наслідки? Чи могла Україна уникнути цього рішення? Обґрунтуйте свою думку.

12. Який вплив мав розподіл економічних активів СРСР на економіку України та Росії?

13. Як зміна політичних лідерів в Україні та Росії впливала на українсько-російські відносини? Яку роль у цьому процесі відігравали політичні еліти обох країн? Які спільні та відмінні риси має діяльність політичних інститутів України та Росії?

14. Як змінився статус Криму після розпаду СРСР, і які спроби його врегулювання здійснювалися в 1990-х роках?

15. Які основні причини підписання «Великого договору» між Україною та Росією в 1997 році?

16. Які методи застосовувала Росія для дестабілізації економічної ситуації в Україні та досягнення своїх геополітичних цілей? Наведіть приклади як прямих, так і непрямих впливів, що використовувалися у XXI ст.

17. Чому змінювалася ціна на газ для України, і які фактори на це впливали? Як так звані «газові війни» позначилися на інвестиційному кліматі України?

18. Чи змінилася політика України щодо ядерної енергетики після Революції Гідності? Які уроки з енергетичних війн може винести Україна та інші країни, залежні від російських енергоресурсів?

19. Роль проросійських олігархів в енергетичному секторі та інших сферах економіки України і їх вплив на політичну ситуацію в державі.

20. Яке «вікно можливостей» для реалізації своїх інтересів в Україні прагнув використати Кремль із приходом до влади Віктора Януковича?

21. Які основні економічні наслідки для українських компаній спричинила анексія Криму та агресія на сході України?

22. Чи вплинуло на зовнішньоекономічні зв'язки України підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році?

23. Чому схема «Роттердам+» викликала широкий резонанс у суспільстві і які були її основні наслідки?

24. Яким чином російська присутність у сфері енергетики впливала на енергетичну безпеку України до 2022 року?

25. Які заходи вжила Верховна Рада України у 2022 році для боротьби з російським економічним впливом?

26. Яких цілей прагне досягти Росія, атакуючи енергетичну інфраструктуру України? Чи українцям вдається захиститись блекаутів і економічного колапсу?

Теми есе, творчих проєктів

Теми творчих проєктів

1. *Українська ідентичність: мультимедійна презентація*, що розкриває українську ідентичність в цивілізаційному просторі, включаючи історичні, культурні, мовні та політичні аспекти, з використанням карт, зображень, відео, музики

2. *«Українці в Росії: невидима історія»: документальний міні-фільм або серія подкастів* з використанням архівніих матеріалів, інтерв'ю з експертами та представниками української діаспори.

3. *Російська меншина в Україні: карта думок та ідентичностей.* Проведення соціологічного дослідження (анкетування, інтерв'ю) серед представників російської меншини в Україні для виявлення їхніх ідентифікаційних особливостей, ставлення до інтеграції та сепаратистських тенденцій.

4. *Україна та Росія: чи були насправді партнерські відносини: мультимедійна презентація* з використанням історичних документів, фотографій, відеохронік і коментарів експертів.

5. *Енергетична незалежність України*: інтерактивна гра або веб-квест про історію боротьби України за економічний суверенітет у сфері енергетики, від газової залежності до сучасних спроб досягнення незалежності.

Теми есе

1. Українська ідентичність: між європейською та євразійською цивілізаціями.

2. Формування української національної ідентичності в контексті євроінтеграції.

3. Роль еліт українського суспільства у формуванні національної ідентичності

4. Вплив історичної пам'яті на формування взаємовідносини з сусідніми країнами

5. Чи може незнання історії призвести до помилкових геополітичних орієнтацій? Обґрунтуйте свою думку.

6. Еволюція українсько-російських відносин в пострадянський період

7. Історія української діаспори в Росії.

8. Роль російської меншини в політичних процесах України.

9. Від «Москви — Третього Риму» до «єдиного радянського народу».

10. Українці в Росії: особливості розселення, умови життя та праці, проблеми збереження національної ідентичності

11. Вплив п'ятої колони на економічне та політичне життя в Україні.

12. Роль олігархів у воєнний час: ворог чи союзник держави?

13. Перехід від залежності до диверсифікації: як російська агресія змінила географію українського експорту.

14. Інформаційна війна та економічні маніпуляції Росії у дестабілізації України.

15. Український бізнес під час війни: виклики, адаптація та перспективи.

Література

1. Баскакова А. С. Історіографічний аспект кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах (1991-2014) / А. С. Баскакова // Гілея: науковий вісник. — 2015. — Вип. 97. — С. 109—114. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_97_29.

2. Безсмертна,Наталія Становище української діаспори у Російській Федерації в умовах реваншистської політики Кремля щодо України https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/420

3. Гай-Нижник П. «Росія проти України (1990—2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення» — К.: «МП Леся», 2017. — 332 с. http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/knygy.php

4. Гнатюк В.Р. Українці Росії у XXI ст.: далі під імперським пресом. Національний університет «Львівська політехніка». 2013. С. 219—225.URL:http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21520/1/40-219-225.pdf

5. Ідзьо, Віктор. Українська діаспора в Росії [Текст]: українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія / В. Ідзьо. — Львів: БАК, 2002. — 304 с

6. Історія української діаспори: Навч. посібник для студ. вузів / О. Д. Зубалій, Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як. — К.: Інститут змісту і методів навчання, 1998. — 153 с

https://g.co/kgs/i3adXZw

7. Іржов В. Проблеми українців Росії —найбільшої діаспори в світі. Українська діаспора: проблеми дослідження. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Острог, 2016. С. 18—20. URL: https://idud.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/Tezy_Conferencia_Diaspora_2016.pdf

8. Карамзіна М. Україна «між Сходом і Заходом» чи «країна границь». // Віче. — 1998. — № 12. — С. 118—125.

9. Кульчицький С. Російська тінь на незалежність України. //Політика і час. — 1993. — № 11. — С.114; № 12. — С.24.

10. Крамарчук Т. Українська діаспора у республіці Башкорстан: історичний шлях становлення. // Історія України. — 2000. — № 3. — С. 11—12.

11. Карамзіна М. Україна «між Сходом і Заходом» чи «країна границь» // Віче. — 1998. — № 12. — С. 118—125.

12. Масове переселення росіян в Україну після голодомору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cenzoriv.net/index.php?name=articles&op=read&art=88&cat=57

13. Пашков М. Російсько-український конфлікт: фактор відчуження URL: https://razumkov.org.ua/upload/1450445630_file.pdf

14. Путін — Бушу: «Україна — це не держава». Українська правда. URL: https:// www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/

15. Розкрадання в ЗСУ у 2004-2017рр. — звіт слідчої комісії ч. 1, 11 червня 2019 р. https://www.ukrmilitary.com/2019/06/rozkradannya-zvit-1.html

16. Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки. П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. — К.: «МП Леся», 2018. — 435 с. URL: http://ndiu.org.ua/images/book/ros-agres.pdf

17. Сінельнікова В. Східна українська діаспора сьогодні: перспективи і реалії культурної співпраці з Україною (Українці Нижнього Поволжя). Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2014. Випуск 20. (Т. 2). С. 257—260.

18. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 1. Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій; кер. авт. колективу Я. В. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 378 с http://resource.history.org.ua/item/0009671

19. Терлюк І. Я. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального й політико-правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2015. Вип. 51.Ч. 1. С. 255—273. https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/nov/19875/terlyuk.pdf

20. Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991—2013рр.): Монографія. Наукова редакція д.і.н., проф. С. С. Трояна. — К:, 2014. — 226с.

https://drive.google.com/file/d/0B0av7iy5l_MrbV9qMkxDa1g1RDA/edit?resourcekey=0-Wa0HAUvEmo-ZbKxOlR6Cgg

Список джерел

1. Газова угода Тимошенко-Путіна. Повний текст. Українська правда. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/22/3686613/

2. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text

3. Угода про демаркацію українсько-російського державного кордону. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_365#Text
4. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорно-морського флоту Російської Федерації на території України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text

Рекомендовані сайти

Офіційні державні ресурси:

https://www.rada.gov.ua/ — Офіційний вебпортал парламенту України
https://www.president.gov.ua/ — Сайт Президента України
https://www.kmu.gov.ua/ — Урядовий портал
https://www.mil.gov.ua/ — Міністерство оборони України
https://spravdi.gov.ua/ — Центр стратегічних комунікацій. Протидія дезінформації та гібридним операціям Росії
https://www.ukrinform.ua/ — актуальні новини України та світу

Незалежні українські медіа:

https://www.radiosvoboda.org/ Радіо Свобода — незалежне медіа з аналітикою та розслідуваннями.
https://suspilne.media/ — державне медіа без цензури та впливу олігархів.
https://www.liga.net/ — якісна журналістика та аналітика.
https://nv.ua/ — незалежне видання з акцентом на міжнародну політику та економіку
https://day.kyiv.ua/ — щоденна всеукраїнська газета суспільно-політичної тематики
https://zn.ua/ — новини, ексклюзивні коментарі, думки, аналітика, головні події України і світу

Тема 5

ОСВІТА, НАУКА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ, РЕФОРМИ, ЗДОБУТКИ

1. Роль освіти й науки у процесі розвитку суспільства.
2. Становлення та розвиток освіти й науки в Україні у період 1991—2001 рр.
3. Розвиток освіти й науки в Україні у період 2002—2012 рр.
4. Розвиток освіти й науки в Україні у період 2013—2024 рр.

Вивчивши матеріали теми, *студент буде знати*: роль освіти й науки у розвитку суспільства, економічному прогресі та соціальному добробуті; основні етапи становлення та розвитку освіти й науки в Україні з 1991 до 2024 рр., включаючи ключові події та зміни; актуальні тенденції в освіті, такі як інтеграція нових технологій, децентралізація управління та гуманізація освітнього процесу; вплив освіти на участь громадян у демократичних процесах.

Після засвоєння матеріалів теми *студент зможе*: аналізувати роль освіти та науки у розвитку суспільства, визначаючи їхній внесок у соціальний, економічний та культурний прогрес; оцінювати історичні етапи розвитку освіти в Україні, зокрема періоди 1991—2001, 2002—2012 та 2013—2024 рр., та їхній вплив на сучасну освітню систему; аналізувати соціально-економічні виклики, які вплинули на розвиток освіти, включаючи кризи та зміни в законодавстві; брати участь у демократичних процесах, усвідомлюючи значення освіти для активної громадянської позиції та політичної стабільності.

1. Роль освіти й науки у процесі розвитку суспільства

Беззаперечними є важливість та значення освіти й науки в розвитку суспільства. Усе, що оточує нас, — речі, техніка, предмети повсякденного вжитку, є результатом наукових винаходів. Наукові відкриття сприяють розвитку людини, роблять ерудованою, розширюють світогляд, змушують по-новому подивитися не лише на певну проблему, а й узагалі на світ.

Наука є рушійною силою технологічного прогресу та економічного розвитку. Наукові дослідження приводять до відкриттів, що змінюють наше життя, покращують умови праці, здоров'я та добробуту. Освіта й наука є фундаментальними чинниками, що формують розвиток суспільства, сприяють економічному зростанню,

соціальному прогресу та культурному збагаченню. Наукові дослідження формують інтелектуальний потенціал нації, забезпечують передачу знань між поколіннями та стимулюють інновації.

Освіта не лише надає індивіду знання та навички, а й формує його світогляд, моральні цінності та соціальну відповідальність. Освічені громадяни здатні критично мислити, приймати обґрунтовані рішення та активно брати участь у суспільному житті. Як зазначав Григорій Сковорода: «Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним».

Освіта — один із найважливіших способів розвитку людських якостей, створення потенціалу, усунення обмежень і, зрештою, розширення діапазону доступних шансів та альтернатив для довгострокового добробуту.

Можна сказати, що освіта — наріжний камінь сучасного суспільства. Вона має потенціал не лише формувати та розвивати інтелектуальні та професійні здібності особистості, а також створювати основу для економічного, соціального та культурного розвитку країни. У сучасному світі, де технології, глобалізація та швидкість змін у всіх сферах життя набувають все більшого значення, здається, що освіта може відігравати ще більш значущу роль.

Освіта — основний механізм, що закладає основу для соціального та економічного прогресу. Якість освіти не може бути виміряна виключно з погляду професійного розуміння і здібностей. Економічна цінність освіти ґрунтується не лише на специфікаціях продуктивності та інформації про якість, а й на схильностях, переконаннях, соціальних та комунікативних здібностях. Будь-яка програма, що передбачає соціальний прогрес, як на національному, так і місцевому рівнях, повинна розглядатися в контексті соціальних взаємодій.

Освіта, як процес сприяння навчанню або набуттю знань, навичок, цінностей, вірувань і звичок, надзвичайно важлива для людського суспільства. Важливість освіти можна диференціювати на основі особистих і суспільних, а також на основі економічних і культурних цінностей. Освіта відіграє вирішальну роль у зростанні, розвитку та прогресі суспільства в цілому. Освіта здатна подолати розрив між багатими й бідними. Надаючи рівні освітні можливості, незалежно від соціально-економічного статусу, освіта може сприяти соціальній мобільності та зменшенню нерівності. Освіта відіграє життєво важливу роль у формуванні особистості людини, її цілей та взаємодії зі світом. Вона допомагає людям здобувати

знання та навички, розвивати здібності до критичного мислення, а також формувати особисті цінності та етику.

Освіта — ключ до розуміння та участі в механізмах, які надають демократичному суспільству життєздатності та легітимності. Освічені громадяни більш схильні брати участь у демократичному процесі, робити усвідомлений вибір і вимагати підзвітності від своїх лідерів. Освіта також сприяє політичній стабільності, розвиваючи критичне мислення та здатність ставити під сумнів і ретельно аналізувати політичні рішення.

Сьогодні освіта широко визнається як фундаментальне право людини, закріплене в різних міжнародних деклараціях і конвенціях. Саме право розглядають як потужний інструмент для подолання соціальної нерівності, сприяння економічній мобільності та сприяння глобальному взаєморозумінню.

Основоположні принципи сучасної освіти охоплюють кілька ключових аспектів:

— когнітивний розвиток: покращення критичного мислення, розв'язання проблем і аналітичних навичок;

— соціальне та емоційне навчання: розвиток навичок міжособистісного спілкування, емпатії та самосвідомості;

— передача культури: збереження та передача культурної спадщини та цінностей;

— громадянська участь: підготовка людей до активної участі в демократичних процесах;

— розширення економічних можливостей: надання людям навичок і знань, необхідних для працевлаштування та підприємницької діяльності.

Стан освіти в країні слугує індикатором якості життя в суспільстві, тому в багатьох економічно розвинених країнах саме держава залишається основним суб'єктом, який визначає стратегічні напрями її модернізації. На розвиток системи освіти в сучасних умовах впливають швидкозмінні процеси суспільного розвитку; суспільні трансформації; глобалізаційні процеси.

На сучасному етапі розвитку людства — трансформації індустріальної стадії на постіндустріальну — інформація стає ключовим фактором розвитку економіки, з'являється нова економіка — інформаційна. Проте для будь-якої сфери діяльності є спільне — люди.

Отже, особистісний розвиток людини є базисом сучасного освітнього процесу. І саме через систему освіти суспільство відтворює себе, транслюючи наступному поколінню ті знання, уміння, навички, які дозволяють людині соціалізуватися та реалізуватися особис-

тісно та професійно. Освіта відіграє важливу роль у становленні особистості. Людські особистісні якості є частиною професійного інструментарію.

Розвиток людства та науково-технічний прогрес зробили необхідною загальну освіту для більшості громадян задля опановування новими професіями. Наука — це вид людської діяльності, спрямований на пізнання світу та отримання нових знань про природу і суспільство. Наука й освіта поступово стають все більш важливими факторами соціально-економічного розвитку людської цивілізації. Наприклад, Україна провадила космічні дослідження, розробляючи та запускаючи супутники для наукових і прикладних цілей. Так, у 1995 році був запущений супутник «Січ-1», призначений для дистанційного зондування Землі.

Наука відіграє ключову роль у розвитку суспільства, оскільки є джерелом знань, інновацій та технологічного прогресу. Відкриття науковців стають основою для створення нових технологій, що трансформують усі сфери життя — від медицини та сільського господарства до інформаційних технологій та промисловості. Суспільства, які активно підтримують науковий прогрес, забезпечують собі конкурентні переваги на світовій арені, що проявляється у зростанні економіки та покращенні якості життя.

Один із ключових аспектів ролі науки — це її здатність розв'язувати глобальні проблеми. Наприклад, дослідження у сфері екології допомагають боротися з кліматичними змінами, а розробки у медицині дозволяють створювати нові ліки та технології лікування, що рятують життя мільйонів людей. Наука також сприяє розвитку освіти, забезпечуючи нові методи навчання, підвищуючи рівень загальної грамотності та критичного мислення в суспільстві.

Важливо розуміти, що наука не лише надає нові знання, але й стимулює зміни у суспільній свідомості. Наприклад, новітні дослідження в галузі психології та соціології допомагають зрозуміти людську поведінку, сприяючи більш гармонійному розвитку суспільства, зменшенню конфліктів та поліпшенню суспільних взаємовідносин. Впровадження наукових досягнень у законодавство та політику допомагає створювати більш ефективні стратегії управління та розвитку держав.

Наука — це рушій інновацій. Наприклад, сучасні технології штучного інтелекту, відновлювальної енергетики та біотехнологій стали можливими завдяки фундаментальним дослідженням у різних галузях знань. Ці інновації відкривають нові можливості для економічного зростання та розв'язання проблем суспільства, таких як бідність, голод та нестача ресурсів.

Наука є невіддільною частиною сталого розвитку суспільства, не лише сприяючи технологічному прогресу, а й формуючисвітогляд людей, допомагаючи будувати справедливіше, освіченіше та свідоміше суспільство.

Далі висвітлено зміни в освітньо-науковому процесі та сучасні тенденції освіти й науки в Україні.

2. Становлення та розвиток освіти й науки в Україні у період 1991—2001 рр.

Здобуття Україною незалежності ознаменувало початок значних змін у всіх сферах життя, включаючи освіту й науку. А передувала цим змінам Революція на граніті 1990 року — імперативи цієї студентської революції стали каталізатором розпаду СРСР.

Студентський протест, який став відомий як Революція на граніті, висував такі вимоги:

- звільнення прем'єр-міністра УРСР Віталія Масола;
- проведення в Українській РСР нових виборів;
- проходження строкової військової служби громадянами України поза межами республіки тільки за їхньої згоди;
- створення тимчасової комісії Верховної Ради УРСР із питання націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території України;
- відкладення підписання нового союзного договору між республіками СРСР.

Підтримку студентам висловили десятки трудових колективів, переважно шахтарів і науково-дослідних інститутів. Під цим суспільним тиском парламент створив тимчасову узгоджувальну комісію для розгляду вимог студентів-голодувальників. Верховна Рада виконала більшість вимог, окрім найважливішого, на думку студентів, — перевиборів до Верховної Ради. Це була перемога студентів та українського суспільства. Революція на граніті стала початком демонтажу комуністичної тоталітарної системи та побудови демократичного громадянського суспільства, відновлення незалежності України.

У період з 1991 по 2001 рр. в Україні було кілька міністрів освіти, кожен з яких відіграв певну роль у формуванні системи освіти в країні. Усі міністри працювали над створенням правової бази для функціонування системи освіти, що включало прийняття нових законів та нормативно-правових актів, які регулювали освіту в Україні.

Іван Зязюн (1990—1991) обіймав посаду міністра народної освіти Української РСР, а згодом — міністра освіти і науки України. Він також зробив значний внесок у сферу освіти, бувши автором понад 350 наукових праць, серед яких підручники, навчальні та навчально-методичні посібники, монографії з педагогічної майстерності, неперервної професійної освіти, етики та естетики, теорії української та зарубіжної культури.

Петро Таланчук (1991—1994) був першим міністром освіти незалежної України, очолював міністерство під час переходу до нової системи освіти. Таланчук ініціював реформи, спрямовані на приведення освіти у відповідність до європейських стандартів, і працював над створенням правової бази для функціонування системи освіти.

Михайло Згуровський (1994—1999) продовжив реформи, розпочаті Таланчуком, приділяючи особливу увагу модернізації навчальних програм і підвищенню якості освіти, також сприяючи інтеграції України в європейську освітню спільноту.

Василь Кремень (1999—2005) робив акцент на дослідженнях та інноваціях в освіті. За час його перебування на посаді було запроваджено Національну доктрину розвитку освіти, яка визначила стратегічні напрямки освітньої політики на найближчі роки.

Таблиця 6.1

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ГАЛУЗІ 1991—2001 рр.

Закон України	Рік прийняття	Основний зміст
«Про освіту»	1991	Визначив основи національної системи освіти, включаючи її структуру, принципи, права учасників освітнього процесу
«Про наукову і науково-технічну діяльність»	1991	Регулював правові, економічні та організаційні основи наукової діяльності, визначав роль держави у підтримці науки
«Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності»	1992	Визначав принципи, цілі та завдання державної політики в сфері науки і науково-технічної діяльності
«Про професійно-технічну освіту»	1998	Регулював правові засади професійно-технічної освіти, визначав систему закладів, права учасників освітнього процесу

Закінчення табл. 6.1

Закон України	Рік прийняття	Основний зміст
«Про загальну середню освіту»	1999	Визначив структуру і зміст загальної середньої освіти, права і обов'язки учнів, педагогів, батьків, навчальні програми
«Про позашкільну освіту»	2000	Регулював позашкільну освіту, умови діяльності позашкільних закладів, права учасників процесу
«Про дошкільну освіту»	2001	Закон набув чинності з 2002 року. Регулював систему дошкільної освіти, вимоги до освітніх програм, права дітей і батьків

Ці Закони заклали основи для розвитку української системи освіти та науки в умовах незалежності, створили правові рамки для функціонування освітніх та наукових закладів, а також регулювали державну політику в цих сферах.

У період з 1991 по 2001 рр. зростало усвідомлення необхідності національного самовизначення у сфері освіти.

У 1991 р. було прийнято Закон УРСР «Про освіту» та Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», які дали зрозуміти, що Україна більше не залежить від зовнішніх центрів у сфері освіти й науки. Це відкрило шлях до формування власної освітньої та наукової політики.

Закон України «Про освіту» (1991) став першим кроком до створення нової системи освіти, яка б відповідала вимогам демократичного суспільства.

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1991) заклав основи наукової політики в Україні, що також мало вплив на освітню сферу, враховуючи нерозривний зв'язок між наукою та освітою.

Закон України «Про освіту» заклав міцний фундамент для подальшого розвитку системи освіти в Україні. Він визначив фундаментальні принципи освіти, включаючи право на освіту, різноманітність навчальних закладів та акредитацію таких закладів. Закон також проклав шлях до запровадження нових типів навчальних закладів, таких як гімназії та ліцеї, що відображає наростальну потребу в різноманітності освітніх програм. Однак імплементація його відбувалася у складних соціально-економічних умовах, що позначилося на темпах і характері освітніх реформ.

Після розпаду СРСР українська наука втратила частину фінансування і ресурсів, які раніше забезпечувалися союзними структурами. Це призвело до відтоку кадрів і загального спаду в науково-дослідницькій діяльності. Значна частина науковців або мігрувала за кордон, або перейшла до інших галузей економіки через невиплати зарплат і відсутність перспектив у науці.

Попри труднощі, в Україні почали активно розвиватися нові наукові напрями, зокрема в галузі інформаційних технологій, де українські вчені змогли зробити значний внесок у світову науку. Посилилися екологічні дослідження — аварія на Чорнобильській АЕС стимулювала розвиток досліджень в галузі радіаційної безпеки та екології.

Важливим етапом стало заснування Національної академії наук України (НАНУ) у 1994 р., яка перебрала на себе основну роль у науковій координації країни. Цьому передувало прийняття у 1991 р. Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», що стало важливим кроком до формування сучасної законодавчої бази. Закон визначав права науковців і наукових установ, а також основні принципи фінансування науки.

У 1992 р. відбувся І Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, який прийняв Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»). Того ж року було створено Академію педагогічних наук України (з 2010 р. — Національна академія педагогічних наук України) як вищу галузеву державну науково-дослідну установу з метою розроблення методології, теорії та методики навчання і виховання для всіх освітніх рівнів, науково-методичного забезпечення модернізації національної системи освіти.

У 1995 р. відбулися перші парламентські слухання про стан освіти в Україні, на яких значну увагу було приділено розвитку змісту шкільної освіти, особливо її гуманітарної та українознавчої компонент, мережі шкіл, у тому числі нових типів, та приватної освіти.

У 1995—1998 рр. через економічну кризу та слабкий державний контроль у багатьох регіонах країни почалися масові страйки освітян через заборгованість по заробітній платі. Почалося згортання дошкільної освіти, було створено велику кількість закладів вищої освіти, здебільшого без належних умов для якісної освіти. йшлося про виживання, а не про розвиток освіти.

Відповідно до суспільних перетворень змінювалося й освітнє законодавство, зокрема численні зміни до Закону «Про освіту» після прийняття Конституції України у 1996 р. Водночас соціально-економічна нестабільність у суспільстві та гостра нестача

фінансових ресурсів призвели до невиконання чинного законодавства і викликали соціальну напругу в навчальних закладах.

З метою подолання кризових явищ у сфері освіти у 1998—2001 рр. було прийнято низку законів прямої дії, які визначили концептуальні та стратегічні орієнтири розвитку освіти, встановили основні норми її функціонування, вимоги до якості освіти на різних рівнях, легалізували функції державних стандартів, врегулювали управлінські відносини основних освітніх рівнів тощо.

Були прийняті Закони України «Про професійно-технічну освіту» (1998), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про дошкільну освіту» (2001), а також Закони «Про охорону дитинства» (2001) та «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001). У жовтні 2001 року відбувся II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, на якому було закладено основи Національної доктрини розвитку освіти.

Протягом 1990-х років система освіти в Україні зазнала реформ. Адже перехід України до незалежності супроводжувався масштабними реформами в усіх сферах життя. 1990—-ті роки характеризувалися пошуком шляхів подальшого розвитку дошкільної освіти в незалежній Україні.

Погляди на розвиток дошкільної освіти на той час були викладені в Концепції дошкільного виховання в Україні (1993), створеній за ініціативи Міністерства освіти і науки України. Згідно з цим документом, дошкільна освіта спрямована на формування основ духовності особистості в період найбільшої емоційної чутливості дитини. Одним із напрямів реформування дошкільної освіти в 1990-х роках стало оновлення змісту освітньої роботи в дошкільних закладах шляхом розробки низки варіативних програм.

Концептуальні положення державної політики у сфері дошкільної освіти закріплені в Законах України «Про дошкільну освіту» та «Про охорону дитинства» (2001), а також Національній стратегії розвитку освіти України на період до 2021 року.

Так, Закон України «Про дошкільну освіту», прийнятий у 2001 році, визначає такі принципи державної політики: гуманізація — утвердження дитини як найвищої цінності суспільства; підтримка і захист пріоритету виховної функції сім'ї; загальнодоступність і варіативність дошкільної освіти; всебічний розвиток особистості на основі національних та загальнолюдських цінностей; відповідність системи дошкільної освіти особливостям розвитку дитини дошкільного віку.

Реформи 1990-х років в Україні мали значний вплив на якість освіти, зокрема через зміни в структурі навчальних закладів та

підходах до викладання. Одним з найважливіших рішень було продовження терміну загальної середньої освіти до 12 років. Це рішення було спрямоване на гармонізацію української освіти зі стандартами Європейського Союзу та надання учням додаткового часу для поглибленого вивчення предметів.

Було запроваджено концепцію профільної школи, яка надавала старшокласникам можливість обирати напрям навчання відповідно до їхніх інтересів та здібностей.

Одним із ключових напрямків освітньої реформи стало оновлення структури освіти та зміна змісту навчальних планів і програм. Було запроваджено триступеневу систему вищої освіти — бакалавр, спеціаліст і магістр — відповідно до європейських стандартів. Реформи передбачали розробку нових навчальних планів і програм, а також запровадження чотирьох рівнів акредитації навчальних закладів. Це забезпечило більший контроль за якістю освіти та навчання. Запровадження ліцензування та акредитації дозволило державі контролювати якість освіти, що підвищило відповідальність навчальних закладів за результати навчання.

Основний акцент робився на розвиток особистості учня, його критичного мислення та творчих здібностей. Навчальна програма була орієнтована на інтеграцію знань з різних предметів, що сприяло формуванню цілісного світогляду. На вимогу часу в навчальний план були включені нові предмети, такі як основи здоров'я, екологія, інформатика, що відповідало вимогам часу. Збільшилася кількість практичних занять, лабораторних робіт, проєктів. Почалося активне використання комп'ютерів та інших технічних засобів навчання.

Одним із найважливіших аспектів освітньої реформи в Україні на початку 1990-х років була децентралізація управління освітою. Цей процес передбачав передачу значної частини повноважень у сфері освіти з центрального на місцевий рівень. Місцеві органи влади отримали більшу автономію у розробці та реалізації освітньої політики, фінансуванні навчальних закладів, кадровому забезпеченні. Громадськість стала більш активною у розв'язанні освітніх питань.

Децентралізація управління освітою в Україні стала важливим кроком на шляху до демократизації освіти та надання більшої автономії навчальним закладам. Однак цей процес супроводжувався низкою проблем, які потребували вирішення. Для ефективного управління освітою необхідно було створити дієву систему координації між центральними та місцевими органами влади, забезпечити достатнє фінансування освіти, підвищити професійний рівень працівників освіти. Цей період був переломним для становлення

незалежної України, оскільки система освіти потребувала значних змін, щоб відповідати новим соціально-економічним умовам.

Отже, успішна ненасильницька акція громадянської непокори від студентської спільноти у жовтні 1990 року заклала традиції демократичних форм протесту, змінила вектор розвитку тодішньої України та стала каталізатором розпаду СРСР. Усвідомлення спадковості та взаємозв'язку масових акцій, спрямованих на обстоювання державної незалежності та громадянських прав і свобод, важливе для формування національної свідомості українців.

Період з 1991 по 2001 рр. став часом, коли визначалися методологічні, організаційні та науково-методичні засади подальшого розвитку національної освіти. Саме в цей період національна система освіти почала трансформувати традиції радянського минулого, поступово змінюючись відповідно до розвитку нових суспільних відносин у державі.

Загалом українське освітнє законодавство в період з 1991 по 2001 рр. стало основою для подальшого розвитку освітньої системи, але супроводжувалося численними викликами, які потребували постійного вдосконалення та адаптації до нових умов.

Розпочавшись з прийняттям законів про освіту та науково-технічну діяльність у 1991 р., цей період національної освітньої самоідентифікації завершився остаточною дезінтеграцією української освіти з пострадянським освітнім простором, створенням національного освітнього законодавства та ухваленням Національної доктрини розвитку освіти.

Після здобуття незалежності Україна створила власну систему освіти, яка базувалася на принципах національної ідентичності, державної мови та інтеграції з міжнародними стандартами. В цей період були прийняті ключові закони, які заклали правові основи для розвитку всіх рівнів освіти — від дошкільної до вищої. Економічні труднощі 90-х років значно вплинули на фінансування освітньої та наукової сфер, що призвело до скорочення ресурсів та нерівного доступу до якісної освіти.

3. Становлення та розвиток освіти й науки в Україні у період 2002—2012 рр.

Роки з 2002 по 2012 стали для України періодом помітного прогресу в інтеграції до європейського освітнього простору. За цей час країна зіткнулася з низкою викликів, пов'язаних з глобалізацією, розвитком інформаційних технологій та соціально-економічними

змінами. Знаковою подією того періоду стала Помаранчева революція, яка мала безумовний вплив на всі сфери буття українського суспільства, — кампанія громадянської непокори в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді — грудні 2004 року.

На столичному майдані Незалежності та в багатьох обласних центрах на підтримку Віктора Ющенка почалися багатолюдні мітинги та страйки, зокрема у закладах вищої освіти. За даними Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, розподіл електорального вибору залежно від освіти показує, що вибір на користь Віктора Ющенка істотно зростає зі зростанням рівня освіти. Власне, основний розрив на користь Ющенка став можливим завдяки виборцям із вищою освітою, де перевага його виявилася найбільшою.

Студентство відіграло значну роль у Помаранчевій революції, ставши однією з рушійних сил протестного руху. Однією з найвпливовіших організацій, яка відіграла ключову роль у мобілізації студентів, був рух «Пора!». Складався здебільшого зі студентів та молодих активістів, які використовували методи ненасильницького опору. «Пора!» організовувала акції протесту, демонстрації, поширювала інформацію про фальсифікації на виборах, а також розробляла стратегії мирного спротиву.

Цей період став важливою віхою в історії країни, коли українці об'єдналися в боротьбі за демократичні цінності, чесні вибори та прозорість влади. Молодь, зокрема студенти, виявилися активними учасниками й організаторами протестів, які змінили політичний ландшафт України.

У відповідь на виклики, що постали внаслідок обрання курсу європейської інтеграції, Україна зробила значні кроки у розвитку своєї системи освіти, зосередившись на підвищенні її якості та доступності. Крім того, країна зробила кроки для приведення своїх освітніх завдань і діяльності у відповідність до потреб сучасності. У цей період міністри працювали над впровадженням європейських освітніх стандартів, що дозволило Україні стати частиною міжнародної освітньої спільноти.

Станіслав Ніколаєнко (2005—2007) розвинув фундамент, закладений В. Кременем. Саме Ніколаєнко підтримав ідею студентів про створення Всеукраїнської студентської ради при Міністерстві освіти і науки України, яка могла б слугувати консультативно-дорадчим органом з питань студентського самоврядування.

Іван Вакарчук (2007—2010) під час перебування на посаді провів ретельний аналіз освітніх ресурсів, які наразі доступні

університетам для наукових досліджень, з метою визначення потенційних сфер для вдосконалення. Вакарчук вніс значні корективи до шкільної програми, переглянувши підручники для надання більш повного пояснення важливих історичних подій, зокрема Голодомору.

Дмитро Табачник (2010—2014), міністр з неприхованою проросійською позицією, здійснив низку гучних і суперечливих кроків щодо надмірної, на його думку, українізації освіти та деяких інших гуманітарних галузей України. З 2014 року Табачник переховується в Росії, з 2015 р. перебуває у всеукраїнському розшуку, з 2022 р. — колаборант російської окупаційної адміністрації в Запорізькій області.

Таблиця 6.2

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ГАЛУЗІ 2002—2012 рр.

Закон України	Рік прийняття	Основний зміст
«Про вищу освіту»	2002	Визначав правові та організаційні основи вищої освіти, стандарти, акредитацію закладів, права студентів і викладачів
«Про інноваційну діяльність»	2002	Регулював правові засади інноваційної діяльності в Україні, включаючи науково-технічні інновації та їх фінансування
«Про загальну середню освіту» (зміни)	2003, 2004	Внесення змін щодо структури освіти, оцінювання учнів та умов функціонування навчальних закладів
«Про професійно-технічну освіту» (зміни)	2005	Зміни, що стосуються вдосконалення підготовки кадрів, фінансування закладів та співпраці з роботодавцями
«Про засади державної мовної політики»	2012	Вплинув на мовну політику в освіті, зокрема вищій і загальній середній освіті, дозволяючи використання регіональних мов
«Про доступ до публічної інформації»	2011	Хоча не був суто освітнім законом, вплинув на прозорість та доступність інформації в освітніх закладах
«Про наукову і науково-технічну діяльність» (зміни)	2011	Внесено зміни для удосконалення механізмів фінансування науки та міжнародної співпраці в науковій сфері

Ці Закони та зміни до них були важливими етапами у розвитку української системи освіти та науки в період 2002—2012 рр., охоплюючи різні аспекти освітнього процесу — від дошкільної до вищої освіти, а також питання інноваційної діяльності та наукової роботи.

У період з 2002 по 2012 рр. відбувалося формування нової державної політики в мінливому методологічному та соціально-економічному контексті, а також у зв'язку з процесами європейської інтеграції та глобалізації.

У квітні 2002 року була затверджена Національна доктрина розвитку освіти. Документ ґрунтується на засадах системної стратегії державної освітньої політики в контексті викликів сучасності і спрямований на забезпечення рівного доступу до якісної освіти, її гуманізацію та демократизацію, посилення особистісного виміру, переорієнтацію на проблемно-орієнтований, інноваційний тип навчання. Це стало підґрунтям для низки обнадійливих кроків для підвищення якості освіти, розроблено та впроваджено низку державних програм щодо інновацій в освіті, підтримки обдарованої молоді. Також були зроблені важливі кроки для розвитку мережі дошкільної освіти.

У 2002 році Україна прийняла Закон України «Про вищу освіту», який встановив низку важливих принципів для системи вищої освіти в Україні.

Починаючи з 2004 року, завдяки Помаранчевій революції відбулася помітна еволюція інституційної та правової бази освіти під впливом процесу європейської інтеграції та задекларованого Україною наміру приєднатися до ЄС. Як наслідок — зміни відбулися в усіх сферах освіти — від дошкільної до вищої.

У 2005 році Україна дістала можливість приєднатися до Болонського процесу, метою якого є створення привабливого та конкурентоспроможного європейського простору вищої освіти. Цей процес був спрямований на реформування національних систем вищої освіти з метою створення єдиного європейського освітнього простору. Однак у фактичному впровадженні основних інструментів Болонського процесу виникли певні затримки.

Основними принципами Болонського процесу стали запровадження двоступеневої системи освіти (бакалаврат і магістратура), застосування Європейської кредитно-трансферної системи (ECTS) для сприяння мобільності студентів і викладачів, модернізація навчальних програм відповідно до європейських стандартів, стимулювання наукової діяльності у вищих навчальних закладах і розвиток досліджень, а також визнання українських дипломів в ЄС.

Рішення про приєднання до Болонського процесу стало поворотним моментом в еволюції української вищої освіти. Для забезпечення успішної імплементації Болонського процесу в Україні було б корисно розглянути можливість надання достатнього фінансування вищим навчальним закладам, підвищення кваліфікації викладачів і забезпечення опановування ними новими методами викладання, вдосконалення систем забезпечення якості та забезпечення соціальної справедливості у доступі до вищої освіти.

У 2005 році було створено Український центр оцінювання якості освіти (УЦОЯО) для підготовки та проведення зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), вступних іспитів до магістратури, моніторингових досліджень якості освіти, апробації нових технологій у сфері освітніх вимірювань.

ЗНО запроваджено з метою забезпечення реалізації конституційних прав громадян на рівний доступ до якісної освіти, контролю за дотриманням Державного стандарту базової й повної загальної середньої освіти, аналізу стану системи освіти та прогнозування її розвитку. У 2006 році було проведено перше ЗНО з української мови, математики та історії України.

У 2010 р. перехід на 12-річну повну загальну середню освіту, на жаль, був скасований законом, натомість було запроваджено 11-річний термін навчання в школі та обов'язкову дошкільну освіту для дітей віком від 5 років.

Отже, у період між 2002 і 2012 рр., завдяки Помаранчевій революції та задекларованого Україною наміру приєднатися до ЄС, в українській системі освіти відбулася низка помітних змін. Студентство під час Помаранчевої революції стало символом молодої генерації, яка прагнула змін та відчувала відповідальність за майбутнє своєї країни. Їхня активна участь у протестах і ненасильницька боротьба засвідчили силу молодіжного руху і його здатність впливати на політичні процеси в Україні. Студенти організовували численні ініціативи, включаючи культурні акції, освітні програми та інформаційні кампанії, які мали на меті привернути увагу до порушень демократичних прав і свобод. Для багатьох це був не лише політичний протест, а й символічна боротьба за можливість жити у вільній країні з прозорими правилами гри.

У цей період було запроваджено нові навчальні програми з метою приведення їх у відповідність до вимог Болонського процесу. У навчальний процес поступово впроваджувалися інформаційні технології, розроблялися електронні освітні ресурси. Україна розширила співпрацю з іноземними університетами, а також розвинула програми обміну студентами та викладачами. Було запро-

ваджено нові системи оцінювання якості освіти, в тому числі зовнішнє незалежне оцінювання.

У період з 2002 по 2012 рр. державна освітня політика реалізовувалася в контексті намагання розширити діапазон і збільшити силу трансформаційного впливу європейської інтеграції та глобалізації. Було досягнуто певного прогресу в напрямі модернізації освіти. Всупереч низці обнадійливих зрушень, у національній системі освіти спостерігалися певні невідповідності кращим європейським та світовим практикам.

У цей період Україна активно реформувала систему освіти, впроваджуючи нові стандарти, автономію вищих навчальних закладів та адаптуючись до європейських вимог, зокрема в рамках Болонського процесу. Значна увага приділялася якості освіти, інноваційній діяльності та розширенню доступу до інформації. Попри численні реформи, залишалися проблеми з фінансуванням, а також питання ефективної реалізації нових політик на місцях.

4. Становлення та розвиток освіти й науки в Україні у період 2013—2024 рр.

Період між 2013 і 2024 рр. ознаменувався значним прогресом у законодавчій базі української освіти. У цей період було закладено фундамент для значних реформ, спрямованих на модернізацію системи освіти та інтеграцію її до європейських стандартів. Загалом, стагнація в освітній та науковій сферах, спричинена рішеннями міністра Табачника, спонукала до здійснення більш рішучих реформаторських заходів, зумовлених давно назрілими процесами європейської інтеграції та глобалізації. Процес модернізації ще більше прискорили події Революції Гідності наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.

Ключову роль у Революції Гідності, яка стала відповіддю на відмову влади підписати Угоду про асоціацію з ЄС, відіграло студентство. Перші протести на Майдані Незалежності розпочалися саме з мирної акції студентів та молоді, які виступили за європейський вектор розвитку України. Ці молоді люди, натхненні ідеалами демократії та справедливості, стали першими, хто вийшов на вулиці, закликаючи до змін.

Студенти стали ядром руху, адже їхня рішучість і активність швидко переросли у загальнонаціональний протест. Вони не тільки брали участь у демонстраціях, а й поширювали інформацію

через соціальні мережі та допомагали координувати дії між містами. Одним із важливих епізодів був студентський страйк, який розпочався після жорстокого розгону мирного студентського протесту в ніч на 30 листопада 2013 року. Це насильство викликало обурення в суспільстві і стало каталізатором масових протестів по всій країні.

Революція Гідності та початок військового вторгнення Росії в Україну у 2014 році зробили невідворотними процеси інтеграції України в ЄС, що посприяло переосмисленню ролі освіти й науки в суспільстві.

Сергій Квіт (2014—2016) після втечі четвертого президента Віктора Януковича з України за наполяганням студентських активістів був призначений міністром освіти і науки України. З цього часу розпочалася значна ініціатива з реформування системи освіти. Восени 2014 року міністерство під керівництвом Квіта достроково розірвало контракти з ректорами та викладачами, які висловлювали підтримку окупантам Криму та Донбасу. У березні 2015 р. Квіт сприяв приєднанню України до найбільшої європейської дослідницької програми «Горизонт 2020».

Лілія Гриневич (2016—2019) ініціювала реформу середньої освіти, яка згодом отримала назву Нова українська школа (НУШ). Українська шкільна система поступово переходить на 12-річну систему освіти. Крім того, були зроблені кроки з модернізації професійно-технічної освіти, запровадження інклюзивної освіти, а також розпочато кампанію з протидії булінгу.

Ганна Новосад (2019—2020) працювала в Міністерстві освіти і науки України з 2014 року, була однією з наймолодших міністрів в історії України та наймолодшою очільницею Міністерства освіти і науки у віці 29 років. Новосад продовжила реформи, започатковані Гриневич. Однією з ініціатив було розглянути можливість підвищення вартості контрактної форми навчання на 38 найбільш популярних спеціальностях (право, економіка, маркетинг, міжнародні відносини, журналістика, фінанси, дизайн, туризм тощо).

Юрій Полюхович і Любомира Мандзій тимчасово виконували обов'язки міністра освіти і науки України з березня 2020 року по червень 2020 р.

Сергій Шкарлет (2020—2023) двічі не був підтриманий профільним комітетом Верховної Ради України, і рішення було винесено до сесійної зали. Процес призначення викликав хвилю занепокоєння та критики, а студенти, науковці та освітяни по всій Україні висловили свій протест. У березні 2023 року Шкарлет подав у відставку з посади міністра.

Оксен Лісовий (2023 — теперішній час) ініціював реформи у сфері дошкільної освіти, відновив і продовжує впроваджувати реформу НУШ, модернізує систему вищої освіти шляхом об'єднання окремих університетів.

Таблиця 6.3

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ГАЛУЗІ 2013—2024 рр.

Закон України	Рік прийняття	Основний зміст
«Про вищу освіту»	2014	Визначив нові підходи до автономії університетів, акредитації програм, прав і обов'язків студентів та викладачів
«Про освіту»	2017	Комплексний закон, що регулює всі рівні освіти, включаючи нові стандарти, механізми забезпечення якості освіти, та мовну політику
«Про фахову передвищу освіту»	2019	Закон регулює правові основи для фахової передвищої освіти, створює нові підходи до підготовки молодших спеціалістів
«Про наукову і науково-технічну діяльність»	2015	Закон спрямований на реформування наукової сфери, фінансування наукових досліджень, розвиток інновацій та міжнародної співпраці
«Про повну загальну середню освіту»	2020	Закон визначає структуру, принципи, та стандарти повної загальної середньої освіти, включаючи права та обов'язки учасників освітнього процесу
«Про дошкільну освіту» (зміни)	2020	Внесено зміни, які стосуються модернізації дошкільної освіти, стандартів якості та прав дітей та вихователів
«Про освіту дорослих»	2021	Регулює правові основи освіти дорослих, зокрема, безперервну освіту, професійний розвиток та перепідготовку кадрів
«Про професійну (професійно-технічну) освіту» (зміни)	2021	Зміни спрямовані на модернізацію професійної освіти, впровадження дуальної системи навчання та співпраці з бізнесом
«Про академічну доброчесність»	2022	Регулює питання академічної доброчесності, зокрема, запобігання плагіату, фальсифікації та інших порушень в науковій та освітній діяльності

Закінчення табл. 6.3

Закон України	Рік прийняття	Основний зміст
«Про забезпечення якості вищої освіти» (зміни)	2023	Внесено зміни щодо процедур акредитації та ліцензування, зокрема підвищення стандартів якості освіти та міжнародної акредитації
«Про національну молодіжну політику»	2023	Закон визначає основи державної молодіжної політики, що включає розвиток молодіжної освіти, наукових ініціатив та громадської активності

У табл. 3 відображено основні законодавчі акти, які визначали розвиток системи освіти та науки в Україні в період з 2013 по 2024 рр. Законодавча база цього періоду фокусується на модернізації, якості освіти, академічній доброчесності та інтеграції до європейського освітнього простору.

Сучасний період національної політики модернізації освіти розпочався у 2014 році, коли після Революції Гідності, початку війни Росії проти України та підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС з'явився новий погляд на рівень якості та соціальну роль освіти. Уклавши Угоду про асоціацію з ЄС у 2014 році, Україна взяла на себе зобов'язання сприяти європейському співробітництву у сфері освіти, професійної підготовки та молодіжної політики. Це робиться з метою покращення взаєморозуміння, посилення міжкультурного діалогу та поглиблення знань про відповідні культури, беручи до уваги культурне та мовне розмаїття.

Відповідно до положень Угоди про асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання інтенсифікувати співпрацю у сфері вищої освіти з метою:

— реформування та модернізації систем вищої освіти;

— сприяння зближенню у сфері вищої освіти в рамках Болонського процесу;

— підвищення якості й суспільної важливості вищої освіти;

— поглиблення співробітництва між вищими навчальними закладами;

— розширення можливостей вищих навчальних закладів;

— активізації мобільності студентів і викладачів тощо.

У сфері професійної освіти та навчання було запропоновано:

• розвиток систем професійно-технічної освіти й навчання, подальшого підвищення кваліфікації протягом трудової діяльності / життя, що відповідає реаліям змін на ринку праці;

• створення національних механізмів із метою поліпшення прозорості та визнання кваліфікацій і компетенцій із використанням досвіду ЄС.

Угода про асоціацію також пропонує потенційні шляхи для розвитку середньої освіти, дистанційного навчання та навчання впродовж життя.

Період між 2013 і 2024 рр. — це період, коли відбулося помітне зрушення в бік модернізації в освітньому та науковому секторі. Здається, що вища освіта і наука продемонстрували найбільшу чутливість і здатність до адаптації та розвитку. Відповідно до Болонського процесу, спрямованого на створення Європейського простору вищої освіти, Україна прийняла інноваційний закон про вищу освіту.

Закон України «Про вищу освіту» 2014 року проклав шлях для низки перспективних змін у системі вищої освіти України. Зокрема, це автономія закладів вищої освіти, студентське самоврядування, зміни в освітньо-кваліфікаційних рівнях та наукових ступенях відповідно до міжнародної практики, нова класифікація закладів вищої освіти, а також нове фінансування вищої освіти. Після прийняття цього законодавства ступінь кандидата наук було прирівняно до ступеня доктора філософії як початкової академічної кваліфікації. У 2015 році, в контексті формування Європейського дослідницького простору, Україна зробила ще один крок вперед, прийнявши прогресивний Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

У 2015 році було створено Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Діяльність Агентства узгоджена з імплементацією стандартів та рекомендацій ESG-2015, які стали частиною Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Національне агентство є асоційованим членом Європейської мережі забезпечення якості вищої освіти (ENQA) та дійсним членом п'яти авторитетних міжнародних організацій у сфері забезпечення якості та академічної доброчесності, а саме: Міжнародної мережі агентств із забезпечення якості вищої освіти, Центральноєвропейської мережі агентств якості, Міжнародного центру академічної доброчесності, Глобальної мережі академічної доброчесності та Європейської мережі академічної доброчесності.

Однією зі стратегічних цілей Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти є ефективна та повноцінна інтеграція вищої освіти України в міжнародний та європейський освітній простір. Провадити активно діяльність Національне агентство розпочало у вересні 2019 року.

Накопичення інновацій спонукало до перегляду Закону України «Про освіту», який було оновлено у 2017 році. Закон надав цінну можливість для подальшого реформування системи освіти України та вирішення завдань входження до європейського освітнього простору. Імплементація його положень через підзаконні акти відкриває можливість поступового забезпечення освіти для всіх категорій населення України, що, своєю чергою, створює умови для всебічного розвитку особистості. Це сприяє значному підвищенню інтелектуального, культурного, духовного та морального потенціалу суспільства. Положення закону розроблені з метою забезпечення рівних умов доступу до якісної освіти та права кожного громадянина на її здобуття.

За Законом «Про освіту», система повної загальної середньої освіти складається з трьох рівнів: початкова освіта, базова середня освіта, профільна середня освіта. Метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, підготовленої до життя в суспільстві та цивілізованої взаємодії з природою. Ця особистість повинна мати прагнення до самовдосконалення та навчання впродовж життя, бути готовою до свідомого життєвого вибору, самореалізації, брати на себе відповідальність, забезпечувати себе роботою та брати участь у громадській діяльності. У світлі цих міркувань реформа загальної середньої освіти розвивається наступним чином. Відбувся розгляд питання про розробку таких державних стандартів — Державного стандарту початкової освіти; Державного стандарту базової середньої освіти; Державного стандарту профільної середньої освіти.

Державні стандарти розроблено на теоретико-світоглядних засадах класичної та сучасної педагогіки в Україні та світі. Вони ґрунтуються на аналізі впровадження провідних українських і світових інноваційних практик в освіті, спрямованих на досягнення основної мети загальної середньої освіти. У 2018 році було затверджено новий Державний стандарт початкової освіти, а у 2020 році — Державний стандарт базової середньої освіти.

У 2018 році була затверджена Стратегія розвитку громадянської освіти на період до 2030 року. Ця стратегія обґрунтовує необхідність створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини та охоплює всі види освіти, компоненти освіти, а також всі рівні освіти та всі вікові групи громадян. Оскільки, набуття громадянських компетентностей дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізовувати свої конституційні права і свободи, відповідально ставитися до своїх прав та обов’язків, брати активну участь у суспільних процесах,

свідомо забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії в Україні.

У 2018 році Україна вперше отримала можливість взяти повноцінну участь у дослідженні PISA, приєднавшись до програми у 2016 році. PISA (Programme for International Student Assessment) — це міжнародне дослідження якості освіти, яке надає науково обґрунтовані дані про якість освіти, які уряди країн світу можуть вважати корисними для розгляду потенційних змін в освітній політиці за необхідності. Результати України свідчать про доцільність та необхідність продовження реформи Нової української школи та системних змін у шкільній освіті, які вона пропонує.

У 2019 році Україна зробила значний крок уперед, вперше обравши освітнього омбудсмена. Ця особа разом зі спеціальною командою з 15 професіоналів відіграватиме вирішальну роль у моніторингу дотримання прав учнів та працівників освіти, приймаючи та перевіряючи скарги, а також, за необхідності, звертаючись до правоохоронних органів у разі виявлення порушень.

Навесні 2020 року, у відповідь на виклики, спричинені пандемією, всі заклади освіти України прийняли непросте рішення про перехід на дистанційне навчання. У наступні місяці в Україні було запроваджено «адаптивний карантин», який передбачав поділ України на зони епідеміологічної безпеки. У світлі цих обставин заклади загальної середньої освіти постійно чергували дистанційне та змішане навчання, тоді як заклади вищої освіти здебільшого зберігали дистанційну форму навчання. Цей досвід дистанційного навчання дозволив зберегти навчальний процес у 2022 році.

24 лютого 2022 року відбулося повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Під час бойових дій та окупації заклади освіти зазнали людських втрат. Сотні закладів освіти всіх рівнів були зруйновані або пошкоджені. У 2022 році через повномасштабне вторгнення Росії навчальний процес у всіх українських закладах освіти був призупинений щонайменше на два тижні, а в деяких школах — на довший період.

У 2022 році повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до значних порушень у сфері освіти. Про що свідчить порівняння результатів PISA-2022 та PISA-2018. А саме, спостерігається зниження результатів з математики, читання та природничих наук. Це є значним відступом у навчальному прогресі, що еквівалентно двом рокам навчання в школі.

Загальні втрати в освітньому секторі з лютого 2022 року склали понад 7 млрд дол. За цей період було пошкоджено або зруйновано 13 % освітньої інфраструктури (3583 заклади освіти було пошко-

джено та 394 — зруйновано). Варто зазначити, що найбільше постраждали школи — 1 888 навчальних закладів. За оцінками, 21 % закладів вищої освіти і 31 % науково-дослідних установ були пошкоджені або зруйновані.

Попри виклики війни, профільні державні інституції продовжують організувати освітній процес — будують підземні школи, організовують навчання у дві зміни та в онлайн-форматі. Діти в регіонах, близьких до лінії фронту, і на окупованих територіях, де є інтернет-зв'язок, мають доступ лише до дистанційного навчання. На окупованих територіях, де немає інтернету, учні взагалі не можуть навчатися в українських школах. Відтак в Україні освітні втрати торкаються чи не кожної дитини шкільного віку.

На тимчасово окупованих територіях України освітній процес зазнав глибоких деформацій. З перших днів повномасштабного вторгнення росіяни в першу чергу знищували українські книги у всіх населених пунктах, які їм вдавалося окупувати, та дуже швидко привозили підручники з тих навчальних предметів, які впливають на свідомість учня — історія і географія.

Аналіз підручників, що Інституту модернізації освіти надали з деокупованих українських територій, показав наявність пропаганди замість науки. Це чітка й продумана операція — після спалення наших книг окупанти масово завезли свої, в які вже закладені всі найновіші наративи російської пропаганди й це контролюється на найвищому рівні окупаційної держави. Ми маємо усвідомлювати наскільки системно й стратегічно діє ворог, готуючи напад на Україну вони вже підготували базу по підручниках, яка обґрунтовує та виправдовує захоплення українських територій та знищення українських громадян.

Окупаційна влада тотально нав'язує власну освітню програму, яка базується на пропаганді заперечення української державності та історії, що є порушенням міжнародного права. Багато українських викладачів і педагогів були змушені залишити ці території, а ті, хто залишився, опинилися під тиском і загрозами.

Українські діти на цих територіях стикаються з примусовим впровадженням російської мови навчання та відсутністю доступу до української освіти через заборону онлайн-платформ і блокування українських освітніх ресурсів. На дітей та їхніх батьків чиниться психологічний та фізичний тиск через небажання батьків віддавати дітей до окупаційних шкіл. За оцінками правозахисних організацій, до 400 тисяч дітей на окупованих територіях перебувають під впливом пропаганди й позбавлені доступу до української освіти.

Освітні втрати мають глибокі наслідки для розвитку учнів і студентів. Відсутність стабільного навчання протягом тривалого часу негативно впливає на академічну успішність, психологічний стан та соціальні навички молоді. Особливо вразливими є діти-переселенці, кількість яких станом на 2024 рік перевищує 1,5 млн. Дослідження, проведене Save the Children, показало, що понад 60 % дітей-переселенців мають труднощі з адаптацією в нових школах через стрес і втрату друзів.

Воєнні дії Росії проти України спричинили низку викликів для освіти, включаючи скорочення фінансування, пошкодження та руйнування шкіл та інфраструктури, вимушене переміщення вчителів та учнів, а також обмеження доступу до якісної освіти через небезпеку. Адже в умовах, коли фізичні загрози життю переважають над бажанням вчитися, дуже важко зібратися, щоб під'єднатися до уроку і почати навчатися.

Обсяг освітніх втрат та вартість збитків, спричинених російською агресією, сягає безпрецедентного рівня. Крім того, Україна зазнала значного падіння реального ВВП, що є одним з найвищих показників серед країн, які загалом зіткнулися зі збройними конфліктами. Вкрай важливо врахувати ці спостереження, щоб отримати всебічне розуміння викликів, з якими стикається українська освіта у воєнний та повоєнний періоди. Попри це освіта відіграє важливу соціальну роль у відновленні та розвитку суспільства.

Отже, законодавство 2013—2024 рр. надало значного поштовху для реформування української освіти. У цей період соціально-економічна ситуація ускладнилася наслідками російської агресії та повномасштабного вторгнення, що неодноразово призводило до значного переміщення окремих осіб та громад, а також освітніх та науково-дослідних установ.

Наперекір викликам, спричиненим діями Росії проти України, реформи в українській освіті тривають. Значним досягненням було б створення системи, яка б дозволила кожному українцю реалізувати свій потенціал і зробити значущий внесок у розвиток країни. Водночас останніми роками з'явилися нові можливості, пов'язані з помітною інтенсифікацією міжнародного співробітництва в галузі освіти й науки, зростальною відкритістю до світових інновацій, обранням європейського шляху розвитку. Український дослідницький сектор поступово інтегрується в європейську дослідницьку екосистему. Такий розвиток подій відкриває багатообіцяльні можливості для співпраці між українськими вченими та сприяє обміну знаннями.

Протягом цього періоду Україна продовжувала активно модернізувати свою освітню систему. Були прийняті нові закони, що закріплювали принципи автономії університетів, підвищення якості освіти та впровадження академічної доброчесності. Значна увага приділялася реформуванню середньої та професійної освіти, з акцентом на дуальне навчання та співпрацю з бізнесом. Адаптація до нових вимог потребує значних ресурсів та зміни підходів до управління, що вимагає подолання інерційних явищ у системі освіти.

Резюме до теми

У сучасному світі вміння вчитися та адаптуватися до нових ситуацій стає все більш важливим фактором досягнення успіху. Стає дедалі більш очевидним, що освіта є фундаментом майбутнього успіху суспільства в цілому. Тому життєво важливо, щоб ми робили все можливе, щоб якомога більше людей мали до неї доступ. Нові форми навчання, такі як онлайн-курси і використання новітніх технологій, мають потенціал зробити освіту більш доступною та ефективною.

Освіта є наріжним каменем розвитку суспільства, формуючи інтелектуальні та професійні здібності особистості. Освіта сприяє економічному, соціальному та культурному прогресу, забезпечуючи соціальну мобільність і зменшуючи нерівність. Освіта також впливає на політичну стабільність, формуючи свідомих громадян, здатних брати участь у демократичних процесах.

Здобуття незалежності України призвело до значних змін в освітній системі. Розробка законодавчої бази, яка заклала основи для самостійної освітньої політики. Модернізація навчальних програм та інтеграція в європейську освітню спільноту. Активне впровадження нових технологій, інтеграція практичних занять та лабораторних робіт у навчальний процес. Гуманізація освіти — пріоритет виховної функції сім'ї та всебічний розвиток особистості.

Розвиток освіти та науки в Україні є складним і багатогранним процесом, що відображає соціально-економічні зміни в країні. Проактивними учасниками суспільних змін були студенти. Студентство боролося та нині обстоює ідеали демократії та справедливості, гідності та свободи. Ці ідеї зазвучали під час студентської Революції на граніті, утвердилася під час Помаранчевої революції, а Революція Гідності змогла кинути екзистенційний виклик та надихнути на боротьбу й перемогу. Студенти показали, що молодь

може бути не тільки пасивним спостерігачем, але й активним учасником політичних змін, закладаючи основу для подальшого демократичного розвитку країни. Освіта стає ключовим фактором прогресу суспільства, а її якість безпосередньо впливає на майбутнє нації.

Терміни та поняття до теми

громадянська участь
гуманізація
демократія
європейська інтеграція
інновації
когнітивний розвиток
критичне мислення
модернізація
наука
незалежність
освіта
права людини
розвиток
соціальна мобільність
суспільство

Запитання. Завдання

1. Яка роль освіти та науки у розвитку суспільства?

2. Які основні зміни в освіті відбулися в Україні у період з 1991 по 2001 рік?

3. Хто був першим міністром освіти незалежної України і які його основні досягнення?

4. Які закони були прийняті в Україні у 1991 році, що вплинули на освітню систему?

5. Які основні принципи закладені в Законі України «Про освіту»?

6. Як змінилася структура вищої освіти в Україні у період з 2002 по 2012 рік?

7. Які нові предмети були введені в навчальний план в Україні на початку 1990-х років?

8. Які основні цілі освітньої реформи в Україні в період 2013—2024 років?

9. Як децентралізація управління освітою вплинула на освітній процес в Україні?

10. Які принципи державної політики у сфері дошкільної освіти були закладені в Законі «Про дошкільну освіту»?

11. Які соціально-економічні виклики вплинули на розвиток освіти в Україні у 1990-х роках?

12. Які основні аспекти сучасної освіти, що сприяють розвитку критичного мислення?

13. Як освіта може сприяти зменшенню соціальної нерівності?

14. Які основні напрямки розвитку освіти в Україні визначені в Національній доктрині розвитку освіти?

15. Які важливі зміни в освітньому законодавстві відбулися після прийняття Конституції України у 1996 р.?

Теми есе, рефератів

1. Роль освіти та науки у розвитку суспільства: теорія та практика.
2. Становлення освітньої системи в Україні після здобуття незалежності.
3. Основні реформи в освіті України у 1991—2001 рр.
4. Вплив міністрів освіти на розвиток освітньої політики в Україні.
5. Законодавча база освіти в Україні: ключові закони та їх значення.
6. Модернізація навчальних програм в Україні у 2002—2012 рр.
7. Вплив соціально-економічних факторів на розвиток освіти в Україні.
8. Тенденції в освіті та науці в Україні у 2013—2024 рр.
9. Гуманізація освіти: принципи та їх реалізація в Україні.
10. Роль критичного мислення в сучасній освіті.
11. Дослідження та інновації в освіті: український контекст.
12. Децентралізація управління освітою в Україні: переваги та виклики.
13. Взаємозв'язок між наукою та освітою в Україні.
14. Соціальна мобільність через освіту: можливості та обмеження.
15. Перспективи розвитку освіти в Україні в умовах глобалізації.

Література

Про вищу освіту: закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 63. Ст. 1728. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text

Про дошкільну освіту: закон України від 11 липня 2001 р. № 2628-III / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2001. № 31. Ст. 1388. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text

Про загальну середню освіту: закон України від 13 травня 1999 р. № 651-XIV / Відомості Верховної Ради (ВВР). 1999. № 23. Ст. 1033. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text

Про Національну доктрину розвитку освіти: указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2002. № 16. Ст. 860. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text

Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: указ Президент України від 25. 06. 2013 № 344/2013 /

Відомості Верховної Ради (ВВР). 2013. № 50. Ст. 1783. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text

Про освіту: закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 78. Ст. 2392. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

Про позашкільну освіту: закон України від 22 червня 2000 р. № 1841-III / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2000. № 29. Ст. 1190. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text

Про професійно-технічну освіту: закон України від 10 лютого 1998 р. № 103/98-ВР / Відомості Верховної Ради (ВВР). 1998. № 9. Ст. 319. / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text

Про наукову і науково-технічну діяльність: закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII / Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 3, ст. 25 / https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text

Бабюк А. Освіта як загальнолюдська цінність. Світоглядні трансформації особистості студента ЗВО: історико-філософські, соціально-правові, мовознавчі та здоров'яформуючі аспекти: зб. тез доп. VI студ. наук.-практ. Інтернет-конф., 28 лют. 2019 р. / гол. ред. Н. Л. Замкова. Вінниця, 2019. С. 19—22.

Базиляк Н. О. Ефективна освітня політика із системним використанням сучасних цифрових технологій та онлайн платформ для студентів навчальних закладів. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2022. № 28. С. 32—35. URL: http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2022/28-2022/6.pdf.

Базиляк Н. О., Парубчак І. О. Глобалізаційні чинники реформування державної гуманітарної політики у сфері вищої освіти в контексті транскордонного співробітництва. Публічне управління і адміністрування в 4 Україні. 2022. № 28. С. 28—31. URL: http://www.pagjournal.iei.od.ua/archives/2022/28-2022/5.pdf.

Барабаш О. Діджиталізація вітчизняної освіти: проблеми і перспективи розвитку в умовах глобалізації. Право України. 2022. № 12. С. 109—121.

Бобровська О. Організаційні і мотиваційні чинники забезпечення якості викладацької праці в закладах вищої освіти в Україні. Аспекти публічного управління. 2019. № 12. С. 85—96.

Бобровська О. Ю. Удосконалення системи вищої освіти України у формуванні та розвитку людського капіталу: практичні кроки і прикладні аспекти реалізації. Економіка та держава. 2021. № 11. С. 26—33. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2021/7.pdf.

Бондарчук Л. В. Лідерські особливості здобувачів вищої школи в системі інновацій навчального процесу. Інтерактивний освітній простір ЗВО: матер. Всеукр. наук.-практ. вебінару, 4 берез. 2019 р. / відп. ред. Л. Б. Ліщинська. Вінниця, 2019. С. 52—55.

Війна в Україні: скільки навчальних закладів зруйнувала Росія // Cambridge.ua. URL: https://cambridge.ua/uk/news/voyna-v-ukraine-skolko-uchebnykh-zavedeniy-razrushila-rossiya/

Війна та освіта: як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи / Cedos. 2023. URL: https://cedos.org.ua/researches/vijna-

ta-osvita-yak-rik-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-vplynuv-na-ukrayinski-shkoly/

Війна та освіта. 2 роки повномасштабного вторгнення. Бриф за результатами дослідження. SavED. Київ. 2024. 21 с.

Вплив війни на середню освіту в Україні: виклики та перспективи / Cedos. 2023. URL: https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-osvitu-v-ukrayini-vyklyky-ta-perspektyvy/

Деукраїнізація освіти на тимчасово окупованих територіях // Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. URL: https://ppu.gov.ua/press-center/deukrainizatsiia-osvity-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh/

Карпенко М. М. Модернізація української освітньої системи: здобутки і проблеми 2005—2009 рр. // Проблеми та перспективи входження України в Європейський інтелектуальний простір: освітні аспекти: збірник науково-експертних матеріалів. Київ: НІСД, 2009. С. 4—22.

Карпенко М. М. Розвиток дистанційного навчання як відповідь на сучасні виклики для України // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник. Київ, 2014. № 4. С. 102—105.

Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Київ: Грамота, 2005. 448 с.

Кремень В. Г. Стан і перспективи розвитку освіти в Україні. К.: Педагогічна думка, 2016. 448 с.

Надолуження освітніх втрат у молодшій школі: виклики та рішення для української освіти під час війни // Радіо Свобода. 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/nadoluzhennya-osvitnikh-vtrat-u-molodshiy-shkoli-kech/33127941.html

Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; ред.кол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)]. Київ: Педагогічна думка, 2016. 448 с.

Мазур Ю. В., Палій С. А. Сутність і роль вищої освіти у розвитку національної економіки. Ефективна економіка. 2022. № 3. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/3_2022/72.pdf.

Освіта в незалежній Україні: розвиток та конкурентоспроможність інформаційно-аналітичний збірник. МОНУ: Інститут освітньої аналітики. Київ. 2021. 451 с.

Освіта і війна в Україні: 24 лютого — 1 квітня 2022 // Cedos. URL: https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/

«Освітні втрати несуть всі наші діти» — освітній омбудсмен про навчання в умовах війни // Радіо Свобода. 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/osvitniy-ombudsmen-pro-navchannya-v-umovakh-viyny/32574644.html

Освіта в умовах війни: виклики та перспективи для України // Інститут аналітики та адвокації. 2023. URL: https://iaa.org.ua/articles/education-in-times-of-war-challenges-and-prospects-for-ukraine/

Парадигми розвитку та тенденції реформування шкільної освіти в Україні у добу незалежності: монографія. [Електронне видання] / колектив авт.: Дічек Н. П., Саух П. Ю., Євтух М. Б., Бойченко М. І., Антонець Н. Б., Загородня А. А., Шевченко С. М.; за заг. ред. д-ра пед. наук, проф. Н. П. Дічек. — Київ: Педагогічна думка, 2022. — 507 с.

Поливода Н. Структурний аналіз гуманізму і його виховна значущість. Світоглядні трансформації особистості студента ЗВО: історико-філософські, соціально-правові, мовознавчі та здоров'яформуючі аспекти: зб. тез доп. VII студ. наук.-практ. Інтернет-конф., 28 лют. 2020 р. / гол. ред. Н. Л. Замкова. Вінниця, 2020. С. 22—25.

Шевчук І., Шевчук А. Освітня аналітика крізь призму війни: виклики та можливості для вищої школи України. Економіка та суспільство. 2022. № 39. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1420/1367

Що важливого відбулося в освіті за 2024 рік: думки експертів // Нова українська школа. — URL: https://nus.org.ua/articles/shho-vazhlyvogo-vidbulosya-v-osviti-za-2024-rik-dumky-ekspertiv/

Save the Children. Education Disrupted: The Consequences of War in Ukraine, 2024.

Тема 6

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СПОРТУ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Створення НОК України та особливості його діяльності: історія та сучасність.
2. Міжнародні спортивні змагання та Україна.
3. ***Видатні спортсмени незалежної України.***

Вивчивши матеріал цієї теми, *студент знатиме*: передумови та особливості становлення спортивного руху в незалежній Україні; зародження та розвиток олімпійського руху в державі; досвід України в організації та проведенні міжнародних спортивних змагань; передумови виникнення та особливості паралімпійського та дефлімпійського руху в Україні.

Вивчивши матеріал цієї теми, *студент умітиме*: користуватися програмно-нормативними документами; аналізувати сучасні процеси розвитку фізичної культури і спорту в державі; досліджувати та порівнювати український та міжнародний спортивний досвід; орієнтуватися в спеціальній науково-педагогічній літературі.

1. Створення НОК України та особливості його діяльності: історія та сучасність

Становлення фізичної культури та спорту в демократичних країнах світу першочергово обумовлений запитами суспільства та визначається рівнем соціально-економічного та політичного розвитку, станом освіти і науки, культури, традиційної спадщини тощо. Актуальною ця проблематика стає і для сучасної України. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною демократичною державою. З отриманням незалежності розпочинається новий етап розвитку фізичної культури і спорту в Україні. Зародження незалежного українського спорту припадає саме на 1991 р.

У світлі сучасних суспільно-політичних процесів, сфера олімпійського та професійного спорту традиційно вирішує два провідні завдання — це створення позитивного іміджу країни на світовій арені через досягнення високих спортивних результатів,

а також друга провідна світова тенденція — вести здоровий спосіб життя. Міжнародні спортивні заходи розглядаються як політичний інструмент захисту прав людини, міжнародної єдності в контексті поваги до представників різних націй, рас, культур і релігійних віросповідань.

У XXI ст. спорт слід розглядати у більш ширшому контексті. Виступ спортсменів на міжнародних змаганнях, їх перемоги, проведення країною спортивних змагань світового рівня — усе це є можливістю заявити про національну державу на політичній арені.

Після проголошення незалежності України розпочався процес створення національних федерацій із різних видів спорту. Першою передумовою стали події у Львові 1989 року, коли розпочала діяльність ініціативні група, що виступала за створення Українського національного Олімпійського комітету. Актуальним стало питання про надання українському спорту державницького і національного статусу. У газеті «Львів спортивний» (спецвипуск газети «Ленінська молодь») була опублікована стаття Є. Бобка «Чому Україна не бере участі в Олімпійських іграх». Це стало поштовхом до ґрунтовної дискусії й активного обговорення цієї тематики у республіканській пресі.

У містах ще радянської України розпочався процес збору підписів за створення незалежного НОК України. Так спортивна громада Львова зібрала десятки тисяч підписів. У Києві за ініціативи тодішнього голови Республіканської федерації санного спорту Валерія Шутого розпочав свою діяльність Український національний олімпійський комітет (скорочено УНОК), що був створений при Управі Народного Руху України. Саме за його ініціативи були налагоджені контакти із міжнародними спортивними організаціями, зокрема з МОКом. Головною темою стала проблема визнання на міжнародному рівні.

Діяльність УНОКу стала потужним каталізатором подальших позитивних змін. У 1990 р. відповідними державними органами управління галуззю фізичної культури і спорту України було розроблено перший проєкт Хартії Олімпійського комітету України (далі ОКУ). Перший варіант проєкту був направлений на обговорення на місцях. Слід зазначити, що проєкт Хартії не відображав провідні тенденції політичної ситуації в Україні та мав недосконалий зміст. По-перше, Хартія декларувала керівну роль державних спортивних структур СРСР про діяльність ОКУ НОК. Завданням ОКУ, за змістом проєкту, мало бути підготовка спортивних резервів для збірних команд СРСР. Питання самостійної участі у міжнародних змаганнях не піднімалося.

Наступний, другий, варіант Хартії, що був представлений для розгляду Генеральній Асамблеї засновників НОК України, суттєво відрізнявся від першого проєкту. Офіційною датою заснування Національного Олімпійського комітету (НОК) України вважається 22 грудня 1990 р. Цього дня І Генеральна асамблея засновників прийняла рішення про створення НОК України. Також було обрано персональний склад і перший президент НОК України. На цю посаду було обрано дворазового олімпійського чемпіона з легкої атлетики Валерія Борзова, який обіймав цю посаду до 1998 р.

Ця подія стала відправним кроком у діяльності НОКу України. 24 вересня 1993 р. 101-ша сесія Міжнародного олімпійського комітету у Монако ухвалила рішення про цілковите визнання НОК України. Останній отримав право самостійно брати участь в Олімпійських іграх. Водночас після заснування НОК України було створено Олімпійську академію України. Ця подія сталася 8 березня 1991 р.

Процес офіційного олімпійського визнання України супроводжувався входженням Національних спортивних федерацій України у міжнародні федерації і повністю завершився у 1992 р. Факт належності України до авторитетних спортивних держав світу підкреслено членством у МОК президента НОК України, міністра Міністерства молоді та спорту України Валерія Борзова у 1994 р. У 2000 р. членом Міжнародного Олімпійського комітету став ще один український олімпієць — легкоатлет Сергій Бубка.

Національний Олімпійський комітет України (НОК України) є неурядовою громадською організацією, яка координує розвиток олімпійського руху в Україні. У діяльності НОК керується законодавством України, Олімпійською хартією Міжнародного Олімпійського комітету та власною хартією. НОК України має виключне право представляти Україну на Олімпійських іграх та на регіональних, континентальних і світових комплексних змаганнях, які відбуваються під патронатом Міжнародного Олімпійського комітету (МОК). НОК України зобов'язаний брати участь в Іграх Олімпіад, Європейських іграх, Всесвітніх пляжних іграх, Юнацьких Олімпійських іграх та Юнацьких Європейських олімпійських фестивалях, шляхом надсилання атлетів.

НОК України формує, організовує та очолює відповідні делегації на Олімпійські ігри Європейські ігри, Всесвітні пляжні ігри, Юнацькі Олімпійські ігри та Юнацькі Європейські олімпійські фестивалі, на регіональні, континентальні та світові комплексні спортивні змагання, що відбуваються під патронатом МОК та

Європейських Олімпійських комітетів (ЄОК). НОК України дбає про екіпірування, проїзд та розміщення членів своїх делегацій на Олімпійських іграх і укладає на користь останніх контракти страхування.

НОК України має широкі зв'язки з національними олімпійськими комітетами інших країн світу. 16 представників НОК України є членами різних міжнародних організацій та об'єднань. Тісні контакти встановилися з українськими спортивним осередками (української діаспори) за кордоном. Комітети друзів НОК України були створені й успішно працюють у США, Канаді, Австралії.

Статутними органами НОК України є Генеральна асамблея, виконавчий комітет, президент, ревізійна комісія.

Президенти НОК України: 1991—1998 рр. — Валерій Борзов; 1998—2002 рр. — Іван Федоренко; 2002—2005 рр. — Віктор Янукович; 2005—2022 рр. — Сергій Бубка, з листопада 2022 — Вадим Гутцайт.

З 2022 р., після початку військової агресії росії, для надання гуманітарної допомоги членам української олімпійської спільноти МОК, організація «Олімпійська солідарність» та ЄОК створили Фонд солідарності. Перша фінансова допомога була направлена на евакуацію спортсменів, тренерів та членів їхніх родин з небезпечних районів, де велися активні бойові дії, а також надання притулку і відповідних послуг, таких як транспортування, логістика, розміщення, харчування, забезпечення медикаментами та надання загальної гуманітарної допомоги в більш безпечних районах.

Одним із пріоритетних завдань уряду є сприяння розвитку спорту вищих досягнень. Прем'єр-міністр України за посадою очолює Організаційний комітет з підготовки й участі спортсменів України в міжнародних змаганнях — Олімпійських і Параолімпійських іграх, Всесвітніх іграх глухих, Всесвітніх універсіадах та ін. Згідно зі своїми повноваженнями Кабінет Міністрів України брав активну участь у підготовці та проведенні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу.

Центральним органом виконавчої влади в галузі фізичної культури і спорту є Міністерство молоді та спорту України (з 2013 р.), яке до цього часу пройшло низку реорганізацій. Міністерство сприяє формуванню оптимальних відносин між державою та всіма суб'єктами спортивного руху — Національним олімпійським комітетом України, Національним комітетом спорту інвалідів України, Спортивним комітетом України, фізкультурно-спортивними товариствами, спортивними федераціями та іншими громадськими організаціями фізкультурно-спортивної спрямованості.

У результаті такої співпраці на 2012 р. в Україні розвивалося 52 олімпійських, 79 неолімпійських та 36 видів спорту для інвалідів. Щорічно в Україні проводиться 750 чемпіонатів із різних видів спорту.

Злагоджена спільна робота держави та спортивних організацій сьогодні дає можливість нашій країні входити до числа провідних спортивних держав світу, про що свідчать результати участі національних збірних команд на чемпіонатах світу, Європи, в Олімпійських, Параолімпійських, Дефлімпійських та Всесвітніх іграх із неолімпійських видів спорту.

Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова «Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року». Стратегія буде реалізована в три етапи, а один із результатів — це збільшення відсотка населення до 30 %, які виберуть регулярну рухову активність. Цільовою метою Стратегії, на думку розробників, є виховання фізично активної нації та формування позитивного іміджу України як передової спортивної держави на основі сучасної і доступної спортивної інфраструктури. Стратегія буде реалізовуватися у три етапи: перший — 2021—2022 роки, другий — 2023—2024 роки, третій — 2025—2028 роки.

Отже, отримання незалежності стало поштовхом для формування спортивної галузі України як інструменту, за допомогою якого слід боротися за світове визнання та створення позитивного іміджу закордоном.

2. Міжнародні спортивні змагання та Україна

У сучасному світі спортивні змагання перестали бути лише перегонами та давно вийшли за межі змагального процесу. У міжнародних відносинах спортивні, а особливо футбольні змагання, стали інструментом політичної боротьби різних держав. Сучасні країни використовують різноманітні методи на всіх рівнях влади, щоб вибороти право на проведення найбільших спортивних змагань, серед яких Олімпійські ігри і чемпіонати Європи та світу з футболу. Проведення таких масштабних заходів має позитивний вплив на економіку країн, може як покращити, так і погіршити національний або міжнародний авторитет держави.

На думку більшості дослідників, проведення міжнародних спортивних змагань сприяє поширенню традицій власної країни, а також розкриває інвестиційних потенціал для іноземних партнерів.

На сучасному етапі Україна має великий досвід проведення масштабних спортивних турнірів.

Чемпіонат Європи з футболу 2012 р. У 2007 р. Україна разом із Польщею виборола право прийняти фінальну частину Чемпіонату Європи-2012 з футболу. Ця подія є 14 Чемпіонатом Європи, фінальна частина якого проходила з 8 червня по 1 липня 2012 р. Чемпіонат Європи з футболу-2012 став першим турніром, проведеним у країнах Східної Європи. Польща та Україна мали п'ять років для того, щоб підготувати міста й інфраструктуру для проведення континентальної першості. Матчі чемпіонату проходили на восьми стадіонах: чотирьох у Польщі та чотирьох в Україні. Київ, Львів, Харків та Донецьк стали містами — господарями Євро-2012, тому основна увага у підготовці була акцентована саме на них. У Києві та Харкові було проведено реконструкцію стадіонів — НСК «Олімпійський» і СК «Металіст» згідно з умовами, які висувала Спілка європейських футбольних асоціацій (УЄФА). У Львові й Донецьку були побудовані нові стадіони — «Арена Львів» та «Донбас-арена». У процесі підготовки також було зроблено реконструкції аеропортів та доріг, вирішено транспортні питання у містах, які приймали матчі. Відкриття чемпіонату відбулося 8 червня на Національному стадіоні у Варшаві, де в першому матчі зіграли збірні Польщі та Греції. Фінальний матч відбувся 1 липня на НСК «Олімпійському» у Києві.

На проведення Чемпіонату Європи з футболу 2012 країни-господарі витратили набагато більше грошей, ніж господарі попередніх турнірів (Португалія — близько 4 млрд євро на чемпіонат 2004 року, Австрія та Швейцарія — близько 1 млрд євро на чемпіонат 2008 року) через гіршу порівняно з західноєвропейськими попередниками інфраструктуру міст-господарів і країн загалом (стадіони, готелі, дороги). Україна станом на кінець 2011 р. витратила близько 115—140 млрд гривень (близько 12 млрд євро) на підготовку до чемпіонату Європи; Польща, за деякими оцінками, на проведення турніру — до 80 млрд злотих (близько 20 млрд євро).

Фінальна частина Чемпіонату Європи-2012 з футболу зібрала найбільшу аудиторію в історії проведення таких змагань. За підсумками групової стадії та чвертьфіналів, арени турніру відвідали вже близько 1,3 млн вболівальників. Це рекордна кількість глядачів згідно з офіційною статистикою УЄФА. За результатами дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», українці лишилися задоволеними тим, що Євро-2012 відбувалось саме в Україні, вони високо оцінили якість організації чемпіонату і бачать, передусім, іміджеві здобутки для країни. Разом з тим українці визнають, що

Євро-2012 було Україні «не по кишені», до того ж під час його організації відбувались масові розкрадання бюджетних коштів.

Крім Євро-2012 Україна проводила ще кілька великих спортивних змагань. У 2018 р. Київ приймав *фінал Ліги чемпіонів* — найпрестижнішого футбольного турніру серед клубів. Матч відбувся 26 травня 2018 р. на НСК «Олімпійський» у Києві: іспанський «Реал Мадрид» переміг англійський «Ліверпуль» із рахунком 3:1. Матч відвідало близько 20 тис. вболівальників із-за кордону.

Також в Україні двічі проходив чемпіонат Європи з художньої гімнастики (2004, 2020).

Чемпіонат Європи з художньої гімнастики 2004 р. відбувся з 4 по 6 червня в Києві. Рішення про проведення Чемпіонату Європи в Києві було прийняте Міжнародною федерацією гімнастики 11 грудня 2002 р. Цей спортивний захід проходив у київському Палаці спорту лише у командній та абсолютній індивідуальній першості, де українські гімнастки в підсумку завоювали дві срібні медалі. У 2020 р. Україна вдруге в історії приймала 36-й Чемпіонат Європи з художньої гімнастики, який з 17 по 25 травня 2020 р. стартував в Києві. Участь у змаганнях взяли майже 150 найкращих гімнасток із 23 країн світу. Було розіграно 8 комплектів нагород. За підсумками змагань спортсменки збірної України здобули 3 золоті медалі, 2 срібні та 1 бронзову. На жаль, через пандемію коронавірусу турнір пройшов без глядачів, проте змагання транслювали наживо.

«Зірки жердини» — легкоатлетичний турнір зі стрибків з жердиною, який проходив у Донецьку. Турнір «Зірки жердини» вперше відбувся 1990 р. З 1997 року змагання найсильніших стрибунів із жердиною світу були включені в офіційний спортивний календар Міжнародної асоціації легкоатлетичних федерацій. Турнір набув величезної популярності в усьому світі. За роки його існування зала донецького Палацу спорту «Дружба» бачив практично всіх найсильніших стрибунів із жердиною світу. На змаганнях встановлено 11 світових рекордів і десятки національних. З 2004 р. проходять змагання і серед жінок. За роки проведення турніру в ньому взяли участь 118 атлетів з 30 країн світу.

Чемпіонат Європи з важкої атлетики 2004 р. пройшов в Києві з 20 квітня по 25 квітня. У неофіційному командному заліку перемогу здобули спортсмени збірної Туреччини, які завоювали 6 золотих, 3 срібні та 2 бронзові медалі.

Чемпіонат Європи з фехтування 2009 року відбувся у Києві, з 5 по 10 липня 2009 року. Ареною змагань став київський Палац спорту. Змагання стали останнім значним турніром перед

Олімпійськими іграми у Пекіні. Чемпіонат світу з фехтування 2012 року приймав також Київ, 13—14 квітня. Медалі було розіграно тільки серед жінок у командній шаблі і чоловіків у командній шпазі, оскільки ці види не було включено в програму Олімпійських ігор 2012.

Чемпіонат світу з шахів серед жінок 2016 — матч між Марією Музичук, чинною чемпіонкою, та претенденткою на титул — Хоу Іфань. Матч проходив у Львові (Україна) в період з 1 по 15 березня 2016 року. Між собою суперниці зустрічались тричі в класичних шахах: одна партія завершилась внічию, у двох інших перемогла Хоу Іфань, граючи чорними.

Чемпіонат Європи зі стрибків у воду 2017 — це п'ятий чемпіонат Європи зі стрибків у воду, що проходив у столиці України з 12 до 18 червня 2017 року. Змагання відбувались у 13 дисциплінах. Вперше в програму чемпіонату Європи включено синхронні стрибки у міксті з 3-метрового трампліна та 10-метрової платформи. Чемпіонат Європи зі стрибків у воду 2019 — шостий чемпіонат Європи зі стрибків у воду, що відбувся у Києві з 5 по 11 серпня 2019 року.

Отже, чим більше в Україні буде проходити міжнародних спортивних подій, тим вищим буде рівень популярності держави за кордоном. Імідж країни, яка приділяє велику увагу спорту, і вміє організувати заходи найвищого ґатунку, стане привабливим чинником для іноземних туристів, інвесторів і організаторів різних спортивних турнірів.

Україна вперше взяла участь в Олімпійських іграх окремою командою в 1994 році. Відтоді її спортсмени змагаються у всіх Літніх Олімпійських іграх і Зимових олімпійських іграх. Загалом, Українська національна олімпійська команда виборола 151 медаль на літніх Олімпіадах і 9 медалей на зимових Олімпіадах. Найуспішніші види — гімнастика, легка атлетика та боротьба. За роки Незалежності вітчизняними атлетами на літніх Олімпійських іграх завойовано:

Ліллехаммер-1994 — 1 золоту та 1 бронзову нагороди
Атланта-1996 — 9 золотих, 2 срібні та 12 бронзових нагород
Нагано-1998 — 1 срібну нагороду
Сідней-2000 — 3 золоті, 10 срібних та 10 бронзових нагород
Солт-Лейк-Сіті — 2002 — нагород не здобуто
Афіни-2004 — 8 золотих, 5 срібних та 9 бронзових нагород
Пекін-2008 — 7 золотих, 4 срібних та 11 бронзових нагород
Ванкувер-2010 — нагород не здобуто
Лондон-2012 — 5 золотих, 4 срібних та 10 бронзових нагород

Сочі-2014 — 1 золота та 1 бронзова нагороди

Ріо-де-Жанейро-2016 — 2 золоті, 5 срібні та 4 бронзові нагороди

Пхьончхан-2018 — 1 золота нагорода

Токіо-2020 — 1 золота, 6 срібних та 12 бронзових нагород

Пекін-2022 — 1 срібна нагорода

Париж 2024 — 3 золоті, 5 срібних та 4 бронзові нагороди.

На особливу увагу заслуговують Олімпійські ігри 2024 у Парижі (26 липня — 11 серпня 2024 р.), підготовку і участь в яких українські спортсмени проводили під час відкритої агресії росії проти України.

На Олімпійських іграх 2024 у Парижі Україну представили 140 спортсменів у 23-х видах спорту. Наша країна була представлена найменшою кількістю спортсменів у своїй історії на Олімпійських іграх. Загалом українці вибороли 12 медалей. У підсумку збірна посіла 22-ге місце у загальному медальному заліку, що стало найкращим результатом України на Олімпійських іграх за останні 12 років.

Ще один напрям роботи України в спортивному спрямуванні — Паралімпійські ігри. Паралімпійські ігри — міжнародні спортивні змагання для людей з інвалідністю. Традиційно проводяться після Олімпійських ігор, а починаючи з 1992 — на тих же аренах, що й олімпійські змагання.

Україна брала участь у 7 літніх і 7 зимових Паралімпійських іграх. Уперше українська команда виступила на змаганнях в Атланті в 1996 році і з цього часу не пропустила жодної Паралімпіади. За свою історію завоювала загалом 613 медалі (472 на літніх і 141 на зимових). Держава активно підтримує спортсменів з обмеженими можливостями, щороку з держбюджету на підготовку виділяють майже 777 млн грн.

Останні Паралімпійські ігри пройшли у Парижі з 28 серпня по 8 вересня 2024 року. Україну на змаганнях у столиці Франції представляли 140 атлетів, які виступали у 17 видах спорту. Це **рекордна кількість видів спорту** в паралімпійській історії України. Збірна України посіла сьоме місце у медальному заліку Паралімпійських ігор у Парижі 2024, здобувши 82 медалі (22 золоті медалі, 28 срібних і 32 бронзові). За підсумками змагань, українські паралімпійці на почесному п’ятому місці за загальною кількістю нагород. Найбільшу кількість нагород на Паралімпійських іграх наша країна виборола у плаванні (40).

Також існує ще один турнір Дефлімпійські ігри — для людей з вадами слуху. 1993 року Україна вперше взяла участь в Дефлім-

пійських іграх як незалежна держава. Відтоді її спортсмени змагаються на всіх Літніх і Зимових Дефлімпійських іграх, що відбулися. З 2021 року Міністерство молоді та спорту зрівняло призові олімпійців з паралімпійцями, за кожну нагороду Олімпіади та Паралімпіади в Токіо спортсмени отримали однакову грошову винагороду: за золоту медаль — 125, за срібло — 80 , за бронзу — 55 тис. дол.

Найбільшим досягненням 2024 року стала сильна перемога України на ювілейних XX зимових Дефлімпійських іграх 2023 (2—12 березня 2024 р., м. Ерзурум, Туреччина), де українці стали абсолютними чемпіонами і встановили історичний рекорд: 19 медалей, 10 з яких — золоті, 5 срібних і 4 бронзові.

2025 рік — це рік XXV літніх Дефлімпійських ігор, які з 15 до 26 листопада відбудуться у столиці Японії — Токіо вже дев'яті для нашої країни. Національною дефлімпійською збірною командою України заплановано на XXV літніх Дефлімпійських іграх взяти участь у 17 видах спорту — бадмінтон, баскетбол (чоловіки), боротьба вільна і греко-римська, боулінг, велосипедний спорт (шосе і маунтенбайк), волейбол (чоловіки / жінки), дзюдо, карате, стрільба кульова, легка атлетика, плавання, пляжний волейбол (чоловіки / жінки), спортивне орієнтування, теніс настільний, тхеквондо, футбол (чоловіки) із 21 виду спорту, представленого на іграх.

На рівні держави підтримується непрофесійний спорт. У 2014 р. принц Гарі започаткував турнір «Invictus Games» («Ігри нескорених») — це міжнародний спортивний захід для ветеранів та військовослужбовців, які отримали поранення, травми або захворювання, виконуючи службові обов'язки. Україна вперше здобула право взяти участь в «Іграх нескорених» 2017 року в Торонто як союзник НАТО в миротворчих операціях по всьому світу, а також через АТО в східних областях України. У 2017 році, в Канаді, збірна України в дебюті виграє 8 золотих, 3 срібні та 3 бронзові медалі.

Україна активно підтримує участь громадян у цих змаганнях. У Німеччині в Дюссельдорфі з 26 по 28 липня проходили змагання «Нескорені Німеччина 2024» («Invictus Germany 2024»). У міжнародних змаганнях взяли участь 18 учасників національних збірних «Invictus Games Ukraine» («Ігри Нескорених Україна») попередніх років. На заході були представлені такі види спорту: настільний теніс, веслування на тренажерах, велоспорт на тренажерах та волейбол сидячи. Учасники української збірної склали гідну конкуренцію суперникам, демонструючи високі результати та здобуваючи чимало нагород.

У 2025 році Україна вже вп'яте візьме участь в «Іграх нескорених». Зважаючи на високий рівень організації та великий попит серед українських воїнів, фундація «Ігор нескорених» збільшила квоту для української команди — з 25 до 35 учасників. Українська команда скрадатиметься з 35 військовослужбовців та ветеранів, які були поранені, травмовані або захворіли під час виконання службових обов'язків у зоні бойових дій у російсько-українській війні з 2014 р.

Отже, спортивні досягнення країни сьогодні — це авторитет країни на міжнародній арені. Досягнення вітчизняних спортсменів — це обличчя конкретної держави в світі.

3. Видатні спортсмени незалежної України

За роки незалежності Україна затвердилася як провідна спортивна держава, що активно бере участь міжнародних змаганнях різних рівнів. Ми вирішили скласти список провідних українських спортсменів, які прославляли Україну на міжнародній спортивній арені та дістали світове визнання. Цей список суб'єктивний, тому що протягом незалежності в Україні було чимало видатних спортсменів.

Андрій Медведєв (*теніс*) — легенда українського чоловічого тенісу. Після здобуття незалежності і до завершення кар'єри Андрій вдало представляв Україну на турнірах АТР. Єдиний спортсмен українець, який грав у фіналі ТВШ — поступився культовому Агассі на Ролан Гаррос 1999 року. Медведєв має найвищу позицію серед українців у рейтингу АТР — 4 місце у травні 1994. Загалом українець зіграв у 18 фіналах та здобув 11 титулів.

Андрій Шевченко (*футбол*). Об'єктивно найкращий футболіст в історії незалежної України. Володар Ліги чемпіонів 2002/03, володар «Золотого м'яча» 2004 року, чемпіон Італії та України і цей список можна продовжувати. А. Шевченко — легендарний український спортсмен, який зробив великий внесок у впізнаваність України за кордоном. На сучасному етапі А. Шевченко входить у 10-ки найкращих бомбардирів в історії ЛЧ та посідає 2 місце у рейтингу бомбардирів «Мілана» за всю історію.

Андрій Ярмоленко (*футбол*) — провів найбільше матчів за збірну України (115), забив 45 голів (лише на три менше, ніж у Шевченка) та виходив із командою у чвертьфінал Чемпіонату Європи. Безліч спортивних трофеїв із «Динамо», голів і звання найкращого футболіста свого покоління.

Василь Вірастюк (*важка атлетика*) починав кар'єру у штовханні ядра та представляв Україну на Олімпіаді 2000. Проте всесвітню славу здобув як стронгмен. В. Вірастюк у 2004 та 2007 рр. став найсильнішою людиною світу, поставив безліч світових рекордів. Найголовніший внесок спортсмена — зміг своїми досягненнями популяризувати вид спорту в Україні.

Василь Іванчук (*шахи*) розпочинав кар'єру ще в СРСР, де здобув кілька нагород на шаховій Олімпіаді та Чемпіонаті світу. Всесвітнє визнання отримав вже представляючи незалежну Україну. 3 золота на шаховій Олімпіаді, золото чемпіонату світу та 2 місце у рейтингу ФІДЕ на піку у 2007 році. Іванчука дійсно знають як одного зі світових шахових геніїв свого часу.

Валентина Семеренко (*біатлон*). Усі біатлоністки, які здобули золото на Олімпіаді 2014, гідні бути у нашому списку, серед них і В. Семеренко. Крім того, на рахунку спортсменки золото ЧС 2015 року, 3-тє місце у загальному заліку Кубка світу 2014/15 і 28 медалей на етапах КС за кар'єру.

Віта Семеренко (*біатлон*) — олімпійська чемпіонка 2014. Володарка 2 срібних і 5 бронзових медалей, а також має 24 медалі на етапах Кубка світу. Сестри Семеренко — видатні представниці жіночого українського біатлону, які задали високу планку для України у цьому виді спорту.

Віталій Кличко (*бокс*) мав видатну боксерську кар'єру і провів 47 боїв, здобув 45 перемог, 42 з яких нокаутом. Та й ті 2 поразки були скоріше випадковими: проти Берда завадила травма плеча, а проти Льюїса — розсічення. Справжня домінація. На 2025 р. чинний мер Києва.

Володимир Кличко (*бокс*) — володар чемпіонських поясів WBO, WBA, IBO, IBF та The Ring. До того ж — усіх одночасно. Утримує світовий рекорд за тривалістю володінням чемпіонським поясом (12 років) і кількістю титульних перемог (23). «Доктор Сталевий Молот» тривалий час був справжньою іконою боксу.

Ганна Різатдінова (*художня гімнастика*) — дуже яскрава представниця художньої гімнастики України. Кар'єра спортсменки тривала лише сім років, що не дивно для художньої гімнастики, але за цей час Ганна здобула безліч медалей (якщо бути точними, то 70). Проте найважливіші — це золото ЧС 2013 року та бронза Олімпіади 2016.

Дар'я Білодід (*дзюдо*) стала однією з найкращих і наймолодших дзюдоїсток світу. Вже в 16 років здобула золото Чемпіонату Європи, а до Олімпіади в Токіо перемагала практично усіх. Золото на Чемпіонатах світу 2018 та 2019, ще одне золото ЧЄ 2019 та золото

Європейських ігор у тому ж році. 24 липня 2021 р. Дар'я Білодід здобула першу медаль для української збірної на Олімпійських іграх у Токіо. У ваговій категорії до 48 кг 20-річна спортсменка здобула бронзову нагороду.

Дмитро Підручний (*біатлон*) — однозначно найкращий біатлоніст в історії України. Єдиний український чемпіон світу з біатлону у 2019 році здобув золото в гонці переслідування в Естерсунді. Лише Дериземля був близьким до цього здобутку, але двічі брав бронзу.

Еліна Світоліна (*теніс*) — найуспішніша українська тенісистка на цей момент. Хоч Еліна і не виходила навіть у фінал Турнірів Великого шлему, але її 3-тя позиція в рейтингу WTA протягом тривалого проміжку часу, бронза Олімпіади в Токіо та перемога на Підсумковому турнірі 2019 багато про що свідчить. Світоліна виграла 17 турнірів WTA в одиночному розряді та два — в парному. Тричі діставалася півфіналів на турнірах Великого шлему (2019, 2023) і ще сім разів — чвертьфіналів (2015, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2023).

Жан Беленюк (боротьба) — один із найкращих борців греко-римського стилю у світі. На його рахунку велика кількість медалей: 3 золота та 2 бронзи на чемпіонатах Європи, золото та срібло Європейських ігор, 2 золота, срібло та бронза Чемпіонатів світу. Найголовніше срібло Олімпіади 2016 та омріяне золото у 2020 році в Токіо. Спортсмен здобув бронзову нагороду на Олімпіаді в Парижі у 2024 р. з греко-римської боротьби у вазі до 87 кг.

Інеса Кравець (*легка атлетика*). Зірка легкої атлетики 1990-х, яка розпочала кар'єру ще в СРСР, але головні нагороди здобула вже за незалежності України. Два золота Чемпіонатів світу у потрійному стрибку. А найголовніше досягнення Кравець — чемпіонство Олімпіади 1996 року. Також на ЧС 1995 Інеса встановила світовий рекорд у потрійному стрибку, який протримався 25 років.

Ірина Мерлені (*боротьба*) була успішною борчинею вільного стилю на початку нульових. В її активі 3 золоті медалі на трьох Чемпіонату світу поспіль з 2000 по 2003 рр. та головне — золота медаль Олімпіади. Після найголовнішого тріумфу Мерлені, спортсменка здобула ще 2 срібла ЧС та бронзу на Олімпіаді 2008 року.

Лілія Подкопаєва (*спортивна гімнастика*). Ще одна олімпійська чемпіонка у нашому списку. Зірковий час Л. Подкопаєвої припав на кінець 1990-х. У 1994 здобула срібло на Чемпіонаті світу у вправах з колодою. Вже через рік Лілія змогла вибороти на ЧС вже 4 медалі: 2 золота та 2 срібла. Апогеєм її кар'єри стала

Олімпіада 1996 року, де спортсменка здобула одразу дві золоті медалі та одну срібну.

Оксана Баюл (*фігурне катання*). Прізвище О. Баюл назавжди залишиться в історії спорту незалежної України. Саме вона стала першою українською олімпійською чемпіонкою у 1994 році в Ліллегаммері. Та й до перемоги біатлоністок на Олімпіаді 2014 року залишалась єдиною олімпійською чемпіонкою з зимових видів спорту в Україні. Також в активі Баюл золото ЧС та два срібла ЧЄ.

Олег Верняєв (*спортивна гімнастика*). В активі О. Верняєва 14 медалей (зокрема 3 золоті) на Універсіадах різних років. У 2014 р. спортсмен здобув золото на Чемпіонатах Європи та світу. Його пік припав на Олімпіаду 2016, коли гімнаст здобув золото у паралельних брусах та срібло в абсолютній першості. На рахунку О. Верняєва 17 медалей Чемпіонатів світу та Європи.

Олександр Абраменко (*лижний спорт*) — перший та наразі єдиний український спортсмен-чоловік, кому вдалось здобути золото на Зимових Олімпійських іграх. У 2018 році Олександр став олімпійським чемпіоном у лижній акробатиці та назавжди вписав ім'я в історію українського спорту. Срібний призер Чемпіонату світу 2019. Срібний призер Зимових Олімпійських ігор 2022.

Олександр Зінченко (*футбол*). 4 чемпіонства в АПЛ, 4 Кубки ліги, 2 Суперкубки та Кубок Англії — це все здобутки О. Зінченка у «Манчестер Сіті». Прямо зараз українець є лідером «Арсенала» та одним зі найкращих лівих захисників світу.

Олександр Усик (*бокс*). Українець став абсолютним чемпіоном у важкій вазі та перейшов дивізіон суперважковаговиків. Абсолютний чемпіон світу в першій важкій вазі (2018—2019) і важкій вазі (2024). Володар 5 чемпіонських поясів, який назавжди увійшов в історію світового боксу. 21 грудня 2024 р. відбувся поєдинок-реванш у важкій вазі між чемпіоном світу О. Усиком та британцем Тайсоном Ф'юрі, який завершився перемогою Усика одноголосним рішенням суддів. О. Усик захистив звання чемпіона світу за версіями WBC, WBA Super, WBO, IBO.

Олена Білосюк (*біатлон*). Ще одна учасниця золотої естафети на Олімпіаді 2014 та найтитульованіша українська біатлоністка. Окрім командного золота Олімпіади в активі екс-Підгрушної золото, 2 срібла та 3 бронзи на Чемпіонатах світу. Спортсменка — володарка 27 медалей на етапах Кубка світу.

Олена Костевич (*стрільба*). Унікальна для України спортсменка, яка взяла участь вже у 5-ти Олімпіадах. Звісно, на такий показник впливає і вид спорту, але все ж це неперевершене досягнення.

До того ж О. Костевич не лише виступає на Олімпійських іграх, а й здобуває медалі. У 2004 р. підкорилось золото, 2 бронзи у 2012 р. та ще одна — у 2020. Безліч медалей на Чемпіонатах Європи та світу.

Ольга Харлан (*фехтування*). Одна з найтитулованіших спортсменок держави. Золото, срібло та 2 бронзи на Олімпіадах, 15 медалей Чемпіонатів світу, 21 — Чемпіонатів Європи та 82 на гранпрі та Кубках світу. 29 липня 2024 р. на Олімпіаді в Парижі Харлан здобула бронзову нагороду в особистій першості. Ця медаль стала першою для України на цих іграх. 3 серпня О. Харлан з іншими українськими фехтувальницями в командних змаганнях здобули для української збірної першу золоту медаль паризької Олімпіади 2024.

Руслан Федотенко (*хокей*). Найуспішніший хокеїст в історії України: 863 гри в НХЛ протягом 13 років виступів у найпрестижнішому хокейному турнірі та 2 Кубки Стенлі у 2004 та 2009 рр. До того ж у 2004 Р. Федотенко став ледь не головним творцем успіху «Тампа-Бей», коли у вирішальному матчі фіналу закинув 2 шайби.

Сергій Ребров (*футбол*) провів досить яскраву кар'єру з купою трофеїв у складі «Динамо» та виступами за «Тоттенгем» та «Вест Гем». Зараз Ребров будує досить успішну тренерську роботу та очолює Збірну України з футбоолу.

Станіслав Медведенко (*баскетбол*) є найкращим баскетболістом в історії України. Він єдиний з українців, хто здобув чемпіонство НБА та ще й зробив це двічі — з «Лейкерс» Кобі Браянта та Шакіла О'Ніла у сезонах 2000/01 та 2001/02.

Юрій Чебан (*веслування*). Український веслувальник провів дуже успішну кар'єру з великою кількістю медалей. Ю. Чебан здобув олімпійську бронзу в Пекіні, золото у Лондоні та Ріо, також були два чемпіонства світу— 3 срібла та бронза. Зараз Чебан тренує Національну команду з веслування.

Ярослава Магучіх (*легка атлетика*). Головна надія української легкої атлетики. На її рахунку 3 золота на Чемпіонатах Європи, золото та 2 срібла на Чемпіонатах світу та бронза Олімпійських ігор. Наприкінці серпня 2023 року Магучіх вперше в кар'єрі стала чемпіонкою світу зі стрибків у висоту — в Будапешті українка здобула «золото». У вересні того ж року Ярослава виграла золоту медаль у фіналі Діамантової ліги. На Олімпійських іграх у Парижі 2024 р. Я. Магучіх стала олімпійською чемпіонкою та завоювала золоту медаль.

Резюме до теми

Спорт як важливий соціальний феномен пронизує всі рівні сучасного суспільства, формуючи світогляд, традиційні цінності, стиль життя. Звідси і характер запиту на спорт перебувають у прямій залежності від особливостей епохи, соціально-політичної ситуації, ідеологічних домінант та інших конструктів, впроваджуваних у масову свідомість.

Слід відзначити, що стан, найважливіші проблеми та перспективи розвитку сфери фізичної культури і спорту визначаються зовнішніми та внутрішніми чинниками, які прямо чи опосередковано впливають на конкретні кількісні та якісні показники її функціонування. Відновлення Україною незалежності, розробка нормативно-правового забезпечення розвитку в галузі фізичної культури і спорту та сучасна ринкова соціально-економічна система сприяє формуванню та розвитку спортивного руху в нашій державі. Однією із засад державної політики у сфері фізичної культурі і спорту є забезпечення умов для підтримки олімпійського, паралімпійського та дефлімпійського рухів в Україні.

Терміни та поняття до теми

Міжнародний олімпійський комітет (МОК) — найвищий керівний орган олімпійського руху сучасності.

Національний олімпійський комітет України (НОК України) — громадська організація, що опікується участю українських спортсменів в Олімпійський іграх, діючи відповідно до положень Олімпійської хартії.

Об'єднання міжнародні спортивні — недержавні міжнародні організації фізичної культури, фізичного виховання і спорту.

Олімпіада — чотирирічний період, який починається з Ігор Олімпіади і завершується з відкриттям Ігор наступної Олімпіади. Такий підхід запозичений у стародавніх греків, тому не можна ототожнювати термін «олімпіада» і «олімпійські ігри».

Олімпійський спорт — міжнародний, багатофункціональний спортивний рух, спрямований на пропаганду загальнолюдських , гуманістичних цінностей відповідно до концепції олімпізму; найважливіша складова міжнародного спортивного руху, який є невід'ємною частиною сучасного суспільного життя і міжнародних відносин.

Олімпійські ігри — змагання між спортсменами з індивідуальних та командних видів спорту, визнаних МОК в якості олімпійських.

Спорт — це переважно змагальна діяльність, яка історично виділилася та сформувалася у сфері фізичної культури у вигляді змагань як способу регламентовано-протиборчого виявлення, співставлення та оцінки людських можливостей, а також як засіб максималізації людських здібностей у реалізації спортивної мети.

Спортивна федерація — неурядова громадська організація, що вирішує питання, які стосуються фізичного виховання, спорту та фізичної культури.

Спортсмен — людина, яка займається будь-яким видом спорту систематично або професійно.

Федерації міжнародні спортивні — союз, об'єднання національних федерацій із конкретного виду спорту, загальних питань фізичної культури і спорту, зі спортивної науки, розвитку спорту серед окремих груп населення та інших напрямів діяльності (у світі, на окремому континенті, у регіоні).

Хартія олімпійська — збірник правил та офіційних пояснень, у яких визначено основоположні принципи олімпійського руху, представлено всю систему управління олімпійським спортом, регламентовано умови участі в Олімпійських іграх та правила їх проведення.

Чемпіон олімпійський — переможець Олімпійських ігор (із будь-якого виду спорту в особистому чи командному заліку).

Питання для перевірки знань

1. Розкрийте передумови розвитку фізичної культури і спорту в незалежній Україні.

2. Назвіть основні документи, які регулюють діяльність в галузі фізичної культури і спорту України.

3. Назвіть визначальні принципи Закону України «Про фізичну культури і спорт».

4. Які органи несуть відповідність за розроблення та впровадження державних програм розвитку фізичної культури і спорту?

5. Вплив самоврядування у сфері фізичної культури та спорту. Особиста думка.

6. До проблеми створення НОК України. Особливості його діяльності на сучасному етапі.

7. Проаналізувати виступи збірної України в Олімпійських іграх за часів незалежності.

8. Розкрийте передумови та розвиток паралімпійський руху в Україні. Проведіть аналіз сучасних проблем.

9. Дайте характеристику дефлімпійського руху в Україні.

10. Проаналізуйте виступи українських військових на міжнародних Іграх Нескорених.

11. Здобутки українців на паралімпійських іграх.

12. Дайте характеристику сучасній стратегії розвитку олімпійського спорту в Україні.

13. Розкрите та проаналізуйте наслідки агресії росії на розвиток спортивної галузі нашої держави.

14. Зробіть порівняльний аналіз розвитку галузі фізкультури і спорту в Україні з іншою країною (на ваш вибір).

15. Розробіть власну концепцію розвитку в галузі фізкультури і спорту в нашій державі. Аргументуйте свою точку зору.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Законодавча база фізичної культури в незалежній Україні.

2. Міжнародні спортивні змагання: український досвід проведення.

3. Євро-2012 з футболу: передумови проведення та наслідки для України.

4. Олімпійський спорт в Україні: становлення та розвиток.

5. Аналіз виступів українських спортсменів на літніх та зимових Олімпійських іграх за роки незалежності.

6. Паралімпійський рух в Україні: досягнення, проблеми та перспективи.

7. Розвиток неолімпійських видів спорту в Україні.

8. Сучасні досягнення та проблеми розвитку українського спорту.

9. Ігри Нескорених: досвід участі України.

10. Національний Олімпійський комітет України: історія створення та сучасність.

Література

1. Бодренкова І. О. Фізичне виховання у формуванні здорового способу життя / І. А. Бодренкова // Навчальний посібник. Харків: УкрДУЗТ, 2018. 125 с. URL: http://metod.kart.edu.ua/uploads/books/fts_36.pdf

2. Державне регулювання фізичної культури та спорту в Україні : монографія / С.М. Домбровська та ін. НУЦЗУ, 2020. 313 с.

3. Дикий Б. В. Вступ до спеціальності «Фізичне виховання і спорт» : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Львів, Видавництво «Новий Світ — 2000», 2020. 160 с.

4. Долинний Ю. О. Олімпійський і професійний спорт: курс лекцій для викладачів і студентів вищих навчальних закладів / Ю. О. Долинний. Краматорськ : ДДМА, 2020. 111 с.

5. Вербицький В. А. Історія фізичної культури та спорту в Україні : навчальний посібник. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.

6. Гвоздецька С. В., Рибалко П. Ф., Чередніченко С. В. Професійно-прикладна фізична підготовка: навчально-методичний посібник для спеціальності 014 Середня освіта (Фізична культура). Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. 110 с.

7. Енциклопедія Олімпійського спорту України / за ред. В. М. Платонова Київ:: Олімпійська література, 2015. 400 с.

8. Закон України «Про фізичну культуру і спорт». URL: http://tavr.osv.org.ua/zakon-ukraini-pro-fizichnu-kulturu-i-sport-11-25-16-17-06- 2020/

9. Історія фізичної культури і олімпійського руху: 180 базових термінів. Івано-Франківськ : Видавець Віктор Дяків, 2013. 374 с.

10. Маляр Е. І. Олімпійський та професійний спорт: Методичні рекомендації / Е. І. Маляр, Н. С. Маляр. — Тернопіль, ЗУНУ: Економічна думка, 2023. — 48 с.

11. Маляр Е. І. Організаційно-правові та економічні основи олімпійського та професійного спорту: Методичні рекомендації / Е. І. Маляр, Н. С. Маляр. — Тернопіль, ЗУНУ: Економічна думка, 2023. — 28 с.

12. Маляр Е. І. Україна в Олімпійському русі. Проблеми та перспективи спортивного руху в Україні: Методичні рекомендації / Е. І. Маляр, Н. С. Маляр. — Тернопіль, ЗУНУ: Економічна думка, 2023. — 28 с.

13. Методики фізичного виховання різних груп населення: навчальний посібник / Солопчук М. С., Бесарабчук Г. В., Солопчук Д. М., Заікін А. В. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. 480 с.

14. Попрошаєв О. В., Попрошаєва О. А. Питання розвитку системи освіти та фізичної культури і спорту в умовах децентралізації влади. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт), 2021. № 5(136). С. 83—87. URL: lhttps://doi.org/10.31392/NPUnc.series15.2021.5(135).19

15. Постанова Кабінету міністрів України від 4 листопаду 2020 року «Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту до 2028 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-2020-%D0%BF#Text

16. Рибалко П. Ф., Хоменко С. В., Хоменко О. С. Особливості та перспективи розвитку сфери фізичного виховання : навчально — методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Суми: ФОП Цьома С. П., 2018. 146 с.

17. Рибалко П. Ф., Гриб Т. О., Клименченко Т. Г., Мелюшкіна В. В. Історія фізичної культури на різних етапах розвитку суспільства: навчально — методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. Суми: ФОП Цьома С. П., 2018. 171 с.

18. Сталий, інклюзивний та смарт-розвиток у контексті децентралізації: досвід Європейського Союзу / Н. В. Павліха та ін. Дидактичні матеріали навчальної сертифікованої програми в рамках реалізації освітнього проєкту Jean Monnet Chair SISDDP Erasmus+. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2022. 71 с.

19. Указ Президента України № 225/2021 від 2.06.2021 року Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.05.2021 року «Про Стратегію людського розвитку». URL: https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073

20. Фролова Л. С. Вступ до спеціальності «Фізичне виховання»: навчально-методичний посібник. Черкаси, 2014. 282 с.

Тема 7

ВІДРОДЖЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

1. Еволюція української культури від здобуття незалежності до сучасного етапу російсько-української війни.
2. Основні віхи розвитку новітньої української літератури, театру, художнього мистецтва, кіно, скульптури, музики, народної творчості та ін.
3. Політика національної пам'яті та мовне питання у культурному контексті незалежної України.

Вивчивши матеріали теми, *здобувач знатиме*: основні етапи відродження української культури після відновлення Україною незалежності у 1991 р.; основні напрями у новітньому українському мистецтві та музиці; еволюцію українського театру, літератури, музики, кіно та художньої творчості; ознайомиться з іменами митців, які творили у цей час.

Після опанування матеріалів теми *здобувач умітиме*: аналізувати основні етапи культурного розвитку незалежної України; аналізувати тенденції в новітньому українському мистецтві; критично осмислювати проблеми національної ідентичності в культурному контексті; аналізувати основні напрями актуального мистецтва та твори українських митців.

1. Еволюція української культури від здобуття незалежності до сучасного етапу російсько-української війни

Період після відновлення Україною незалежності став часом глибоких трансформацій у суспільстві та культурі. Ці перетворення мають суперечливий характер: з одного боку, тривав демонтаж радянської ідеологічної системи з її ціннісними орієнтирами, з другого — формувалася нова національна культурна інфраструктура. Однак перехід до ринкових умов створив низку серйозних викликів для культурної сфери.

Головні виклики для національної культури в умовах трансформації

Економічна криза. Неефективні ринкові реформи викликали тривалу економічну депресію, що глибоко позначилося на націо-

нальній художній культурі і мистецтві. Фінансова нестабільність обмежила доступ людей до культурних послуг і знизила життєвий рівень багатьох працівників цієї сфери.

Необхідність адаптації до нових умов. Культурні інституції, які десятиліття існували за рахунок державної підтримки, виявилися неготовими до функціонування в ринковому середовищі. Це суттєво скоротило мережі театрів, бібліотек, клубів та інших закладів культури.

Конкуренція в умовах глобалізації. Відкритість українського суспільства поставила національну культуру перед жорсткою конкуренцією з іноземними продуктами. Українське кіно, музика і література поступилися місцем масовій західній і російській культурній продукції.

Формування нової національної ідентичності. Засилля російської мови і російського культурного продукту не лише консервувало вторинний характер української культурної продукції, фіксувало її нішевість, а й підривало націобудівництво в Україні.

Відхід від радянських ідеологічних схем і пошук власних творчих шляхів

З розпадом радянської системи політичний та ідеологічний тиск держави на національну культуру послабшав. Новітніх незалежні культурні ініціатив, в роботу яких держава не втручалася, але й не надавала жодної фінансової підтримки.

Одним із важливих кроків стало ухвалення *Закону* «*Про культуру*» (2010), який закріпив правові засади розвитку національної культури, а також Законів «*Про охорону культурної спадщини*», «*Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей*», «*Про музеї та музейну справу*», «*Про авторське право і суміжні права*».

Було розроблено низку *комплексних програм розвитку культури*, що передбачали збереження і популяризацію української культурної спадщини. Однак через економічні труднощі та політичну нестабільність їх реалізація все ще обмежена.

Розвиток культурної сфери в Україні в період з 1991 року і до Євромайдану 2013—2014 рр. можна охарактеризувати як *перехідний*. Водночас слід зазначити, що держава не заважала розвитку незалежного культурного середовища або комерційно привабливих креативних індустрій, а також не здійснювала систематичної цензури.

Наступний етап розвитку сучасної української культури — націобудівничий — розпочався після *Революції Гідності*, коли

вдалося суттєво побороти вплив російських імперських наративів, перекрити доступ до національного інформаційного і культурного простору російського культурного продукту, в Україні відбулася декомунізація та дерашизація, особливо з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну 2022 року. Відбувся справжній вибух українського контенту, виник феномен нової української літератури, розвинулися музичні напрями, які до того перебували на маргінесі, український театр, музика і художня творчість здобули всесвітнє визнання.

Відновлення незалежності України відбувалося поряд з національно-культурним відродженням, усвідомленням власної ідентичності українським народом, пошуком власного унікального образу та місця серед інших націй, своєї мелодії в загальнолюдській симфонії.

2. Основні віхи розвитку новітньої української літератури, театру, художнього мистецтва, кіно, скульптури, музики, народної творчості та ін.

Українська сучасна література характеризується поліфонічністю, розмаїттям стилів та переплетенням традиційних і новаторських тенденцій. Вона поєднує національну ідентичність із універсальними темами, активно експериментуючи з жанрами та формами. Проте становлення укрсучліту відображає драматичні перипетії національної історії періоду новітньої незалежності України.

1990-ті: вихід із андеграунду

Після проголошення незалежності українська література пережила інформаційний бум:

— відкриття заборонених радянською цензурою авторів (*Винниченко, Хвильовий, Зеров, Куліш, Маланюк* та ін.);

— публікація перекладів західної філософії та літератури (напр., *«Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.» Марії Зубрицької*).

Українську літературу років незалежності репрезентують різні покоління митців. Так, у 1990-ті рр. продовжували творити відомі майстри слова старшого покоління, яких зараховують себе до української радянської літератури.

Шістдесятники, серед яких Юрій Мушкетик, Павло Загребельний, Роман Іваничук, Валерій Шевчук, Олесь Гончар, Володимир Яворівський, Борис Олійник, Ліна Костенко, Олесь Бердник та ін. «Шістдесятники» шукали нових форм творчості, нового осмислення національного досвіду. Активна громадянська позиція привела Василя Стуса, Олеся Бердника та інших до дисидентської інтелігенції, а слідом — у в'язниці і табори.

Вісімдесятники. Наприкінці 1980 — початку 1990-х рр. з'явилася нова генерація українських прозаїків і поетів, які вписалися в європейський літературний процес, — Андрій Курков, Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Юрій Іздрик, Богдан Жолдак, Оксана Забужко, Сергій Жадан, Юрій Винничук, Іван Ципердюк, Тарас Прохасько, Олесь Ульяненко, Любко Дереш, Софія Андрухович, Руслан Кухарук, Андрій Савенець та інші. У творах представників нової генерації вплив художнього досвіду митців старшого покоління майже не відчувається, головним для них стало прагнення відобразити у своїх творах духовну розкутість, філософське осягнення часу, психологічні настанови і реалії сучасності.

Кінець 1980 — початок 1990-х рр. був пов'язаний з появою великої кількості літературних об'єднань, гуртів, які ґрунтуються на різних філософських настановах та естетичних принципах («*Бу-Ба-Бу*», «*Червона Фіра*», «*Нова дегенерація*», асоціація «*Нова література*», «*Пси святого Юра*» та ін. У 1985 р. заявив про себе літературний гурт «Бу-Ба-Бу» («Бурлеск-Балаган-Буфонада»), який став найяскравішим виявом раннього українського *постмодернізму*. До складу *«Бу-Ба-Бу»* входять *Юрій Андрухович, Віктор Неборак та Олександр Ірванець*. Апофеозом «Бу-Ба-Бу» став фестиваль «Вивих-92». В 1995 році вийшла перша спільна книга бубабістів «*Бу-Ба-Бу. Т.в.о.*[…]*ри*» у видавництві «Каменяр».

Постмодернізм об'єднав творчість досить різних авторів: групи «Бу-Ба-Бу», Юрка Іздрика, Тараса Прохаська, Євгена Пашковського, Оксани Забужко, *неоавангардистів* (Сергія Жадана, Андрія Бондаря, Володимира Цибулька), а також представників «Київської іронічної школи» Володимира Діброви, Богдана Жолдака, Леся Подерв'янського тощо.

Характерними ознаками *постмодернізму* в українській літературі стали *іронічність, карнавальність, видовищність, маскарадність, відродження барокових ігрових принципів.*

У цей період активно видавалися незалежні літературні часописи, газети, антології сучасної української літератури. Так був перенесений до України діаспорний часопис *«Сучасність»,* починають виходити газети *«Пост-Поступ», «Слово»,* часописи

«Плерома», «Гігієна», «Український засів», майже самвидавні молодіжні часописи *«Авжеж»* (Житомир), *«Смолоскипи»* (Київ), інтернет-часопис *«Потяг-76»,* антології *«Молоде вино» (1996), «Іменник»* тощо. Виникали нові видавництва, що орієнтувалися на сучасну літературу: *«А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-ГА», «Смолоскип», «Кальварія», «Видавництво Старого Лева», «Фоліо», «Ранок»* та ін. У різних форматах почали проводитися літературні фестивалі й форуми.

Комерційна література та масові тиражі

З середини 1990-х у літературі *актуальності набуває історична проза.* Серед авторів варто назвати Романа Іваничука, Романа Федоріва, Павла Загребельного. На перший план виходить осмислення трагедії Голодомору. Публікуються глави про 1933 р., вилучені колись із роману *«І будуть люди»* Анатолія Дімарова.

Однією з особливостей літературного процесу 1990-х рр. став *розвиток масової української літератури — любовного жіночого роману, детективу, фентезі, молодіжного роману, готичної повісті* тощо. В жанрі *фентезі* працює, зокрема, Галина Пагутяк (*«Записки Білого Пташка»*). *Фантастику* репрезентує творчість Марини і Сергія Дяченків. *Молодіжна повість й роман* пише Світлана Пиркало (*«Зелена Маргарита» і «Не думай про червоне»*). Прикладом «*альтернативної історії*» може бути *«Дефіляда в Москві»* Василя Кожелянка, *готичної повісті — «Казка про калинову сопілку»* Оксани Забужко, *трилера — «Культ»* Любка Дереша і популярного *детективу «Шлюбні ігрища жаб»* Андрія Кокотюхи. Роман *«Московіада»* Юрій Андрухович назвав «*романом жахів*». Окремо стоїть роман Олеся Ульяненка «*Сталінка*» (1994), який можна класифікувати як *маніфестальна проза.*

Двотисячні / нульові. Епоха успішних комерційних проєкт ів. Серед авторитетів популярної літератури також визнані письменники: Василь Шкляр, Ірен Роздобудько, Марія Матіос, Олесь Ільченко, Наталка Сняданко, Володимир Лис, Юрій Винничук, Галина Вдовиченко, Володимир Даниленко, Мирослав Дочинець, Володимир Рутківський та ін.

У нульові роки нагадало про себе старше покоління літераторів: Юрій Щербак з романом-трилогією «*Час смертохристів*» (2011—2014) та Ліна Костенко з «*Записками українського самашедшого*» (2010), Валерій Шевчук, який продовжив давати нові твори в 2013—2015 рр.

У першій декаді 2000-х рр. відбувається відновлення авторитету романного жанру. Відроджуються його традиційні жанрові

форми (*історичний роман, роман-біографія, пригодницький роман, мелодраматичний роман, сатиричний роман*), а також з'являються нові, відповідні духові часу (*кіберроман, роман-антиутопія)*. Знаковими й резонансними у новому сторіччі стали романи Тараса Прохаська *«НепрОсті»* (2002), Оксани Забужко *«Музей покинутих секретів»* (2009), Сергія Жадана *«Ворошиловград»* (2010), Володимира Лиса *«Століття Якова»* (2010), Юрія Винничука *«Танго смерті»* (2012).

На 2013 р. українська художня література вже відповідала різнобічним запитам українського читача, пропонуючи йому популярні романи, твори для дітей, детективи, травелоги тощо.

Сучасна українська література також гідно репрезентує нашу національну культуру за кордоном, де з'являється в перекладах та викликає похвальні відгуки критики. Завершилася фаза становлення літератури Незалежної України.

Поезія та проза Майдану та Війни за Незалежність

Певним водорозділом епох для сучасної української літератури був 2014 р. Тоді поетичними голосами Революції Гідності стали молоді автори — Олена Герасим'юк, Анастасія Дмитрук, Світлана Дідух-Романенко, Таня-Марія Литвинюк, Ігор Астапенко, Павло Коробчук і багато інших. Пізніше народилася проза Майдану — блог-щоденник Крістіни Бердинських «*Є люди. Теплі історії з Майдану*» в 2014. Одним із художньо найвиразніших став роман Олени Захарченко *«Вертеп. #РоманПроМайдан»* (2016). Близьким за сакральним баченням Революції Гідності був і роман Вікторії Амеліної *«Синдром листопаду, або Homo Compatiens»* (2015).

Молода українська авторка Світлана Вертола у повісті *«Юна. Війна»* (2022) звернулася до підлітків. Письменниця переповіла власний досвід сприйняття Майдану — досвід дівчинки з Донбасу. На підліткову аудиторію орієнтований і графічний роман Олександра Ком'яхова *«Тато. Кузня зброї»* (2021).

Після 2014 року центральною темою української літератури стала війна. В укрсучліті були вже спроби пропрацювати тему війни. Новий етап антиколоніальної боротьби, у якому зараз перебуває Україна, посилив інтерес до власної історії, особливо до подій Перших і Других визвольних змагань. Метром цього жанру є безперечно Василь Шкляр, який своїми романами *«Чорний Ворон. Залишенець»* (2009) і *«Маруся»* (2014), *«Троща»* (2017) та ін.

Відліком літератури про війну став роман *«Аеропорт»* (2015) Сергія Лойка. «Аеропорт» був художнім твором про кіборгів і

героїчний захист ДАПу, написаним на реальних подіях. Далі були роман *«Іловайськ. Розповіді про справжніх людей»* (2015) Євгена Положія, роман *«Чорне Сонце. Дума про братів азовських»* (2015) Василя Шкляра про заснування легендарного батальйону «Азов».

Літературознавиця Марина Рябченко 2019 р. констатувала: «У *найповнішому переліку, укладеному Ганною Скоріною у Facebook-проєкті "#Книги_про_війну", понад 400 позицій: поезія, художня проза, есеїстика, щоденники, документально-історичні й політичні дослідження, фотоальбоми, навіть комікси та графічний роман. І цей список постійно розширюється*».

Проте період розвитку української літератури між 2014 і 2022 не вичерпується лише темою війни. У цей час виходять романи Сергія Жадана *«Інтернат»*, Тамари Горіхі-Зерні *«Доця»,* публікується поезія Любові Якимчук у збірці *«Абрикоси Донбасу».*

Післямайданний період подарував нам багато імен в есеїстиці, серед яких Володимир Єрмоленко, Василь Махно, поетів Катерину Калитко, Галину Крук чи Олега Коцарєва та ін.

«Слово немов криця»

Початок повномасштабного вторгнення РФ у 2022 р. літератори відрефлексували вибухом творчості. Воєнні вірші дуже швидко поширилися серед українців завдяки силі соцмереж. Напевно, чи не кожен українець чув пісню *«Враже»* гурту «Енджі Крейда», яка стала музичним утіленням поетичного замовляння Людмили Горової; сотні тисяч переглядів набрав вірш Павла Вишебаби *«Доньці (Тільки не пиши мені про війну)»*; своєрідним поетичним флешмобом став текст Ігоря Астапенка *«Штаб»*.

Твори 59 українських поетів, які написано після початку Великої війни, склали антологію *«Поміж сирен. Нові вірші війни»* (2023), упорядковану Остапом Сливинським.

Література *нонфікшену* (щоденники, листи, спогади) великою мірою перебирає на себе роль свідка, окреслює екзистенційну катастрофу й допомагає проговорити травму війни. Це *«Позивний для Йова. Хроніки вторгнення»* (2023) Олександра Михеда, *«#Маріуполь #Надія»* (2023) Надії Сухорукової, «З любов'ю — тато!» (2023) Валерія Пузіка та багато інших.

Фантастика чи *містика* з воєнною тематикою є і в книгах Влада Сорда *«Безодня»* і Вікторії Штепури *«Спливе за водою»*.

Серед *поетичних збірок* про війну можна виокремити збірки Олени Герасим'юк *«Тюремна пісня»* та Ярини Чорногуз *«Як вигинається воєнне коло»*.

Окопна література представлена *«72. Записки комбата»* Олександра Вдовиченка, *військовий гумор* у Дмитра Степаненка, який написав *«Фронтовий щоденник. Окопні історії»*, а також у книжках Костянтина Машовеця *«Діалоги с нулей»* та Руслана Борта *«Стандарти хотівших в НАТО»*.

Роздуми-рефлексії можна знайти в *«Мисливцях за градами»* Андрія Кириченка та *«Точці нуль»* Артема Чеха.

Як зазначають критики, справжня література завжди перебуває зі своїм народом, хоч би як пафосно це звучало, горює його горем і радіє його радістю, дає надію, розраджує, але водночас і зберігає пам'ять, акумулює досвід і знання для прийдешніх поколінь.

3. Новий український театр

Від кінця 1980-х до сьогодні театр в Україні пройшов шлях від радянської цензури до вільного мистецтва, від класичних форм — до мультимедійних вистав. Становлення сучасного українського театру можна хронологічно описати в п'ять етапів.

Перший етап. **Театральне відродження (1987—1992).** Перший етап припадає на часи «перебудови» і розпаду Радянського Союзу і супроводжувався зниженням цензурного тиску на мистецьке середовище, зміст і форму театру зокрема. На 1985 р. у столиці України працювало всього 12 професійних театрів, більшість з них — російськомовних. Проте вже починаючи з 1987 по 1991 рр. у Києві з'явилося понад сто нових театральних колективів. З 1988—1989 рр. на сцені стали грати заборонені досі п'єси. Легалізовано було існування лабораторних студійних колективів і театрів різних організаційних форм і жанрів.

У цей час режисер Сергій Данченко разом сценографом Данилом Лідером і Богданом Ступкою створив виставу *«Тев'є-Тевель»* за повістю Шолом-Алейхема, що збирала аншлаги в *Національному театрі ім. Івана Франка* впродовж двох десятиріч. Володимир Петров, у *Театрі російської драми ім. Лесі Українки,* устиг поставити *«Кандіда»* за Вольтером. На сцені *Київського Молодіжного театру* режисер Валерій Більченко ставив *«Археологія»* та *«І сказав Б…»* за п'єсами Олексія Шипенка. Анатолій Васильев, разом з Олегом Ліпциним та сценографом Ігорем Лещенком в студії *«Театральний клуб»* поставили *«Я (романтика)»* Миколи Хвильового.

Як зазначають дослідники українського театру, до середини 1990-х ентузіазм, що супроводжував діяльність українських

артистів і режисерів від кінця 1980-х, практично вивітрився. Як і інші посттоталітарні суспільства Україна переживала помітний економічний занепад і соціальну деградацію.

Другий етап. **Український театр 1990-х.** Комерціоналізація великих театрів поглибила провінціоналізм у репертуарі та знизила якість української сцени. У 1990-ті — першому десятилітті 2000-х рр. українська сцена практично демонстративно ігнорувала сучасну драматургію, формуючи репертуар або з хрестоматійних творів світової та національної класики, або із західних бульварних комедій і мелодрам, які користувалися певним попитом серед глядачів. Зберігалася і навіть посилилася русифікація репертуару.

Практично усі режисери, з якими на початку 1990-х пов'язувалися надії на відродження національного театру, емігрували з України, а засновані ними театри припинили існування. Недовго протрималися в репертуарі українських театрів п'єси Олександра Ірванця, які мали значно більший розголос у Німеччині та Польщі.

Попри це, *андеграундний театр та малі театральні колективи продовжували експериментувати з формами і літературним наповненням.* Так, у Києві в 1992—1994 рр. функціонував *Центр експериментальної сучасної драматургії*, що об'єднав багатьох молодих українських драматургів. В 1991 році Любов Титаренко заснувала у м. Києві перший приватний театр в Україні *«Браво».* У 1990-х виникли альтернативні театри, такі як *«Вільна сцена»* (Львів) та *«Дах»* Владислава Троїцького, (Київ). Важливою подією стало заснування театру *«Березіль»* у Харкові (1991) на честь легендарної трупи Леся Курбаса.

Після 1995 засновано низку нових експериментальних театрів: творча майстерня *«Театр у кошику»* Ірина Волицької та Лідія Данильчук (1997), харківський *«Театр «19»* Ігор Ладенка (2000) київський *«Вільний театр»* Артура Артіменьєва (1997), київський новий *Театр на Печерську* під керівництвом Олександра Крижанівського (2000), Київський театр *«Вільна сцена*» Дмитра Богомазова (2001), київське *«Ательє 16»* під керівництвом Ігоря Талалаєвського (2003).

Ось неповний перелік театральних режисерів, які починали саме в цей час: Сергій Проскурня (театр-студія *«Будьмо!»* (Київ), *фестивалі «Вивих», «Мистецьке Березілля»* та ін.), Володимир Кучинський (*театр Леся Курбаса*, Львів, фестивалі *«Театр. Метод і практика», «Ярилові ігрища»*), Анатолій Черков («*Театральна студія Тані Голубенцевої*» та інші, Київ), Роман Мархолія (*Севастопольський драмтеатр,* фестиваль *«Херсонеські ігри»*), Андрій Жолдак, Валерій Більченко (*Київський експериментальний*

театр), Юрко Яценко («*Українська робітня*», «*Двоїна*», Київ), Дмитро Лазорко, Віктор Попов (театр-лабораторія *Vie*, Запоріжжя), Андрій Крітенко, Марк Нестантінер (*Камерний драмтеатр*, Київ), Аттіла Віднянський (*Береговський драмтеатр*) та інші. Більшість із них вели студійну роботу, проводили тренінги, майстер-класи, розробляли методологію гри і режисури.

Окремо варто відзначити майже десять років існування міжнародного фестивалю-лабораторії — *«Мистецьке Березілля»* (1992—2001) Сергія Проскурні, що згуртовував довкола всю мистецьку спільноту країни.

У 1995 р. справжню революцію в українському театрі здійснив Андрій Жолдак, який заснував *антрепризу* із найпопулярніших акторів Адою Роговцевою, Богданом Ступкою, Богданом Бенюком, Вікторією Спесивцевою і створив виставу *«Не боюся сірого вовка»* за драмою Едварда Олбі *«Не боюся Вірджинії Вульф»*, що, втім, мала доволі скандальний успіх. Наступною виставою такого штибу стала фантазія за мотивами *«Бравого вояка Швейка»* Ярослава Гашека. Цю виставу й досі грає у власній антрепризі, а також на сцені *Національного театру ім. Івана Франка* дует Богдана Бенюка і Анатолія Хостикоєва. Ця постановка стала класикою українського театру.

Третій етап. **Українській комерційний театр нульових.** Певний час здавалося, що відставання українського театру від європейського спричинене лише відсутністю сучасних сценічних технологій. Проте навіть у виставах периферійних українських театрів були присутні відеопроєкції та комп'ютерні ефекти, але однаково відчувалася резервація, фатальна відірваність від цивілізованого світу. Театр того часу перебував у задусі вторинності, попси та офіціозу. Режисерів не цікавили нові творчі методології та не хвилювали великі теми.

Навіть *Помаранчева революція* 2004 р. була лише частково відображена хіба що Андрієм Жолдаком у *«Ромео і Джульєтті»* на сцені *Харківського театру ім. Тараса Шевченка* і Станіславом Мойсєєвим, гаслами і графіті Майдану у *«Марії Стюарт»* Шиллера у *Київському Молодому театрі.*

Натомість неформальна українська сцена відчувала певне зрушення. У 2005 р. *Молодим театром* інсценовано роман *«Московіада»* Юрія Андруховича і *«Щасливого Різдва»* Сергія Жадана у харківському театрі *«Арабески».*

У 2000-х театр став більш соціально активним. Театр на Подолі під керівництвом Віталія Малахова ставив гострі п'єси, а *«Дикий Театр»* (заснований у 2006) експериментував з новими формами. У 2012 р. Роман Віктюк повернувся до України з

виставою *«Фріда»,* а *Театр «Золоті ворота»* (Київ) почав активно працювати з сучасною драматургією.

У 2010-ті рр. привели на сцену когорту молодих митців: значний внесок зробив фестиваль *«Драма.UA»* у Львові, *Тиждень актуальної п'єси та фестиваль молодої режисури* у Києві. Ці майданчики відкрили широкій публіці імена Максима Голенка, Станіслава Жиркова, Тамари Трунової та ін. Серед найрезонансніших театральних вистав 2000-х: *«Гамлет. Сни», Харківський академічний драматичний театр імені Т. Шевченка* (2002); *«Нація», Івано-Франківський академічний музично-драматичний театр ім. І. Франка* (2010); *«Едіп. Собача будка», ЦСМ «Дах»,* Київ (2010); *«Лісова пісня», Львівський академічний театр ім. Леся Курбаса* (2011); *«Morituri te salutant», Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка* (2013).

У цей період виникає окрема театральна субкультура навколо центру сучасного мистецтва *«Дах»* Владислава Троїцького. У «Даха» є своя публіка, оригінальний репертуар, унікальні музичні сайдпроєкт и — етно-хаос-гурт «ДахаБраха» та фрік-кабаре «Dakh Daughters». Троїцький створив *мультидисциплінарний фестиваль «ГОГОЛЬFEST»*, що став в першій декаді 2000-х найгучнішим іваентом актуального мистецтва.

Четвертий етап. **Новітній український театр.** Після Революції Гідності та початку війни на сході театр став платформою для обговорення болей суспільства. У великій кількості драматургічних текстів цього періоду Майдан переосмислюється як цивілізаційна межа, пов'язана з конструюванням нової української ідентичності.

Тож у сучасній українській драматургії закономірно представлено насамперед:

— майданні інвективи: *«Ми, Майдан»* Надії Симчич, *«Maidan inferno, або Потойбіч пекла», «Кицька на спогад про темінь»* та *«OTVETKA@UA»* Неди Нежданої, *«Вой (не)мой волчицы, або Кіт Шрьодингера»* Оксани Танюк, *«Щоденники Майдану»* Наталії Ворожбит, *«Саньок»* Оксани Гриценко, *«Гірчичне зернятко»* та «*Різдво на Майдані*» Віри Маковій, *«Не зрадь!»* Олесі Чепелюк тощо;

— осмислення сутності післямайданної України: *«Саша, винеси сміття!»* і *«Погані дороги»* Наталії Ворожбит, *«Хлібне перемир'я»* Сергія Жадана, *«Місцевий апокаліпсис»* Костянтина Солов'єнка, *«Крим» Сергія Васильєва, «Поки що люди, або Одіссея-2020»* Павла Ар'є;

— рефлексії війни на сході України: *«Люди і кіборги»* Даріо Фертіліо та Олени Пономаревої, *«Шахтар-чемпіон, або СЄПАР»* Володимира Стенька, *«Котел»* Марії Старожицької, «Діалог зі

снайпером» *Жанни Безп'ятчук, «Палаючий березень, або На східному фронті перемир'я»* Віктора Горбика, *«Посттравматична рапсодія»* та *«Взводний опорний пункт» («В.О.П»)* Дмитра Корчинського, *«Коли зупинився годинник»* Юрія Власовця, *«Говори мені тільки хороші речі»* Олени Гапєєвої, *«Я скоро приїду»* Анатолія Наумова, *«Палата»* Дмитра Тернового;

— проблематика біженців і переселенців: *«Пасинки України»* Германа Дубініна, *«Енеїда: травестія»* Віталія Ченського, *«Лисиця, темна як світла ніч»* Андрія Бондаренка тощо).

На класичних сценах з'являються *«Сталкери», Київський академічний Молодий театр* (2015); *«Вій. Докудрама», Чернігівський академічний український музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка* (2017); «Погані дороги», *Київський академічний театр драми і комедії на лівому березі Дніпра* (2019); *«Король Дроздобород», Театр опери та балету для дітей та юнацтва* (2019) тощо.

Після 2014 р. змінився статус сучасної української драматургії як маловідомої частини української літератури. Наша драматургія отримує масового читача і глядача.

Для оприлюднення власних текстів сучасні українські драматурги користуються не лише паперовими / книжковими форматами. Сьогодні чимало текстів викладено на різних мережевих ресурсах, доступ до яких є вільним. Це насамперед такі сайти:

Драматург (https://dramaturg.org.ua/) — модерує драматург Володимир Сердюк;

УкрДрамаХаб (https://ukrdramahub.blogspot.com/) — модерує драматургиня і кураторка мистецьких проєктів Ірина Гарець;

Українська драматургія (https://ukrdrama.at.ua/);

Бібліотека української драматургії (https://ukrdramalib.com.ua/);

Драматургічна інтернет-бібліотека НЦТМ ім. Леся Курбаса (http://www.kurbas.org.ua/dramlab/dramlibrary.html).

Попри такий нібито розквіт українського театру, появу нових імен і творів україномовний театр перебував у явній меншості порівняно з російськомовним продуктом до 2022 р. І це на сьомий рік російської гібридної агресії!

До початку повномасштабного вторгнення 2022 р. значна кількість українських драматургів щороку брали участь у російських театральних фестивалях і драматургічних конкурсах. В Україні продовжували функціонувати державні / муніципальні театри російської драми або театри, які тривалий час концепцією та репертуаром позиціонували себе як «театри російської культури».

Станом на 1 вересня 2021 р. повністю проводились вистави державною мовою лише у двох театрах. Лише три національних театри дотримувалися норм закону про те, що показ театральної вистави іншою мовою має супроводжуватися перекладом державною мовою. Критичною була мовна ситуація у театрах Одеси і Харкова. Майже нуль!

Уже перед 2022 року стало очевидним, що колоніальний розвиток російського театру і драми в Україні аж ніяк не корелюють з українськими смислами, навіть якщо це непогані драматургічні тексти.

Пятий етап. **Театр воєнного часу.** З 24 лютого 2022 р. театри переважно перетворилися на потужні волонтерські хаби (*Харківського державного академічного театру ляльок ім. В. А. Афанасьєва* ХАБ «Л.ОБ» (лялькова оборона). Волонтерський штаб «Ангар», заснований на базі *мистецького осередку театру «ГаРмИдЕр»*, став одним із найсильніших на Волині та ін.).

9 березня 2022 р. Комітет Національної премії України ім. Тараса Шевченка оголосив лауреатів 2022 року, зокрема в категорії театр і драматургія. Від цієї події запропонував відлік історії новітньої історії українського театру блогер Сергій Винниченко.

Значна активність української театральної спільноти відбувалася закордоном. *«Театр Драматургів»* реалізує проєкт «Про війну: українські драматурги розповідають про життя під час повномасштабного вторгнення Росії», в рамках якого тексти українських драматургів про війну звучать в театрах Німеччини і Британії. В берлінському *«Deutsches Theater[en]»* відбулися проєкт «STAY UNITED. Тримаємось разом #2. Українські голоси для Маріуполя».

Відновлення театрального життя в перші місяці війни стало відповіддю театралів на російську агресію. Багато спектаклів гралося на ентузіазмі, безкоштовно як маніфест незламності духу. У Києві театри *грають у метро і на вокзалах.* В Одесі джаз-клуб *«Перон №7»* почав проводити концерти у центрі міста, які переросли у «Театр на балконі».

3 квітня 2022 р. портал сучасної української драматургії *«Ukrdrama HUB»* опублікував збірку п'єс в роздлі *«24 лютого. Війна 2022»,* в якій з'явилися тексти, написані драматургами протягом першого місяця російського вторгнення в Україну. Вийшла відкрита драматургічну антологія актуальної драми *«На часі»*. До збірки увійшли п'єси Ярослава Верещака *«Пекельна дорога до раю»*, Олександра Вітра *«Подаруй мені смак сонця»,* Andy Iva *«Боятися нема сенсу»* та ін.

За підрахунками театрального аналітика Сергія Винниченка, лише протягом 2022 року українські театри презентували понад 230 прем'єрних вистав, 200 з яких припали безпосередньо на час вторгнення.

У 2023 р. на сцені *Київського театру Франка* режисер Іван Уривський випускає прем'єру вистави *«Конотопська відьма».* В одному зі складів роль *Халявського* виконує Михайло Матюхін (соліст театрально-музичного гурта *«Schmalgauzen»*). Відеоуривки з вистави набирають неймовірні для театрального контенту показники переглядів у Тік-Ток. Через медійний розголос попит на квитки зростає в рази. *«Конотопська відьма»* займала перше місце в п'ятірці найкращих і найпопулярніших театральних вистав 2023—2025 рр.

У 2024 р. критики відзначали прем'єри: *«Ultima Thule»* Андрія Бондаренка; *«Process»* за романом *«Процес»* Франца Кафки (реж. Давид Петросян, *Київський академічний драматичний театр на Подолі*); *«Тренди твіттера»* Слави Юшкова (*«Дикий Театр»*, м. Київ); *«Скалічені і Сильні»* (реж. Світлана Ємець, *Запорізький дитячий театр «СВіЯ»*); *«Love Revolution»* за оповіданнями авторів Розстріляного відродження (реж. Наталка Сиваненко, *Київський академічний театр «Золоті ворота»*); *«Я, „Побєда" і Берлін»* за мотивами однойменної повісті Кузьми Скрябіна (реж. Вероніка Літкевич, *Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької,* м. Львів); *«Жадан. Я буду твоїми очима»* за віршами та прозою Сергія Жадана різних періодів творчості (реж. Андріюс Дарела, *Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької,* м. Львів) та ін.

Дерашизація українського театру

Вже 24 лютого 2022 року розпочався активний супротив всьому, що має відношення до держави-агресорки. 21 березня 2022 р. драматургиня Неда Неждана опублікувала маніфест *«"Геть від Москви" і українська репертуарна політика»*, де закликала до бойкоту російського культурного продукту.

Зі своїх назв слово «російській» прибрали чотири українських театри, де воно до того ще залишалося. У перший день вторгнення *Київський Молодий театр* зняв з репертуару 13 вистав за російськими авторами. *Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. Івана Карпенка-Карого* припинив підготовку акторів для російськомовних театрів.

На 2025 рік всі театри в Україні стали україномовними, російські автори виключені з репертуару. Потрібна була Велика війна і тисячі жертв, окупація значної частини країни, прицільний розстріл росіянами Маріупольського театру та різня в Бучі, щоб український театр частково очистився від російських впливів.

Як зазначила театральна режисерка Олена Апчел, протягом останніх десятиліть український театр поступово заліковував свої травми, заподіяні імперіями, водночас намагаючись прислухатися до європейського мистецького досвіду, але війна поставила перед українським театром нові завдання: як відучитися естетизувати зло і страждання; як навчитися проблематизувати реальність, не маніпулюючи емоціями; як деколонізуватися від впливу російської культури; як позбутися меншовартісних наративів, що всі навколо винні; і як з повагою прислухатися до нових, молодих, потужних голосів, які пропонують складне, багаторівневе, критичне мистецтво.

4. Музика Незалежності

Від «вусатого фанку» до українського року

Напередодні «перебудови» у 1980-х рр популярною музикою залишалися естрадні пісні представників класичної музики, традиційної радянської естради, вокально-інструментальних ансамблів (ВІА) та *«вусатого фанку»* (авангадних українських груп). Творчість авангардних *ВІА «Кобза», «Ватра», «Смерічка», «Світязь»* і подібних колективів назвати поп-музикою складно, оскільки в ній було занадто багато прогресивних елементів — фанку, джазу, боса-нови і навіть прог-року з психоделікою. Зовнішній вигляд виконавців (вуса — мода 1970—1980-х рр.) і сама музика та тексти груп і породили назву «вусатий фанк».

Поряд з офіційною музичною сценою того часу, де домінували ідеологічно правильні твори і виконавці псевдонародних пісень, в андеграунді відбувалися процеси проростання нової музичної культури. У багатьох містах України виникають *рок-клуби* (*Львівський, Одеський, Харківський*) — неформальні об'єднання взаємної допомоги музикантів і фанатів, майданчики для дискусії та обміну досвідом, організації концертів та репетицій.

Кілька рок-гуртів сформувалися у 1980-ті в київському рок-клубі *«Кузня»*. У напрямку «*важкого року*» творили такі гурти як «Едем», «Перрон», «Квартира № 50», «Кому Вниз», «Титанік»,

лідерами «*альтернативного крила*» були «Колезький Асесор», «Воплі Відоплясова» та «Раббота Хо».

Водорозділом епох української музики став фестивальний рух «Червона рута» та перший івент в Чернівцях 1989 р., де яскраво себе проявили «Брати Гадюкіни», «Віка Врадій» (сестричка Віка), «Зимовий сад», «Кому вниз», «Воплі Відоплясова» (Олег Скрипка). На хвилі відродження у Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Києві та інших містах з'явився ряд самобутніх груп, що орієнтувались на західні стандарти.

Завдяки послабленню цензури на польських ринках почали напівлегально продаватися копії записів західної музики, зокрема і *хіп-хоп музики*.

Популярна музична сцена також поступово позбавлялася від ідеологічної залежності. Виникало те, що потім отримає загальну назву *естрада*, де десяток років пануватимуть проєкт и Бориса Шарварка, а пізніше Михайла Поплавського. Поняття «естрада» закріпилося за Софією Ротару, Ніною Матвієнко та Павлом Зібровим, а на зміну прийшло більш свіже поняття — *«поп-музика»* з усією її жанровою, стилістичною та звуковою різноманітністю.

У 1995 р. з'явилася культова програма *«Територія А»* Анжеліки Рудницької — перший в історії українського телебачення щоденний *хіт-парад кліпів*. Завдяки «Території А» стали відомими Олександр Пономарьов, Віктор Павлік, Ані Лорак, дует «Аква Віта», Наталя Могилевська. Головною ж зіркою другої половини 1990-х була Ірина Білик, яка в той період виконувала здебільшого романтичні українські балади або запальний євроденс.

У другій половині 1990-х з'явилися або стали популярними вже культові гурти, які й сформували сьогоднішню українську *поп- і рок-музику:* «Скрябін», «ТНМК», «Тартак», Green Grey. Альбом Каті Chilly *«Русалки in da House»*, що вийшов у 1998 р., є основою *фолктроніки,* яка знову повернулася до нас через 15 років, уже у 2010-х.

Наприкінці 1990-х років з'явився гурт «Океан Ельзиң, лідером і вокалістом якого є Святослав Вакарчук. Це український рок-гурт, який публіка і критики неодноразово визнавали найкращим концертним гуртом пострадянських країн і Східної Європи.

У 2004 р. Руслана з композицією *«Дикі танці»* принесла Україні перемогу на *Євробаченні.*

Власний шоу-біз і шлях до Європи

У 2000-х *шоу-бізнес* (зокрема музичні телепрограми та видання музики й кліпів) нарешті подолав частково негативні тенденції

піратства і попси та розшарувався на спеціалізовані, утім професійні галузі. Найбільшим поштовхом для підвищення впливу власної сцени можна вважати *Помаранчеву революцію 2004*, коли політики почали масово залучати музичну агітацію для підтримки інтересу виборців. Це дозволило багатьом гуртам вийти з андеграунду, як-от «*Крихітці Цахес*» та ін.

Піднеслася й частково аполітична *неформатна альтернатива*, наприклад *«ТОЛ», «Skinhate»* і та ін. Деякі гурти свій вихід з підпілля відзначили зміною формату, професіоналізувалися, наприклад, «Mad Heads», які дійшли до *ска-панк/фолку*. З'явились такі патріотичні гурти, як «Чиста Криниця» (Харків).

Збільшився розрив із «русскім» роком, та спостерігається наближення до світових течій, про що свідчать, зокрема, успіхи українців на «*Всесвітній битві гуртів*» у Лондоні.

Другим за впливовістю чинником можна назвати *закон про квоту для національної продукції на ТБ та радіо*, що спочатку змусило збільшити кількість ротацій «старих», але власних записів, а згодом й «форматних» нових композицій. Забуяли українські *поп-рок* та *інді*. Вихід на ринок супутникових каналів українських версій *MTV* та *A-one* несподівано надали сильнішу підтримку *рок-сцені*. *Радіо Рокс* поширило мовлення на регіони, разом з декількома іншими українськими радіостанціями подібного формату.

На початку нульових українська *поп-музика* розвивалася ще стрімкіше. З'явилося два телеканали — *Enter Music* і *M1*. У 2002 році останній запустив програму «TVій формат», побудовану за принципом американських *late night show*. До цього на вітчизняному телебаченні нічого подібного не було, а через «TVій формат» пройшли чи не всі відомі українські артисти: «Океан Ельзи», Потап і Настя Каменських, «…и Друг Мой Грузовик», «Бумбокс» та ін.

Тоді ж виникли класичні для 2000-х *герл-бенди* «Не-Ангели», Nikita і проєкт — Вєрка Сердючка. У 2007 році в якості продюсера дебютував Юрій Бардаш із проєктом *Quest Pistols*. Пізніше під його керівництвом на українській сцені з'явилися такі імена, як гурт «Нерви», Луна і культові «Гриби».

Концерти стадіонних масштабів набули комерційних і фестивальних чинників. Фестивалі *«Країна мрій»* (з 2004), *«Jazz Koktebel»* (з 2003) та *«Zaxidfest»* (з 2009) стали великими подіями, які сприяли популяризації різних жанрів музики та культури.

Набувають популярності й нішеві фестивалі *«Бандерштат», «Тарас Бульба», «Файне місто», «Рок-екзистенція», «Рок Січ», «Чайка», «Мазепа-фест», «Славське Рок».* Рок-музика звучить і на молодіжних фестивалях *«Нівроку», «Фортеця», «Гніздо»,*

фольк-рок на фестивалях *«Шешори», «Країна мрій».* А також, андеграундний рок-фестиваль *«Сварогова Кузня»* (Харків). Окремо варто згадати міжнародний еко-культурний фестиваль *«Трипільське коло»* (2008—2015).

У 2012-му *The Hardkiss* став *першим українським англомовним гуртом*, який отримав велику популярність. Технологічний сплав *електроніки та українського фолку* — ONUKA дебютувала у 2013-му з мініальбомом *Look*. З 2014 року в українській музиці починається новий тренд на *фолктроніку*, який підхопили YUKO, Go_A та Alina Pash.

Розрив із російською попсою

Вибухоподібний розвиток української музики відбувся після Революції гідності, коли з вітчизняного етеру було усунено засилля російської попси, а українська музика отримала державне сприяння.

У 2015 р. вистрілив Monatik з альбомом *«Звучить»*, а з 2019 після виступу у НСК «Олімпійський».

У 2016 р. Jamala виграла *Євробачення*, після чого цей конкурс вдруге пройшов в Україні.

Гурт Kazka (з хітом *«Плакала»*) став першим україномовним гуртом, який потрапив у топ-10 до всесвітнього чарту Shazam, і став рекордсменом серед українських артистів в YouTube. Go A також давно перетнула кордони України. alyona alyona, YARMAK, Kalush та ін., виконують український реп. Серед музичних гуртів здобувають популярність вокальні ансамблі, такі як «Піккардійська терція» та «Менсаунд».

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну *більшість російськомовних українських артистів*, як от T-Fest, Yarmak або Артем Лоїк, *почали випускати пісні українською та розірвали контракти з російськими лейблами,* якщо такі були.

У період з лютого по травень 2022 р. різкої *популярності набув реп на тему війни* на тлі загального стрибка популярності такої музики.

У травні 2022 р. гурт KALUSH Orchestra здобув перемогу у конкурсі *Євробачення*.

Український джаз

Із настанням Незалежності *джаз* визнали в академічному середовищі, відкривши відповідні навчальні програми. Як і з класичною музикою, джаз довгий час не міг пристосуватися до нестачі

фінансування та музичного піратства. Однак новий подих у середовище українських джазменів давали фестивалі на зразок *Jazz Kolo* та *Leopolis Jazz Fest*, на яких виступали знані в усьому світі джазмени. Не минули даремно багаторічні популяризаторські зусилля Олексія Когана, який понад десятиліття вів радіопередачі, присвячені джазу.

Станом на 2020-ті рр. навряд чи можна було говорити про сформованість джазової сцени в Україні. Адже проєктів, які вирвались за межі джазової спільноти і стали помітним явищем в загальноукраїнському музичному контексті, не так вже й багато. Серед них можна виділити Денниса Аду, Єфима Чупахіна, гурт Pokaz Trio, тріо Іоненка, тріо Павелка та ін.

Можна виокремити цікаву тенденцію до зближення джазової та незалежної (інді) сцени української музики. Прикладом такого зближення можуть бути проєкти Julinoza чи гурт Стаса Корольова, у якому грають джазові музиканти Євген Дубовик та Андрій Бармалій.

Класична музика

Класична музика доби Незалежності, як і інші культурні галузі, на початках мусила долати пострадянську інституційну інертність. Йдеться про застарілі русифіковані навчальні програми та проблеми з фінансуванням, що аж ніяк не сприяли розвитку галузі.

Проте вже з 1990-х рр. почали проводитись перші фестивалі класичної музики. Відбувається перевідкриття *Київського авангарду.* Поступово формується незалежна від класичних інституцій спільнота музикантів, що змогла запропонувати слухачам абсолютно нові підходи до роботи з класичною музикою. Такі проєкти, як NOVA OPERA, Open Opera Ukraine та The Claquers посприяли популяризації класики на значно ширшу аудиторію, як і твори на зразок «IYOV» та «Вишиваний. Король України».

5. Новітній український кінематограф

Відновлення українського кіно

У 1990-х — на початку 2000-х рр. український кінематограф переживав складний період. Криза була зумовлена не лише відсутністю сучасної матеріально-технічної бази, а й труднощами інтеграції у світовий комерціалізований кінопростір. Національний

кінематограф, що мав глибокі традиції, закладені ще Олександром Довженком і Сергієм Параджановим, важко адаптувався до нових умов. Додатковою проблемою став розпад системи кінопрокату: кінотеатри або орієнтувалися на голлівудські фільми (часто не найвищої якості), або взагалі припиняли діяльність. Як наслідок, українські кінорежисери у 1990-х майже не заявляли про себе.

На межі століть український кінематограф почав відроджуватися, звертаючись до національної історичної тематики. Першим значним фільмом цього періоду стала стрічка Олеся Янчука «*Нескорений*» (2000) — героїчна драма про генерала УПА Романа Шухевича.

У 2002 р. вийшов фільм Юрія Іллєнка *«Молитва за гетьмана Мазепу»,* а також завершилися зйомки історичної драми Володимира Савельєва *«Таємниця Чингіз-хана»* (за сценарієм Івана Драча). Продовжили цю лінію *«Богдан-Зіновій Хмельницький»* (2006, Микола Мащенко); *«Мамай»* (2004, Олесь Санін); *«Чужа молитва»* (2017, Ахтем Сеїтаблаєв).

У 2008—2014 рр. український кінематограф дістав новий імпульс завдяки державній підтримці: було збільшено фінансування та внесено зміни до законодавства для заохочення національного кіновиробництва. Серед помітних фільмів цього періоду: *«Райські птахи»* (2008, Роман Балаян); *«Звичайна справа»* (2012, Валентин Васянович); *«Україно, гудбай»* (2011, Володимир Тихий); *«Будинок з баштoчкою»* (2013, Єва Нейман); *«Хайтарма»* (2013, Ахтем Сеїтаблаєв) — фільм, який отримав міжнародне визнання.

Переважна більшість телесеріалів та міні-серіалів, що знімалися в Україні до 2016 року не були українськими, оскільки у більшості з них всі діалоги були повністю російськомовні. Найбільші українські продакшн-студії телесеріалів такі як ISTIL Studios, StarMedia, Film.ua тощо протягом десятків років виробляли майже виключно російськомовний продукт для російського та українського ринків.

Системні зміни відбулися у 2016 р., коли почалися з'являтися перші повністю україномовні серіали від топових українських телеканалів. У 2016 *ТРК «Україна»* спочатку випустили свій перший україномовний телесеріал Черговий лікар (з 2016 по 2018 вийшло 5 сезонів), а у 2017 р. продовжили випуск україномовних серіалів драмою Лікар Ковальчук (2017) та «Обручка з рубіном» (2018). *«1+1 медіа»* випустили перший повністю україномовний сітком *«*Танька і Володька*»* у 2016 р. Попередні відомі ситкоми «Леся + Рома» (2005) телеканалу ICTV чи сітком «Домашній арешт» (2012) телеканалу «1+1» були лише частково україномовні і мали

значну частину російськомовних або суржикомовних діалогів. У 2018 «1+1» продовжили випуск україномовних серіалів, представивши перший український драма-серіал про підлітків «Школа», який став найрейтинговішим серіалом на українському ТБ у телесезоні осінь 2017 — зима 2018 серед.

Попри це, у жовтні 2018 р. голова Держкіно Пилип Іллєнко зазначив що через олігархічну систему українського кіноринку, більшість серіалів вироблених в Україні, є українськими фактично не за сенсом, а за місцем виробництва.

Кіно революції та війни

Революційні події 2013—2014 рр. сприяли розквіту документального кіно. Так, студія «Вавілон-13» (заснована Володимиром Тихим) створила низку стрічок, що висвітлювали події Майдану. Вони були базою до появи таких робіт як: *«Євромайдан. Чорновий монтаж»* (Володимир Тихий); *«Майдан»* (Сергій Лозниця); *«Зима у вогні»* (Євген Афінеєвський) — номінант на Оскар; *«Воля або смерть»* (Демян Колодій); *«Небесна сотня»* (Юлія Гонтарук, Роман Любий).

В ігровому кіно варто відзначити такі фільми: *«Плем'я»* (2014, Мирослав Слабошпицький) — німий фільм жестовою мовою, який отримав нагороди на європейських кінофестивалях; *«Поводир»* (2014, Олесь Санін) — номінант на «Оскар»; *«Кіборги»* (2017, Ахтем Сеїтаблаєв) — про оборону Донецького аеропорту; *«Будинок «Слово». Нескінчений роман»* (2017, Тарас Томенко) — про долю української інтелігенції під час радянських репресій.

Сучасні тренди кіно

В останні роки українське кіно продовжує розвиватися, звертаючись до актуальних історичних та соціальних тем: *«Чорний ворон»* (2019) — екранізація роману Василя Шкляра; *«Додому»* (2019, Наріман Алієв та Ахтем Сеітаблаєв) — історія кримськотатарської родини; *«Мої думки тихі»* (2020, Антоніо Лукіч) — драмедія про взаємини матері та сина; *«Снайпер. Білий Ворон»* (2022, Мар'ян Бушан) — фільм про перетворення пацифіста у воїна; *«Бачення метелика»* (2022, Максим Наконечний) — сюрреалістична історія жінки-воїна, відібрана до Каннського кінофестивалю; *«Максим Оса та золото Песиголовця»* (2022, Мирослав Латик) екранізація історико-детективного коміксу Ігоря Баранька *«Максим Оса»; «Довбуш»* (2018—2023, Олесь Санін). Критик Кирило

Пищиков у рецензії описав: *«“Довбуш” — кіно унікальне щонайменше тому, що чогось настільки масштабного в Україні за часи незалежності ніколи не знімали».*

Український кінематограф, незважаючи на всі труднощі, продовжує розвиватися, знаходячи нові форми та теми для творчого висловлювання. Сьогодні він поєднує національну ідентичність з сучасними кінотрендами, завойовуючи визнання як в Україні, так і за кордоном.

6. Художнє мистецтво, скульптура, народна творчість

Концептуалізм

В Україні цей мистецький напрямок зародився наприкінці 1970 — у 1980-х роках в Одесі. Ідея концептуалізму полягала у відновленні ***модернізму*** та передачі художніх смислів через сплетіння текстів, малюнків, об’єктів. Лідерами цього осередку були Леонід Войцехов, Сергій Ануфрієв, Ігор Чацкін та інші. Вони розглядали роль мистецтва як спосіб самореалізації в умовах тоталітарного радянського суспільства, якому протиставлялася *гра, «художня необов’язковість», розмитість меж художнього твору.* Концептуалізм увійшов в історію української культури як важлива складова мистецтва 1990-х років.

Художнє мистецтво

Сучасне українське мистецтво формується під впливом процесів становлення незалежної держави. Воно поєднує національний колорит із європейськими та світовими художніми течіями, зберігаючи самобутність.

Прикметна риса сучасного українського мистецтва — увага до натурфілософського, духовності, космічного початку. Особливістю національної традиції є *чуттєво-образне, духовно-релігійне, екзистенціальне усвідомлення людського буття на противагу західній ментальності, в якій панували імперативність мислення та тиранія абстракції.* У творах українських митців простежується зв’язок з вічним. Прикладом цього напряму є представник українського трансавангарду Арсен Савадов, картина якого «*Смуток Клеопатри*» (1987) стала своєрідною емблемою *українського постмодернізму*.

Художники активно звертаються до власної історії та традицій, що допомагає їм утверджувати національну ідентичність. Крім того, у творчості відображаються глобальні проблеми: наслідки техногенної цивілізації, виклики глобалізації, а також роздуми про цінності людського буття.

Значну частину сучасного мистецтва представляють прихильники альтернативних течій, які відходять від реалізму. Їх творчість поєднує індивідуальний стиль із впливами західного мистецтва. До цієї групи належать як молоді художники, так і представники старшого покоління, зокрема, *шістдесятники* — Іван Марчук, Віктор Гонтаров, Віталій Куликов, Петро Мось, Роман Петрук.

Безперечним патріархом українського образотворчого мистецтва новітнього періоду є *Іван Марчук*. За радянських часів через постійні переслідування з боку КДБ художник був вимушений тимчасово емігрувати за кордон і повернувся в Україну вже за часів незалежності. Марчук створив власний унікальний стиль.

Частина сучасних митців орієнтується на *популярні тренди та комерційний успіх*. Серед таких майстрів — Анатолій Криволап. Його роботи продаються нас торгах *аукціону «Phillips de Pury & Co»* в Лондоні. Серед відомих успішних художників варто назвати Іллю Чичкана, його роботи виставлялися у *Музеї сучасного мистецтва у Нью-Йорку;* Олега Тістола, чиї роботи неодноразово представлялися на провідних світових бієнале сучасного мистецтва; Оксану Мась, автор мозаїчного *панно «Погляд у вічність»,* зробленого із 15 тис. розфарбованих вручну великодніх яєць і встановленим у Софійському соборі у 2011 р.; роботи Олександра Ройтбурда зберігаються у *PinchukArtCentre, Художньому музеї Циммерлі при Рутгерському університеті* (Нью-Джерсі); Євгенія Гапчинська — її арт-проєкт став візитівкою сучасного українського мистецтва в дитячій тематиці та ін.

Молоде покоління художників активно використовують сучасні технології:

цифрове мистецтво (комп'ютерна графіка, відеоарт — Віктор Сидоренко, Олександр Гвоздика, Олена Голуб та ін);

графіті — як форму художнього самовираження; цей напрям відомий *муралами* у міських просторах (Володимир Манжос, Олексій Бордусов, Рустам Кубик, Kickit Art Studio, колектив «Добрі люди», Олексій Кислов, Микита Кравцов та ін.);

інсталяції — просторові композиції з різних матеріалів (скульптура, живопис, предмети побуту тощо — Катя Лібкінд, Станіслав Туріна, Катя Бучацька, Нікіта Кадан, Катерина Лисовенко, Павло Маков та ін).

Ці напрями дозволяють створювати багатомірні твори з незвичайними смисловими та композиційними рішеннями.

Окремий напрям — *примітивізм*, пов'язаний із народним мистецтвом. Художники цієї течії надихаються національним живописом, створюючи твори з яскравим декоративним вирішенням. Яскравими представниками та законодавцями стилю тут були Марія Примаченко, Катерина Білокур, Параска Плитка-Горицвіт, Поліна Райко, Михайло Бойчук та ін. Сьогодні у цьому напрямку працює велика кількість українських митців, найбільш відомий серед них — Дмитро Молдованов, Олександр Найден, Владислав Краснощок, Олена Небесна, Юрій Болса, Олександр Ляпін. Спостерігається зростання інтересу у суспільстві та затребуваності їх творів.

Відбувається своєрідне перевідкриття *наївного стилю*. Як підрозділ у цьому напрямку вирізняють *сакральній примітивізм*, до якого відносять таких сучасних митців, як Олег Шуляк, Борис Єгіазарян, Ольга Гайдамака та ін.

Для сучасного українського мистецтва характерні: поліфонія стилів (поєднання різних напрямків); символізм і метафоричність; акцент на емоційному сприйнятті (інтуїція, почуття).

Сьогодні мистецтво не нав'язує ідеологію, а стає приватним діалогом між творцем і глядачем. Воно відображає внутрішній світ художника, його свободу та відчуття реальності.

Сучасне українське мистецтво розвивається у різних напрямках — *від традиційного живопису* до *авангардних* експериментів, поєднуючи національні корені з глобальними трендами і залишаючись відкритим для нових форм творчості.

Галереї

Важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва в Україні протягом 1990-х рр. відіграла діяльність *галерей*, які репрезентують здобутки художників України. Серед найбільш відомих в Україні — *Центр мистецтва «Славутич», Центр сучасних мистецтв «Брама», художні галереї «Бланк-Арт», «Лаврські дзвони», «Пекторалъ», «Грифон», «Мистецький льох», «Артвітрила», «Світ Ь», галерея мистецтв Києво-Могилянської академії, галерея «Дім Миколи».* Галереї надали відвідувачам можливість ознайомитися з творчістю відомих українських художників.

Пізніше роль галерей як місць популяризації творів художників підхопили *артлокації* та система *мистецьких івентів, музейні простори* тощо. Сьогодні найбільш відомими центрами арт-життя є

PinchukArtCentre, Містецький Арсенал, Voloshyn Gallery, Щербенко Арт Центр, ArtUkraineGallery, Я Галерея, Виставковий центр «Золотое сечение», Триптих Арт, Галерея «Дукат», Dymchuk Gallery, Центр сучасного мистецтва M17, антгалерея MODI та ін.

Українська скульптура

Монументальна школа. Після відновлення Незалежності України в 1991 році, традиції монументальної скульптури в Україні продовжили і розвинули такі скульптори як Теодозія Бриж (1929—1999), Юлій Синькевич (1938—2019), Євген Прокопов, Анатолій Кущ та ін. За перші роки незалежності було створено та встановлено пам'ятники *Тарасу Шевченку в Луцьку, Львові, Чернігові, Шептицькому, Золотоноші; Богдану Хмельницькому в Черкасах, Суботові, Кропивницькому; княгині Ользі в Києві та Луцьку, князю Ярославу Мудрому в Києві.* У 2001 р. в Києві було споруджено *Монумент Незалежності* (Анатолій Кущ) та ін. На площі Конституції в Харкові Незалежність уособлює образ давньогрецької богині Ніки на кулі (2012; скульптор Олександр Рідний). Окремо варто відзначити монументальні роботи Анатолія Валієва у Києві — *«Повернення Архипенка»* (1997) та *«Еволюція пізнання»* (2018). *Урбаністична скульптура* представлена роботами Володимира Щура та Віталія Сивка (*архітектору В. Городецькому за філіжанкою улюбленої кави в Пасажі, Л. Бикову в ролі Титаренка з фільму «В бій ідуть тільки "старики"», Голохвастову і Проні Прокопівні з фільму «За двома зайцями», Паніковському з фільму «Золоте теля»*).

Наприкінці XX і початку XXI ст. у мистецтві української скульптури відбулися якісні зміни, які сприяли активізації скульптурної діяльності майстрів різних регіонів України й навіть народженню нових скульптурних осередків. Найбільш впливовим фактором цього процесу стали регулярні *Всеукраїнські трієнале*, започатковані в 1999 р. Національною спілкою художників України.

Нова пластика. Значний вплив на сучасну українську скульптуру на межі століть здійснив Василь Корчовий (його робота *«Вакханки»*, яка повернула академічну пластику до *тактильного відчуття*). Традиційний жанр *«ню»* перетворився на експериментальне поле для пластичних, формальних, символістичних, сюрреалістичних, ігрових розвідок. Виразним прикладом цього можуть слугувати робота *«Замкнений простір»* Назара Білика; *«Джерело»* Павла Боцвіна, ліричний *«Торс»* Діни Марголіної, а також роботи Михайла Вертуозова зі Львова.

З ранніх *сюрреалістів*, що працювали з *експресіоністичним напруженням*, треба згадати — Ігоря Гречаника, Миколу Єсипенка (*«Лицар»*, Трієнале-2005) і Владислава Грицюка (*«Велика риба»,* трієнале-2005). У наступні роки митці працювали у напрямі розширення свого інтелектуального й духовного досвіду, серед них Юрій Багаліка, Світлана Карунська, Наталія Дерев'янко, Андрій та Петро Озюменки.

Актуальне мистецтво. У Львові на основі *Інституту декоративно-прикладного мистецтва* виховали плеяду сучасних класиків української скульптури, таких як Ярослав і Ярослава Мотики, Уляна Ярошевич, Роман Петрук. Окремо виник осередок скульптури на базі *Львівської кераміко-скульптурної фабрики.* Звідти походять майстри Володимир Семків (автор композиції *Героям Небесної Сотні* в Івано-Франківську) та Денис Шиманській, Василь Гриневич з цифровими проекціями та саморобними 3D принтерами; майстер глини, синтетичної смоли та бетону Олексій Абрамов та ін.

Досить цікави напрямком є робота *ленд-артистів* Богдана Локатир та Маргарити Журунової *«Не/втручання, або Об'єкт з натури»*, яка розкриває тему цінності землі, що не порушена ще цивілізацією.

Над темою *урбанізму* та *public art* працює Данило Галкін. Тему символічності радянської архітектури продовжує художник Михайло Алексеєнко. У сфері *іноваційного мистецтва* практикують Влад Голдаковський (*«Залізна завіса»*) і Тарас Попович (*«Лабіринт часу»*). Андрій Кириченко, звертаючись у керамічних інсталяціях до теми пам'яті крізь образи книг, спонукаючи замислитись над важливістю дослідження та пізнання. Василь Грубляк, що працює зі світловими інсталяціями, пропонує власне бачення розвитку культури і демонструє у роботі *«Егрегор»* систему вибудови зв'язків та традицій.

«Сакральний наїзм». У 1986 р. в селі Буша Ямпільського району був започаткований *пленер скульпторів-каменотесів.* Його ініціаторами стало подружжя відомих українських скульпторів Олексія та Людмили Альошкіних. У 2006 році рішенням уряду України у селі створено *державний історико-культурний заповідник «Буша»*, на території якого і проходять пленери майстрів каменотесного мистецтва. На території Бушанського музею встановлено понад 400 скульптур із каменю-пісковику, виготовлених учасниками понад 30 пленерів, які відтворюють образи учасників і героїв оборони Буші, історичні постаті, літературні персонажі козацтва, інші образи української міфології та історії. Серед відомих

скульпторів там представлені роботи Олексія та Людмили Альошкіних, а також їх дочки Дарії Альошкіної, Олександра Пірняка, Юрія Кафарського, Сергія Донченко, Андрія Бугая та ін.

Виїздний пленер художників-різб'ярів по дереву відбувся в 2014 р. в «*Тетерівському Коші*» (с. Городське, Житомирської обл.), де було створено галявину «*Коло Рідих Богів*» — дерев'яних скульптур, які символізують образи слав'янського язичницького пантеону (автори Олексій Альошкін, Олександр Пірняк та ін.).

Сучасне декоративно-ужиткове мистецтво України

Наприкінці XX і у першій четверті XXI ст. українське народне мистецтво переживає відродження, стаючи яскравим свідченням культурної самобутності і національної ідентичності. Серед найвідоміших видів можна виділити *петриківський розпис, гончарство, вишиванку, ляльки.* Кожен з цих видів мистецтва не тільки передає красу та унікальність української культури, але й адаптується до сучасних трендів і технологій.

Петриківський розпис — мистецька візитівка Дніпропетровщини та всієї України. І це не лише народне мистецтво, що зберігає традиції оздоблення українського житла та побутових речей, а й сучасний живопис, який розвивається, набуваючи нових рис. У грудні 2013 р. *ЮНЕСКО включило петриківський розпис до переліку елементів нематеріальної культурної спадщини людства.* Сьогодні існує *школа петриківського розпису*, в цьому стилі працюють сотні майстрів та творчих колективів. Найбільш відомі Андрій Пікуш, Ганна Самарська, Тамара Вакуленко, Валентина Карпець-Єрмолаєва та ін.

Українська художня кераміка має глибоке коріння: у різних регіонах нашої країни здавна існують традиції створення та оздоблення керамічних виробів. У XX ст., зокрема під час радянського періоду, керамічне мистецтво піддавалося ідеологічному впливу та масовому виробництву. Однак, попри це, багато майстрів продовжували зберігати традиційні техніки і створювати унікальні глиняні вироби.

Сьогодні хендмейд глиняний посуд переживає своєрідне відродження, поєднуючи в собі традиційні техніки з інноваційними підходами до дизайну та виготовлення. Так, наприклад *гаварецька* і *косівська* кераміки, яку внесено до переліку елементів нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, упізнавана завдяки особливій кольоровій гамі й мотивам візерунків. Власне, як і *опішнянська* кераміка, що має свої неповторні особливості. Існують проєкт и

відновлення *адамівської* кераміки. *Кримсько-татарський кераміст* Рустем Скибін використовує власну техніку «*куру-сухой ісар-ограда*».

Сучасні майстри, спираючись на автентичні вишукані давні зразки, творять кераміку майбутнього, так, що у виробі зчитується зв'язок сьогодення з минулим. Кераміка давно вийшла за межі того, що ми називаємо традиційним українським гончарством, і не бажає повертатись до масового фабричного виробництва, як це було колись.

Серед сучасних українських керамістів можна назвати Валентина Беро, Маріанну Вахняк, Юрія Войтович, Юрія Мусатова, Івана Фізера, Івана Григорчука, Ольгу Круглик, Майю Волошину, Lisovaceramics, бренди Quiet Form та ін.

Українська вишивка є найбільш затребуваною. Фактично відбувається перезапуск багатьох традиційних шкіл, з'являються акторські бренди. Досі популярністю користуються роботи майстринь Марії Царенко (1921—2005), Наталія Гречановської, Віри Зайченко (1938—2014), Наталії Черняк, Лариси Пілюгіної, Ніни Іпатій, Героя України Віри Роїк (1911—2010), Ніни Бондар, Генефа Гусева, Михайлини Сабадаш (1912—1996), Олени Гасюк (1921—2017), Григорія Мазурака, Івана Кузишина Василя Корчинського, Михайла Біласа та ін.

Відроджене за доби незалежності *гаптування* набуло специфічних особливостей: *вишивають «по картону», «по настилу», «по мотузочку», «у прикріп»* та іншими техніками, часто використовують у дизайні одягу та аксесуарів.

Ліжники. З 2011 у с. Яворові діє центр народного мистецтва «Гуцульська ґражда», працівники якого організовують щорічну *виставку гуцульських ліжників «Барвограй».* «Карпатське ліжникарство» включено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України.

Основними осередками *килимарства* є селищі Решетилівка на Полтавщині (Петро Шевчук), міста Глиняни на Львівщині, Косів і Коломия на Івано-Франківщині, Хотин на Буковині, с. Ганичі на Закарпатті. На зламі ХХ—ХХІ ст. набуває поширення *мінігобелен*.

Іграшки ручної роботи (мотанки). Традиційними для українського художнього ліплення є глиняні *свистунці* у формі птахів, тварин, вершника. 2020 р. «Валківський свищик» (від назви м. Валків Харківської обл.) включено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України.

В Україні збереглися характерна для Середньої Наддніпрянщини традиція виготовлення *вузлової ляльки з тканини —*

«княгині» (народна назва — *лялька-мотанка*). Їх часто називають оберегами та створюють безликими або з хрестом на обличчі (давній солярний символ). Мотанки виготовляли різними способами: *скручуванням, скочуванням, змотуванням* тощо. Майстрині, що створюють сучасні авторські ляльки — Ніна Балла, Людмила Тесленко-Пономаренко, Тетяна Федорова ін.

Сучасними центрами *різьблення по дереву* є м. Вижниця Чернівецькій області (*Вижницький фаховий коледж мистецтв та дизайну ім. В. Шкрібляка*). Відомі майстри — Олена Гасюк (1921—2017), Валерій Жаворонков (нар. 1940) та інші, які в різні роки в складних умовах української історії оберігали, розвивали і передавали учням традиції народного мистецтва України.

7. Книговидавництво в Україні: від культурного гетто до потужної дискусії

Після проголошення незалежності України в 1991 р. на зміну державній монополії на друк і книговидання прийшла система видавництв різних форм власності, вільних від ідеологічного тиску. У 1991 р. у Харкові було засновано видавництво «Фоліо», яке видавало літературу українською та російською мовами. Це було одне з перших видавництв у незалежній Україні, яке почало видавати іноземну класику українською мовою. Того ж року у Львові було засновано видавництво «Кальварія», яке активно публікувало сучасну українську та світову поезію і прозу. В 1992 р. було створено видавництво «Дух і Літера», що спеціалізується на виданнях з філософії, культурології, теології, соціології. Також у 1992 р. в Києві були засновані такі видавництва, як науково-популярна «Генеза» і «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» — перше приватне дитяче видавництво.

У перші роки незалежності державні видавництва видавали великими накладами раніше заборонені твори української класичної літератури, а також твори авторів української діаспори. Видавництво «Наукова думка» видало *«Історію України-Руси»* Михайла Грушевського, видавництво «Либідь» — *«Історію української літератури»*. Особливої популярності набули підручники з історії України: «Либідь» видає підручник *«Україна. Історія»* Ореста Субтельного, який на багато років стане підручником українських школярів; у видавництві «Світ» перевидають праці Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Наталії Полонської-Василенко.

На перший рік незалежності України — 1991 — відсоток накладів україномовних видань перевищував загальний тираж російськомовних (54 % проти 44 %). Проте вже з 1993 р. ця пропорція суттєво змінилася на користь російськомовного продукту. Економічна криза тих років підірвала книговидавничу справу, скоротилися й наклади. Значно впав попит на книгу.

З середини 1990-х рр. російськомовна література починає випереджати українську книгу. Російські видавництва були швидші за українські й оперативно задовольняли попит на переклади.

Певні зрушення мали місце *у 2001 р., коли кількість українських книжкових назв зросла в півтора раза* порівняно з 2000 р. (10 614 проти 7749), а *сукупний наклад збільшився до 50 млн* проти 44 млн. Це пояснюється певним покращенням економічної ситуації в Україні. Тенденція до зростання кількості назв посилилася після *запровадження податкових пільг українським книговидавцям з 2003 (фактично з 2004)* і зберігалася до середини 2010-х.

Загалом, за даними Книжкової палати України, з 1990 на 2010 рр. річна кількість видань скоротилася з 3,3 до близько 1 книги на одного жителя України. У 2008 р., коли цей показник був найкращим, він сягнув лише 1,26 книги на одну особу. У 2010 р. цей показник опустився нижче 1 книги на чол. *Україномовна книга перебувала певною мірою в гетто, займаючи окремі невеликі ніші, орієнтовані на інтелігенцію.* Масові тиражі як і раніше мали лише шкільні підручники.

Переклади іноземної літератури українською масово повернулися на ринок лише з 2014 р. зі зміною мовної ситуації та першими протекціоністськими обмеженнями. Також значно зросла якість перекладів й самої поліграфії. *Упродовж 2014—2020 рр. відбулося стрімке зростання частки україномовних книг за назвами* з 64 до 78 %, а *за накладами* — від 55 до 87 %.

З 2011 р. у м. Києві щороку навесні відбувається ярмарок *«Книжковий арсенал»*. *«Форум видавців у Львові»* і *«Книжковий арсенал»* є найбільшими заходами такого типу в Україні. Інші книжкові фестивалі у Києві, а також у містах Одесі, Запоріжжі та ін., мають здебільшого локальний характер.

З 1990-х українські видавці регулярно беруть участь на книжкових ярмарках в інших країнах, зокрема на Франкфуртському книжковому ярмарку (у рамках національного стенду України), Варшавській книжковій ярмарці тощо. Участь українських видавців та міжнародних книжкових ярмарках за кордоном активізувалася після 2014, що посприяло налагодженню їхніх контактів із закордонним видавцями і зростанню чисельності перекладів українських авторів європейськими мовами.

Сьогодні стан українського книговидання зараз можна схарактеризувати як динамічний та такий, що розвивається. Всього в Україні наразі функціонує *560 видавництв. Річний обсяг ринку ~ 2—3 млрд грн. Загальний показник тиражів книг за 2023 р. — 24,66 млн прим.*

Українські видавництва активно пристосовуються до змін, впроваджуючи нові технології, експериментуючи з подачею та шукаючи нові способи привернення аудиторії. За результатами дослідження *Info Sapiens* на замовлення *Українського інституту книги:* 17 % опитаних українців читають щодня, що вдвічі більше, ніж у 2020 р. До того ж кількість людей, які не читають узагалі, лишається доволі стабільною: 2023 — 30 %, 2020 — 33 %, 2018 — 31 %.

Найбільш популярною наразі залишається зарубіжна література українською — це понад 80 %. Експерти кажуть про *бум на українську книгу, який спостерігається з 2022 р.* Так, під час Третього фестивалю «Книжкова країна» у 2025 р., у перший день його відвідали 14 522 людини, з них 72 % придбали книжки. Це рекорд фестивалю. Подібне відбувається и на «Книжковому арсеналі», який щороку проводиться в травні-червні.

Однією з тенденцій є розвиток *електронного* та *аудіокниговидання*. Видавництва активно впроваджують ці формати, що розширює аудиторію та забезпечує більшу доступність літератури. Крім того, зростає популярність *подкастів* та *аудіоконтенту*, пов'язаного з книжковою тематикою. Продаж електронних та аудіоверсій книжок становить близько 8-10% від загальних продажів. Спостерігається збільшення кількості *"книжкових" блогерів, онлайн книжкових клубів*, а в популярній мережі Tik-tok навіть існує окремий напрям — *BookTok,* присвячений популяризації книг та створенню спільноти людей, що поділяють інтерес до книг та читання.

Українська література набирає популярності, крім класики читачів все більше приваблюють письменники-сучасники. Книговидання має важливе значення для суспільства з різних причин. По-перше, воно сприяє розвитку освіти та культури. Книги є основним джерелом знань та інформації, що допомагає підвищити рівень освіти та розширити культурний світогляд людей. Через книги люди отримують доступ до історії, науки, мистецтва та інших сфер знань.

Друга важлива функція книговидання — це збереження культурної спадщини. Література відображає культурні та історичні аспекти суспільства, допомагаючи зберегти та передати цінності та традиції минулих поколінь. Книги стають свого роду документами часу, які відображають дух епохи та особливості культурного життя.

8. Мовне питання та політика історичної пам'яті в культурному контексті

Боротьба за українську мову

Мовна ситуація в Україні наприкінці XX ст. Однією з ключових проблем розвитку української культури в кінці XX — на початку XXI ст. залишалося мовне питання, яке впливало на багато аспектів гуманітарної політики держави. До початку перебудови в СРСР в Україні проводилася політика русифікації, що супроводжувалася витісненням української мови з офіційного вжитку, примітивізацією культурного продукту та зниженням його престижу.

За даними історика Ореста Субтельного, станом на 1987 р. в Україні діяло 15 тис. україномовних шкіл, тоді як у 4,5 тис. російськомовних (менше ніж 22 % від загальної кількості) навчалася понад половина всіх учнів. У Києві з 300 тис. школярів українською мовою навчалося лише 70 тис., а в таких містах, як Чернігів не було жодної школи з повністю україномовним навчанням.

Національний рух і боротьба за мову. Ухвалення Закону «Про мови в Українській РСР». Подібна ситуація викликала протести серед національно свідомої інтелігенції. До захисту української мови долучилися письменники Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Іван Драч, Сергій Плачинда та інші. У 1987 р. *Спілка письменників України* ініціювала обговорення мовного питання на рівні партійного керівництва, вимагаючи конкретних рішень.

Зміни почалися лише під тиском національного руху, який набирав обертів у УРСР. У 1988 році з'явилися *Товариство української мови* та перші *неформальні політичні групи*. Їхній вплив призвів до обговорення питання правового статусу української мови.

28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР ухвалила *Закон «Про мови в Українській РСР»*, який став першим значним досягненням національно-демократичних сил. Однак, як зазначають правознавці, закон, хоч і прогресивний для свого часу, закріпив обов'язок державних органів виховувати в громадян розуміння ролі не лише української мови як державної, а й російської як «мови міжнаціонального спілкування народів СРСР». Ця норма згодом стала основою для мовних суперечок.

Важливим етапом у регулюванні мовних відносин стало прийняття *Конституції України 1996 р.* За ст. 10, держава зобов'язана забезпечувати розвиток і функціонування української мови в усіх

сферах життя, тоді як інші мови, зокрема російська, отримали статус мов національних меншин.

Проте Закон «Про мови Української РСР» залишався чинним до 2012 р., зазнаючи лише незначних змін. Це сприяло *збереженню розмитості статусу державної мови. У другій половині 1990-х років посилилася проблема ігнорування української мови посадовцями, у державних установах, навчальних закладах і медіа.*

Судові і політичні рішення. 14 грудня 1999 р. Конституційний Суд *постановив,* що *українська мова є обов'язковим засобом спілкування в органах влади та публічній сфері.* Це сприяло поступовому розширенню її використання.

15 лютого 2010 р. Президент *Віктор Ющенко* затвердив *Концепцію державної мовної політики*, яка передбачала посилення ролі української мови в усіх сферах життя. Однак її реалізація затягнулася.

Закон Ківалова — Колесніченка і його наслідки. Після приходу до влади В. Януковича і *Партії регіонів* 3 липня 2012 р. було ухвалено суперечливий закон *«Про засади державної мовної політики»*, відомий як *закон Ківалова — Колесніченка.* За цим законом російській мові надавався статус регіональної в окремих областях, що викликало хвилю протестів і розглядалося як крок до послаблення позицій української мови.

В окремій думці *суддя Конституційного Суду* Микола Мельник дав юридичну оцінку цьому закону: «*Його прийняття заклало законодавчу основу для чергового етапу системної русифікації України. Реальною двоєдиною метою Закону було нівелювання конституційного статусу української мови як державної і надання усупереч Конституції України такого статусу російській мові та вивищення її над іншими мовами національних меншин України, що є абсолютно неприпустимим з огляду на значення та функції української мови у становленні, функціонуванні та розвитку України як суверенної і незалежної держави. Закон закладав нормативні основи для руйнації Української держави*».

Законопроєкт було ухвалено на тлі сутичок у будівлі парламенту України 3 липня 2012 року, а опозиція заявляла, що процедури ухвалення закону дотримано не було. В Києві кілька тижнів відбувалася акція протесту *Мовний Майдан.* Закон набрав чинності 10 серпня 2012 р. Відтоді різні міста та області України оголошували російську мову регіональною у межах своєї юрисдикції. Інші міста та області висловились проти цього закону. Закон не вирішив мовне питання в Україні, а призвів до зростання проросійських настроїв. *До відкликання закону про мови російська була*

регіональною мовою у 13 областях, де частка російськомовного населення 10 % або вище.

Скасування закону Ківалова — Колесниченка та нове мовне законодавство. Після перемоги *Революції Гідності* 23 лютого 2014 р. український парламент проголосував за скасування закону Ківалова — Колесниченка. Та на це рішення наклав вето *виконувач обов'язків президента* Олександр Турчинов, наказавши натомість розробити проєкт нового закону, який би «*відповідав інтересам як Сходу, так і Заходу України, а також усіх етнічних груп і меншин*». У жовтні 2014 р. *Конституційний Суд України* розпочав перевірку конституційності цього закону і 28 лютого 2018 року *визнав його неконституційним.*

Варто зазначити, що Майдан вплинув на мовну ситуацію. *Соціологи фіксували перехід на українську мову спілкування значної кількості молоді, поширення моди на українську, популярність україномовного контенту, запит на українську книгу*.

У 2017 р. було ухвалено Закон *«Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації»*, який запроваджує *мовні квоти на телебаченні.* У 2013 р. на українському телебаченні частка української мови становила 16 %. Перед вторгненням 2022 року обсяг україномовного контенту вже становив близько 80 %. На сьогодні ця частка майже 100 %.

У квітні 2019 р. український парламент проголосував новий Закон України *«Про забезпечення функціонування української мови як державної».* Отже, закінчився період боротьби за правове закріплення статусу української мови і розпочалася фаза практичної дерашизації та деколонізації України.

Після 24 лютого 2022 року значна кількість українців свідомо відмовилася від використання мови країни-агресора. У школах Києва, Черкас, Житомира, Миколаєва та Одеси відмовились від викладання російської мови як дисципліни.

19 червня 2022 року Верховна Рада ухвалила *Закон, який забороняє використання російської музики в медіа та громадському просторі.* Ще один *закон обмежує імпорт та розповсюдження книг та іншої видавничої продукції з Росії, окупованих територій та з Білорусі.*

Декомунізація

Початок процесу декомунізації (1991). Після провалу ДКНС (ГКЧП) у СРСР і *проголошення Незалежності України* у серпні

1991 р. розпочався процес декомунізації. Було *заборонено комуністичну партію*, з навчальних програм вилучили дисципліни, пов'язані з ідеологією КПРС, ліквідували Ленінські кімнати на підприємствах і в армії, демонтували пам'ятники радянським діячам. У 1990 р. відбулися перші зміни назв населених пунктів: так, Ворошиловград став Луганськом, Жданов — Маріуполем. Одним із перших знесених монументів став пам'ятник Великій Жовтневій соціалістичній революції у Києві (вересень 1991).

Проте згодом процес уповільнився через відродження Комуністичної партії України (в 1992), яка отримала значне представництво у Верховній Раді України.

Спроби посилення декомунізації (2009—2014). 12 червня 2009 р. Президент *Віктор Ющенко* підписав *указ про демонтаж пам'ятників особам, причетним до організації Голодомору та репресій.* Однак після приходу до влади В. Януковича у 2010 р. реалізація цього рішення припинилася.

Новий поштовх до декомунізації дала *Революція Гідності* (2013—2014). 8 грудня 2013 року в Києві було повалено пам'ятник Леніну, що спричинило масовий демонтаж радянських символів по всій Україні («Ленінопад»). До кінця 2014 р. пам'ятники Леніну зникли з усіх обласних центрів, крім Запоріжжя.

Законодавче закріплення декомунізації (2015). У березні 2015 р. Верховна Рада ухвалила *чотири декомунізаційні закони*:

— «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»;

— «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років»;

— «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років»;

— «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки».

Наслідки декомунізації. Заборона Комуністичної партії та інших організацій зі схожими назвами (2015). Масове перейменування населених пунктів, вулиць, установ (наприклад, Дніпропетровськ → Дніпро, Кіровоград → Кропивницький). Демонтаж радянської символіки (серп і молот, червоні зірки тощо).

За перших п'ять років дії законодавства про декомунізацію було змінено: десятки тисяч географічних назв, майже тисячі населених пунктів, 26-ти районів, 75-ти закладів освіти тощо.

16 липня 2019 р. Конституційний Суд України *визнав конституційним закон про засудження комуністичного режиму.* В рішенні

КС зазначається: «За своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однаковими, а методи здійснення ними державної репресивної політики — тотожними. Названі режими категорично заперечували можливість існування української незалежної держави, переслідували її прихильників та перешкоджали українському національному відродженню… Червону зірку, перехрещені серп і молот та інші символи комуністичного режиму кілька десятиліть поспіль широко використовували антиукраїнські сили для поширення атмосфери страху, ненависті та агресії, для заперечення права Українського народу на власну незалежну державу».

Деколонізація та дерусифікація

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 2022 р. процес *декомунізації* доповнився *дерусифікацією* та *деколонізацією*.

10 листопада 2022 р. Кабінет Міністрів України ухвалив рішення про вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини національного значення пам'ятників російському письменнику Олександру Пушкіну, більшовицькому ватажку Миколі Щорсу, а також іншим російським та радянським діячам. Так з публічного простору було прибрано пам'ятники Пушкіну, Толстому, Булгакову тощо, змінено назви вулиць і населених пунктів, прибрано з назв академічних закладів та установ культури тощо.

У лютому 2023 р. у Києві демонтували пам'ятник радянському льотчику Валерію Чкалову і пам'ятник генералу Миколі Ватутіну. 15 листопада 2023 року в Києві демонтували пам'ятник Пушкіну у парку на Шулявці, що колись носив його ім'я. Зараз парк вже перейменований на честь українського поета Івана Багряного.

21 березня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила *Закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії»,* який надав процесам деколонізації, що тривають в Україні з початку широкомасштабного вторгнення, легітимні рамки та визначив дієві механізми. *Закон про деколонізацію* визнає злочинною і засуджує російську імперську політику, забороняє її пропаганду та символи та визначає — що належить до цих символів, хто, як і в які строки видаляє їх із публічного простору.

19 вересня 2024 р. Верховна Рада України ухвалила перейменування 327 населених пунктів, зокрема: Новомосковськ на

Самар, Червоноград на Шептицький, Красноград на Берестин, Сєвєродонецьк на Сіверськодонецьк та ін.

Наприкінці 2024 року в Одесі разом із пам'ятником російському полководцю Суворову демонтували пам'ятник імператриці Катерині II, який встановили у 2007 році. Боротьба за знос цієї пам'ятки тривала понад 10 років і супроводжувалась скандалами і палкими суперечками. У 2022 році у Харкові остаточно прибрали пам'ятник радянському маршалу Георгію Жукову. Вперше пам'ятник демонтували ще у 2019 році, але згодом міська влада його відновила.

Декомунізація, а згодом дерусифікація і деколонізація стали важливими етапами формування нової української ідентичності. Ці процеси спрямовані на:

- подолання колоніальної спадщини;
- відновленя історичної пам'яті;
- позбавлення публічного простору від імперської символіки.

Умови російсько-української війни лише прискорили ці зміни, зробивши їх невід'ємною частиною сучасного українського суспільства.

9. Втрати української культури внаслідок російської агресії (2014—2025)

З початком російської агресії проти України *у 2014 р*., а потім повномасштабного вторгнення *у 2022 р.* українська культура зазнала катастрофічних втрат. *Росія цілеспрямовано атакує об'єкти української культурної інфраструктури, культурні цінності.*

Рашизм відрізняється посиленим насадженням власної ідеології та фізичним стиранням історичної пам'яті українського народу, супроводжуються нищенням об'єктів культури, які своїм існуванням дозволяють краще зрозуміти хід історичного процесу, осмислити й дослідити історичне минуле України, ідентифікувати себе з ним.

Нищення мови, літератури та української книги. В одному Маріуполі росіяни знищили чотири бібліотеки і майже 200 тис. книжок. Загалом за час після початку повномасштабного вторгнення росіяни знищили (або пошкодили) майже тисячу бібліотек, 2375 бібліотек припинили своє існування. Лише в 2022 році на окупованих територіях було спалено понад 11 млн українських книг!

На окупованих землях українська мова заборонена російськими адміністраціями в публічному просторі, а її публічне використання навіть криміналізоване. Нерідко люди отримують тюремне ув'язнення за читання вірша Шевченка на вулиці.

Ще за кілька років до початку повномасштабного вторгнення в Україну російські окупанти відмовилися імітувати «толерантне ставлення до української мови» на Донбасі та Луганщині. У березні 2020 р. у тимчасово окупованих районах Донецької області, а в червні 2020 р. й на окупованій Луганщині, окупаційна адміністрація прийняла рішення про скасування державного статусу української мови, який до того часу був закріплений у т.зв. «Конституції ДНР та ЛНР». Після 2022 року викладання української мови ще мало місце в селах окупованої частини Запорізької обл., проте вже з 2024 р. спостерігається згортання цієї практики. Відбувається тотальна примусова русифікація.

Окупація, бойові дії та цілеспрямоване знищення культурних пам'яток призвели до невідновлюваних руйнувань.

За оцінками ЮНЕСКО з 2014 по 2025 рр.:

— З початку повномасштабного вторгнення Росія знищила 596 християнських храмів в Україні. Найбільше постраждала Донецька обл. Серед них: Святогірська лавра (Донецька обл.), Свято-Успенський собор в Одесі (2024) та ін.

— Близько 1197 пам'яток культурної спадщини на прифронтових територіях були пошкоджені або знищені росіянами від початку повномасштабного вторгнення. Загальна чисельність пошкоджених пам'яток в Україні з 2014 р. становить 1419 об'єктів. Серед них локації історичного центру Чернігова, згоріла частина *Одеської кіностудії* (2024) (втрачено архіви радянських та українських фільмів); зруйновано *Харківську філармонію* (2022) тощо. Найчисельнішою групою об'єктів культурної інфраструктури, які зазнали пошкоджень чи руйнувань, є клубні заклади — 1085.

— Зазнали руйнувань чи знищені 128 музеїв, галерей та архівів; 42 театри, кінотеатри та філармонії; 8 заповідників та ін. Так росіяни навмисно завдали удару по Історико-краєзнавчому музею у селі Іванків Київської обл., де зберігалася колекція картин видатної української художниці Марії Примаченко, але частину з них вдалося врятувати працівникам музею. У травні 2022 р. був спалений Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди під Харковом. Серед руїн, на згарищі, вціліла тільки статуя мандрівного філософа. Пошкоджено Будинок-музей художниці наївну Поліни Райко в Олешках, який затопило через підрив росіянами Каховської ГЕС тощо.

— Понад 15 тис. великих музейних експонатів викрадено з окупованих територій (2022—2025). Росія систематично вивозить археологічні знахідки з Криму та півдня України, порушуючи Гаазьку конвенцію 1954 року. Частина викрадених артефактів опиняється на ринках третіх країн. Під виглядом реконструкції знищено Золотий кабінет Ханського палацу у Бахчисараї — єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури, на території Херсонесу Таврійського та його хори знищено 85 тис. кв. м культурного шару. РФ незаконно вивозить артефакти з окупованого Криму та інших окупованих територій, зокрема скіфське золото, яке викрадено з українських музеїв.

— Росіяни знищують меморіали та пам'ятки, присвячені воїнам Другої світової війни (1939—1945). Влітку 2014 р. під час вторгнення російських військ в Україну росіянами було зруйновано Меморіальний комплекс Савур-могила на честь радянських воїнів, які загинули в боях за Донбас в роки Другої світової війни. У 2022 р. російські агресори зруйнували братські могили воїнів і жертв Другої світової війни у с. Велика Писарівка, Сім'янівка (Сумська обл.), містах Гостомелі, Бородянці, смт Макарові, с. Лук'янівці й Підгайному на Київщині тощо.

— Росіяни навмисно знищували пам'ятки євреям жертвам Холокосту. Наприклад, удар по меморіалу в Бабиному Яру в Києві; руйнування памятних знаків на Донбасі та в Запорізькій обл.

— Українська культура втратила вже понад тисячу діячів культури, мистецтв, режисерів, письменників, поетів, співаків та акторів, які починаючи з 2014 роки стали на захист своєї Батьківщини. Серед героїв періоду АТО/ООС варто згадати всесвітнього відомого оперного співака, соліста Паризької національної опери, Героя України Василя Сліпака, який пішов добровольцем у військо і загинув на фронті в 2016 році. Після вторгнення 2022 року Україна втратила режисера монтажу Віктор Онисько, який створював стрічки «*Захар Беркут*» і «*Сторожова застава*»; кінорежисера Олег Бобало-Яремчука; артиста ансамблю імені Павла Вірського Сергія Шкварченка; письменника Володимира Вакуленка; поета Олександра Гошилика («Клятий Мольфар»); мисткиню Ольгу Павленко («Кольорово»). У Бучі загинула художниця-шістдесятниця Любов Панченко; у Маріуполі — поет Сергій Скальд; загинув актор Павло (Паша) Лі (грав в фільмах «Штольня», «Тіні незабутих предків»); фотохудожниця Ірина Цвіла; актор Василь Кухарський (грав в фільмі «Максим Оса»); письменник Максим Петренко; поет Олексій Івакін; письменник Олександр Закерничний (автор «Записки добровольця»); письменниця Вікторія Амеліна;

бандурист Данило Мельник; соліст балету Ростислав Янчишен; музикант Андрій Касенюк; скульптор Антон Дербілов; поет та кіносценарист Мирослав Герасимович; майстер народних інструментів Сергій Павліченко. У Харкові від обстрілу загинула 18-річна художниця Вероніка Кожушко. Ми втратили вокаліста Київського академічного театру українського фольклору «Берегиня» Олександра Сердюка, музейника Леоніда Лавренчука, музиканта, учасника колективу «Троїсті музики» Миколу Ленока, художницю з костюмів Шуру Рязанцеву («Ялта»), відомого поета Максима Кривцова та багатьох інших.

Просування української культури на міжнародному рівні

Одним із проявів інноваційних зрушень у культурній галузі є *політика культурної дипломатії*, орієнтована на сприяння і промоцію української культури за кордоном.

Культурна дипломатія у практичному вимірі передбачає встановлення більш змістовних і динамічних міжнародних зв'язків, ніж дипломатія традиційна. Серед її сучасних взірців — діяльність українських культурних представництв за кордоном, покликаних забезпечити присутність України та української культури в інформаційному просторі інших держав, створити надійне підґрунтя для регулярних культурних обмінів тощо.

Ці представництва у форматі *культурно-інформаційних центрів* діють у складі закордонних дипломатичних установ України, створені з 2006 року. Їх основне завдання — сприяння розвитку міжнародного співробітництва України в державі перебування в галузі культури, освіти, науки та техніки, туризму, фізичної культури і спорту. Організацію роботи культурно-інформаційних центрів покладено передусім на Міністерство закордонних справ України.

Крім того, Міністерство культури, спільно з МЗС реалізовували: презентацію *Українського павільйону на Венеційському бієнале,* міжнародні турне *Національного симфонічного оркестру України,* турне *Kyiv Symphony Orchestra* країнами Європи, проєкт *Ukrainian Freedom Orchestra* у партнерстві з *Метрополітан Опера* та *Варшавською оперою*, Український павільйон на Міланському Трієнале. Виставка *«Падаюча тінь "Мрії" на сади Джардіні»* — цей проєкт був представлений Україною на 58-й Міжнародній виставці мистецтв у Венеції у 2019 році, який символізує українську культурну ідентичність і демонструє потенціал для міжнародного співробітництва в цій галузі.

Міжнародні мистецькі ярмарки, такі як *Kyiv Art Week*, є каталізатором світового визнання української культури. Ці заходи не лише демонструють творчість українських митців, а й сприяють міжкультурному діалогу, руйнують стереотипи та зміцнюють взаємоповагу.

Український інститут у Швеції, заснований у 2015 р. Наталією Пасічник, слугує прикладом того, як поза підтримкою держави можна успішно реалізовувати ініціативи, спрямовані на просування української культури. Інститут активно організовує мистецькі заходи, лекції, кінопокази та мовні курси, що дозволяє шведській аудиторії ближче познайомитися з українською культурою.

Після початку повномасштабної агресії Росії у 2022 році культурна дипломатія України дістала новий імпульс. Поява великої кількості українських біженців у країнах Європи та світу створила нові можливості для культурної комунікації.

У липні 2022 року *український борщ внесли до культурної спадщини ЮНЕСКО.*

Неабиякої популяризації української музики сприяла участь в *Євробаченні-2022* та перемога гурту *KALUSH*, що представляв Україну, із піснею «*Стефанія*». Популяризації пісенної індустрії у перший рік великої війни сприяли Jerry Heil та aloyna alyona. Влітку 2022 р. вони випустили трек *«Купала»* у виконанні з німкенею Ela, а у лютому 2023 р. з польським репером Trill Pem. Це сприяє ознайомленню іноземців з українською культурою, мовою та у багатьох випадках руйнування стереотипів про недостатній рівень музичної культури нашої країни.

Проєкт «*Українська книжкова поличка*» став частиною глобальної ініціативи з популяризації української літератури в країнах Заходу. У 2024 році Україна активно взяла участь у *Лондонському книжковому ярмарку*, де було представлено стенд з українською літературою.

У період 2020—2024 рр. понад 300 українських книжок були перекладені на різні мови й видані в 25 країнах.

Важливим напрямком популяризації української культури стали *інноваційні сувеніри*, що поєднують традиційні елементи із сучасними технологіями, не тільки підвищують інтерес до української культурної спадщини, а й стимулюють її популяризацію на міжнародному рівні. Креативні технології, такі як інтерактивні елементи, цифрові доповнення та екологічні матеріали, забезпечують унікальний досвід для споживачів, що сприяє формуванню позитивного іміджу української культури.

Під час війни важливо звертати увагу на збереження, відновлення, повернення і популяризацію / просування як матеріальної,

так і нематеріальної культурної спадщини. Усі митці об'єднуються під час війни заради єдиної цілі: бути почутими і донести у будь-якій з форм (відео, пісенні, кулінарні, образотворчі, інноваційні тощо) своє бачення, свою правду, поділитися своїми цінностями та сприяти їх популяризації задля залучення міжнародної підтримки.

«Війна вимагає нового підходу до культури: культура не тільки основа української ідентичності, культура — це зброя. Культура — це простір «ниток», які зшивають українське суспільство всередині країни, із закордонними українцями та з європейською спільнотою… Симбіоз культури та миру — це взаємодія, яка дозволяє не лише зберегти національну ідентичність, а й відновити світовий порядок. Справедливий мир можливий через культурну ідентичність. Ми — Європа. В цій кривавій війні проти зла — в окопах воюють європейці. Це Європа захищає свої цінності. Ми просимо наших партнерів підтримати нас і «мечем», надавши збройну підтримку, тому що українці захищають з «мечем» наш спільний європейський дух», — зазначив міністр культури та стратегічних комунікацій України М. Точицький (2024).

Резюме до теми

Українська культура після здобуття незалежності пройшла складний шлях трансформації. У 1990-х роках почався *перехідний період*, коли демонтувалася радянська ідеологія, проте економічні труднощі ускладнювали розвиток культурної сфери. Попри це саме тоді з'явилися перші незалежні культурні ініціативи.

У 2000-х мистецтво стало більш *комерційним*, зросла роль глобалізації, втім водночас посилилася боротьба за національну ідентичність.

Після Революції Гідності 2014 року культура вступила в *націобудівничий етап*: активізувалася декомунізація, стрімко розвивався український контент, а митці почали гостро реагувати на російську агресію. Повномасштабне вторгнення 2022 року перетворило культуру на інструмент опору, прискорило процеси дерусифікації та сприяло міжнародному визнанню України.

У *літературі* відбулося відродження творчості авторів, заборонених радянською цензурою, а також розквіт постмодернізму, представленого такими групами, як *«Бу-Ба-Бу»*. Попри складності з друком, перекладами і популяризацією української літератури на середину 2000-х років, українська сучасна література вже була

представлена всією палітрою жанрів, стилів і мала сміливі унікальні зразки власного культурного продукту. Після 2014 р. центральними темами стали війна та національна ідентичність, що знайшло відображення у творах Сергія Жадана, Василя Шкляра, Любові Якимчук та інших письменників. Поезія і проза воєнного часу перетворилися на важливий засіб рефлексії та збереження пам'яті.

Театр, звільнившись від радянської цензури, пройшов шлях від класичних форм до експериментальних постановок. Альтернативні театри, такі як «Дах» і «Березіль», стали платформою для сміливих творчих пошуків. Після 2014 р. театральні вистави все частіше піднімали соціальні проблеми та тему війни. Повномасштабне вторгнення 2022 року ще більше змінило театральний простір: відбулася масова дерусифікація, змінився репертуар від розважального типу до соціального театру. Український театр став знову модним.

Музична сцена України транформувалася від «вусатого фанку» 1980-х до сучасних жанрів — року, фолктроніки, репу. Важливим етапом стали перемоги на *Євробаченні:* Руслана у 2004 р. і Kalush Orchestra у 2022 р., які сприяли популяризації української музики у світі. Після 2022 року відбувся остаточний розрив із російською музичною індустрією, а українські виконавці стали частиною глобального культурного простору.

Кінематограф, переживши кризу 1990-х, поступово відроджувався, звертаючись до історичних і соціальних тем. Документальні фільми про Майдан і війну (роботи Сергія Лозниці, Дем'яна Колодія) здобули міжнародне визнання. Такі стрічки, як «Плем'я» Мірослава Слабошпицького, показали світові сучасну українську кіномову.

Образотворче мистецтво поєднує традиційні техніки з сучасними трендами — від графіті до масштабних інсталяцій. Відродження народних ремесел, таких як петриківський розпис і вишиванка, підкреслює зв'язок із національними коренями. Під час війни мистецтво стало потужним інструментом боротьби за ідентичність та захист культурної спадщини.

Мовна політика зазнала значних змін: від антиукраїнського закону Ківалова — Колесніченка до Закону про мову (2019), який сприяв зростанню україномовного контенту, активна декомунізація та деколонізація. Однак російська агресія завдала серйозних втрат: знищення пам'яток, викрадення артефактів, примусова русифікація на окупованих територіях.

Українська культура активно просувається у світі завдяки *культурній дипломатії*, участі у міжнародних фестивалях, перемогам

на Євробаченні. Вона стала невід'ємною частиною європейського простору, а інтерес до української літератури та мистецтва за кордоном неухильно зростає.

Отже, українська культура проторувала шлях від радянської спадщини до сучасного національного відродження. Саме українська культура стала інструментом боротьби за ідентичність, свободу і міжнародне визнання, особливо під час російсько-української війни. Сьогодні українська культура не лише відображає суспільні трансформації, а й формує новий образ України у світі.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні періоди розвитку української культури після 1991 року. Які історичні події вплинули на її формування?

2. Як здобуття незалежності України вплинуло на розвиток національної культури?

3. Охарактеризуйте основні тенденції сучасної української культури: глобалізація, деколонізація, збереження традицій.

4. Назвіть ключові літературні групи 1990-х років. Які естетичні принципи їх об'єднували?

5. Порівняйте творчість шістдесятників (Ліна Костенко, Валерій Шевчук) і вісімдесятників (Юрій Андрухович, Оксана Забужко).

6. Які теми домінують у сучасній українській прозі після 2014 року? Наведіть приклади романів про Майдан та війну.

7. Назвіть 3 сучасних українських письменників, чиї твори отримали міжнародне визнання.

8. Охарактеризуйте етапи розвитку українського театру після 1991 року.

9. Яку роль відіграли альтернативні театри («Дах», «Березіль») у 1990-х?

10. Назвіть вистави, які стали реакцією на Революцію Гідності та війну на Сході.

11. Як повномасштабне вторгнення 2022 року вплинуло на театральний процес?

12. Назвіть найвідоміші українські фільми 1990—2000-х рр. Які теми вони піднімали?

13. Як стрічки «Земля» (Олександр Довженко) та «Плем'я» (Мирослав Слабошпицький) відображають українську ідентичність?

14. Який внесок у сучасне кіно зробили режисери Сергій Лозниця та Валентин Васянович?

15. Назвіть фільми, присвячені війні на Донбасі (2014—2022) та повномасштабному вторгненню.

16. Які стилі переважають у сучасному українському живописі? Наведіть приклади художників.

17. Як сучасні митці інтерпретують історичні події (наприклад, «Пам'ятник Незалежності» Олександра Дігтяренка)?

18. Назвіть приклади мистецьких проєктів, пов'язаних із Майданом та війною (наприклад, «Війна. Виставка» у Мистецькому Арсеналі).

19. Охарактеризуйте розвиток української музики після 1991 року: від фольк-року до сучасного електронного звучання.

20. Яку роль відіграли гурти «Воплі Відоплясова», «Океан Ельзи», «DakhaBrakha» у популяризації української культури?

21. Назвіть музичні твори, написані під час війни (наприклад, «Ой у лузі червона калина» у виконанні Andriy Khlyvnyuk).

22. Наведіть приклади сучасних ремісничих проєктів, що зберігають українські традиції (вишиванка, писанкарство, кераміка).

23. Як українська культура функціонує під час повномасштабної війни? Наведіть приклади мистецьких ініціатив.

24. Як соцмережі та цифрові платформи впливають на поширення української культури?

25. Назвіть міжнародні проєкти, що допомагають популяризувати Україну за кордоном (наприклад, виставки, кінофестивалі).

26. Чи можна вважати сучасну українську культуру частиною європейського культурного простору? Обґрунтуйте.

27. Які виклики стоїть перед українською культурою у повоєнний період?

28. Як мистецтво допомагає українцям пережити травму війни? Наведіть приклади.

Теми творчих проєктів здобувачів

1. Atlas Weekend як явище сучасної музичної культури.
2. «Бу-Ба-Бу» та їхній вплив на український постмодернізм.
3. «Дикий Театр» та інші експериментальні проєкти.
4. Документалістика про війну: як кінофільми формують історичну пам'ять.
5. Електрофольк як національний бренд: аналіз творчості ONUKA, Go_A, ДахаБрахи.
6. Етнодизайн у сучасній моді (Vita Kin, Kachorovska).
7. «Попіл імперії»: українське кіно після 2014 року («Земля блакитна...», «Атлантида»).
8. Книжкові ярмарки: як література стає частиною масової культури.
9. Мистецтво деколонізації: переосмислення радянської спадщини.
10. Музика про війну: як сучасні виконавці відображають російсько-українську війну.
11. NFT-мистецтво в Україні: нові форми творчості.
12. Реформи культурних інституцій після 2014 року.
13. Рок-музика 1990-х: міфологія покоління (Брати Гадюкіни, Воплі Відоплясова, Скрябін).
14. Стрит-арт під час війни: як мурали стають символом опору.

15. Театр під час війни: як вистави стають терапією.
16. Тікток-культура в Україні: нові форми мистецтва.
17. Українська антиутопія: прогнози майбутнього.
18. Український стиль на міжнародних подіумах.
19. Український хіп-хоп: від андеграунду до мейнстриму.
20. Українські серіали: від «Слуги народу» до сучасних проєктів.
21. Феміністичні тенденції в сучасній літературі (Оксана Забужко, Ірена Карпа).
22. Воєнна проза 2014—2025: образи, символи, герої.
23. Віртуальні музеї: збереження культурної спадщини.
24. Як працює культурна дипломатія України (приклади успішних проєктів).

Глосарій

Авангард (у культурі) — мистецькі течії, що відкидають традиційні форми та експериментують із новими підходами.

Акціонізм (мистецький) — форма сучасного мистецтва, де важливіше дія (перформанс) за матеріальний об'єкт.

Арт-ринок — система комерційного обміну мистецькими творами, включаючи галереї, аукціони, ярмарки.

Бібліотечна система України — мережа публічних, наукових та спеціалізованих бібліотек, яка зазнала трансформації після 1991 р.

Брендинг культурний — стратегії створення впізнаваного образу країни через мистецтво, літературу, музику тощо.

Візуальна культура — сукупність образів, символів і медіа, що формують сучасне сприйняття мистецтва (кіно, фотографія, цифрове мистецтво).

Візуальний поворот — активне розвиток сучасного мистецтва, фотографії, інсталяцій та медіаарту.

Воєнне мистецтво — твори культури, створені під час війни або присвячені військовій тематиці (література, кіно, музика).

Галерейний простір — інституції, що популяризують сучасне мистецтво (наприклад, PinchukArtCentre, Мистецький арсенал).

Гібридна війна в культурі — використання культури як інструменту впливу, боротьба з російськими наративами.

Глобалізація культурна — взаємопроникнення національних культур у світовий контекст, збереження ідентичності.

Деколонізація культури — процес подолання культурного впливу колишньої імперії (зокрема, російської), відновлення національних традицій та самоідентифікації.

Державна культурна політика — закони, програми та інституції, що регулюють розвиток культури (наприклад, Міністерство культури України).

Диджиталізація культурної спадщини — оцифрування архівів, бібліотек, музейних колекцій.

Дисидентське мистецтво — творчість, спрямована проти тоталітаризму та цензури (актуальне під час війни).

Етнодизайн — використання традиційних мотивів у сучасному дизайні, моді, архітектурі.

Збереження культурної спадщини — діяльність із захисту пам'яток, традицій, мови (особливо актуально під час війни).

Ідентичність культурна — самоусвідомлення українського суспільства через мову, мистецтво, історичну пам'ять.

Індустрія креативна — сектор економіки, пов'язаний із мистецтвом, музикою, кіно, IT-технологіями.

Інституційна реформа — зміни в державних культурних установах (музеях, театрах) для відповідності європейським стандартам.

Кіберфольк — напрям у музиці, що поєднує народні мотиви з електронними аранжуваннями (наприклад, гурт ONUKA).

Крос-медійність — використання різних платформ (соцмережі, подкасти, YouTube) для поширення культурного продукту.

Культурна дипломатія — просування України через мистецтво, літературу, музику на міжнародній арені.

Культурний фронт — роль митців у протистоянні пропаганді, збереженні історичної пам'яті та підтримці армії.

Медіа-арт — мистецтво, що використовує цифрові технології (відеоінсталяції, віртуальна реальність).

Меморіальні практики — вшанування пам'яті через мистецтво (напр., «Меморіал Революції Гідності»).

Міжжанровість — тенденція в сучасному мистецтві до поєднання різних стилів (наприклад, фольку з електронною музикою).

Націотворчі процеси — роль культури у формуванні української державності після 1991 р.

Неофольклор — сучасні інтерпретації народних традицій у музиці, моді, літературі.

Перформанс (у мистецтві) — миттєва художня дія, спрямована на комунікацію з глядачем.

Популяризація культури — заходи для широкого висвітлення мистецтва (фестивалі, соцмережі).

Постколоніальний дискурс — аналіз української літератури через призму колоніального досвіду.

Постмодернізм — іронія, інтертекстуальність, гра з читачем (Андрухович, Забужко).

Посттравматична творчість — мистецтво, що відображає психологічні наслідки війни.

Реституція культурних цінностей — повернення в Україну викрадених або вивезених артефактів.

Трансформація культурних інституцій — реформи музеїв, театрів, бібліотек у відповідь на виклики часу.

Український культурний експорт — популяризація української культури за кордоном (кіно, музика, література).

Український культурний ренесанс — відродження національної культури після 1991 р., особливо після 2014 р.

Фандрейзинг у культурі — залучення коштів через краудфандинг для реалізації творчих проєктів.

Фольклорне відродження — інтерес до традиційної музики, танців, обрядів у сучасному виконанні.

Література

«Бу-Ба-Бу» (1985—2000-ті) — літературно-мистецька група «Бурлеск-Балаган-Буфонада» (Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Віктор Неборак). Поєднання гротеску, іронії та перформативності.

Воєнна література — твори, присвячені російсько-українській війні (Олександр Михед, Таня Малярчук).

Деконструкція канону — переосмислення класичних сюжетів (напр., інтерпретація Шевченка у сучасній поезії).

Експериментальна поезія — використання нестандартних форм (візуальна поезія, верлібр).

Еміграмтська література — твори українських авторів за кордоном (напр., творчість Юрія Тарнавського).

Жанровий синтез — злиття фантастики, детективу та історичної прози («Пекельна Хоругва» Олеся Ульяненка).

Інтелектуальна проза — твори з філософським підтекстом («Польові дослідження з українського сексу» Забужко).

Іронія та гротеск — стильові ознаки постмодерністської прози (Андрухович, Прохасько).

Клуб творчої молоді «Сучасник» — неформальне об'єднання у Львові (Григорій Чубай, Юрій Андрухович у молоді роки).

Література малих форм — оповідання, есеї, мікротексти (напр., збірки Любка Дереша).

Метапроза — твори, в яких автор обговорює процес письма («Фельдмаршал» Віктора Неборака).

Неореалізм — звернення до соціальних тем у 2000-х («Секунда» Ірени Карпи).

Нова драма — сучасна п'єси (Наталка Ворожбит, Павло Ар'є).

Нова генерація — літературне угруповання, близьке до конструктивізму (Юрій Яновський, Валер'ян Підмогильний).

Прозова «Нова хвиля» — сучасна українська проза, що поєднує експериментальні форми з соціальною тематикою (Сергій Жадан, Андрій Курков).

Постмодерністська поезія — вірші зі складною структурою та інтертекстуальністю (Юрій Іздрик, Остап Сливинський).

Роман-антиутопія — твори про майбутнє України («Кухня» Андрія Куркова).

Соціальне мистецтво — твори, що реагують на актуальні події (війна, протести, соціальні зміни).

«Станіславський феномен» — неформальна спільнота івано-франківських авторів (1990—2000-ті).

Травма у літературі — відображення воєнного досвіду.

Український магічний реалізм — поєднання фольклору, історичних мотивів із сучасними сюжетами (Юрій Винничук, Софія Андрухович).

Український сторителінг — сучасні підходи до оповідання історій (у кіно, літературі, медіа).

Феміністична література — тексти, що досліджують гендерні питання (Оксана Забужко, Ірена Карпа).

«Червона Фіра» (Одеса) — літературно-мистецька група (1990—2000-ті), експерименти з мовою.

Юна література — твори молодих авторів (напр., дебютні романи на «Книжковому арсеналі»).

Кіно

Документалістика воєнного часу — фільми про війну, зняті як професіоналами, так і аматорами («20 днів у Маріуполі», «Земля блакитна, ніби апельсин»).

Кіберфольк-естетика — візуальний стиль, що поєднує футуризм із народними мотивами (наприклад, кліпи гурту ONUKA).

Чорний реалізм — жорсткі, натуралістичні фільми про суспільні проблеми («Плем'я», «Атлантида»).

Іронічне кіно — комедії з гротескними або сатиричними елементами («Моя бабуся Фані Каплан», «Дике поле»).

Нове українське кіно — авторське кіно з соціальною та історичною тематиками (Мирослав Слабошпицький, Валентин Васянович).

Театр

Документальний театр (*вербатим*) — постановки на основі реальних свідчень («Ідентичність. Відновлена», «Берегиня»).

Воєнна драматургія — п'єси про війну та її наслідки (Наталія Ворожбит, Павло Ар'є).

Імерсивний театр — вистави з елементами інтерактиву і включенням глядача («Чорнобильський шлях»).

Перформанс-арт — акції, що стирають межі між театром і мистецтвом (Роман Віктюк, Олег Лишко).

Постдрамичний театр — вистави, що руйнують традиційні сценічні форми (театр «Дах», «Вій»).

Музика

Альтернативна музика — напрям, що поєднує різні жанри (рок, електроніку, фольк), виходить за межі мейнстриму.

Альтернативний рок / панк — соціально-політичні тексти у сучасному звучанні (Брати Гадюкіни, Жадан і Собаки).

Авангардна музика — експериментальні твори з незвичайними звуками та структурами (Роман Сальников, Zapaska).

Бардівська пісня — авторська музика з глибокими текстами, часто під гітару (Володимир Івасюк, сучасні виконавці Сергій Жадан).

Військова пісня — твори, пов'язані з російсько-українською війною (Тартак, Антитіла).

Інді-сцена — незалежна музика, що розвивається поза великими лейблами (Скрябін у 1990-х, Kozak System).

Етно-джаз — синтез українського фольклору з джазовими імпровізаціями (Юрій Ковач, ДахаБраха).

Електронна музика з елементами етно — експерименти зі звуком (The Maneken, Karbido).

Кіберфольк — поєднання електронної музики з народними інструментами (ONUKA, Go_A).

Метал-сцена — розвиток важкої музики (Jinjer, *1914*).

Міський фольк — сучасні інтерпретації народних пісень у міському середовищі (DZ'OB, Folknery).

Краут-рок в Україні — вплив німецького експериментального року (BB, Karbido).

Український хіп-хоп — реп із національною ідентичністю (Kalush, Alyona Alyona).

Неофольк — сучасні інтерпретації народних пісень (DakhaBrakha, Kozak System).

Жанровий синтез — злиття стилів (реп + фольк, рок + електроніка) (Alina Pash, The Hardkiss).

Поп-революція 2000-х — масовий успіх виконавців (ВІА Гра, Потап і Настя).

Рейв-культура — розквіт електронної музики у 1990-2000-х (The Maneken, Fontaliza).

Реп-сцена — відродження хіп-хопу (Тартак, сучасні alyona alyona, Kalush).

Сучасна класика — авангардні твори українських композиторів (Валентин Сильвестров, Zoltan Almashi).

Візуальне мистецтво

Соціальний арт — мистецтво, що реагує на актуальні події (Олег Тистол, Олександр Ройтбурд).

Стрит-арт і паблік-арт — мурали, інсталяції у публічному просторі (Gamlet, Interesni Kazki).

Воєнний арт — твори, пов'язані з війною (проєкти «Втрачені тіні», «Пам'яті Героїв Небесної Сотні»).

Концептуальний фотоперформанс — поєднання фотографії, боді-арту та акціонізму (Олег Кулик, Анна Звягінцева).

Неоавангард — експериментальні форми живопису та інсталяцій (Арсен Савадов, Жанна Кадирова).

Медіа та цифрова культура

Мем-культура — іронічні образи, що стали частиною суспільного дискурсу.

Подкасти та аудіодрама — нові формати аудіомистецтва («Український модерн», «Голоси»).

Віртуальні виставки — онлайн-проєкти музеїв та галерей (PinchukArtCentre).

Крос-медійні проєкти — поєднання літератури, аудіо та візуального мистецтва («Літакрига», «Історія без цензури»).

Література

1. Андрусяк І. Сучасна українська література кінця XX — початку XXI ст. Київ: Національний книжковий проєкт , 2010. 464 с.

2. Апчел О. Про український театр і про те, як його змінила війна. *Лівий берег.* 19 березня 2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/03/19/549180_pro_ukrainskiy_teatr_i_pro_te_yak_yogo.html

3. Белімова Т. Самоусвідомлення як головний тренд сучасної української літератури. *Український тиждень,* 21 Листопада 2023 URL: https://tyzhden.ua/samousvidomlennia-iak-holovnyj-trend-suchasnoi-ukrainskoi-literatury/

4. Без Чехова і Чайковського: як українські театри змінили репертуар через повномасштабну війну. *Суспільне. Культура.* 18 грудня 2024. URL: https://suspilne.media/culture/903589-bez-cehova-i-cajkovskogo-ak-ukrainski-teatri-zminili-repertuar-cerez-povnomasstabnu-vijnu/

5. Бойко І. Державна мовна політика в Україні 1991-2021 років: історико-політичні аспекти. *Український часопис конституційного права,* № 2, 2022. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.2.2023.4 / URL: https://www.constjournal.com/pub/2-2023/derzhavna-movna-polityka-ukraini-1991-2021-rokiv-istoryko-politychni-aspekty/

6. Бондарева О. Сучасні драматургічні антології у контексті антологізації українських культурних процесів. Ст. 1. Етап пошуку форматів (1979—2014). *Курбасівські читання*. 2021. № 6. С. 50—86.

7. Бондарева О. Українська драматургія і театральний контекст після Революції Гідності: куди рухаємося і що толеруємо? *Літературний процес: методологія, імена, тенденці. Збірник наукових праць (філологічні науки).* 2021, № 18. С. 6—10 https://doi.org/10.28925/2412-2475.2021.18.1

8. Веселовська Г. Український театр у часі війни. *Український тиждень. 2022.* 16 лист. URL: https://tyzhden.ua/ukrainskyj-teatr-u-chasi-vijny/

Винниченко С. Четверті 24 миттєвості війни. *Театральна риболовля,* 24.07.2022, URL: http://www.t-fishing.co.ua/events/articles/myttyevosti-viyny-4/

9. Відродження українського народного мистецтва у XXI столітті. *Арт-зона,* 1 травня 2024. URL: https://art-zona.com/blog/revival-ukrainian-traditions

10. Гаврилишина Н. Декоративно-ужиткове мистецтво України. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Декоративно-ужиткове_мистецтво_України

11. Гід сучасною українською скульптурою: 13 митців про свої роботи і те, що їх надихає. *Українська правда. Життя*. 12 грудня 2020. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2020/12/12/243351/

12. Глухова С. Театр в Україні. URL: https://vue.gov.ua/Театр_в_Україні

13. Гранатова К. Десять років декомунізації в Україні: як прибирають імперську спадщину. Країна подолала шлях від стихійних «ленінопадів» до перейменувань міст. *Час*, 09 квітня 2025. URL: https://chas.news/current/desyat-rokiv-dekomunizatsii-v-ukraini-yak-pribirayut-impersku-spadschinu

14. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України. 2019. 320 с.

15. Гудзенко О. Сучасне українське кіно: здобутки і проблеми. URL: https://upmp.news/post_blog/suchasne-ukrayinske-kino-zdobutki-i-problemi/

16. Гундорова Т. Кітч і література: травестії. Київ: Факт, 2008. 280 с.

17. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодернізм. Київ: Критика, 2013. 341 с.

18. День українського кіно: 12 сучасних фільмів, які має побачити кожен. *Рубрика,* 10 вересня 2022. URL: https://rubryka.com/article/den-ukrayinskogo-kino-12-suchasnyh-filmiv-yaki-maye-pobachyty-kozhen/

19. Денисенко Г., Реєнт О. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579). С. 44—65. URL: https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.044

20. Євтушенко О. Україна IN ROCK. Київ: Грані-Т, 2011. 249 с.

21. Завершення декомунізації — початок деколонізації. (2019). Український інститут національної пам'яті. URL: https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/zavershennya-dekomunizaciyi-pochatok-dekolonizaciyi

22. Здіорук С., Литвиненко О., Розумна О. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті. *Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень.* 2012. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-04/0411t_dop.pdf

23. Ільницький М. Знаки доби і грані таланту. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2014. 432 с.

24. Ільницький М. Українська літературознавча думка XX століття. Західна Україна, еміграція: навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 352 с.

25. Ільченко І. Мистецькі заходи як інструмент популяризації української культури. *Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ,* 2024. URL: https://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5819/MP_Ільченко.pdf?sequence=1&isAllowed=y

26. Інститут національної пам'яті оприлюднив 520 прізвищ, що повинні зникнути з мапи України. *Дзеркало тижня*, 07 жовтня 2015. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/institut-nacionalnoyi-pam-yati-oprilyudniv-520-prizvisch-scho-povinni-zniknuti-z-mapi-ukrayini-187000_.html

27. Ісаєвич Я.Д. Друкарство і книговидання в Україні. *Енциклопедія історії України:* Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2004. 688с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Drukarstvo_v_Ukr

28. Історія львівського театру, який допомагає армії та переселенцям. На Першій Лінії. «На першій лінії» медіа-хабу «Tvoemisto.tv», 24 березня 2022, URL: https://www.youtube.com/watch?v=PDf-zq0hob0

29. Кайдаші, «Кіборги» та самурай Тарас Шевченко. 10 фільмів, які є лідерами в конкурсі патріотичного кіно від Мінкульту. *Культура,* 07.08.2018. URL: https://web.archive.org/web/20180906152306/http://ua.telekritika.ua/culture/kaidashi-kiborgi-i-samurai-taras-shevchenko-690642

30. Качковська Я. Як Помаранчева революція та Революція гідності змінили українське мистецтво. *Суспільне. Культура,* 21 листопада 2024, URL: https://suspilne.media/culture/884689-ak-pomaranceva-revolucia-ta-revolucia-gidnosti-zminili-ukrainske-mistectvo/

31. Коваленко А. П'ять українських митців, що створюють керамічні арт-об'єкти. *34 HOME,* 21.07.2021. URL: https://34home.com.ua/post/ukrainian-ceramic-art

32. Ковалів Ю. І. Літературознавча енциклопедія. Т. 1. Київ: Академія, 2007. 608 с.

33. Котенок В. Український театр під час війни: 24 лютого — 24 квітня / URL: https://ktm.ukma.edu.ua/index.php/ktm/article/view/223/245.

34. Кріцька В. Сила театру: відрефлексувати війну. *Ukraïner,* 2022. URL: https://ukrainer.net/syla-teatru/

35. Кудінова І. П., Терзі С. М. Креативні підходи до просування культурної спадщини України та туризму через сучасні сувеніри. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління».* 2024. Vol. 8. №. 2. — С. 75—90. URL: http://doi.org/10.23939/semi2024.02

36. Кулик В. Позбавитися російського. *ПолітКом*, 20 серпня 2022. URL: https://politcom.org.ua/pozbavytysia-rosiiskoho

37. Лисенко Л. Особливості професійних скульптурних шкіл в Україні на прикладі виставок трієнале 1999—2008 років. *Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України.* URL: https://core.ac.uk/reader/38345510

38. Літературознавиця Тамара Гундорова: «Інтенсивність творчого життя у 1990-ті була неповторною». *Українська правда. Життя.* 14 жовтня 2021. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2021/10/14/246201/

39. Лобанок Д. «Зараз у кожному з нас живе Довбуш». Прем'єра фільму Олеся Саніна в Харкові. *Ґвара Медіа,* 25 Серпня 2023. URL: https://gwaramedia.com/zaraz-u-kozhnomu-z-nas-zhive-dovbush-istoriya-ukrainskogo-oprishka-v-harkovi/

40. Масенко Л. Дерусифікація України: тривають кардинальні зміни у сфері культури. *Радіо «Свобода»,* 17 березня 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/derusyfikatsiya-ukrayiny-kultura/32864928.html

41. Мимрук О. Воєнна література — тепер це і є укрсучліт. *Читимо,* 06.02.2023. URL: https://chytomo.com/voienna-literatura-teper-tse-i-ie-ukrsuchlit/

42. Мірошниченко І. Річниця лєнінопаду. Як це було. *Українська правда,* 8 грудня 2014. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnychenko/5485d8f1ad48d/

43. Молоткіна В., Хмельницька Л., Молоткіна Ю. Основні тенденції розвитку книговидання та книгорозповсюдження в Україні в 90-і рр. XX ст. Український літопис. № 3. 2024. С. 71—82. DOI: https://doi.org/10.31470/2786-8583-2024-3-71-82

44. Нариси з історії театрального мистецтва України XX століття / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; Редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін. — Київ: Інтертехнологія, 2006. — 1054 с.

45. Наталія Шевченко. Театр 1990-х. Репетиція без прем'єри. *Український дім,* URL: https://www.uadim.in.ua/post/teatr-1990-kh-repetytsiia-bez-premiery

46. Неждана Неда. «Геть від Москви» і українська репертуарна політика. *День.* 21 березня 2022. URL: https://day.kyiv.ua/blog/kultura/het-vid-moskvy-i-ukrayinska-repertuarna-polityka

47. Одрехівський В. Українська скульптура XXI століття: проблема інтермедіальності та жанрово-видового синтезу. *ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв.* Вип. 31, 2017. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.5737809. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/31/97-108_Odrehivskyy.pdf

48. Оснач С. Мовна складова гібридної війни. (2015, June 13). URL: http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/

49. Панімаш Д. Від «Червоної рути», вусатого фанку та шароварщини до сов'янського R&B та оверграунду: Історія української попсцени. *Birdinflight,* 6 липня 2021. URL: https://birdinflight.com/muzyka-gl/kratkaya-istoriya-ukrainskoj-pop-stseny.html

50. Пащенко Д. О. Українська культурна дипломатія у формуванні міжнародного іміджу України під час та після війни. Кваліфікаційна робота на правах рукопису. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2024. URL: https://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5787/Пащенко%20Д.%20О.%20Дипломна.pdf?sequence=1&isAllowed=y

51. Перший Львівський тиждень скульптури. *Збруч,* 26.11.2022. URL: https://zbruc.eu/node/113878

52. Песенті М. Культурне відродження та соціальна трансформація України. Роль культури та мистецтва у зміцненні стійкості постмайданної України. Дослідження. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-policy-and-social-transformation-in-Ukraine-pesenti-ukr.pdf

53. Пищалов Р., Орел А. Аутсайдер. Збірка статей про сучасну музику. Київ: Бихун В.Ю., 2023. 183 с.

54. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019.144 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf

55. Поліщук Я. Українська література періоду незалежность: тенденції розвитку. *Українська літературна газета,* 12.01.2016 URL: https://litgazeta.com.ua/articles/ukrayinska-literatura-periodu-nezalezhnost-tendentsiyi-rozvytku/

56. Придатько С. М., Просяник О. Петрівна. Збереження та просування української культури в умовах війни. Молодіжна наукова ліга. Полтава, 17 березня 2023 рік. URL: https://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/29326/1/тези%20Придатько%20С.pdf

57. Про події Майдану на київських сценах: від реквієму до мюзиклу. *Вечірній Київ.* 20 лютого 2020. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/29768/

58. Розумна О. Оптимізація посилення культурної присутності України в Європі. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. 13.05.2014. URL: https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/optimizaciya-posilennya-kulturnoi-prisutnosti-ukraini-v-evropi

59. Російська повномасштабна агресія пошкодила понад тисячу пам'яток культури в Україні — Мінкульт. *Радіо «Свобода»,* 8 квітня 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosiiska-ahresia-pamyatky-kultury/32895780.html

60. Росія знищила 131 українську бібліотеку й привласнила 229. *Український тиждень,* 2 травня 2024. URL: https://tyzhden.ua/rosiia-znyshchyla-131-ukrainsku-biblioteku-j-pryvlasnyla-229/

61. Росіяни пошкодили понад 1197 пам'яток культури на прифронтових та загрожених територіях. *Українська правда. Життя,* 2 квітня 2025. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/rosiyani-poshkodili-ponad-1197-pam-yatok-kulturi-na-prifrontovih-ta-zagrozhenih-teritoriyah-307309 /

62. Скляренко Г. Уривок з книжки «Нова українська скульптура»: про Олексія Золотарьова. URL: https://supportyourart.com/stories/oleksij-zolotarov-skulptura-staye-movoyu-vyslovlyuvannya-hudozhnyka/

63. Сопова А. Театр війни: психодраматичний проєкт, який допомагає українцям подолати травму. *Критика,* 2018. URL: https://krytyka.com/ua/articles/teatr-viyny-psykhodramatychnyy-proiekt

64. Спецоперація «Дерусифікація». Інтерв'ю з головним редактором «Історичної правди» Вахтангом Кіпіані. *Українська правда*, 25 квітня 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/25/7341708/

65. Стельмашевська О. Толерантність культури vs війна. *День*, 5 квітня 2022. URL: https://day.kyiv.ua/article/kultura/tolerantnist-kultury-vs-viyna

66. Сучасна українська література: навч.-метод. посіб. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2023.— 149 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/da78921d-786c-4e48-bd40-5a673348c21b/content

67. Театральний проєкт : Майдан. до і після. *Театр Курбаса.* URL: https://www.kurbas.org.ua/projects/maidan.html

68. Тональність і бізнес: чому у весняному сезоні майже немає україномовних мелодрам? *Детектормедіа,* 8 квітня 2020, URL: https://web.archive.org/web/20200411044756/https://detector.media/production/article/176209/2020-04-08-tonalnist-i-biznes-chomu-u-vesnyanomu-sezoni-maizhe-nemae-ukrainomovnikh-melodram/

69. Тренди живопису і скульптури в 2020 році. URL: https://kyiv.gallery/statii/trendy-zhyvopysu-i-skulptury-v-2020-rotsi

70. Трипільське коло. Парад стихій. *Українська правда. Життя.* 3 липня 2012. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2012/07/3/105703/

71. «УКРАЇНА ВІДКРИТА СВІТУ»: у Києві обговорили нові підходи до промоції української культури на міжнародній арені. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. 13.09.2024. URL: https://mcsc.gov.ua/news/ukrayina-vidkryta-svitu-u-kyyevi-obgovoryly-novi-pidhody-do-promocziyi-ukrayinskoyi-kultury-na-mizhnarodnij-areni/

72. Українське книговидання: тенденції та перспективи розвитку галузі. URL: https://mcsc.gov.ua/news/ukrayinske-knygovydannya-tendencziyi-ta-perspektyvy-rozvytku-galuzi/

73. Український театр за 30 років: як змінився та чого чекати у майбутньому. *Суспільне,* 20 серпня 2021. URL: https://suspilne.media/culture/156471-ukrainskij-teatr-za-30-rokiv-ak-zminivsa-ta-cogo-cekati-u-majbutnomu/

74. Український театр: шлях до себе. Здобутки. Виклики. Проблеми. /Васильєв С., Чужинова И., Соколенко Н., Салата О., Тукалевська О., Жіла В. під ред. Васильєва С. / Київ: ГО «Культурна Асамблея», 2018. 145 с. URL: https://nstdu.com.ua/wp-content/uploads/2019/02/Doslidjennya_UKR_PDF_Final.pdf

75. Українські примітивісти: наївне мистецтво цінне тим, що воно максимально щире і чесне... *Нова доба.* 11.12.2020 https://novadoba.kiev.ua/archives/7341

76. Харчук Р. Сучасна українська проза. Постмодерний період. Київ: Академія, 2008. 248 с.

77. Чупрій Л. Українське книговидання. Стан і проблеми. URL: http://sd.net.ua/2010/07/16/ukrayinske-knigovidannya-stan-i-problemi.html

78. Шилова А. Майдан в українському кіно: як Революція Гідності вплинула на розвиток кінематографу та появу нових імен. *Суспільне,* 21 лютого 2024, URL: https://suspilne.media/culture/689776-majdan-v-

ukrainskomu-kino-ak-revolucia-gidnosti-vplinula-na-rozvitok-kinematografu-ta-poavu-novih-imen/

79. Шумицька Г. Феномен мовної політики в українській соціолінгвістичній традиції: підходи до його аналізу в регіональному вимірі. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej,* 57, Article 2679. https://doi.org/10.11649/sfps.2679

80. Що буде далі: українська скульптура майбутнього. *park3020,* 26.06.2020. URL: https://park3020.com/uk/shho-bude-dali-ukrayinska-skulptura-majbutnogo-3/

81. Щокань Г. Революція Гідності в мистецтві: які твори можуть залишитись «у вічності» і про що вони розповідатимуть. *Українська правда. Життя,* 20 лютого 2023. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2023/02/20/252941/

82. 10 українських наївних художників. *Український дім.* 5 липня 2023 URL: https://www.uadim.in.ua/post/10-українських-наївних-художників

83. 7 українських брендів з авторською керамікою. Від дитячих казок на горнятках до елегантних сервізів. Wonderzine, 10 грудня 2021 https://www.wonderzine.me/wonderzine/style/style/8333-7-ukrayinskih-brendiv-z-avtorskoyu-keramikoyu

84. Helgi Pakholok. Keep your «the» away from my country. And learn some history. *Суспільне,* 23 березня 2022. URL: https://suspilne.media/culture/220259-keep-country-and-learn-history/

Джерела

1. «Молоде вино» антологія поезії. Київ: Смолоскип, 1994. 240 с.

2. Мала українська енциклопедія актуальної літератури (упоряд. Ю. Андрухович, А. Бондар). Львів: Кальварія, 1998. 400 с.

3. 10 років незалежності. Антологія української прози» (упоряд. О. Забужко). Київ: Факт, 2001. 350 с.

4. Сучасна українська проза. Антологія» (упоряд. Ю. Володарський). Київ: Ярославів Вал, 2006. 480 с.

5. Антологія української поезії XX століття. Від Тютюнника до Жадана» (упоряд. М. Рябчук). Київ: Критика, 2010. 600 с.

6. «Небесна сотня: антологія майданівських віршів» (упоряд. Л. Воронюк).Чернівці: Букрек, 2014. 150 с.

7. Від Майдану до війни: антологія сучасної української прози (упоряд. Т. Гундорова). Київ: Дух і Літера, 2016. 420 с.

8. Воєнна антологія: проза 2014—2022 (упоряд. С. Жадан). Харків: Фоліо, 2022. 380 с.

9. Поміж сирен. Нові вірші війни (упоряд. О. Сливинський). Київ, 2023. — 180 с.

10. Драма.UA: антологія сучасної української п'єси» (упоряд. Н. Ворожбит). Київ: Дух і Літера, 2015. 300 с.

11. На часі: антологія актуальної драми (упоряд. Н. Неждана, О. Вітер). Київ: НЦТМ ім. Леся Курбаса, 2022. 250 с.

12. «ДрамПост: антологія воєнної драматургії» [Електронний ресурс] / Національний центр театрального мистецтва. — Київ, 2022—2023. — URL: https://kurbas.org.ua/drampost
13. Антологія українського фентезі (упоряд. М. Кідрук). Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. 400 с.
14. Гендерна антологія української літератури (упоряд. О. Забужко). Київ: Комора, 2020. 450 с.
15. Антологія молодої української поезії ІІІ тисячоліття (упор. Лаюк М.). Кіїв: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. 493 с.
16. Антологія творів письменників запорізьких літоб'єднань початку XXI сторіччя (у двох книгах) (упор. Медко О., Лупинос Г.). Запоріжжя: Дике поле, 2018. 190 с.
17. Лабіринт із криги та вогню. Антологія актуальної драми. Революція гідності й гібридна війна (упор. Неждана Н., Миколайчук-Низовець О.). Київ: Смолоскип, 2019. 432 с.
18. Весна озброєна. Антологія воєнної лірики (упор. Сідоржевський М.,. Київ: Ліра-К, 2022. 304 с.
19. Воєнний стан: Антологія. Чернівці: Meridian Czernowitz, 2022. 440 с.
20. Корчма «Чумацький шлях». Антологія сучасної української фантастики. ЛІТавиця, 2022. 270 с
21. Коли говорять гармати… Антологія української воєнної прози XX століття (упор. Агеєва В.). Київ: Yakaboo Publishing, 2023. 408 с.
22. Так ніхто не кохав. Антологія української поезії про кохання. (упорядник Малкович І.). Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2024. 320 с.
23. Сучасні українські художники та скульптори. URL: https://kyiv.gallery/hudognyki-skulptory
24. Хрущак М. Сучасні українські художники / Contemporary Ukrainian Artists. Київ: Родовід, 2012. 240 с.
25. Каталог Green Life Сучасні українські художники. 2015. 240 с.
26. Драматург. URL: https://dramaturg.org.ua/
27. УкрДрамаХаб. URL: https://ukrdramahub.blogspot.com/
28. Українська драматургія. URL: https://ukrdrama.at.ua/
29. Бібліотека української драматургії URL: https://ukrdramalib.com.ua/
30. Драматургічна інтернет-бібліотека НЦТМ ім. Леся Курбаса. URL: http://www.kurbas.org.ua/dramlab/dramlibrary.html

Законодавча база

1. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
2. ЗАКОН УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989) (втратив чинність) URL: https://web.archive.org/web/20210624200118/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text

3. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про засади державної мовної політики» (втратив чинність Рішення Конституційного Суду № 2-р/2018 від 28.02.2018) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text

4. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2704-19#Text

5. ЗАКОН УКРАЇНИ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. (2015) URL: https://web.archive.org/web/20170302230233/http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-viii

6. ЗАКОН УКРАЇНИ. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років. (2015) URL: https://web.archive.org/web/20151007190208/http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-viii

7. ЗАКОН УКРАЇНИ Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років. (2015) URL: https://web.archive.org/web/20230419173045/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19?test=XX7MfyrCSgkygyRIZiQnsqlyHI4PYs80msh8Ie6#Text

8. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». (2015) URL: https://web.archive.org/web/20161211130733/http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-viii

9. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». (2023). Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text.

Тема 8

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991—2024 рр.)

1. Становлення міжконфесійних відносин в Україні: основні етапи та їх характеристика від відновлення незалежності до сьогодення.
2. Міжконфесійні відносини на етапі 2014—2022 рр. Релігійний чинник в анексії Кримського півострова.
3. Створення помісної Православної церкви в Україні.
4. Міжконфесійні відносини в Україні в умовах повномасштабного вторгнення росії (2022—2024 рр.).

Вивчивши матеріали теми, *здобувач знатиме*: зміст та основні тенденції міжконфесійних відносин незалежної України та їх розвиток; основні етапи становлення релігійного ландшафту України періоду відновлення незалежності та його специфіку; історію становлення та еволюції міжконфесійних відносин; взаємовідносини між релігійними конфесіями незалежної України, еволюцію розвитку міжконфесійних відносин в Україні, динаміку релігійних відносин; особливості релігійного ландшафту України.

Після опанування матеріалів теми *здобувач умітиме*: аналізувати основні етапи становлення міжконфесійних відносин незалежної України; пояснювати проблеми і перспективи розвитку міжконфесійних відносин незалежної України; критично осмислювати проблемні питання і конфлікти в релігійному середовищі України; аналізувати зміни у міжконфесійних відносинах в Україні після 24 лютого 2022 р.; розуміти тенденції у міжконфесійних відносинах України після повномасштабного вторгнення рф.

1. Становлення міжконфесійних відносин в Україні: основні етапи та їх характеристика від відновлення незалежності до сьогодення

Історія становлення міжконфесійних відносин в Україні неможливо розглядати ізольовано від загальноісторичного розвитку нашої держави. Історія міжконфесійних відносин і релігійне життя України доби відновлення незалежності є предметом дослідження таких наукових установ, як *Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАНУ, Інститут історії України НАНУ, Інституту соціології НАНУ, багатьох інших* дослідних

організацій, експертного середовища істориків, політологів, соціологів та інших зацікавлених сторін. Провідні соціологічні служби та рейтингові агентства України систематично вивчають громадську думку з релігійних питань, конфесійної належності, вивчають ставлення різних груп суспільства до релігійних лідерів. Разом з тим, попри значну увагу до розвитку міжконфесійних відносин, цей феномен потребує системних ретроспективних досліджень поступу з огляду на важливість цього питання у контексті агресивної війни росії проти нашої країни.

Ці відносини пройшли за досліджуваний період складний і насичений подіями історичний шлях. Наше завдання розглянути його, проаналізувати та зробити висновки.

Важливими *факторами*, що впливали на розвиток міжконфесійних відносин, був *політичний процес, тобто історичні умови, регіоналізм, культурні фактори та державний чинник*, оскільки мали місце прецеденти, коли представники та навіть очільники найвищих органів влади надавали перевагу певній конфесії. Нам слід розглянути також проблеми та виклики, з якими стикались українські релігійні конфесії протягом 1994—2022 рр. Насамперед це прояви дискримінації, сепаратизм і фактори зовнішнього впливу на релігійне життя України протягом останніх 30 років.

Формування сучасної Української держави супроводжувався поступовим відновленням і розвитком національного релігійно-церковного життя, яке стало як об'єктом, так і важливим чинником національно-демократичних змін і духовних перетворень в українському суспільстві.

У *радянський період* домінуючим фактором міжконфесійного діалогу був державний *атеїзм*. І тому суспільні трансформації, розпочаті горбачовською політикою «перебудови», не одразу вплинули на сферу релігійно-церковного життя в колишньому СРСР, а в Україні цей процес відбувався ще з більшим запізненням через глибокі руйнівні наслідки, яких зазнала церква і релігійні організації від комуністичного режиму.

У часи радянської влади церква і релігійні організації перебували під перманентним тиском — не лише моральним, а й матеріальним під постійною загрозою фізичного знищення, особливо в 1920—1930-ті рр. Це проявлялося як у фізичному знищенні релігійних організацій, церковної ієрархії, священників, церковнослужителів та активних віруючих, так і в організації системної роботи держави, спрямованої на обмеження впливу церкви на суспільство та утвердження атеїзму як основи існуючого режиму.

Винищення релігійності супроводжувалося цілеспрямованими діями влади, які мали на меті знищити національні ознаки в діяльності релігійних організацій. Це призвело до насильницького припинення існування релігійних організацій, які висловлювали національні симпатії, зокрема Української автокефальної православної церкви та греко-католицьких церковних структур у Галичині та Закарпатті. Тільки з початком німецько-радянської війни влада в Москві почала відкривати церкви на підконтрольній території. Поновлення, активізація атеїстичної роботи відбулось за правління генсеків КПРС М. Хрущова і Л. Брежнєва.

Василь Романюк, Йосип Вінс і багато інших дисидентів боролись за релігійні права українських віруючих навіть в умовах радянських гулагів. Важких переслідувань зазнавали і прості віряни. *Процес реєстрації нових громад свідомо гальмувався владаю. Навіть лише відремонтувати храм чи молитовний дім часто практично неможливо було через свідомі навмисні перешкоди і бюрократизм, пряму заборону.* Саме в радянський час були закладені міни повільної дії, що дали наслідки вже в добу незалежності.

Крім того, комуністичний режим не допускав жодних нових релігійних впливів чи вчень на територію СРСР. Упередити проникнення нових духовних практик мала низка спеціальних служб, насамперед КДБ. Релігія розглядалася як ідейне підґрунтя національних рухів, що суперечило основним засадам радянської ідеології, яка мала в основі інтернаціоналізм і ставила за мету створення «єдиного радянського народу». Така політика «духовної ізоляції» мала наслідком певну консервацію навіть тієї обмеженої мережі релігійних організацій, що ще залишились після десятиліть жорстокого войовничого атеїзму. Цей факт наочно демонструє статистика. Так, на початку другої половини 1980-х рр. в Україні офіційно функціонувало приблизно 5,3 тис. релігійних громад, з яких більшість (4 тис.) складали православні об'єднання. У цей період діяли 9 з 16 монастирів Російської православної церкви, які і формували Києво-Галицький екзархат РПЦ, що згодом, стараннями *митрополита Філарета*, трансформувався в Українську православну церкву. Протестантські течії були представлені 1100 громадами, які підпорядковувалися релігійним центрам в Україні та відповідним союзним керівним органам. Римо-католицьких громад нараховувалось близько 100, реформати — 80, а юдеї — 14. У цей період в Україні діяло близько 7 тис. священнослужителів. Для порівняння — у 1991 р. на території нашої держави офіційно провадили діяльність 26 конфесій і 10,8 тис. релігійних організацій.

Треба вказати й на таку тенденцію у ставленні до релігійних організацій з боку радянської влади, як їх *поділ на тих, що вимушено терпіли, терпіли і навіть використовували, та такі, які були в абсолютній забороні*, діяльність яких була повністю і категорично заборонена. До першої групи дослідниця державної політики в релігійній сфері О. П. Ананьєва зараховує православ'я, католицизм, окремі течії протестантизму, такі як баптизм, адвентизм і п'ятидесятництво. Під повною забороною перебувала діяльність УГКЦ. Баптисти-ініціативники, крайні п'ятидесятники та деякі інші групи протестантів офіційно не заборонялись, втім зазнавали перманентного тиску з боку держави.

Незважаючи на те, що відповідно до діючого на той час законодавства ні держава, ні її представники не мала вправо втручатися в справи церкви, все ж таки окремі чиновники, особливо на місцях, всіляко порушували цей принцип і чинне на той час законодавство.

На тлі загальноукраїнського релігійного відродження кінця 1980-х — початку 1990-х рр. особливе значення для релігійної ситуації мали:

1) *вихід з підпілля Української греко-католицької церкви* в 1989 р., яка була ліквідована на території СРСР рішенням Львівського собору 1946 р.;

2) *утворення Української автокефальної православної церкви / УАПЦ*;

3) *розкол всередині Української православної церкви / УПЦ(МП)*, до 1990 р. — Українського екзархату Російської православної церкви / РПЦ, внаслідок чого утворилася Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП). Отже, на початку 1990-х років в Україні сформувалися дві основні лінії міжконфесійного протистояння:

1) православно-католицька, тобто між усіма українськими православними церквами, з одного боку, та римо- й греко-католиками — з другого;

2) міжправославна, тобто між УПЦ(МП), УПЦ КП та УАПЦ.

На початку 1990-х років і до кінця 2018 юридично і фактично діяло три найчисельніші православні деномінації: Українська православна церква (УПЦ) в юрисдикції Московського патріархату; Українська православна церква — Київський патріархат (УПЦ КП, конституйована 25—26 червня 1992 р.) і відроджена УАПЦ.

Лінії протистояння між конфесіями, за визначенням М. Новиченка, були такими:

1) православно-католицьке;

2) міжправославне;
3) внутрішні суперечності в інших конфесіях;
4) між традиційними релігіями та неорелігіями.

Під час перебування при владі першого президента Л. Кравчука (1991—1994) було проголошено курс «Незалежній державі Незалежна церква» і було намагання створити автокефальну церкву на основі Української православної церкви Київського патріархату, саме очолювану на той час патріархом Мстиславом, а потім патріархом Володимиром (Романюком). У подальшому її очолив *святійший патріарх* Філарет, який і до того відігравав провідну роль і був де-факто керівником цієї церкви. Звідси інші релігійні організації, насамперед УПЦ МП, відчували певну відстороненість від влади і тому не підтримали дії Л. Кравчука, хоча його зусилля були спрямовані на створення єдиної незалежної Автокефальної православної церкви в Україні з центром у Києві як головної для українського народу.

Незважаючи на певну державну підтримку, слід сказати, що новостворена УПЦ КП на початку існування стикалась з величезними труднощами. Так, практично ніхто з очільників — єпископів УПЦ МП, не пішов за митрополитом Філаретом у нову структуру УПЦ Київського патріархату, *лишаючись вірними Москві*. Українська автокефальна православна церква продовжувала діяльність та на об'єднання з УПЦ КП не йшла. Патріарх Мстислав, який був проголошений Київським патріархатом главою своєї церкви об'єднання не визнав. Крім того, вже з нової структури частина архієреїв знову відійшла до УПЦ МП. Питання ж об'єднання УПЦ Української православної церкви Московського патріархату з Українсько автокефальної православної навіть не ставилось на порядок денний.

Взагалі період 1991—1994 рр. позначився загостренням конфліктів в релігійному середовищі України, оскільки після десятиліть переслідування та примусу, контролю та знищення проявились та актуалізувались всі задавлені проблеми та суперечності в українському суспільстві: інспірований Москвою розкол у православ'ї, протистояння між православними і греко-католиками, поява та певне поширення тоталітарних сект. Це все при тому, що ще не було вибудовано сталого міжконфесійного діалогу та ефективних алгоритмів протидії та вирішення конфліктів.

Духовний ренесанс переживали й українські греко-католики. Історичною подією для УГКЦ стало перепоховання кардинала та глави цієї церкви *Йосифа Сліпого* у Львові 27—29 серпня 1992 р. Ця подія, на думку В. Єленського, голови Державної служби

України з питань етнополітики та свободи совісті, мала непересічне значення для вірян, оскільки стала символом не тільки повернення її патріарха на українську землю, а й ознаменувала закінчення гонінь на УГКЦ, остаточний вихід з підпілля та повну легалізацію. Перепоховання кардинала надихнуло нові покоління віруючих на подальшу боротьбу за національно-релігійне відродження України. Щоправда, ще наприкінці радянського періоду з початком процесу відродження та вихід з катакомб УГКЦ у західних регіонах України та УАПЦ загострився конфлікт з РПЦ за храми, власність та вплив на вірян.

З приходом у 1994 р. до влади президента України *Л. Кучми* були значно скориговані основні напрями державної релігійної політики. За часів його президенства, особливо у першу каденцію, влада відійшла від ідеї створення помісної православної церкви в Україні, що негативно позначилось на становищі УПЦ КП. Також на перших етапах правління Л. Кучми його політика в релігійній сфері не мала підтримки й в Українській автокефальній православній церкві та ін.).

Справжнім випробуванням для УПЦ КП стали події «чорного вівторка» 18 липня 1995 р., під час *похорон патріарха Володимира (Романюка)*. Жалобну процесію, що мала на меті гідно поховати предстоятеля церкви, жорстоко побила міліція та загони спеціального призначення. Надмірну силу виявили навіть і до священно- і церковнослужителів. Особливо *жорстоко поводилися до патріотично налаштованих членів організації УНА-УНСО. Влада на той час самоусунулась* від розростання конфлікту. Насилля над учасниками ходи з боку правоохоронних органів (міністром МВС в той час був Ю. Кравченко) можна було зупинити, однак цього не зроблено. Безпосередньо в день похорону президент України Л. Кучма відбув з візитом до Білорусі, а тогочасний прем'єр-міністр Є. Марчук перебував у службовій поїздці по Київській області. Предстоятеля УПЦ КП, багаторічного політв'язня радянських таборів, дисидента довелося поховати перед входом до храму святої Софії. Однак, за словами патріарха Філарета, що став його наступником: «Своєю смертю спочилий зробив більше, ніж усім своїм життям, бо тепер навколо Київського патріархату згуртувалися всі національно-демократичні сили». На думку В. Єленського *«Чорний вівторок» став яскравою маніфестацією «міноритарізації більшості»*, того, що українці на своїй землі і у своїй державі й далі вимушені вдаватися до дій, що більш характерні для меншин, які стверджують своє право на існування. Ця трагедія відчутно поглибила напруженість в українському суспільстві, негативно

вплинула на міжнародний імідж України та виявила вразливість української демократії.

Владні структури України вживали заходів для подолання кризи у релігійній сфері. Важливим кроком стало прийняття Конституції, яка в ст. 35 гарантує *свободу світогляду і віросповідання,* дозволяючи сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Обмеження можливі лише для охорони громадського порядку, здоров'я та прав інших. Церква і релігійні організації відокремлені від держави.

21 липня 1997 р. за участю Л. Кучми був підписаний *«Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах»*, метою якого було зменшення конфліктів між релігійними деномінаціями. Документ отримав неоднозначну реакцію: УПЦ МП його підтримала, тоді як УПЦ КП вважала його ознакою відмови держави від підтримки. Інші учасники вбачали в меморандумі підготовку до виборів 1998 і 1999 рр. Втім меморандум не став документом примирення, а лише зменшив агресію в конфліктних відносинах, зосереджуючись на ідеологічній та інформаційній боротьбі.

Однак прийняття цього документа не сприяло міжконфесійному примиренню українського народу і можна вважати, що певний крок до стабілізації міжконфесійних суперечностей і зменшення конфліктності в релігійному середовищі було зроблено.

У грудні 1996 р. відбулось створення *Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій*, яка з часом увиразнить наявність реального релігійного плюралізму в Україні, де релігійні актори вимушені прийняти загальні правила гри, за яких жоден з них не може домінувати безроздільно.

Віховою подією, подією епохального значення, було святкування на державному рівні 2000-ліття Різдва Христового, перехід у нове тисячоліття. Для українського православ'я та християнства загалом це було певне очікування на радикальні зміни в своєму становищі, на позитивні перетворення, на об'єднання, покращення міжконфесійних відносин.

Адміністрація Л. Кучми також намагалася приділяти увагу й іншим конфесіям, зокрема Українській греко-католицькій і Римокатолицькій церквам. Інтенсифікувалися контакти і діалог зі Святим Престолом (Ватиканом), що мало кульмінацією *пастирський візит до України Папи Римського Івана Павла II* (21—27 червня 2001 р.). Активну протидію цьому візитові чинили представники УПЦ МП, що вилилося у протести, хресні ходи та антикатолицьку кампанію в пресі. Так, Іполит (Хілько), тодішній єпископ

Тульчинський і Брацлавський Московського патріархату, оцінював приїзд до України Івана Павла II у такому ключі: «це (візит. — *О.Т.*) — поразка малоросійського проєкту, тріумф "бандеро-мазепинства", розгром традиційної самосвідомості південно-західної Русі, катастрофа, що дорівнює вступу до НАТО». Крім величезного піднесення серед вірян зазначених вище церков візит значно покращив образ України закордоном, сприяв зростанню міжнародного авторитету нашої країни.

Влада на початку 2000-х рр. намагалася все-таки тримати певний баланс у ставленні до різних конфесій. Хоча взаємодія влади і церкви відбувалася в умовах відокремлення церкви від держави, владні структури намагалися використати високий суспільний і моральний авторитет церков, через релігію впливаючи на політику, суспільні настрої. Так, ще на початку 1990-х з'являються партії з релігійним спрямуванням, тобто відбувався процес певної політизації релігійної сфери. У 1990 р. засновано *Українську християнсько-демократичну партію*, наступного року — *Українську християнську партію жінок.* Поступово звичним стало підтримувати окремими конфесіями певної політичної сили або політичного лідера. Виразно це простежується в президентських кампаніях 2004 і 2010 рр., коли частина ієрархів УПЦ МП однозначно підтримувала проросійського кандидата В. Януковича для розширення електоральних можливостей. Іншим прикладом використання конфесій в електоральному процесі є підтримка Сандеєм Аделаджею, лідера протестантської конфесії «Посольства Божого», Л. Черновецького на виборах мера української столиці в 2008 р.

Під час подій *Помаранчевої Революції Українська церква також була зі своїм народом.* Майдан *відвідав патріарх Філарет і глава УГКЦ з духовенством, протестантські лідери.* Натомість УПЦ МП різко засудила революційні події в Україні.

За часів президента *Віктора Ющенка* (2005—2010) новий імпульс дістала ідея створення помісної Православної церкви в Україні. Новий президент зробив це своєрідним мейнстримом. Уже з 2005 р. розпочались спроби вищого керівництва України активізувати роль Вселенського Патріарха у розв'язанні міжправославного конфлікту в Україні шляхом об'єднання УПЦ КП та УАПЦ, що її непрямо протегував секретаріат президента України. Кульмінацією цих зусиль стало святкування **24—28 липня 2008 р.** 1020-ліття хрещення Русі та *візит Вселенського Патріарха Варфоломія в Україну*. Це було справжнє «пересвяткування» 1000-ліття, яке 1988 відбувалося під прапором відродження російського націоналізму, а апофеозом стала зустріч членів Політбюро ЦК

КПРС з членами Синоду РПЦ МП. Патріарх мав зробити те, що він зробить у жовтні 2018 — *анулювати акт 1686 року*, повернути під омофор вірних, духовенство і єпископат УПЦ КП та УАПЦ, які б обрали трьох кандидатів на Митрополита Київського — очільника митрополії у складі Константинопольського патріархату, одного б з яких затвердив Вселенський Патріарх. В Україні постали б дві канонічні юрисдикції — Константинополя і Москви. Митрополії Царгород обіцяв автокефалію і називав умови, за яких це станеться, проте в цій конструкції не було і місця патріархові Філарету, а тому вона не втілилася в життя.

Противагою цьому візитові мав стати ***візит в Україну патріарха московського Кирила*** **27 липня — 5 серпня 2009 р.** Московський гість закликав втомлених гризнею в помаранчевій команді українців переглянути вибір, зроблений в 1991 і створити спільний «центр геополітичної сили». Під час візиту Кирил сформулював такі собі «ні» української політики: «ні» найменшим автокефальним прагненням; «ні» діалогу з Київським патріархатом; «ні» «духовной беспризорности» УПЦ МП — вольностям, які вона дістала за патріарха Алексія ІІ. Головні ідеї концепції «русского міра» були також апробовані під час цього візиту. Невдовзі концепція органічно перетвориться на військово-політичну доктрину.

За президенства В. Ющенка вдавалися до *спроб запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах курсу «Християнська етика».*

21 серпня 2005 р. відбулось перенесення резиденції Української греко-Католицької Церкви зі Львова до Києва. Вирватися з Галичини, ствердитися у столиці країни і мати фактичний «Києво-Галицький» у титулажі очільника Церкви було принциповим для УГКЦ. І так само принципово цього не намагалися не допустити в рф.

Перетворення Деркомрелігій на Держдепрелігій 20 квітня 2005 р. президентським указом стало однією з найважливіших подій церковно-державного життя 2005 р. У такий спосіб було ліквідовано (а де факто — понижено в статусі) один з останніх рудиментів радянської епохи — Державний комітет у справах релігій. Цей крок президента В. Ющенка розцінюється як однозначно позитивний і такий, що випливає з європейського розуміння стандартів демократії.

У період режиму *Віктора Януковича* (2010—2014 рр.), який законом 2015 р. позбавлений звання президента України, декларувалась рівність усіх церков і релігійних організацій у державі, що було запорукою стабільності та миру в суспільстві. Однак *на практиці симпатії влади були повністю на боці УПЦ МП і знову було знято з порядку денного створення помісної православної церкви.*

2. Міжконфесійні відносини на етапі 2014—2022 рр. Релігійний чинник в анексії Кримського півострова

Захоплення Кримського півострова силовими структурами російської федерації розпочалось 20 лютого 2014 р. і організаційно оформлено протягом березня того ж року. Ця подія стала безпрецедентним і кричущим фактом порушення основних принципів міжнародного права, низки міждержавних договорів та угод з часів Другої світової війни. З огляду на рівень актуальних загроз, з якими нині стикається наша держава у період повномасштабного вторгнення росії та окупації українських регіонів, слід звернути увагу на початковий, а в деякій мірі підготовчий період агресії, яка розпочалася саме з Кримського півострова. Не останню роль як чинника окупації відіграли в цих процесах структури Московського патріархату в Україні, а саме Кримська єпархія УПЦ МП, а також афільовані з ними структури.

Безпосередньо факту анексії передувала багаторічна та цілеспрямована програма з русифікації та монополізацію духовного життя серед православних вірян Кримського півострова. Саме релігійний чинник став одним із визначальних в згаданих процесах і став ідеологічним супроводом агресії та анексії Автономної Республіки Крим.

Тривалий час через структури Московського патріархату відбувалися ідеологічний вплив та русифікація населення півострова. Проповіді, хресні ходи, стояння, демонстрації, привезення святинь стали дієвими засобами у боротьбі за вірян АРК і один з інструментів проросійського впливу та прикриття експансіоністської політики росії. Цю політику просування ідей та наративів «русского міра» слід розглядати як один з ключових чинників гібридної війни проти України.

Ключовою подією в підготовці агресії та подальшої анексії Криму в ідеологічному контексті стало привезення в січні 2014 р. на півострів однієї з найбільших християнських святинь — *Дарів волхвів*. За матеріалами СБУ, російські спецслужби провели розвідку під прикриттям. На включення Криму до маршруту пересування Дарів наполягав безпосередньо особисто патріарх РПЦ МП Кирил. Керівником безпекової компоненти цієї спеціальної операції було призначено *Ігоря Гіркіна* — колишнього працівника російських спецслужб і в подальшому сумно відомим за позивним Стрєлков. Саме він стверджував, що його передова група спецслужбістів натисла «спусковий гачок війни на Донбасі» та розпочала збройну агресію на території України.

За даними українських журналістів-розслідувачів, оплачував переміщення Дарів з власних коштів та організував на власному літаку їх доставку до Криму відомий православний російський олігарх К. Малофєєв, що був дуже наближений до Російської православної церкви і один з її спонсорів. Фінансування операції провадилося через фонд Василя Великого, що особисто і підтвердив Малофеєв російським ЗМІ. Влітку 2014 р. МВС України відкриє на Малофєєва кримінальне провадження за підозрою в створенні воєнізованих або збройних формувань. В інтерв'ю ВВС Малофєєв заявляв, що, мовляв, його роль в акції з Дарами — лише духовна.

Разом із цими святинями до Криму прилетіла група росіян, яка провела переговори з тоді ще спікером парламенту Криму В. Константиновим і маловідомим на той час проросійським політиком С. Аксьоновим.

Разом з Гіркіним та Малофеєвим до Криму прибули також російські політики — Д. Салін і О. Лєбєдєв, які були пов'язані місцем народження з півостровом та в майбутньому стали одними з основних провідників анексії.

Московський патріархат у Криму відіграв одну з ключових ролей в анексії Кримського півострова оскільки його клірики, прихожани, активісти або афільовані з ними структурами брали пряму участь у політичних заходах російських спецслужб, мітингах, демонстраціях а також, як зазначають дослідники, у храмах МП, зокрема в Керчі, розгорталися опорні пункти і місця зберігання зброї, агітаційних матеріалів та безпосереднього перебування особового складу російських спецслужбістів. Настоятелі цих храмів не могли не знати, кого саме запрошують до приходів, не могли не знати, що порушують українське законодавство, і отже, свідомо сприяли гібридній, а пізніше і прямій агресії проти нашої держави.

3. Створення помісної православної церкви в Україні

Непересічною подією, подією без перебільшення тисячолітнього значення, великої історичної ваги на яку чекали десятки поколінь православних українців стало отримання в 2018 році ПЦУ автокефалії від Вселенського патріархату, що стало важливим кроком у формуванні незалежної Української Православної Церкви. Це викликало протест з боку УПЦ Московського патріархату. ПЦУ об'єднала кілька православних юрисдикцій і стала альтернативою УПЦ Московського патріархату. Це різноманіття створює як можливості для діалогу, так і виклики для співіснування.

Останні події підкреслили важливість національної церкви в контексті державотворення та національної безпеки. Під час каденції президента *Петра Порошенка* (2014—2019) було зроблено надзвичайно багато позитивних змін у релігійній політиці, активізувалися політичні, церковні та громадські ініціативи, спрямовані на реалізацію ідеї автокефалії Української церкви.Перспективи створення української помісної православної церкви обговорювалися на Помісному соборі Константинопольського патріархату (серпень-вересень 2015 р.), під час *зустрічей Президента України П. Порошенка з Вселенським Патріархом Варфоломієм* (2016), предстоятелями помісних православних церков і членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, а також під час підготовки Всеправославного Собору 2016 р. Значний суспільний резонанс викликало звернення Верховної Ради України та Президента України разом з єпископатом православних церков до Вселенського патріарха з проханням про надання Томосу про автокефалію помісній церкві (квітень 2018 р.). 3 листопада 2018 р. було підписано Угоду про співпрацю та взаємодію між Україною та Вселенським патріархатом у створенні помісної Православної церкви в Україні.

Підсумком тривалих змагань за автокефалію і зусиль з консолідації православного середовища став *Об'єднавчий собор Православних церков України 15 грудня 2018 р. в Києві*. Собор, у якому взяли участь єпископи, клірики й миряни від УПЦ КП (під проводом патріарха Філарета / Денисенка), УАПЦ (під проводом митрополита Макарія (Малетича)) та, частково, УПЦ, конституював помісну Православну церкву України (ПЦУ) і обрав її предстоятелем *митрополита Епіфанія (Думенка) з титулом Блаженніший митрополит Київський і всієї України.* 7 січня 2019 р. ПЦУ отримала від Вселенського патріархату Томос про автокефалію, *посіла 15-те місце у диптиху Вселенського православ'я й була визнана Константинополем єдиною канонічною правонаступницею Київської митрополії.* Томос про автокефалію Православної церкви України у Софійському соборі в Києві 7 січня 2019 р. зустріли митрополит Епіфаній і Президент України П. Порошенко.

Підписання *Патріаршого і Синодального Томосу* про надання автокефального церковного устрою Православній церкві в Україні Вселенським патріархом Варфоломієм транслювалось українським телебаченням безпосередньо з Константинополя (Стамбула), з резиденції Вселенського Патріарха. Саме там, 6 січня 2019 р. Вселенський Патріарх Варфоломій підписує і вручає митрополиту Епіфанію Томос про надання Православній церкві України

автокефального церковного устрою. В цьому церковному документі, зокрема, зазначено: «...з обов'язку турботи Великої Христової Церкви за Православний світ, для зцілення постійно загрожуючих розколів та розділів у помісних Церквах, однодумно визначаємо та проголошуємо, щоб уся Православна Церква, що перебуває в межах політично сформованої та цілковито незалежної держави України разом із Священними Митрополіями, Архієпископіями, Єпископіями, монастирями, парафіями та всіма в них церковними установами під покровом Засновника Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви Боголюдини Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа, *існувала віднині канонічно автокефальною, незалежною та самоврядованою, маючи Першого в церковних справах і визнаючи кожного канонічного її Предстоятеля, який носить титул "Блаженніший Митрополит Київський і Всієї України"...* До того ж, цим підписаним Патріаршим і Синодальним Томосом ми визнаємо та проголошуємо встановлену в межах території України Автокефальну Церкву нашою духовною донькою та закликаємо всі світові Православні Церкви визнавати її як сестру та згадувати під іменем "Святіша Церква України", як таку, що має своєю кафедрою історичне місто Київ...».

Зі створення канонічної Автокефальної православної церкви України відбулось остаточне визволення від російських духовних кайданів, духовного та політичного впливу Москви, завершився процес деколонізації та емансипації українського православ'я, певний ренесанс національних рис, традицій та духовно-ментальних особливостей київського християнства, «київської ідеї» як такої. Із суб'єкта міжнародних церковних відносин Україна перетворюється на повноправного суб'єкта Вселенського православ'я. Крім того, важко переоцінити значення цієї історичної події для національної безпеки Української держави.

Кафедральним, головним, храмом ПЦУ став Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві, що був побудований ще на початку XII ст., зруйнований більшовиками в 1930-ті роки та заново відбудований в 1997–1998 рр.

Процес визнання ПЦУ триває. Так, станом на березень 2025 р. її визнали, крім Вселенського патріархату, Александрійська, Елладська та Кіпрська православні церкви і де-факто — Румунська православна церква.

Парафії, що входили до УПЦ КП та УАПЦ, відразу після створення ПЦУ перейшли в її підпорядкування, а конфесії почали процедуру ліквідації юридичної особи. На невеликий проміжок часу в Україні існувало дві православні конфесії ПЦУ та УПЦ (МП).

Однак вже в травні 2019 р. Почесний патріарх ПЦУ Філарет (Денисенко) відкликав свій підпис під рішенням про створення ПЦУ і оголосив про відновлення УПЦ КП. Рішення патріарха підтримали окремі єпископи та віддані йому групи вірян. Отже, у нашій державі де-факто співіснують три деномінації, включно з УПЦ КП.

За даними А. Арістової, після створення ПЦУ упродовж 2018—2020 рр. відбувся черговий перерозподіл вірян у православному середовищі. За результатами загальнонаціонального моніторингу, частка вірних ПЦУ зросла за рік з 20 % серед усіх православних (2019, самодекларація) до 30—32 % (2020); вірян УПЦ — з 16,3 до 21,7 % (збільшення прихильників цієї деномінації відмічено вперше з 2010 р.). Декларація належності вірян до УПЦ КП зафіксована на рівні бл. 2,3—3,7 %, що стало недостатнім для їх статистичного аналізу як окремої групи. За офіційною статистикою Міністерства культури та інформаційної політики України, станом на 2020 р. кількість релігійних організацій в юрисдикції ПЦУ — 7097, УПЦ (в єдності з МП) — 12 410, УПЦ КП і УАПЦ зникли з православного ландшафту. Отже, невідповідність між кількісними показниками зареєстрованих парафій і реальним конфесійним самовизначенням громадян зберігається.

Серед *інших православних деномінацій*, що діють у країні: Руська православна старообрядницька церква (Білокриницька згода) — 57 релігійних організацій, Руська православна церква закордонна — 37, Українська автокефальна православна церква оновлена — 37, Істинно-православна церква — 36 та ін. (станом на 2020). За роки незалежності відновили діяльність громади Вірменської апостольської церкви (ВАЦ) — 1997 засновано Українську єпархію ВАЦ, діє 30 організацій з центром у Львові.

Загальна кількість православних організацій в Україні перевищує 19,7 тис. Жодна з православних деномінацій не має рівномірної присутності в усіх регіонах країни.

4. Міжконфесійні відносини в Україні в умовах повномасштабного вторгнення Росії (2022—2024 рр.)

Насамперед варто підкреслити, що в часи президентства *Володимира Зеленського* (з 2019 р.) політика держави в релігійній сфері спрямовувалась на збереження міжконфесійного миру, стабільності та взаєморозуміння. В період до 2022 р. дослідники відзначають певне падіння кількості переходів громад до ПЦУ з

числа парафій УПЦ. Однак повномасштабне вторгнення рф в Україну спричинило тектонічні зміни в релігійному ландшафті, прискорило процеси, що тривали роками, пришвидшило перехід сотень парафій з юрисдикції УПЦ (МП) під омофор ПЦУ. Релігійна палітра зазнала деформацій та руйнування. Призначення В. Єленського консультантом президента України з релігійних питань восени 2022 р. засвідчило збільшення уваги держави саме до цієї сфери.

Наразі Україна дає гідну відсіч агресору. Суспільству і державі вдалося сформувати стійкий міжконфесійний мир та взаємоповагу. Однак це не скасовує заходів спеціальних служб з виявлення і знешкодження агентів впливу держави-агресора та її диверсантів, і навіть у релігійному середовищі. Така протиукраїнська діяльність завдає помітної шкоди інформаційній безпеці та обороноздатності держави.

Українська держава, розуміючи, наскільки важливою складовою для безпеки нашого суспільства є релігійний чинник, пішла у межах чинного законодавства на розірвання договорів оренди державного заповідника Києво-Печерської Лаври з УПЦ МП і повернення його у власність держави. Це викликало шалений спротив з боку керівництва цієї конфесії.

З часу повномасштабного воєнного нападу рф на Україну трендами суспільно-релігійних відносин є *активна робота церков і деномінацій на гуманітарному фронті; істотне переформатування православного ландшафту країни; конституювання міжнародної правосуб'єктності ПЦУ; посилення фрагментації УПЦ МП; системна протидія присутності Московського патріархату на українських землях.*

Іноземні дослідники релігійної ситуації в Україні в час війни д-р філософії *Пітер Мандавіл* і його колега з Інституту миру США *Ейдан Х'юстон* у своєму дослідженні зазначали, що «у довгій промові президента Путіна перед вторгненням він натякав на релігійні наративи, що лежать в основі боротьби навколо української національної ідентичності», тобто війна в Україні має глибоко вкорінені релігійні смисли.

Для національної безпеки України реальну загрозу становлять релігійні організації, керівні центри котрих розташовані у рф, що є країною-терористом.

Першочергово це стосується Московського патріархату, що діє в Україні під назвою Українська православна церква (УПЦ). Адже мережа УПЦ МП поширена по всій Україні. За даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, на початок

2023 р. у підпорядкуванні УПЦ МП перебувало 11 780 релігійних організацій, що в 1,5 раза більше, ніж у ПЦУ. Така мережа здатна в будь-який час вчиняти загальнонаціональні чи регіональні провокаційні, дестабілізаційні та руйнівні заходи. Найбільші загрози національній безпеці несе діяльність єпархіальних управлінь УПЦ МП та їхніх великих монастирів.

Для підривної діяльності та дестабілізації України Москва розробила різні механізми використання УПЦ МП, зокрема це: *наповнення світового інформаційного простору повідомленнями агресивного маніпулятивного квазірелігійного змісту*, спрямованими на розкол Українського народу; *безпосередній вплив на всі соціальні верстви населення*, зокрема на владні структури України, з інспіруванням внутрішньосуспільної напруги та генеруванням міжконфесійної та міжцерковної ворожнечі, а також дискредитації Української держави та української влади; *організація масових заходів* із подальшим переростанням у силові і дестабілізаційні протистояння; *провокування і загострення майнових конфліктів* із ПЦУ та УГКЦ; *дискредитація України* на міжнародній арені у нібито проведенні дискримінаційної політики щодо релігії тощо.

В українському суспільстві вже сформувалися морально-психологічні, політичні та правові передумови, які неминуче спонукають УПЦ МП до змістовної трансформації в найближчому майбутньому та зумовлять його *національно зорієнтований розвиток*.

Звернемо увагу і на актуальне становище *інших конфесій* в Україні. Динамічно зростала присутність у роки незалежності *Римо-католицької церкви в Україні*. Це зростання стало можливим завдяки постійним зв'язкам із Ватиканом та активізації польської меншини в регіонах Полісся, Поділля, Галичини та Закарпаття. РКЦ має статус митрополії, і в Україні функціонує 1134 католицькі релігійні організації. Душпастирську, катехитичну, освітню та благодійну діяльність здійснюють численні чоловічі та жіночі чернечі ордени, серед яких найактивнішими є домініканці, францисканці, капуцини, єзуїти, кармеліти та бернардинці. Більшість громад — 497 (54,1 %) — розташовані у Вінницькій (115), Житомирській (121), Львівській (133) та Хмельницькій (128) областях.

Протестантизм в Україні охоплює близько 30 % від християнської релігійної мережі; налічує понад 10,5 тис. релігійних осередків і понад 40 протестантських деномінацій. Серед найчисельніших: баптисти, християни віри євангельської, адвентисти, реформати (найбільшою є Закарпатська реформатська церква), лютерани, релігійні організації харизматичного типу тощо. Помітною є присутність свідків Єгови (896 релігійних громад).

Найвпливовішими інституційними структурами є Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ), заснований у 1990 році, об'єднує близько 2 700 релігійних організацій; Українська церква християн віри євангельської, що налічує 1 760; а також Українська уніанна конференція церкви адвентистів сьомого дня, яка має понад тисячу релігійних організацій. Хоча багатьма дослідниками Україна вважається найбільшою країною в Європі за кількістю віруючих протестантів, однак, кількість парафіян у протестантських громадах значно менша, ніж у православних чи греко-католицьких.

Мусульманство представлене 286 мусульманських релігійних організацій; Найбільшою серед діючих організацій є Духовне управління мусульман України (ДУМУ) з 126 громадами, що впливає на тюркські етнічні групи та мусульман Північного Кавказу. ДУМУ афілійований із Духовним центром мусульман Криму (ДЦМК), який до окупації мав 35 громад. Третина громад ДУМУ розташована в Херсонській області, також діє Ісламський університет. Друге місце займає ДУМУ «УММА» з 27 громадами, орієнтованими на мусульман Європи та відкритими до діалогу з іншими релігіями та організаціями. Множинність мусульманських центрів в Україні призвела до складних міжмусульманських стосунків, що вимагає міжконфесійного діалогу для захисту інтересів мусульман. У 2016 р. ДУМУ «УММА» ініціювало підписання Хартії мусульман України, а в 2017 — Соціальної концепції мусульман України.

Юдаїзм. Перші єврейські громади в Україні з'явилися на початку нашої ери в Північному Причорномор'ї. У VII—X ст. юдаїзм поширився в Хозарському каганаті, а Київ став центром єврейської громади в Русі-Україні. Після татаро-монгольської навали центр юдаїзму перемістився до Галицько-Волинського князівства. У XIV—XVII ст. єврейська спільнота переживала зміни: від толерантності до дискримінації та насильства, зокрема під час Хмельниччини. У XVIII ст. в Україні виник хасидизм, який здобув популярність. *За часів Російської імперії євреї стикалися з ганебним явищем дискримінації.*

На сучасному етапі в Україні діє понад 300 релігійних організацій юдаїзму, представлених ортодоксальним, консервативним і реформованим напрямами. Найбільше громад зосереджено у Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській областях та Києві. Найпливовіша організація — Об'єднання хасидів Хабад Любавич (126 організацій). Інші значні організації включають Об'єднання юдейських релігійних організацій України та прогресивного юдаїзму.

Брацлавські хасиди щорічно паломничають на могилу ребе Нахмана в Умані на свято Рош га-Шана.

Перша *буддійська громада* в Україні була зареєстрована в 1991 р. в Донецьку. Буддизм в Україні представлений локальними спільнотами різних традицій, зокрема японської, тибетської, китайської та корейської. Станом на 2020 р. було зареєстровано 63 релігійні громади та 3 центри, найбільші з яких належать до тибетського буддизму Ваджраяна. Найбільша організація — Релігійний центр Українського об'єднання буддистів школи Карма Каг'ю. Також представлені інші лінії тибетського буддизму, такі як Нігма-па та Дрікунґ Каґ'ю.

Етноконфесійні релігійні організації дуже малочисельні і представлені, окрім Вірменської апостольської та католицької церков, громадами Апостольської ассирійської церкви Сходу, Корейської методистської церкви, а також релігійними організаціями караїмів і даосів.

Українська діаспора має кілька релігійних об'єднань, зокрема, Українську православну церкву США (з 1919), Українську православну церкву в Канаді (з 1918) та Американську Карпато-Руську православну єпархію (з 1938). Усі підпорядковані Вселенському Патріархату, а їхню діяльність координує Постійна конференція українських православних єпископів поза межами України.

Підсумовуючи аналіз релігійного стану в умовах агресії, треба констатувати, що залишається величезною проблемою тероризування та обмеження прав віруючих на окупованих територіях, зокрема в Криму, де знищена єпархія ПЦУ. Наявні також *факти вбивства за релігійною ознакою*, що були здійснені окупантами на підконтрольних їм територіях. Окупаційні адміністрації на інших окупованих територіях дискримінують релігійні організації, які не підтримують російський режим, а саме проукраїнські і прозахідні. Гостро також стоїть кричуща пасивність окремих міжнародних організацій у протидії цьому жахливому злочину.

Резюме до теми

Міжконфесійні відносини незалежної України (1991—2024 рр.) пройшли кілька етапів розвитку і зазнали впливу всіх факторів політичної історії України в зазначений період і стали важливим аспектом соціального та політичного життя країни.

Треба констатувати, що Україна відрізняється мультиконфесійністю, їй характерна інституційна множинність. Однак *з беззапе-*

речною домінацією християнства в його православному віросповіданні, де представлені різні християнські традиції (православні, католицькі, протестантські), а також іслам, юдаїзм, буддизм та менш чисельні релігійні течії та групи.

Православні церкви станом на 2024 р. представлені Православною церквою України (ПЦУ), яка створена шляхом об'єднання кількох православних юрисдикцій у 2018 р., отримала автокефалію від Вселенського Патріархату. ПЦУ об'єднала кілька православних юрисдикцій і стала альтернативою УПЦ Московського патріархату. Українська православна церква (УПЦ), що перебуває під юрисдикцією Московського патріархату. Щоправда, після повномасштабного вторгнення представники цієї конфесії заперечують цей факт.

Протягом досліджуваного періоду в Україні суспільство та держава намагалися виховувати *толерантність між конфесіями*, але не завжди успішно. Деякі православні конфесії, зокрема УПЦ МП, використовували мову ворожнечі щодо інших вірних колишньої УПЦ КП (нині ПЦУ). За 30 років незалежності в Україні сформувалася складна конфесійна структура з переважанням православного сектору.

Захист прав на віросповідання в Україні залишається важливим аспектом періоду незалежності, особливо в контексті репресивної політики СРСР. Це питання актуальне через релігійну дискримінацію на окупованих територіях. Міжконфесійні відносини в Україні розвиваються, супроводжуючись як співпрацею, так і конфліктами. Діалог і порозуміння між релігійними громадами *є ключовими для стабільності та миру, особливо в умовах агресії*.

В Україні після відновлення незалежності залишилися нерозв'язаними релігійно-церковні конфлікти через помилки влади, радянський спадок і недосконаліть законодавства. Успішне вирішення цих проблем залежить від демократизації релігійного життя, гармонізації державно-церковних стосунків, оновлення законодавства та міжконфесійного діалогу. Незважаючи на труднощі, відносини церкви і держави змінилися на краще порівняно з радянським періодом.

Головною проблемою для успішного розвитку міжконфесійних відносин стала збройна агресія росії проти Української держави.

Ключові слова: православ'я, католицизм, протестантизм, діалог, конфесія, автокефалія, Томос.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні періоди розвитку міжконфесійних відносин часів відновлення Незалежності України.

2. Визначте основні фактори, що впливали на розвиток міжконфесійних відносин.

3. Охарактеризуйте політику в релігійній сфері президента Л. Кравчука.

4. Прокоментуйте зміни в сфері міжконфесійних відносин за президента Л. Кучми.

5. Охарактеризуйте політику президента В. Ющенко в релігійній сфері.

6. Яку політику в релігійні й сфері проводила адміністрація президента В. Януковича?

7. Які зміни в конфесійній належності відбулись після створення ПЦУ?

8. Визначте основні зміни, що сталися в релігійній сфері після повномасштабного вторгнення рф.

9. Опишіть виклики, з якими стикається Україна в релігійній сфері на сучасному етапі свого існування.

Творчі проєкти

1. Проведіть мінісоціологічне опитування серед ваших друзів і знайомих щодо ставлення їх до релігії та конфесійної належності.
2. Економічний потенціал релігійного туризму мого регіону (презентація).
3. Релігійний ландшафт мого регіону (презентація).

Теми есе

1. Міжконфесійний діалог як запорука стійкого миру в Україні.
2. Релігійний чинник в самоідентифікації українців.
3. Вплив релігійного фактору на передвиборчі кампанії в Україні. Ретроспективний аналіз.
4. Україна на релігійній мапі Європи.
5. Взаємодія освіти та церкви в Україні.
6. Релігійний фактор як інструмент в українській закордонній політиці.
7. Особистість патріарха Філарета як чинник антиросійської релігійної боротьби в 1990-х рр.

Література

1. Ананьєва О. Державна політика України у контексті конфесійної ситуації / О.П. Ананьєва // Культура народов Причерноморья. 2006. N 84. С. 59—63. Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/21696/12%20%20Ananyeva.pdf?sequence=1

2. Арістова А. В. Релігія в Україні // Велика українська енциклопедія. Режим доступу: https://vue.gov.ua/Релігія в Україні

3. **Бабенко Людмила**. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. Режим доступу: / https://uamoderna.com/md/babenko-atheism

4. Білоус О. Етноконфесійна політика в Україні в 90-х роках XX століття: регіональні особливості і закономірності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 1 (87). С. 251—264. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2017_1_17

5. Віднянський, С. В., Мартинов А.Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991-2006 рр.). Український історичний журнал. 2006. № 4. Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/4/3.pdf.

6. Віднянський, С. Взаємовідносини України і Європейського Союзу після Помаранчевої революції: потенціал і нереалізовані можливості // Геополітика України: історія і сучасність. Ужгород: УжНУ. 2018. Вип. 1 (20). С. 9—24 Режим доступу: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/28419

7. Геннадій Друзенко. Подія року 2005 у державно-релігійних взаєминах. // Аналітика, 12.01.2006

8. Горєвой Д. Від «кузні кадрів РПЦ» до томосу ПЦУ: як змінився релігійний ландшафт України за 30 років Незалежності? Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/relihiynyy-landshaft-ukrayiny-za-30-rokiv-nezalezhnosti/31423954.html

9. Єленський В. Настав час робити перші кроки / В. Єленський // Парафіяльна газета. 1997. № 5.

10. Єленський В. Релігія і перебудова // Людина і світ. 2000. № 11-12. С. 11—21.

11. Нетлінні і вічні християнські цінності. Виступ-привітання Президента України Л. Д. Кучми на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового // Урядовий кур'єр. 2000. 25 січня.

12. Інтерв'ю з патріархом Володимиром Романюком // Урядовий кур'єр. 1995. 17 травня.

13. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, її місце і роль у розвитку державно-церковних відносин / П. Калашник // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. К., 2001.

14. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. К.: Право, 1996. 63 с.

15. Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін // Людина і світ. 1998. № 5-6. С. 2—8.

16. Маринович М. Створення Концепції екуменічної позиції УГКЦ. Богословія. 2001. № 1-4. С. 69—93.

17. Мякінченко І. О., Стельникович С. В. Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті 2010-ті роки). Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк», 2024. 296 с

18. Неправда московських анафем / упоряд. Димитрій (Рудюк) (ігумен). К. : [б.в.], 1999. 471 с.

19. Плохій С. Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії / С. Плохій // Сучасність. № 7–8. К., 1994.

20. Прес-конференція глави УПЦ–КП Філарета (Денисенка) // Агенція релігійної інформації. 1995. № 51.

21. Релігія в Україні Режим доступу: https://vue.gov.ua

22. Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Дани ленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальсь кий; відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

23. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України : [монографія] / [В. Войналович та ін. ; ред. кол.: Ю. Левенець (голова) та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕД ім. Івана Кураса, 2012. 269 с.

24. Шуба О. Смерть патріарха / О. Шуба // Демократична Україна. 1995. 21 серпня.

25. «Чорний вівторок» у Києві: «Натовп бити УНСОвців калічити!». Режим доступу: https://patriarchia.org.ua/videos/chornyj-vivtorok-u-kyyevi-natovp-byty-unsovcziv-kalichyty/

26. The Role of Religion in Russia's War on Ukraine. The battle for Ukraine's spiritual independence has deep roots in the region's religious history. Режим доступу: https://www.usip.org/publications/2022/03/role-religion-russias-war-ukraine

Список джерел

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». К.: НІСД, 2018. 688 с. Режим доступу: http://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/Analit_Dopovid_ Poslannia_2018. Pdf.

2. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Режим доступу: https://vrciro.org.ua/ua

3. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 25. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

4. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000—2020 рр. Київ : Центр Разумкова,

2020. 110 с. Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf

5. Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. Режим доступу: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1

Рекомендовані сайти

1. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики. Режим доступу: https://kompkd.rada.gov.ua/

2. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Режим доступу: https://dess.gov.ua/

3. Релігійно-інформаційна служба України. Режим доступу: https://risu.ua/

4. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) Режим доступу: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=background

5. Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). Режим доступу: https://niss.gov.ua

Тема 9

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: БОРОТЬБА ЗА СВОБОДУ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

1. Неоімперські амбіції проти української свободи.

2. Європейський вибір чи відновлення імперського геополітичного підпорядкування: як режим Януковича відкрив двері російській агресії.

3. Російсько-українська гібридна війна (2014—2022).

Початок: окупація та анексія АР Крим. Перший період (20 лютого — 24 березня 2014 р.).

Виклики для української армії.

Антитерористична операція / АТО. Другий період (13 квітня — 24 серпень 2014 р.).

Вторгнення Росії в Донбас. Третій період (24 серпня 2014 р. — 19 лютого 2015 р.).

Мінські угоди: політико-дипломатичний вимір конфлікту на Донбасі.

Східний фронт: позиційна війна. Четвертий період (20 лютого 2015 р. — 20 вересня 2016 р.).

«Квола війна». П'ятий період (20 вересня 2016 р. — 20 травня 2019 р.).

Вичікувальна війна. Шостий період (20 травня 2019 р. — 23 лютого 2022 р.).

4. Україна напередодні повномасштабної війни: дипломатія чи манівці замирення.

5. Історичні маніпуляції як інструмент геополітичної гри та російська стратегія підкорення України.

Російське суспільство під впливом пропаганди: від пасивного споживача до активного учасника.

6. Повномасштабне вторгнення: 24 лютого 2022 — початок 2025.

Бліцкриг: провалений план триденного захоплення України.

І етап: 24 лютого — квітень 2022 р.

Битва за Київ: хроніка стійкості та перемоги.

Літній наступ України: літо—осінь 2023 р.

Позиційна оборонна операція (кінець 2023 — початок 2025 р.).

Український рух опору.

7. Війна, армія, суспільство: трансформація у боротьбі за свободу.

Руйнація оборонного потенціалу.

Військова перевага РФ: ресурси, союзники, мобілізація, стратегія терору.

Відродження армії.

Зміцнення обороноздатності України: волонтерські рухи, інновації.

Український оборонно-промисловий комплекс в умовах війни: інновації та партнерство.

Міжнародна військова підтримка.

Жінки в ЗСУ: від стереотипів до гендерної рівності та професіоналізму.

Приклади героїзму українських воїнів у російсько-українській війні.

Бойові подвиги українських воїнів.

Українська міграція у часи війни.

Російсько-українська війна як цивілізаційне протистояння: виклики і наслідки.

Вивчивши матеріали теми, *здобувач знатиме*: особливості неоімперської політики РФ та її плани щодо геополітичного, економічного та військового підпорядкування України; наміри щодо захоплення природних ресурсів, інфраструктури та інтелектуального потенціалу України; цілі зі знищення української ідентичності, культури, мови та державності; як проросійська «п'ята колона» сприяла здачі національних інтересів України; чому ворогу не вдалося мирним шляхом захопити владу та як на це вплинула євроінтеграція українського суспільства; основні події гібридної війни: створення армії та підтримка її громадянським суспільством; роль і значення міжнародної підтримки на першому етапі війни; як повномасштабне вторгнення вплинуло на мільйони українців; як і завдяки кому державі та суспільству вдається утримувати незалежність; як перебудувалися Збройні Сили України.

Після опанування матеріалів теми *здобувач умітиме*: аналізувати причини, покладені в основу російської політики щодо України; пояснювати, як проросійська політика впливала на консолідацію суспільства і чому в умовах війни ситуація кардинально змінилася; аналізувати причини перемог і поразок на основних етапах російсько-української війни; пояснювати значення посилення обороноздатності країни та роль Збройних сил у захисті державного суверенітету, а також їхній вплив на мир і стабільність у Європі; аналізувати вплив історичних фейків, інформаційно-психологічних операцій та кібернападів, а також протидіяти їм; оцінювати важливість єдності тилу і армії у боротьбі за свободу і незалежність; аналізувати міжнародну допомогу та її вплив на перебіг військових дій.

1. Неоімперські амбіції проти української свободи

Незалежна державність сучасної України — це закономірний результат віковічної боротьби української нації з московським імперіалізмом. Влітку 1991 здійснилася споконвічна мрія багатьох поколінь українців — *24 серпня* на політичній мапі світу *відновилась Українська держава*. І у грудні того ж року український народ на *Всеукраїнському референдумі* підписав смертний вирок СРСР, підтримавши проголошену парламентом незалежність України.

Мине небагато часу і президент Росії Володимир Путін назве розпад радянської імперії «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття» та «несправедливим» включення «споконвічно російських територій» до складу радянської України (грудень, 2019). У листопаді 2015 року депутат Державної Думи від провладної партії «Єдина Росія» Є. Федорова заявить про необхідність відновлення Російської держави в кордонах СРСР 1945 року. Провладні інтелектуали, науковці, пропагандисти (О. Дугін, Л. Івашов, В. Никонов, О. Платонов, О. Проханов, А. Фурсов), підспівуючи владі, поширяють наративи про «відновлення історичної справедливості» з вимогою покарати противників російської неоімперської ідеології, покінчити з ліберально-демократичним впливом країн Заходу на Україну та повернути її в цілковите геополітичне підпорядкування Росії.

За цей період в Росії остаточно сформувалась *державна ідеологія — рашизм*. Історик Тімоті Снайдер назвав рашизм «фашизмом XXI століття» з такими рисами, як культ мертвих, міфічне минуле, корпоративна держава, цензура, змови, війна й руйнування. Ще у 1990-х лідер Ічкерії Джохар Дудаєв охарактеризував російський імперіалізм як «шизофренічну манію панування», що ґрунтується на рабській психології та фальшивій історії.

Рашизм — агресивна ідеологія, що поєднує риси сталінізму і фашизму та активно розвивається з часу приходу Путіна до влади: прославляє лідера, створює його культ як «національного рятівника»; виправдовує насильство і прагне знищити все, що не вписується у світогляд «руського міра». Небезпека ідеології рашизму полягає у тому, що, зневажаючи міжнародне право, використовує війну як інструмент зовнішньої політики; підміняє правду пропагандою; ігнорує інші культури, мови та народи; переписує історію задля виправдання імперських амбіцій.

Один із путінських ідеологів Олександр Дугін підкреслює, що Росія має «цивілізаційну місію» протистояти «атлантистам» —

Західному світу. Адже після Другої світової війни ця боротьба набула форми протистояння між США й західними країнами — «атлантисти» і Радянським Союзом — «євразійці». За твердженнями Дугіна, від 1991 року, після розпаду Радянського Союзу, цей прапор «євразійців» перейшов до Росії, проте існування України як суверенної держави є загрозою для геополітичної безпеки Росії. Намагаючи реваншувати після 1991 року, РФ вдається до війни в різних регіонах: Придністров'я (1990, Молдова),Чечня (1994—1996, 1999—2009), Грузія (2008), Україна (з 2014 і повномасштабно — з 2022), Сирія (2015—2024), Африка (дії ПВК «Вагнер»).

Серцевиною ідеології рашизму є концепція «руского міра», яка ґрунтується на кількох ключових тезах: окремішність і винятковість «російської цивілізації»: «росіяни, — особливі, нас не зрозуміти іноземцям»; перевага над іншими культурами; «рускій мір» немає кордонів; виправдання геноциду через заперечення існування українців; культ «великої перемоги», «побєдобєсіє» — центральна ідеологічна «скрєпа», що супроводжується активною мілітаризацією суспільства, та інструмент виховання нових поколінь у дусі війни; образ ворога і потреба в культі сили; агресія та терор — норма у досягненні цілей.

Цей перелік не є вичерпним, однак дає чітке уявлення про те, як Росія бачить світ і своє місце в ньому. Цей набір ідей допомагає зрозуміти, як Росія сьогодні бачить себе: винятковою, оточеною ворогами, з правом диктувати умови іншим. І тому рашизм став загрозою не лише Україні, а й реальною небезпекою для демократичної Європи й усього світу.

Спираючись на ідеологію рашизму, військова доктрина Російської Федерації 2014 року трактувала, що інформаційно-психологічні операції є потужним інструментом для досягнення успіху у підриві історичного, етнічного, духовного та релігійного стану українського суспільства.

З цих причин російські спецслужби розробили кілька планів дестабілізації та приборкання України. Один з них — це утворення федеративної республіки «Новоросія» (українські південні та східні регіони), які були названі російським очільником «більшовицьким подарунком Україні». Це маріонеткове утворення мало стати частиною союзної держави Росії та Білорусі. Інша концепція (обговорювалася ще з 90-х років) — об'єднання «ЗУБР» («За Україну, Білорусь, Росію»).

Саме такий «зубр» мав поглинути українську землю, і цю ідею просував Андрій Деркач — депутат ВР України. Згодом з'ясувалось: офіцер російських спецслужб, а з 2024 року — сенатор Ради федерації Росії.

«Інтеграція» України, за цим планом, мала відбутися у три етапи: захоплення Донецької і Луганської областей; приєднання східних та південних областей України; зачистка Центральної та Західної України від проукраїнських елементів (як це відбулося у Білорусі). Ідея полягала в тому, що навіть після такого об'єднання між східними і південними областями України, з одного боку, і центральними та західними, з другого, пролягатиме очевидний цивілізаційний кордон. Звісно, нічого нового, лише повторення старих імперських ідей, тому Кремль йшов протореним шляхом, хоч задум був частиною ширшої стратегії Кремля, а саме у розширенні контролю над пострадянським простором.

Мета загарбницької російсько-української війни. Підпорядкування українського простору означало розширення *геополітичного та економічного впливу*, приєднання території з міцним господарським та інфраструктурним потенціалом, захоплення великого ринку робочої сили, послуг і капіталів. Це б сприяло зміцненню російських господарських ресурсів за рахунок доповнення українськими природними ресурсами (метали, енергоресурси, родючі ґрунти, ліси, річки, морський простір); розширення російських транспортно-логістичних інфраструктурних перспектив (магістральні трубопроводи, транспортні коридори, лінії енергопостачання); покращення науково-технічного потенціалу на основі використання і залучення українських інноваційних розробок, програм, технологій, винаходів; зміцненню військово-технічних можливостей Росії та послаблення економічного конкурента — Європейський Союз.

З огляду на мету агресії РФ — це війна:

Особистісно-психологічна, побудована на світоглядних антиукраїнських комплексах російського президента В. Путіна. Він обурений байдужим ставленням українців до відновлення СРСР, небажанням України долучитися до євразійського (по суті проросійського) єдиного економічного простору. Для авторитарного прорадянського способу мислення і влади В. Путіна були неприйнятні головні українські цінності — незалежність, свобода, воля, гідність, європейськість. Російський президент декларує ставлення до України як до бунтівної провінції, принципово заперечуючи українську державність. Ці світоглядні матриці скерували дії В. Путіна в напрямі розв'язання спочатку гібридної, а потім і повномасштабної війни проти незалежної України.

Цивілізаційна — російської євразійської цивілізації проти локальної української, з прагненням ігнорувати українські відмінності цивілізаційного характеру, наголошуючи на спільності походження

і розвитку трьох східнослов'янських народів — білоруського, російського, українського. Росія розцінює європейський і євроатлантичний вектори розвитку України як такі, що несуть пряму загрозу Росії як глобальному актору, засадам «руского міра» як ідеологічної опори російської державності. Небажання України вписуватися в російську цивілізаційну парадигму, орієнтація на загальноєвропейські демократичні цінності стали визначальним мотивом «хрестового походу» Росії проти України.

Екзистенційна — спрямована на знищення України як держави і українського народу як носія відмінного від росіян і «руского міра» світогляду, світосприйняття, ідентичності та колективної пам'яті. Заклик до «денацифікації» — це спроба знищити українців як етнос, якщо не через переконання, то фізично.

Неоімперська — де Росія прагне до світового домінування, з відновленням колоніальної залежності українців. Рішення Кремля розпочати воєнні дії проти України ґрунтувалися на уявленнях про слабкість її державних інститутів, збройних сил, а також про прихильність до РФ «російськомовного» населення. Саме для цього в інформаційний простір вкидаються фейкові наративи про засилля фашизму в Україні, утиски російськомовного населення, наміри нападу на Росію військ НАТО. Насправді йдеться про задоволення давніх імперських амбіцій. Війна проти України — один із інструментів досягнення цього. Іншими (вже відомими) інструментами були енергоносії, продовольчий шантаж, інформаційні війни тощо.

Неоімперські плани В. Путін озвучив ще на міжнародній конференції з безпеки в м. Мюнхені 10.02.2007. Ця подія стала символічним початком нової холодної війни між Росією та Заходом. Згодом — перший «гарячий» конфлікт: агресія проти Грузії в серпні 2008 року, а далі — політика Росії проявилась у більших масштабах: у війні проти України з 2014 року, нагадуючи, що неоімперський мир є миром виключно з позиції сили за рахунок підкорення й гноблення інших народів і країн.

Щоб обґрунтувати «справедливість» вторгнення та відкритої агресії російське суспільство переконали, начебто російська армія має здійснити «визвольну місію» в Україні та припинити «геноцид» російськомовних. Насправді зусилля російських агресорів спрямовані на знищення Української держави та українців як національної спільноти з її автентичною культурою, мовою, історією, світоглядом.

Для України — це насамперед війна за незалежність, боротьба за споконвічне право на свою національну державу.

За візією Л. Залізняка, російсько-українська війна — це не лише конфлікт за територію, а зіткнення суспільств із різною ментальністю, культурою та історичною пам'яттю. Історик С. Плохій підкреслює, що В. Путін, спираючись на ідеї євразійства, намагається представити Росію як унікальну цивілізацію, протиставлену Заходу.

Розуміючи, що будь-яка тоталітарна система намагається вирішити власні проблеми (соціально-економічні перш за все) пошуками зовнішнього ворога, Москва, вторгненням 2022 року, трактує як боротьбу проти «колективного Заходу», вдаючись до радянських наративів на зразок «вітчизняної війни». Санкції, запроваджені Заходом, а також ослаблення економічного впливу ще більше посилили прагнення РФ помститися демократичному світу за невизнання величі її неоімперських амбіцій розширити свої території.

2. Європейський вибір чи відновлення імперського геополітичного підпорядкування: як режим Януковича відкрив двері російській агресії

Отримавши у спадок від СРСР величезний військовий потенціал, Україна не зробила ставку на розбудову збройних сил, щоб встановити паритетні відносини з Росією. Замість цього спиралася на міжнародно-правові механізми (в умовах припинення «холодної війни») та намагалася через регулярні саміти та міжурядові комісії створити інституційні можливості для постійного діалогу і переговорів. Прагнення України отримати додаткові гарантії безпеки знайшло відображення у Меморандумі про запевнення безпеки (англ. security assurances) від 5 грудня 1994 р. Коли Україна як неядерна держава приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а члени «ядерного клубу» — Велика Британія, США та Росія — підтвердили свої «зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України». Вони також зобов'язалися відмовитися від застосування військової сили чи економічного тиску. Згодом у Договорі про дружбу і співробітництво з Росією та Хартії про особливе партнерство (англ. distinctive partnership) НАТО з Україною (1997) Київ отримав підтвердження неподільності безпеки. Щоправда, на думку багатьох аналітиків, у згаданому Меморандумі йшлося не про гарантії (guarantees), а лише про запевнення (assurances).

Особливо за час президентства Януковича в Україні спостерігався процес прямого або опосередкованого контролю російськими інвестиціями значного обсягу української промисловості та банківського сектору. Наявність п'ятої колони в економічній, політичній, культурній, освітній сферах — було необхідно, щоб позбавити єдності та розколоти країну зсередини.

Домінування російських капіталів стало важливим етапом підготовки Федеральної служби безпеки та Головного розвідувального управління Генерального штабу РФ до поступового захоплення України навіть без зброї. За два роки правління президент-втікач В. Янукович і його команда вкрали у держави один річний бюджет, а це — 40 млрд доларів. Адже по всій території країни були організовані злочинні схеми з розкрадання грошей. Це відбувалося у різних сферах господарської діяльності, культурі, освіті та охороні здоров'я.

Київ, Майдан Незалежності 20 лютого 2014 рік
Фото відкритих інтернет-джерел

Протест проти дій влади та проросійського президента Віктора Януковича, який відмовився підписати Угоду про асоційоване членство України в ЄС, став каталізатором Євромайдану і Революції Гідності, що підтвердило процес становлення української політичної нації.

Перемога Революції Гідності переконала кремлівських політичних стратегів у безуспішності їхніх зусиль підкорити Україну через контрольованого президента та маріонетковий уряд. Це стало свідченням того, що Україна рухається в напрямі виходу з колоніального минулого, а втрачає імперія її.

Економічний тиск, а також угоди з Росією, після таємної зустрічі В. Путіна та В. Януковича в Сочі 17 грудня 2013 р. (під час розгортання Революції Гідності), коли РФ надала Україні знижку ціни на газ та пообіцяла кредит на 15 млрд доларів. Це була б втрата Україною суб'єктивності на міжнародній арені, адже РФ мала контролювати зовнішній борг України.

Крім того, країни поверталися до статус-кво і налагоджень попередніх торговельних відносин, які були суттєво зіпсовані після

того, як українська влада задекларувала намір підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом.

Тепер Україна мала узгоджувати всі кроки у зовнішній політиці з Росією. Після втечі Януковича та його соратників цей російський кредит назвали *хабарем* колишньому президенту, і нова українська влада запровадила мораторій на виплату боргу. За відмову підписувати Угоду про асоціацію з Євросоюзом наприкінці 2013 року, а також із запровадженням плану Б — введення військ на територію України за заявою Януковича від 1 березня 2014 року, де він «просив» президента Росії Владіміра Путіна ввести збройні сили РФ «для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності і захисту населення України», *зрадою народу України*.

Відомо, що після розстрілів «Небесної сотні», 21 лютого 2014 року, було підписано угоду про врегулювання політичної кризи. Підписи під документом, крім Януковича, поставили Арсеній Яценюк, Віталій Кличко та Олег Тягнибок. Угоду своїми підписами також закріпили кілька європейських дипломатів. Документом передбачалося відновлення дії Конституції в редакції 2004 року, створення коаліції та уряду національної єдності, проведення до грудня 2014 року дострокових президентських виборів, розслідування насильства під час протестів у центрі Києва тощо. Та В. Янукович тієї ж ночі втік до Ростова (РФ), вкравши близько 100 млрд доларів, з яких мінімум 32 млрд вивезено готівкою США (решта в іноземних банках), не підписавши ряд нормативних актів, які він був зобов'язаний підписати як президент, або накласти на них вето. Отже, Янукович самоусунувся від виконання обов'язків президента України.

За рішенням Верховного Суду України від 2021 р. підтверджено судові рішення про президента В. Януковича, засудженого за держзраду і пособництво у веденні збройної агресії Росії проти України, яка почалася навесні 2014 року. «Лист Януковича», або «Заява Президента України», до російського керівника Владіміра Путіна була підставою для Генеральної прокуратури України у суді як доказ «вчинення державної зради колишнім президентом». ВРУ визнала це як самоусунення і фактично відсторонення від влади президента України, адже саме цю «заяву» РФ використала як привід для анексії півострова Крим. Хоч інтервенцію було розпочато раніше — 20 лютого 2014 р. Всупереч положенням міжнародного права, угод про партнерство та співпрацю між Росією та Україною інтервенція була підтримана 1 березня рішенням Ради федерації.

Отже, у період президентства В. Януковича Україну було підготовлено для здачі. Це створило невизначеність щодо подальшого

розвитку України. Для багатьох українців курс на євроінтеграцію асоціювався з розбудовою демократичних інститутів і ліквідацією олігархічно-кланової моделі політичних відносин.

Міліцейське свавілля проти мирного протесту молоді підняло людей, обурених корупцією, узурпацією влади, політикою русифікації та зближення з Росією. Революція Гідності засвідчила, що українці відчули відповідальність за своє майбутнє, і це — перекреслило всі плани російських можновладців і президента-втікача. Тому «братній народ» зі своїм вождем переорієнтувалися на силове вирішення так званого українського питання: захоплення територій з метою ліквідації української державності, знищення української нації. В умовах ескалації російської агресії *українці, несподівано для окупантів, стали на захист своєї країни.*

3. Російсько-українська гібридна війна (2014—2022)

Окупація та анексія АР Крим. Перший період (20 лютого — 24 березня 2014 р.)

Активна фаза гібридної війни розпочалася, коли «зелені чоловічки» — російський спецназ («їх там не було», зі слів Путіна) під виглядом представників «самооборони Криму» блокували українські військові частини й кораблі. Спецпризначенці ЗС РФ, одягнуті у цивільний одяг, захопили будівлі Верховної Ради АР Крим та Ради міністрів АР Крим у Сімферополі й підняли на них російські прапори, військові захопили летовища та аеропорти, а призначений напередодні командувач ВМС ЗСУ Д. Березовський зрадив військовій присязі і з частиною флоту перейшов на бік ворога.

Проте були люди, для яких честь і вірність присязі своїй державі були важливіші за будь-які матеріальні блага і навіть життя. Це ті офіцери, яким вдалось вивести частину кораблів і катерів Керченського загону Морської охорони ДПСУ у море і прорвалися до Бердянська, а Севастопольському загону — до Одеси. Це і полковник Юлій Мамчур, що був командиром Севастопольської бригади тактичної авіації Повітряного командування «Південь», який після ультиматуму невідомих у військовій формі заявив, що особовий склад бригади тактичної авіації в Бельбеку (нині авіабаза повітряно-космічних сил РФ, до окупації Криму був міжнародним аеропортом, який обслуговував Севастополь та інші міста Криму)

вірний народові України та військовій присязі і зі зброєю в руках готовий до захисту територіальної цілісності України. Під командуванням Мамчура, без зброї, під бойовим прапором Севастопольської бригади тактичної авіації імені Олександра Покришкіна і Державним прапором, виконуючи Гімн України, 250 військовослужбовців рушили в бік ворожих військових, які блокували їм дорогу до військової частини. При цьому російські загарбники стріляли під ноги українським патріотам. У результаті переговорів, протягом дня, вдалося повернути військову частину на якийсь час під український контроль. З цією події Україна і світ побачили: що то за «зелені чоловічки» господарюють на українському півострові. Ворожі війська захоплювали військові частини, не даючи можливості опору, адже вперед ставили дітей. жінок, стареньких, за ними — козаків (ніби самооборона), а далі — озброєні військові.

Перехід на бік ворога частини командування, відсутність зв'язку з центром та зброї поставили проукраїнських військових у надскладне становище. І вже 16 березня на території Криму було проведено т. зв. референдум щодо російського статусу півострова. Наступного дня (17 березня) президент РФ визнав «незалежну і суверенну» Республіку Крим, прийнявши у склад РФ нового суб'єкта, порушивши всі міжнародні домовленості.

Ситуація на півострові вийшла з-під контролю і нова військово-політична влада в особах в. о. Президента і Голови Верховної Ради О. Турчинова, прем'єр-міністра А. Яценюка і в.о. міністра оборони І. Тенюха, не маючи достатньої кількості військових сил щодо завдання контрудару ворогові та намагаючись врятувати хоч якусь частину відданих Україні вояків, 24 березня 2014 р. наказала вивести українські війська з Криму.

Це стало де-юре датою завершення першого періоду російсько-української війни: події лютого-березня 2014 р., коли в окупації Криму брали участь близько 20 тисяч озброєних російських військових, про присутність яких російський президент заявляв «ІХТАМНЄТ», стали наслідком незаконної анексії Криму Росією. Інформація про те, що міністр оборони Росії, відвідавши окупований півострів, нагородив медаллю «За повернення Криму. 20.02.14 — 18.03.14» учасників окупації, майже відразу зникла з сайту мінооборони.

Гостроти справі додали фотографії зворотної сторони медалі: адже на них датою початку операції «повернення Криму» названо 20 лютого. А це було до втечі Януковича і до написання його листа до Путіна про введення російських військ, що свідчило про підготовку до вторгнення.

Окупація та анексія АР Крим стала не лише актом воєнної агресії проти держави Україна, чи війною проти «братнього народу», це стало першою великою війною в умовах багатополярного світу, що зруйнувала існуючу з часів завершення Другої світової війни міжнародну систему безпеки. Російська Федерація не просто вторглася на територію суверенної держави — України, а як держава-терорист почала глобальну «гібридну війну» проти Європи і всього демократичного світу.

Виклики для української армії

Українську армію — як сукупність усіх збройних сил держави, було майже знищено. Влада користувалась принципом: «А від кого захищатись?». Тому згідно з Військовою доктриною України (затверджена указом президента В. Януковича від 8 червня 2012 року), що закріпляла позаблоковий статус, а також передбачала, що в разі нападу слід діяти перш за все ненасильницькими методами — зокрема, звернутися по допомогу до Радбезу ООН, до підписантів Будапештського меморандуму, та й взагалі — до «впливових держав».

Ставлення до збройних сил було відповідним: контрактник першого року служби отримував на 1500 грн менше від офіційної середньої зарплати (2758 грн) по країні. На бойову підготовку військ коштів виділяли менше половини від потреб. Основу оснащення Збройних Сил становили озброєння і техніка радянських часів. Ціла низка зразків була знята з озброєння і продана.

Станом на початок 2013 р. в Збройних Силах України служило близько 45 тис. контрактників, але з них в бойових підрозділах — лише 15 тис. (у тому числі в Сухопутних військах — 5 тис.). Більшість солдатів і сержантів йшли з армії, коли закінчувався перший же контракт, а посади професіоналів були заповнені лише на 56 %. Основу рядового складу бойових підрозділів, як і раніше, становили військовослужбовці строкової служби. З огляду на обмежений термін строкової служби це негативно позначалось на боєздатності підрозділів. Демотивація (черга на отримання житла офіцерським складом 45 тис. чоловік) і відсутність бойової підготовки навіть малої кількості військових відіграли ключову роль у готовності збройних сил до захисту, вже не кажучи про проросійське керівництво в силових і військових структурах.

З лютого 2014 року Росія активніше веде гібридну війну по всій території України й у всіх сферах життя. У Кремлі були переконані, що названа ними революційна київська «хунта» — лідери Майдану, що зуміли об’єднати українське суспільство та органи

влади, не протримається й місяця і — впаде. Хоч в державі, дійсно, панував владний хаос, ресурси виведено з країни, вертикаль влади від столиці до регіонів перервано, а на місцях домінували анархія й невизначеність. Та Верховна Рада України з 23 лютого зуміла налагодити взаємодію між гілками влади, провести часткову люстрацію та призначити Голову Верховної Ради Олександра Турчинова в.о. Президента України.

З цього часу російськими агентами розповсюджувались фейкові новини про безгосподарність в армії та її неспроможність до захисту і водночас, на підтвердження цього, протягом кількох років російськими спецслужбами було здійснено серію вибухів на військових складах у Новобогданівці, Калинівці, Балаклії, Ічні. На цих складах зберігалось величезна кількість боєприпасів (від 15 до 70 тис. т), що дуже серйозно вплинуло на обороноздатність країни.

Події Революції Гідності, розстріл «Небесної Сотні», захоплення Криму й початок війни на Донбасі стали сильним поштовхом для українців і державних чиновників до відновлення власної армії й активного захисту держави. *Перші добровольчі батальйони, що стали на захист країни, формувалися безпосередньо з учасників Майдану.* Переважно це були бізнесмени й управлінці, студенти, лікарі та вчителі — без належної військової амуніції, відповідного одягу, зброї та елементарного військового досвіду.

Це призвело і до змін у самій українській владі: потрясіння від анексії Криму та втрати частини Донбасу змусили переглянути роль армії у державотворенні. Після початкового хаотичного періоду, коли добровольчі формування, діючи самостійно, не завжди підпорядковувалися командуванню старої армії, поступово Збройні Сили України стали основною оборонною силою. Була запроваджена чітка система підготовки й ротації військовослужбовців на передовій. Призов строковиків до ЗСУ відновили, а кілька хвиль мобілізації збільшили чисельність армії майже удвічі — до 200 тисяч осіб.

Проте армія гостро потребувала базових ресурсів. Органи виконавчої влади опинилися у вкрай скрутному становищі, шукаючи можливості фінансування в умовах спустошеного державного бюджету. На момент втечі президента Януковича на єдиному казначейському рахунку залишалося лише *108 тисяч гривень* — фактично останні кошти держави. У критичний момент український бізнес і волонтерський рух взяли на себе забезпечення війська: годували, одягали, постачали бронежилетами, перевзували солдатів із кросівок у берці... З часом було введено сучасний однострій і відроджено військове вітання, що походить із традицій армії УНР

та ОУН 1940-х рр.: «Слава Україні!» — «Героям слава!», а також «Бажаю здоров'я!». Ідеологічна робота у війську також була піднесена на новий рівень.

Керівництво держави на той момент ще не в повній мірі усвідомлювало масштаби загрози, що нависла над Україною. Навіть у передвиборчій риториці кандидата у президенти Петра Порошенка (*обраного 25 травня 2014 р.*) звучало, що Антитерористична операція (АТО) — комплекс заходів для запобігання й припинення терористичних дій на сході України — триватиме «не місяці, а години». Згодом Порошенко вибачився за ці завищені очікування, визнавши, що з самого початку слід було готувати суспільство до тривалої й виснажливої боротьби. Так, на весні 2014 року ще ані суспільство, ані влада не усвідомлювали глибини кризи. Події розглядалися переважно як заколот сепаратистів, хоч і організований і підтриманий Москвою.

Антитерористична операція / АТО. Другий період (13 квітня — 24 серпень 2014 р.)

Кремль переніс війну до континентальної України за рахунок розконсервування там своєї агентури та через закидання терористичних загонів та банд-формувань до переважно російськомовних і політично проросійських областей і міст України з метою підтримки фінансування та організації в них сепаратистсько-колаборантських рухів та виступів для розшматування на низку маріонеткових прокремлівських псевдореспублік. В історію цей період увійшов під формалізованою назвою АТО, або Антитерористична операція.

На тлі української Революції Гідності, яку Кремль називає державним переворотом, у східних обласних центрах — Луганську і Донецьку — починаються сепаратистські мітинги під російськими прапорами із закликами приєднання до Росії. Серед учасників цих зборів місцеві жителі помічають чимало приїжджих із прикордонних міст Росії — вони видають себе російською говіркою та незнанням українських міст. Як і в Криму, вони нападають на учасників акцій на підтримку суверенітету України. Рівень насильства постійно зростає: доходить до вбивства учасника проукраїнської акції Дмитра Чернявського. З квітня місцеві органи влади на Донеччині і Луганщині починають штурмувати озброєні загони, якими командують офіцери армії РФ. Саме вони проводили незаконні затримання, а у приміщеннях міліції, СБУ утримували в'язнів.

28 квітня 2014 р. Донецьк. Останній проукраїнський мітинг. Фото з соцмереж

28 квітня останній проукраїнський мітинг у Донецьку відбувався вже за умов захоплення адміністративних будівель проросійськими угрупованнями. Озброєні бандити розганяли мирних маніфестантів (переважно лікарів, вчителів, вчених, студентів), жорстоко б'ючи і травмуючи їх. Проукраїнський опір було придушено. Цей гібридний період завершився штурмами українських військових частин, після чого заворушення перейшли в активну війну та подальшу окупацію.

https://www.facebook.com/share/v/17vcojdRaa/?mibextid=wwXIfr

Починаючи з 2014 р. Росія заперечувала (і заперечує досі) свою участь у війні на Донбасі, заявляючи, що у захопленні українських міст могли брати участь хіба що російські добровольці. Хоч західні та українські спільноти розслідувачів і журналістів виявили чисельні факти участі у війні російських військових, російської зброї, а не «мирних шахтарів», які нібито піднялись на громадянську війну, як це подавала світові країна-агресорка в безперервній інформаційній війні проти України.

У Харкові проросійську п'яту колону достатньо швидко і безболісно нейтралізували, навіть попри те, що місто розташоване дуже близько до кордону з РФ. Після того, як у ніч з 7 на 8 квітня 2014 року від сепаратистів звільнили будівлю Харківської облдержадміністрації, проросійська активність там поступово вщухла.

Перероблену кричалку фанатів «Металіста» документально зафіксовано в Харкові 30 березня 2014 року, коли її виконали на спільному марші ультрас футбольних клубів «Металіста» і «Шахтаря» https://www.facebook.com/share/r/1FcnThQmG7/?mibextid=wwXIfr.

Це був відкритий протест і демонстрація відверто зневажливого ставлення до країни-агресорки молоді зі східних регіонів України. Ця фанатська кричалка широко розповсюдилася і стала всесвітньо відомим інтернет-мемом. Вислів набув популярності серед противників політики Владіміра Путіна як в Україні, так і за її межами, отримав величезний резонанс у міжнародній пресі й став повсюдно використовуватися не лише вітчизняними, а й численними закордонними виконавцями, особливо під час акцій протесту. «Пісня про Путіна» ввійшла у всі сфери людського життя — у політику, релігію, спорт, інформаційну, медіа та народну творчість. Досі «ПТН-ПНХ» використовується як евфемізм висловлювання «Путін — хуйло», розклеюється на білбордах країни, наклеюється на транспорт як протест загарбницькій політиці РФ.

Одесу активно відпрацьовували різні російські структури, спецслужби у тому числі як форпост «руского міра» на півдні України. Фінансували проросійські політичні партії, які мали місцеве коріння, провідні телеканали, громадські організації. Потік грошей йшов через консульство Російської Федерації в Одесі, яке було одним із найбільших за розміром і штатом консульств РФ будь-де. Московське керівництво вважало, що в Одесі все пройде так само, як і у Криму, як у Севастополі. Але московити прорахувалися.

2 травня 2014 року проросійські активісти з вогнепальною зброєю напали на марш футбольних фанатів та проукраїнських активістів. Убили двох активістів. У відповідь проукраїнські демонстранти рушили на площу Куликове поле, де стояв наметовий

табір «антимайданівців». Завербовані проросійські активісти сховалися у будівлі Будинку профспілок. Учасники протистояння по обидва боки стали кидати один в одного пляшки із запалювальною сумішшю. Почалася пожежа, внаслідок якої вбито 42 людини. Ще шестеро загинуло у протистоянні українських і проросійських активістів на Грецькій вулиці і Грецькій площі. Це стало кульмінацією протистояння в Одесі та завершенням «руской весни» в українській Південній Пальмірі.

Наприкінці травня вдалось відбити Донецький міжнародний аеропорт, а в середині червня — Маріуполь. Коли ж І. Гіркін (міністр оборони самопроголошеної ДНР) залишив Слов'янськ, під обстрілами українських військ, втік у Донецьк, тоді в Москві зрозуміли — українців не зупинити легким озброєнням. Росія почала застосовувати реактивні системи залпового вогню «Торнадо». 14 червня, в Луганську, був збитий український військово-транспортний літак Іл-76, загинули 9 членів екіпажу і 40 українських десантників. Аеродроми Краматорська, Луганська, Донецька хоч і перебували під контролем українських військових (щоб не дозволити там приземлятися військовій авіації РФ), але були в оточенні бойовиків. Тому виникли проблеми з доставкою боєприпасів, їжі, води, евакуацією поранених тощо.

17 липня, над територією східних областей України, де вже йшли бойові дії між проросійськими бойовиками та українською армією, російська ракета влучила в літак Боїнг рейсу МН17 (маршрут з Амстердама в Куала-Лумпур), звинувативши українську сторону. Ніхто із 298 пасажирів і членів екіпажу, що були на борту, не вижили. Суд у Гаазі, попри російську інформаційну війну, після вивчення фото- і відеосвідчень, а також завдяки сотням перехоплених телефонних переговорів, довів у 2022 році, що літак збили ракетою зенітно-ракетної установки «Бук», з території, яку на той момент контролювали бойовики так званої ДНР. Прибув туди «Бук» із Росії (точніше із розташування 53-ї бригади ППО в Курській області). Так трагедія МН17 частково відкрила світові очі на війну в Україні.

За літо 2014 року частково вдалось українським військам досягти успіхів: розділили контрольовані сепаратистами і керовані російськими інструкторами території та вийти на кордон з Росією. За цей період під контролем сил АТО опинилося близько 60 % територій Луганської та Донецької областей. Стояло завдання: повністю замкнути коло по східному кордону України, оточивши колаборантів-сепаратистів і відрізати їх від допомоги з Росії, що йшла безупинно.

На середину серпня 2014 р. в Антитерористичній операції було задіяно близько 40 тис. військового особового складу українського війська, що поступово відроджувалось. Співвідношення сил АТО до бойовиків було приблизно 1:1. 5 серпня командування (генерал-лейтенант В. Хомчак, командуючий АТО генерал-полковник В. Муженко) видало бойовий наказ про штурм м. Іловайська з метою звуження кільця блокування м. Донецька зі сходу.

Вторгнення Росії в Донбас. Третій період (24 серпня 2014 р. — 19 лютого 2015 р.)

РФ без оголошення війни ввела 24 серпня 70 російських танків, 270 бронемашин, 90 артилерійських систем, а також 6 тисяч регулярних військових збройних сил на територію України. Росією були застосовані оманливо дипломатичні шляхи, ніби війська заблукали, але знімки з американського супутника показали російські бойові підрозділи, розташовані на південний схід від Донецька. Сили були не рівні: українські війська не мали ані достатнього озброєння, ані військових навиків, і фронт набув якісно нового формату — безпосередньої війни з регулярними військами Росії.

Українські військові потрапили в оточення під Іловайськом. Було досягнуто домовленості з представниками ЗС РФ про їх вихід зі технікою та зброєю, де передбачався супровід за двома маршрутами двох колон українських підрозділів до межі Старобешево — Новокатеринівка.

Та ЗС РФ цинічно порушили досягнуті домовленості, і вчинили воєнний злочин, порушивши міжнародні закони ведення війни, розстрілюючи українських військових, які виходили встановленими коридорами. У пастку «Іловайського котла» 29 серпня 2014 р. потрапили 1200 бійців. Втрати ЗСУ, Національної гвардії, МВС склали 366 загиблих, 429 поранених, 128 потрапили в полон, 158 вважаються зниклими безвісти. Іловайська трагедія спонукало українську сторону погодитися на умови *Мінського перемир'я*, підписаного 5 вересня 2014 року в білоруській столиці.

Однією з перших речей, яку зробили в цей період підтримувані Росією бойовики на Донбасі, — відімкнули українське телебачення і відрізали доступ до українських ЗМІ. Кремль зухвало продовжував стверджувати на увесь світ, що російської армії на Донбасі немає, хоч водночас, скориставшись поразкою підрозділів ЗСУ під Іловайськом, російські терористи просунулися на захід, захопили узбережжя Азовського моря до Маріуполя.

Українська делегація на засіданні Парламентської асамблеї НАТО презентувала доповідь волонтерської групи «Informnapalm», доводячи на відео- та фотоматеріалах про участь підрозділів регулярної армії РФ, переважно з контрактників (160 підрозділів), з бойовим досвідом, здобутим на Північному Кавказі (Чечня, Дагестан, Інгушетія).

2 листопада 2014 року на захоплених територіях Донецької та Луганської областей проросійські сили провели фейкові вибори. Створивши терористичні угруповання «ДНР», «ЛНР», «обрали» «голів народних рад». Після таких нелегітимних виборів Олександр Захарченко став «головою ДНР», згодом — «віцепрем'єром ДНР», та 31 серпня 2018 року загинув внаслідок вибуху в донецькому ресторані «Сєпар». Доля Ігоря Плотницького (голова «ЛНР», причетний до збиття у 2014 році літака Іл-76 Збройних сил України) трішки краща: він вижив після підриву авто в 2016 році та переховується в Росії за станом здоров'я, від західних, американських та українських санкцій.

Мінські угоди: політико-дипломатичний вимір конфлікту на Донбасі

Критична ситуація, що склалася після окупації Криму російськими військами та початку війни у східних областях України, стала *передумовою* припинення дії *Великого договору між Україною та РФ.* У відповідь на ескалацію конфлікту було створено Тристоронню контактну групу в Мінську, а також ініційовано зустрічі в «нормандському форматі» за участю лідерів України, Німеччини, Франції та Росії. Перша з них відбулася 6 червня 2014 року.

У 2014 році Україна не мала достатніх оборонних можливостей для стримування другої армії світу. Реальною загрозою було повномасштабне вторгнення, що могло призвести до втрати суверенітету. У цих умовах єдиним майданчиком для пошуку вирішення конфлікту стали угоди, досягнуті *у вересні 2014 та лютому 2015 рр.* за участю України, Росії, представників ОБСЄ, а також так званих «ДНР» і «ЛНР».

Які ж основні положення та політична роль Мінських угод?

Перший документ, відомий як *Мінськ-1*, передбачав припинення вогню, створення 30-кілометрової зони безпеки, заборону наступальних дій, моніторинг ОБСЄ, а також виведення іноземних бойових підрозділів із території України. Для України це означало тимчасове зниження бойової напруги після важких втрат під Іловайськом.

Другий раунд переговорів (*Мінськ-2*) відбувся у лютому 2015 року після боїв за Донецький аеропорт і Дебальцеве. Під тиском воєнної ситуації було досягнуто нових домовленостей, а саме — відновлення українського контролю над кордоном з Росією; відведення важкої техніки; звільнення полонених; амністії бойовиків (крім винних у воєнних злочинах); проведення виборів в ОРДЛО; імплементації «формули Штайнмаєра» — фактично визнання особливого статусу регіонів і змін до Конституції України.

Перевагою домовленостей було тимчасове зниження інтенсивності боїв, що дало ЗСУ можливість перегруповатися та зміцнити оборону; збереження міжнародної підтримки: Україна показала себе як держава, що прагне миру дипломатичним шляхом; створення підстав для санкцій проти РФ, адже її участь у конфлікті стала очевидною для міжнародної спільноти. Існував механізм для ведення перемовин: у форматі контактної групи й «нормандських зустрічей» підтримувався діалог, нехай і формальний.

Слабкі сторони Мінських угод: невигідні умови для України: поступки були наслідком складної воєнної ситуації; нечіткі формулювання, що дозволяло Росії маніпулювати змістом угод; російський агресор систематично ігнорував досягнуті пункти, зокрема, організував псевдовибори 2 листопада 2014 року, провів нову фазу воєнної кампанії у січні 2015; переговори з терористичними утвореннями викликали протест у суспільстві та суперечили Конституції України. Підписані документи не мали обов'язкової юридичної сили — нератифіковані Верховною Радою, тобто не набули статусу міжнародного договору.

Отже, угоди стали вимушеним компромісом і способом виграти час для оборонної стабілізації України. Вони не зупинили конфлікт, але створили платформу для санкцій, дипломатичних ініціатив і міжнародного тиску на РФ. І хоч виконання багатьох положень залишалося нереальним, сам процес перемовин дозволив Україні зберегти державність у критичний період.

22 лютого 2022 року президент РФ Владімір Путін публічно заявив, що ці домовленості більше не чинні, оскільки Росія визнала незалежність так званих ДНР і ЛНР. Це стало передостаннім кроком перед повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року.

Східний фронт: позиційна війна. Четвертий період (20 лютого 2015 р. — 20 вересня 2016 р.)

Завершивши активну фазу боїв на Донбасі, війна переросла у тривалу позиційну конфронтацію, позначену постійними обстрілами

та диверсіями. З лютого 2015 року спроби реалізувати Мінські угоди, підписані під тиском Росії після низки військових невдач України, стали основним політичним фоном конфлікту. Однак через відсутність реальної політичної волі до миру з боку РФ та неефективність міжнародних санкцій, ці угоди не зупинили бойові дії.

20 лютого 2015 року — перша річниця Дня пам'яті Героїв Небесної Сотні, запровадженого згідно з Указом Президента України, що стали символом незламності українців. Хоч В. Путін не полишав намірів та прагнень знищити Україну як державу, перетворивши окуповану Росією частина Донбасу на «сіру зону». Відтак цей період позиційної війни зберігав збройне протистояння по лінії розмежування на Східному фронті з постійними взаємними артилерійськими обстрілами та перестрілками.

Хронологічне завершення четвертого періоду відзначено укладанням 20 вересня 2016 р. чергового тимчасового перемир'я на Східному фронті та підписанням Рамкового рішення Тристоронньої контактної групи про розведення сил і засобів.

Напрацювання Тристоронньої контактної групи плюс 2 періодично обговорювалися у «нормандському форматі».

У рамках Мінського переговорного процесу діяли чотири робочі підгрупи: з питань безпеки, політики, економіки та соціальних питань.

«Квола війна». П'ятий період (20 вересня 2016 р. — 20 травня 2019 р.)

Цей етап російсько-української війни відзначений неінтенсивним триванням бойових дій, що стало наслідком намагання утримати перемир'я на Східному фронті та спробою втілити в життя і розвинути Рамкові рішення Тристоронньої контактної групи про розведення сил і засобів з представників України, РФ, ОБСЄ, а також з очільників невизнаних утворень «ДНР» та «ЛНР», які з боку України кваліфікувалися як представники терористичних організацій (на їх участі в перемовинах наполягала РФ). До того ж українська сторона розглядала участь представника Росії як учасниці конфлікту, а російська сторона ж всіляко заперечувала причетність до збройного протистояння і наполягала на тому, що конфлікт і домовленості щодо його врегулювання є справою самої України.

Загалом у 2014—2019 рр. завдяки зусиллям української влади в євроінтеграційному напрямі було досягнуто позитивних зрушень у взаємовідносинах України та Європейського Союзу.

«Безвіз — це подолання наслідків Переяславської ради. Це більш глибоке залучення України до єдиного європейського цивілізаційного простору, це вихід з кола так званих пострадянських країн», — прокоментував безвізовий режим Президент України П. Порошенко.

Безвізовий режим почав діяти з 11 червня 2017 р. і дав можливість безперешкодного в'їзду для українців до 34 європейських держав. Кульмінаційним підсумком цих зусиль став Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 7 лютого 2019 р., який привітали керівники країн — членів ЄС.

Після захоплення росіянами українських моряків в Азовському морі 25 листопада 2018 р. Петро Порошенко запровадив воєнний стан строком на 30 діб: з 26 листопада до 26 грудня 2018 р. Таке рішення президента України розкритикувала низка авторитетних західних експертів та частина української громадськості, вважаючи, що воєнний стан міг бути запроваджений через нібито особисте бажання відкласти чергові президентські вибори, а інцидент у Керченській протоці був спеціально «спровокований» саме з цією метою. Та вибори українська влада зуміла провести належним демократичним шляхом.

«Квола війна» у «нормандських шанцях» затягнулася до часу президентських виборів в Україні й формально завершилася інавгурацією 20 травня 2019 р. нового очільника держави Володимира Зеленського.

Вичікувальна війна. Шостий період (20 травня 2019 р. — 23 лютого 2022 р.)

Ще наприкінці березня — на початку квітня 2021 р. російські військові перекинули велику кількість озброєння і техніки з Західної та Центральної Росії, а також із Сибіру, розмістивши вздовж кордону 28 батальйонних тактичних груп, а 85 тис. російських військовиків вже перебували у Криму. 17 січня російські війська та озброєння почали прибувати до Білорусі ніби для спільних навчань «Союзницька рішучість», які планувалися в лютому 2022 р. Таке становище демонстративно вказувало на невідворотність повномасштабної війни.

Збройні сили РФ і Білорусі у вересні провели спільні стратегічні навчання «Запад-2021», до яких було залучено близько 200 тис.

військовослужбовців. 5 листопада 2021 р. масштабне розгортання військ РФ на кордоні з Україною офіційно підтвердило Міністерство оборони США.

Готуючись до продовження війни, 15 лютого 2022 р. Державна Дума РФ проголосувала за звернення до президента В. Путіна про визнання «ЛНР» і «ДНР», а 16 лютого до кордону з Україною вже було перекинуто ще близько 7 тис. російських військовиків.

Масовані обстріли з боку російсько-окупаційних військ по всій лінії розмежування на Донбасі відновилися 17 лютого, переважно — з важкої артилерії.

21 лютого Росія офіційно визнала квазіреспубліки «ДНР» і «ЛНР».

Коли 22 лютого президент РФ під час пресконференції відверто заявив, що Мінських домовленостей більше не існує, то увечері 23 лютого ватажки «ДНР» та «ЛНР» звернулися до В. Путіна з «проханням про військову допомогу».

4. Україна напередодні повномасштабної війни: дипломатія чи манівці замирення

Як зазначалось, що 20 травня 2019 р. в Україні відбулася інавгурація нового президента держави — Володимира Зеленського. Та, як з'ясувалось, війна — найсуворіший тест для державного управління. Перемога Зеленського на президентських виборах стала символом запиту українського суспільства на оновлення. Громадяни очікували «нових облич», подолання корупції, завершення війни на Донбасі та покращення соціально-економічної ситуації. Зеленського обирали як людину, не пов'язану з попередніми політичними елітами, наділену вірою в те, що бажання до змін у державі.

Вже у перші роки президентства (2019—2021) стало очевидним, що недостатній управлінський досвід глави держави та його команди позначився на здатності готуватися до стратегічних викликів, зокрема — до загрози повномасштабної війни з Росією.

Головні ресурси та політична увага концентрувались на внутрішніх мирних ініціативах, таких як цифровізація, «деолігархізація»; оновлення інфраструктури — програма «Велике будівництво», що позиціонувалася як проєкт модернізації країни. Значні обсяги коштів з державного бюджету були спрямовані за цією програмою на будівництво доріг та мостів. Отже, у 2020—2021 рр. частка витрат на інфраструктурні проєкти перевищувала витрати

на сектор безпеки та оборони, що викликало обґрунтовану критику з боку експертного середовища та опозиції.

ЗМІ і громадські організації неодноразово повідомляли про непрозорість тендерів, завищені ціни, концентрацію підрядів у «наближених» компаній — «нові обличчя» замість стратегічної підготовки до можливої агресії, надавали пріоритет економічному піару та «видимим результатам», які добре сприймалися виборцями. Це призвело до слабкої готовності держави до великої війни, нестачі зброї, техніки, належного планування оборони та мобілізації.

Ще під час президентських виборів В. Зеленський неодноразово заявляв про свою впевненість щодо дієвої можливості досягнути миру з Російською Федерацією шляхом особистої домовленості з кремлівським диктатором В. Путіним (саме це, на думку аналітиків, і слугувало його впевненій перемозі над опонентом, який не зумів «домовитись» з Росією). Так розпочалася низка нових спроб української влади знайти спосіб і формулу замирення.

У Мінську учасники Тристоронньої контактної групи підписали «формулу Штайнмаєра». Опозиція ж, що вийшла на протест, вважала, що «формула Штайнмаєра» є «формулою Москви», оголосивши «безстрокову акцію проти капітуляції», знаючи, що Москва регулярно направляє через кордон на окуповані території озброєння й війська, тому довіряти цим домовленостям не можна. Влада намагалась заспокоїти суспільне невдоволення мирним врегулюванням питання.

Нагода «зазирнути в очі В. Путіну» — передвиборча обіцянка, президенту Зеленському випала 9 грудня в Парижі під час саміту за участю представників України, Франції, Німеччини та РФ. Ця зустріч в рамках «норманського формату» відбулася вперше після трирічної перерви.

Метою саміту було затвердження «формули Штайнмаєра» в українське законодавство. Та обіцянки президента України щодо досягнення повної перемоги на саміті у Парижі внаслідок його особистої зустрічі з президентом РФ, на жаль, не справдилися і виявилися самооманою.

В інтерв'ю газеті «Financial times» В. Зеленський закликав переглянути домовленості 2015 р. та долучити до «нормандського процесу» Велику Британію, Канаду та США.

Хоч досягнути миру в Парижі і не вдалось, втім В. Зеленський все-таки продовжував свято вірити у наміри В. Путіна віднайти «формулу миру» і досягти цього.

З вірою у миролюбність російського народу і самого В. Путіна український президент (його попередня артистична кар'єра була

тісно пов'язана в минулому з РФ), щиро вважав, що російське суспільство немає бажання продовжувати агресію проти України.

До речі, на думку багатьох аналітиків, Путін теж вважав, якщо 73 % українців, що обрали президента, який хоче «перестати стріляти», не планують чинити опір, тому російська інтервенція (заохочувала і п'ята колона втікачів-зрадників) буде мати швидкий успіх. Крім того, російська розвідка доповідала, що з приходом нового президента частка витрат на оборонну промисловість знизилась, а на будівництво доріг у 2021 р. чи не вдесятеро перевищували витрати на закупівлю озброєнь і фінансування робіт, пов'язаних із боєприпасами і ракетними програмами.

Росія ж чим далі, тим більше висувала Україні неприйнятні умови, недвозначно брязкаючи зброєю. У жовтні 2021 р. РФ відмовляється від участі в запланованому саміті Нормандської четвірки (було вирішено обмежитися переговорами на рівні очільників МЗС України, Німеччини, Франції та Росії).

У листопаді 2021 р. В. Путін публічно виголосив ультиматум державам НАТО з вимогою надати Росії гарантії безпеки та зобов'язати Україну не вступати до альянсу. А також заявив про так звані червоні лініїдля України, які полягали у тому, щоб Захід не надавав Україні сучасних видів летальних озброєнь. Цей ультиматум РФ був примусом до Північно-Атлантичного блоку відмовитися де-юре від підтримки України в майбутній війні з Росією.

Ще восени 2021 р. найвищі посадовці розвідувальних, дипломатичних і військових структур США провели нараду в Білому домі, на якій доповіли президенту Джо Байдену про підготовку РФ до повномасштабного вторгнення в Україну. Ці висновки базувались на супутникових знімках, перехопленнях комунікацій і даних від агентурних джерел, які підтверджували зосередження російських військ біля кордонів України.

Розвідка США змогла проникнути у вищі кола російського керівництва і з'ясувала, що план Кремля передбачав окупацію більшої частини України, включно зі столицею. З 2 листопада 2021 р. провідні американські ЗМІ — The Washington Post і Politico — почали публікувати супутникові зображення скупчення російських військ.

Президент США публічно попереджав про неминучість російського вторгнення. У листопаді директор ЦРУ Вільям Бернс прибув до Києва з таємною місією, під час якої зустрівся з президентом Зеленським. Бернс особисто передав українській стороні важливу розвідувальну інформацію про ймовірні напрямки ударів російської армії.

Подібну інформацію також надали розвідки Великої Британії, що вказували на масштабні агресивні наміри Росії. І хоч у військових структурах почались певні дії з підготовки, втім у політичній площині зберігалася обережність і навіть скепсис.

У січні 2022 року В. Зеленський закликав західні країни не створювати паніку, пояснюючи це потенційною шкодою для економіки та інвестиційного клімату України. Президент наголосив, що не бачить суттєвого посилення ескалації порівняно з попередніми періодами.

Отже, *попередження західної розвідки про напад Росії засвідчило проблеми з ефективним використанням зовнішньої інформації у внутрішньому стратегічному плануванні*.

Обережність у публічних заявах і небажання «розгойдувати човен» виявились недостатніми для адекватної підготовки держави до широкомасштабної агресії.

У лютому 2022 р., напередодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну, відбувся символічно важливий візит президента РФ Володимира Путіна до Китаю. Подія збіглася з відкриттям зимових Олімпійських ігор у Пекіні та завершилася незадовго до моменту агресії — аналогічно до сценарію Олімпіади в Сочі 2014 року, після якої РФ окупувала Крим.

Під час цього візиту лідери РФ і КНР — Володимир Путін і Сі Цзіньпін — підписали спільну заяву «Про міжнародні відносини, які вступають у нову епоху, та глобальний стійкий розвиток». Цей документ фактично засвідчив зближення двох авторитарних режимів, які узгоджено виступили проти розширення НАТО, «зовнішнього втручання» і всіляких «кольорових революцій».

У ретроспективі стало зрозуміло, що Росія заручилася політичною підтримкою Китаю в контексті майбутнього вторгнення в Україну. Цей союз мав глобальні наслідки: обидві держави відкрито задекларували наміри перебудови існуючого світопорядку, який склався після Другої світової війни, і у такий спосіб посилили виклик західним демократіям.

Уже 23 лютого 2022 року адміністрація президента США Джо Байдена передала українському керівництву, зокрема президенту Володимиру Зеленському, остаточне розвідувальне попередження. За оцінками американських спецслужб, вторгнення Росії очікувалося протягом 24—48 годин. Повідомлялося, що запланована російська операція матиме комбінований характер: удари з тимчасово окупованого Донбасу, наступ на Київ з боку Білорусі, ракетні обстріли, авіаудари, кібератаки та масштабне сухопутне вторгнення. Після цього (*23 лютого 2022 року*) *президент*

Володимир Зеленський підписав указ про запровадження надзвичайного стану по всій території України строком на 30 днів.

Раніше керівництво держави утримувалося від подібних рішень, мотивуючи це небажанням викликати паніку серед населення і шкодити економічній стабільності. Як показала подальша реальність, спроби політичного стримування ескалації та пошуку компромісів з Росією не мали результату.

Зволікання з рішучими заходами безпеки призвело до того, що початковий етап вторгнення спричинив численні жертви серед мирного населення, особливо в прикордонних і столичних регіонах. Це засвідчило і про брак стратегічного досвіду нової політичної еліти, яка, перебуваючи в ілюзії можливості дипломатичного вирішення, не змогла належно підготувати державу до оборони.

5. Історичні маніпуляції як інструмент геополітичної гри та російська стратегія підкорення України

Неодноразово в історії російського імперського режиму були намагання підкорити сусідні держави для зміцнення свого становища. Саме пропаганда завжди ставала надійним інструментом такої політики, спрямованим на досягнення геополітичних цілей.

У випадку з Україною метою було підірвати державність та інтегрувати країну в зону російського впливу. Для цього використовувалися різноманітні методи — від відкритої агресії до тонких політичних маніпуляцій.

Діючи під прикриттям «децентралізації» та «захисту прав меншин», Москва прагнула створити в Україні систему, керовану ззовні. Паралельно з цим Росія активно підтримувала сепаратистські утворення в східних областях України та розпалювала етнічну напругу в західних регіонах.

Мета була одна: розколоти Україну та послабити її опір зовнішньому тиску. Ще на виборах 2004 року російські політтехнологи ділили Україну на «три сорти». Ця концепція обґрунтовувалася на свідомому акцентуванні культурних і мовних розбіжностей між регіонами, що склалися історично.

Захід України — як радикально націоналістичний і проєвропейський, центр і Київ — як політично нейтральний, а схід і південь — як проросійський. Цей документ, ймовірно, підготовлений Міністерством оборони РФ (українські ЗМІ посилались на джерела в розвідці), аналізував можливості сценарію розвитку воєнно-

політичної ситуації у світі до 2045 року. Згідно з планом Україна мала б втратити суверенітет: частина територій перейшла б до Росії, центральна частина — маріонеткова держава, а долю західних областей Кремль планував ділити з Польщею, Угорщиною та Румунією. Однак такі амбіції, навіть якщо активно й обговорюються в коридорах Кремля, лишаються тільки в межах фантазії.

Російське суспільство під впливом пропаганди: від пасивного споживача до активного учасника

Уже на початку повномасштабного вторгнення більшість росіян підтримували війну — «спецоперацію», виправдовуючи її порізному: «А дітей Донбасу вам не шкода?», «Так, в Америці чорних лінчують», «Це ж війну розв'язав Байден», «Америка бомбила Югославію», «Якби не Росія, жертв війни було б більше», «My country, right or wrong» («Має рацію чи не має — це моя країна»), «Я виправдовую Росію, щоб там вона не зробила», «Під час війни не можна погано говорити про своїх», «Своїх не кидаємо», «Росія завжди всіх рятує», «Нас просто історично не люблять», «А що ми можемо зробити: ми — люди маленькі, зверху знають, що робити», «Ніхто не знає всієї правди», «Час покаже, хто мав рацію», «Історія все розставить по своїх місцях», «Так це ж бендерівці бомблять Харків»... Такі, і багато інших елементів інформаційної війни використовуються як важливий засіб для підриву історичного, етнічного, духовного та релігійного стану українського суспільства.

Військова доктрина Російської Федерації 2014 року підкреслювала, що інформаційно-психологічні операції є потужним інструментом у досягненні успіху.

12 липня 2021 р. В. Путін опублікував (російською та українською мовами) на офіційному сайті президента Росії статтю під назвою «Про історичну єдність росіян та українців», де з пропагандистською метою (в першу чергу для власного населення), та з ідеологічним обґрунтуванням і виправданням подавав потребу у майбутній повномасштабній війні проти України.

Заступник голови Ради національної безпеки та оборони Росії, колишній президент і прем'єр-міністр цієї країни Д. Медведєв написав в газеті «Коммерсантъ» сповнену хамства, образ і насмішок статтю про «безглуздість» контактів російської влади з українською.

В. Сурков (екскадник президента РФ) надрукував статтю, в якій відверто запевняв, що Росії настав час нападати на Україну, аби зменшити можливість «експортувати хаос» в РФ та на тери-

торії держав, що її оточують. Він нагадував Україні та світові, що для Росії постійне розширення не просто одна з ідей, а справжня екзистенційна потреба історичного буття.

Інформаційно-психологічні вкиди російських ідеологів готували перш за все російське суспільство до загарбницької війни. Стаття Путіна, хоч в науковому плані — нісенітниця, втім була продовженням цієї політики. «Про історичну єдність росіян та українців» опубліковали на офіційному сайті президента РФ і ця стаття стала ідеологічною підготовкою до вторгнення в Україну, маючи на меті перетворити історію на зброю проти України. Тут Путін обґрунтовує концепцію загальноросійської ідеї, ставлячи під сумнів існування українців як окремої нації. В історії це вже було. Закликаючи до «денацифікації» та знищення українців як етносу, що перш за все адресовано внутрішній аудиторії, а також жителям окупованих територій Криму та Донбасу, яких потрібно було мотивувати до мобілізації та до знищення Української держави.

Отже, неодноразово російська влада перетворила історію на зброю проти України та й у самій Росії ув'язнюють за історичну правду. Саме російський закон про іноземних агентів вимагає, щоб будь-хто, хто отримує «підтримку» з-за меж Росії або перебуває під «впливом», користуючись інформацією (навіть з соціальних мереж), яка не відповідає інтересам країни, і є її ворогом. «Іноагент» не має права брати участь у виборах, займатись викладацькою діяльністю чи будь-якою громадською.

Андрій Макаревич (культура) Тетяна Лазарєва (телебачення), Юрій Дудь (журналістика), Євген Кисельов (медіа), Андрій Піонтковський (публіцист), Андрій Ілларіонов (економіст), Ганна Берсенєва (письменниця), Євген Понасенков (історик і публіцист) — це неповний список російських «іноагентів».

Отже, спростовувати в РФ історичні фейки нікому. Тому в російських підручниках не пишуть, що українці — окрема цивілізована нація з історією власної державності, що саме за власну національну державу і національну ідентичність вони ведуть визвольну боротьбу. Не знаючи історичної правди, та навряд чи бажаючи, вони не зможуть порівняти режим Гітлера і Сталіна. Адже у містах Росії 2022 року з'явилися плакати з написами російською мовою «Один народ. Одна історія. Одна країна», який не викликав супротив суспільства. Дуже схожий лозунг був у нацистській Німеччині — «Один народ, один рейх, один фюрер» («Ein Volk, ein Reich, ein Führer»). Якщо на початку ще були хоч якісь протести у російському суспільстві, але кримінальні справи за новою статтею за «фейки»-антивоєнні висловлювання про армію і «спецоперацію»

змушують навіть тих, хто аналізує, самоусунутися. І тоді офіційна думка — виграє.

Завдання російської пропаганди полягає не лише в тому, щоб їм вірили, що правда, а й у тому, щоб люди не вірили ні в що і не вникали в події і жахи, які творить їх держава. Найбільш співчутливі висловлюються на зразок «Нічого, невдовзі вас звільнять, потерпіть».

Російське вторгнення в Україну почалося 24 лютого 2022, проте російська влада наполягала, що там відбувається «спеціальна військова операція». Слова «війна» і «вторгнення» стосовно бойових дій в Україні фактично перебувають під забороною.

6. Повномасштабне вторгнення без оголошення війни: 24 лютого 2022 року

24 лютого 2022 року близько 4-ї години ранку президент РФ Владімір Путін оголосив про початок «спеціальної воєнної операції», метою якої він назвав «демілітаризацію і денацифікацію України».

За кілька хвилин після цього російські ракети атакували українські аеродроми та військові об'єкти по всій території країни. Українці почули вибухи у багатьох містах — від Харкова до Києва, від Одеси до Житомира. Ворог випустив понад 150 ракет. Почалося відкрите збройне вторгнення російських військ у кількості 150 батальйонно-тактичних груп із території Білорусі та тимчасово окупованого Криму.

За даними американської розвідки, Росія планувала вторгнення з півночі — по обидва боки від Києва. Одне з угруповань мало наступати зі сходу, через Чернігів, інше — із заходу, з боку Білорусі, між зоною відчуження та болотами. Напад мав відбутися взимку, коли промерзлий ґрунт полегшує рух важкої техніки, зокрема танків.

Російські спецпризначенці планували захопити Київ, ліквідувати владну верхівку України і встановити маріонеткову владу, лояльну до Кремля. Путін розраховував на бліцкриг: висадку десанту на аеродромі в Гостомелі з одночасним наступом важкої бронетехніки та артилерії через Чорнобильську зону. Вважалося, що після такої блискавичної атаки українська влада капітулює. На захоплення Києва відводилося не більше як 3—5 днів.

Розпочата Росією у 2014 році війна перейшла в нову повномасштабну фазу. Військове вторгнення здійснювалося одночасно на

багатьох напрямках, внаслідок чого сформувалися кілька операційних зон: Північно-Західна, Східна і Південно-Західна. Паралельно було завдано ударів з півночі — по Чернігову, Сумам і Харкову, і з півдня — на Одесу, Миколаїв, Херсон, Маріуполь.

Бліцкриг: провалений план триденного захоплення України

У перші дні повномасштабного вторгнення Росії в Україну рашисти хизувалися тим, що візьмуть «Київ за три дні». Цю тезу активно транслювали як російські пропагандистські ЗМІ, так і деякі західні аналітики.

По-перше, кремлівська пропаганда переконувала, що Україна капітулює протягом трьох діб. Російські інформаційні ресурси масово поширювали дезінформацію про нібито швидке захоплення столиці України і встановлення проросійської адміністрації.

По-друге, 26 лютого 2022 року державне агентство «РИА Новости» помилково опублікувало заздалегідь підготовлену статтю про «перемогу Росії» в Україні. Хоча її планували до автоматичного оприлюднення після досягнення очікуваних цілей, технічна помилка спричинила передчасне розміщення. Цей інцидент став доказом того, що російське керівництво було переконане у швидкому завершенні війни.

По-третє, деякі західні уряди і військові експерти також припускали, що столиця України протримається не довше як кілька днів. Однак ці оцінки виявилися хибними: українські сили оборони встояли, організували ефективний опір і зірвали російський план бліцкригу. Цей несподіваний опір змінив сприйняття України у світі та став поштовхом до надання масштабної військової й фінансової допомоги з боку західних країн.

Попри героїчну оборону початковий етап вторгнення був надзвичайно болісним для України. Досі тривають розслідування щодо низки рішень і прорахунків, які дали змогу ворогу швидко просунутися в глиб території держави. Зокрема, обговорюються питання: чому російські війська майже безперешкодно пройшли кримські перешийки; чому не було своєчасно зруйновано мости через Чонгар; як стало можливим стрімке захоплення Херсона і наступ на Маріуполь; чому війська РФ безперешкодно пройти зону відчуження Чорнобиля та вже в перший день війни наблизитися до Києва…

Критично оцінюється і той факт, що попри численні попередження в Україні не було завчасно запроваджено воєнний стан. На момент початку вторгнення сили оборони складалися лише з

12 бойових бригад, розосереджених уздовж усього периметра Державного кордону. Хоча план бліцкригу було зірвано, велика частина української території зазнала тимчасової окупації. Сотні тисяч людей пережили жорстокі репресії, тортури, депортації. Достеменно на цей час невідомо, яка кількість цивільного населення на тимчасово окупованих територіях загинула.

Звісно, в умовах, коли відбуваються воєнні дії, аналізувати всі події неможливо. Втім спробуємо за матеріалами Генштабу ЗСУ, розглянути ключові етапи широкомасштабної збройної агресії Росії проти України.

І етап: 24 лютого — квітень 2022 р.

24 лютого. РФ атакує українські міста з повітря та на землі. Удари крилатими та балістичними ракетами завдано практично на всю глибину країни. Російські війська перетинають кордон з Україною одразу у Луганській, Харківській, Київській, Чернігівській, Сумській та Херсонській областях з боку Криму. Київську область атакує безпосередньо армійська авіація з десантом.

Починається бій за *Гостомельський аеропорт.*

У перший день російські війська захоплюють на сході — прикордонні Мілове, Вовчанськ, на півдні — Нову Каховку, Генічеськ, на півночі — Чорнобильську АЕС.

*25 лютого***.** На ранок військові РФ, перетнувши Чорнобильську зону, досягають передмістя Києва. Одночасно на півдні підходять до Херсона та Мелітополя. Вже захоплено Конотоп та інші населені пункти Сумської й Чернігівської областей.

26—27 лютого. Російські підрозділи окуповують Мелітополь і Бердянськ Запорізької області. Під Києвом захоплюють Бородянку, Ворзель, Бучу, Гостомель та інші населені пункти області. Евакуація цивільних із цих містечок у подальший місяць ставатиме дедалі небезпечнішою: траси повнитимуться колонами і поодинокими автівками, що їх розстріляли окупанти.

27 лютого. Захоплено Куп'янськ у Харківській області. Цього дня російські війська прориваються й на вулиці Харкова.

Декілька ворожих підрозділів обійшли укріпрайони захисників міста на об'їзній автодорозі з півночі (мікрорайон Північна Салтівка) і почали швидко просуватися в напрямку центру. Якщо б їхній задум вдався і через цей пролом на підкріплення авангарду зайшли великі сили противника, Харків міг би не встояти. Однак на міських вулицях разом із кадровими військовими та поліцейськими ворога зустріли місцева тероборона і добровольці. Ті самі, з

дерев'яними тренувальними автоматами, над якими (кілька передвоєнних місяців) глузували російські пропагандисти. І здебільшого саме територогівці, добровольці разом із іншими українськими підрозділами унеможливили окупацію Харкова російською армією. До травня ЗСУ вдалось відкинути ворога.

28 лютого. Війська ворога підійшли до Маріуполя на березі Азовського моря та почали блокаду міста, що тривала до травня, спричинивши у місті гуманітарну катастрофу. Увесь цей час в Маріуполі меншало медикаментів, а по оточеному місту російські війська били авіаційними бомбами — найбільш руйнівною зброєю, що взагалі застосовувалась у російсько-українській війні. Евакуація з оточеного міста була вкрай небезпечною — колони мирних мешканців розстрілювалися рашистими. Жертви серед маріупольців (це загиблі під завалами, від поранень, під час спроб виїхати) прокуратура України та правозахисні організації оцінюють від кількох десятків до сотні тисяч людей.

21 травня 2022 року на мапі Маріуполя зникла остання неокупована точка — «Азовсталь»: вийшли всі військові маріупольського гарнізону. Україна оголосила про рятувальну операцію, Росія — про полон. Цьому передували три місяці боїв та облоги під бомбардуваннями. Оборонці Маріуполя стримували найбільш боєздатні угрупування російської армії, затягуючи час, доки Україна чекала на озброєння від партнерів, а ЗСУ перегруповувалися на інших ділянках фронту. У березні та квітні світ знав про заблокованих на «Азовсталі» цивільних і військових. І якщо маріупольців евакуювати ще хоч якось вдавалося, то звільнити азовців було не в силах України, адже на будь-які заклики та пропозиції, крім полону, Росія не погоджувалась.

1 березня. Російські терористи заходять у Херсон. Цього дня відбувається бій у Бузковому парку, коли місцева тероборона з коктейлями Молотова спробувала зупинити колону російської бронетехніки: більшість учасників бою загинули. Місто виявилося беззахисним… Захоплення Херсону дало можливість окупантам обстрілювати з артилерії сусідній обласний центр — Миколаїв. Це тривало протягом наступних вісім місяців.

Цього ж дня окуповано Тростянець на Сумщині. Російські війська продовжують просуватися в глиб області, пробують штурмувати Суми та беруть в облогу Чернігів. Обидва міста їм окупувати не вдалося, хоча рашисти увесь березень контролювали траси та частину території сумських громад. Тому і Чернігів, і Суми були поруйновані обстрілами та авіабомбардуваннями. Російські війська тиснуть на Київ із передмість.

3 березня. Загарбники окуповують низку міст і сіл півночі Луганщини: Старобільськ, Новопсков, Білолуцьк, Білокуракине, Марківку. Це сільськогосподарські райони, які від початку війни на Донбасі перебували у далекому тилу підконтрольної Україні території. У перші тижні масштабного вторгнення там проходили мирні мітинги проти російських військ, потім опір був жорстоко придушений.

4 березня російські війська окупували місто *Енергодар* на Запоріжжі, де розташована найбільша в Європі атомна електростанція — *Запорізька АЕС*. З того моменту станція перебуває під контролем російських військових.

До початку повномасштабної війни ЗАЕС забезпечувала майже половину всієї електроенергії, що вироблялася в Україні атомними електростанціями, і понад 20 % загального обсягу електроенергії в енергосистемі країни. Після захоплення станції ситуація неодноразово загострювалась: російські війська регулярно обстрілювали територію ЗАЕС, що створювало реальну загрозу ядерної катастрофи не лише для України, а й для всієї Європи.

На території станції постійно дислокуються близько 500 озброєних російських військових, а військова техніка розміщена навіть у машинних залах енергоблоків. Росія використовує станцію як «ядерний щит», ведучи вогонь з її території. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) неодноразово висловлювало стурбованість ситуацією на ЗАЕС і закликало до створення зони ядерної безпеки навколо об'єкта.

Відомо, що з шести енергоблоків ЗАЕС чотири перебувають у «холодному стані», два — п'ятий і шостий — у «гарячому стані», однак реактори в них зупинено. Станція продовжує споживати електроенергію з об'єднаної енергосистеми України через останню діючу лінію електрозв'язку. Близько 100 мегават потужності постійно використовуються для роботи систем охолодження ядерного палива. Через регулярні обстріли та технічні збої станція неодноразово перебувала на межі критичної аварії. Проте завдяки героїзму українського персоналу, який продовжує працювати під тиском окупаційної влади, вдалося уникнути найгіршого сценарію — ядерної аварії.

Станом на 2023 рік європейські лідери заявили, що будь-яке умисне пошкодження ЗАЕС, яке може спричинити витік радіації, розглядатиметься як активізація умов статті 5 Північноатлантичного договору. Це означає, що напад на об'єкт, який несе загрозу державам — членам НАТО, може розцінюватися як напад на увесь альянс.

Окупація Запорізької АЕС стала одним із прикладів ядерного тероризму з боку Російської Федерації — вперше в історії людства ядерний об'єкт міжнародного значення перетворено на військову базу.

4 березня. Захоплена Балаклія на Харківщині.

12 березня. Російські війська захоплюють Волноваху, місто на шляху від Донецька до Маріуполя, і великий залізничний вузол Донеччини. Окупації передували сильні бомбардування містечка, через що воно було поруйноване. Взяття Волновахи забезпечило армії РФ підтримку блокади Маріуполя, адже і зона на північ, і зона на захід від Маріуполя тепер контролювалися окупаційними військами.

19 березня. Захоплене селище Снігурівка у Миколаївській області. Загалом під окупацію РФ потрапили 5 % цієї області. Ці території були звільнені під час осіннього наступу 2022 р., коли українські війська пробивалися до Херсона. У самому Херсоні та області цілий березень люди виходили на протести проти окупантів, вигукуючи окупаційним військам «Домой!», допоки ворог силою не придушив мирне волевиявлення.

22 березня. Українські військові вибили російські підрозділи з селища Макарів. Це поклало початок звільнення Київської області від окупантів.

28 березня — 2 квітня. Українська армія повністю звільняє Київщину: Ірпінь, Бучу, Гостомель, Бородянку, Мотижин, Іванків та усі населені пункти аж до північного кордону області.

3 та 11 квітня. Слідом за Київською ЗСУ повністю звільняють Чернігівську і Сумську області. Російські війська відходять за північний кордон України.

Після повернення української влади на всі території Київської, Сумської та Чернігівської областей почали відкриватися подробиці російського насильства над жителями цих регіонів, що тривало протягом місяця окупації.

Найвідомішими у світі стали події окупації Бучі: там, за підрахунками правозахисників, загинув кожен 5-й житель із тих, хто лишився під владою російських військових. Проте убивства і знущання відбувалися й в інших містечках та селах півночі України. Розслідування обставин загибелі триває.

3 травня. ЗСУ відтісняють російські війська на 40 кілометрів від Харкова. Це мало велике значення для міста, адже доти агресор, що стояв упритул до міської межі, обстрілював Харків усіма видами артилерії. Під вогнем Харків перебував і пізніше, проте для ударів підходила вже лиш реактивна артилерія. Найбільш постраждалим районом міста є Північна Салтівка.

Битва за Київ: хроніка стійкості та перемоги

Одним із ключових тактичних епізодів повномасштабної війни Росії проти України стала битва за Київ (24 лютого — 1 квітня 2022 року).

Наступ на столицю здійснювався з трьох напрямків. Ворог мав на меті стрімкий прорив бронетехніки до урядового кварталу, однак стійкий опір ЗСУ зірвав цей план. Захоплені документи противника свідчили, що Кремль недооцінив рішучість і готовність українських сил до оборони. Окупанти очікували легкої перемоги: вони були оснащені не лише бойовими засобами, а й елементами для «мирного контролю» населення — травматичною зброєю та кийками, і навіть парадною формою.

Приземлення українського літака АН-225 «Мрія» у польському місті Жешув

https://pravdatutnews.com/society/2022/01/11/11610-u-merezhi-pokazaly-neymovirne-pryzemlennya-225-mriya-fotovideohttps://pravdatutnews.com/sites/default/files/news/2022/01/10/mriya1.jpg.webp1

Стратегічно важливим об'єктом став аеропорт «Антонов» у Гостомелі, здатний приймати важкі військово-транспортні літаки. 24 лютого близько 140 російських гелікоптерів вторглися з боку

Білорусі, з яких майже 100 атакували Гостомель. На захисті аеропорту перебували строковики та офіцери тилових служб. Попри недостатню кількість озброєння, їм вдалося знищити шість ворожих гелікоптерів, зокрема Ка-52 та Мі-8 із десантом. Після виснаження боєприпасів командир наказав відступити, але при цьому було виведено з ладу злітно-посадкову смугу. Це унеможливило посадку 18 літаків Іл-76 із десантом та технікою, які летіли з РФ.

Наприкінці лютого внаслідок російської атаки було знищено авіаційний гігант АН-225 «Мрія» — найбільший у світі літак, гордість України. Попри втрату літака, наша «Мрія» — як символ — продовжує жити.

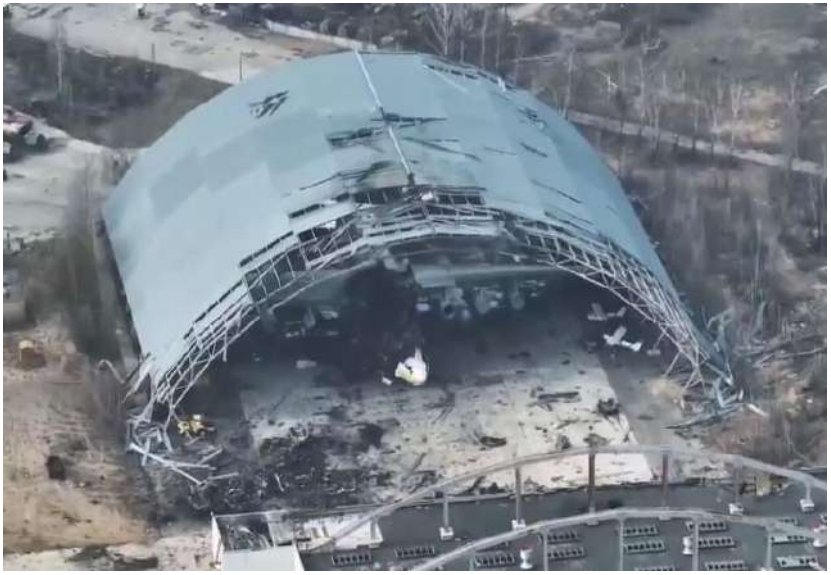

Ангар зі спаленою «Мрією» — найбільшим транспортним літаком у світі.

Фото: BABYLON'13. https://uinp.gov.ua/storage/app/public/uploads/2023-04-02/17/S691680445294bYL.jpeg

Битва за Гостомель тривала місяць. ЗСУ не дозволили ворогу прорватися через Ірпінь і Мощун, постійно накриваючи ворожі позиції артилерією. Саме в Гостомелі було ліквідовано генерала кадирівських сил Магомеда Тушаєва.

На другий день війни виникла загроза захоплення аеропорту «Київ» (Жуляни). Завдяки рішучим діям генерала Сергія Кривоноса

смугу було заміновано, залито оливою та перекрито технікою. Це унеможливило посадку ворожих літаків у столиці.

В околицях Києва — Бучі, Ірпені, Ворзелі — точилися запеклі бої. Було підірвано стратегічні мости через Ірпінь та у Стоянці, що сповільнило просування ворога. Росіяни йшли через зону відчуження, захопили ЧАЕС і окопались у Рудому лісі. Героїчно діяли й сили ТрО та місцеві мешканці. У Бородянці застосовували коктейлі Молотова, у Ворзелі та Макарові знищували ворожу техніку. Під Скибином бійці «Азову» і 72-ї бригади організували засідку, знищивши колону 6-го танкового полку РФ. Ворог намагався прорватися через Горенку й Мощун, але завдяки героїзму 72-ї бригади та нацгвардійців 4-ї бригади ці атаки було відбито. Підрозділи ГУР, підірвавши дамбу біля Козаровичів, затопили низовини річки Ірпінь, що сповільнило рух техніки ворога.

26—27 лютого окупанти зазнали поразки під час спроби висадки десанту у Василькові. Над Києвом панували «Привиди Києва» — асоційований образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації, серед яких був старший лейтенант В'ячеслав Радіонов. Ціною власного життя зберіг бойовий склад підрозділу, піднявши у повітря всі літаки бригади до початку ракетного удару, за що був посмертно нагороджений званням Героя України.

Мирне населення Київщини пережило страшні випробування: окупацію, обстріли, нестачу їжі й ліків. Евакуація була ускладнена через зруйновані залізничні колії та мости. З 9 березня почали працювати гуманітарні коридори, але агресори неодноразово порушували їхню роботу. 19 березня ЗСУ перейшли у контрнаступ. 28 березня було звільнено Ірпінь, а 2 квітня — усю Київську область

Після деокупації світ побачив масштаби звірств: понад 9 тисяч воєнних злочинів, 1400 убитих мирних мешканців, з них 37 дітей. Буча, Ірпінь, Бородянка, Мощун — стали символами трагедії та стійкості. Війна принесла масштабні руйнування, але не змогла зламати дух українського народу.

Наслідки бойових дій були катастрофічними для інфраструктури регіону. Пошкоджено понад 26 тисяч житлових будинків, з яких 5 тисяч повністю зруйновані. Особливо постраждала Бородянка, на яку російська авіація скинула бомби, знищивши 8 багатоквартирних будинків і пошкодивши ще 32. Мощун також зазнав значних руйнувань — 70 % забудови села було повністю або частково знищено.

Зруйновані житлові багатоповерхівки у Бородянці.
Фото Максима Левіна / Reuters

https://uinp.gov.ua/storage/app/public/uploads/2023-04-02/17/sXS1680447291952.jpeg

Євакуація цивільних людей. Ірпінь, Київська область, 7 березня 2022 року

https://gdb.rferl.org/01ef0000-0aff-0242-a230-08da0038aa6f_w1023_s.jpg

38 діб тривала київська оборонна операція і 2 квітня 2022 року Сили оборони України звільнили Київщину від російських загарбників.

Оборона Київської області стала можливою завдяки героїзму та злагодженій роботі різних військових підрозділів і добровольчих формувань.

«Кожен наш боєць — герой. Нам допомогла єдність, бажання людей втримати свою святиню, свою столицю. Тут були всі за одного. Збройні сили, інші військові формування, люди, народ. Дякуючи цьому ми вистояли», — Олександр Вдовиченко, на той час командир 72-ї ОМБр імені Чорних запорожців.

У перші тижні повномасштабного вторгнення РФ в Україну оборона Києва стала одним із ключових етапів спротиву. Величезну роль у зупиненні наступу ворога відіграли згуртовані дії підрозділів Сил оборони України, добровольчих формувань та іноземних легіонерів.

У боях за Київ та область взяли участь: 4-та бригада оперативного призначення імені Сергія Михальчука Національної гвардії України; 72-га окрема механізована бригада імені Чорних запорожців; 95-та та 80-та окремі десантно-штурмові бригади; 44-та окрема артилерійська бригада імені гетьмана Данила Апостола; полк «Азов»; 112-та і 114-та бригади Сил територіальної оборони ЗСУ; ротно-тактична група «Ірпінь»; Грузинський національний інтернаціональний легіон; білоруський полк імені Кастуся Каліновського; підрозділи спецпризначення нацгвардії «Омега» та поліцейського спецназу КОРД; добровольчі батальйони «Свобода», «Карпатська Січ» та численні формування територіальної оборони. Кожен із них вніс неоціненний вклад у відбиття наступу й захист української столиці.

За визволення Київщини свої життя віддали Герої України — серед них:

Валерій Чибінєєв («Каракурт»), легендарний снайпер і командир; Геннадій Матуляк; Сергій Васіч; Микола Кравченко («Крук») — ідеолог Азовського руху; Володимир Ковальський — учасник АТО, герой «Ігор нескорених»; Андрій Кравченко («Кремінь») — Народний Герой України; Тарас Коваль («Вальтер») — «кіборг» із ДАПу; Володимир Карась — активіст Революції Гідності; Максим Левін — фотограф, який загинув під час виконання професійного обов'язку; Брент Рено, П'єр Закжевскі, Олександра Кувшинова — іноземні журналісти, які намагалися розповісти світу правду про війну; Павло Лі — актор і волонтер, який допомагав людям у найтяжчі моменти.

Ці люди — військові, журналісти, митці, добровольці — стали живими щитами нашої свободи. За незламність духу та героїзм 6 березня 2023 року Президент України підписав указ про надання Гостомелю почесного звання «Місто-герой України». 23 березня до нього приєдналися Буча та Ірпінь.

Підрозділи Сил оборони зупинили просування ворога на всіх напрямках. *Через втрати та безрезультатні спроби прориву до Києва командування ЗС РФ наприкінці березня 2022 року було змушене вивести війська з Київської області.*

Оборона Києва стала не лише стратегічною перемогою, а й символом стійкості та згуртованості українського народу.

Важливою подією 2022 року стало *знищення ракетного крейсера* «*Москва*», що затонув 14 квітня 2022 року внаслідок удару двома ракетами берегового ракетного комплексу РК-360МЦ «Нептун» (українського виробництва) ВМС України, коли крейсер перебував у районі острова Зміїний.

Літній наступ України. Літо—осінь 2023

Після важкої зими із втратою Соледара і майже всього Бахмута Україна зібрала сили для наступу. Пізніше стане відомо, що тодішній головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний вважав за потрібне розпочати атаку раніше, однак Україна очікувала на прибуття критично необхідної зброї із Заходу. Насамперед ішлося про «броньований кулак»: танки Leopard, Challenger, Abrams; БМП та БТРи. Тому головною причиною, чому наступ української армії не досяг того результату, на який розраховувало суспільство та уряди країн-партнерів, стало те, що РФ вдалося використати час (за період очікування ЗСУ зброї від партнерів), створивши на окупованому півдні багатоешелоновані укріплення та мінні поля. Так, їх бачили з космосу, проте не уявляли, якою перешкодою це стане в реальному бою. Усупереч обставинам, що склалися на той час, 2023 рік Україна пройшла з територіальними здобутками. Їх Кремль з усіх сил намагається нівелювати, продовжуючи атакувати знову на визволених колись ділянках.

8—10 травня. Сили оборони України вперше за час бахмутської оборонної операції повертають хід фронту у зворотному напрямку. Існують різні оцінки того, коли ЗСУ почали наступальні дії під Бахмутом (здебільшого йдеться про квітень), однак про перші результати командування повідомило саме у ці дні: російські війська відступили на глибину на 2 кілометри. За даними 3-ї

окремої штурмової бригади, яка відігравала головну роль у цих боях, були повністю розгромлені дві роти російської 72-ї мотострілецької бригади, ЗС РФ втратили двох полковників.

6 червня. Знищення греблі Каховської гідроелектростанції (Каховська катастрофа) — воєнний злочин та потенційний акт екоциду, здійснений армією РФ о 2:50. Російські війська підривом Каховської ГЕС зуміли зупинити контрнаступ ЗСУ.

Руйнування цієї гідроспоруди, за оцінкою фахівців, наразило на ризик велику кількість цивільного населення та створило загрозу для системи охолодження реакторів Запорізької АЕС. Руйнування дамби призвело до неконтрольованого скидання води та затоплення близько 80 населених пунктів у чотирьох областях. Окрім людських жертв і матеріальних збитків. знищення ГЕС мало руйнівний вплив на екосистему Південного регіону, а також на сільське господарство.

10—12 червня. Просування ЗСУ починається і на півдні Донеччини та Запоріжжі. В районі Великої Новосілки, що трохи західніше від Вугледара, звільнені села Нескучне, Благодатне, Сторожеве, Макарівка, а також Новодарівка і Левадне поруч у Запорізькій області. На іншому фронті у Запорізькій області — ближче до річки Дніпро — звільнене Лобкове, з чого починається рух ЗСУ України на південь.

9 червня. На Запорізькому фронті звільнено П'ятихатки.

26—27 червня. Сили оборони України звільняють Рівнопіль і Старомайорське на великоновосілківській ділянці фронту.

16 серпня. Там же деокупують село Урожайне. За результатами літнього наступу на стику Донецької та Запорізької областей утворюється звільнена ділянка площею 243 квадратних кілометри.

23 серпня. На південному фронті, у Запорізькій області, звільнене село Роботине. Цей населений пункт став опорою українських військ на увесь подальший період. Вважалося, що далі наступ буде розвиватися у напрямку Токмака і Мелітополя, проте Україні не вдалося подолати міцну лінію ешелонованих фортифікацій, зведених тут РФ. Пізніше військові аналітики та головком Валерій Залужний акцентуватимуть: Росія виграла час на облаштування мінних полів небачених масштабів. Площа звільнених на цьому напрямку територій влітку склала близько 135 квадратних кілометрів.

15—17 вересня. У результаті наступальної кампанії Сили оборони України відновили позиції у двох найважливіших точках на південь від Бахмута: Кліщіївці та Андріївці.

8 жовтня було підірвано *Кримський міст*. Вибух 2022 року зруйнував два прольоти автомобільної частини мосту, а також

підпалив 17 вагонів-цистерн вантажного поїзда, який опинився поряд під час вибуху. Російський Слідчий комітет вважає, що цей вибух організувала Служба безпеки України. У липні 2023 року міст атакували морські безпілотники. Після обох атак рух мостом на деякий час зупиняли. Це надважливий логістичний і транспортний вузол Російської Федерації, який з'єднує Краснодарський край із тимчасово окупованою Автономною Республікою Крим. Пропускна спроможність мосту дає ворогу можливість перевозити десятки тисяч тонн вантажу щодня. Знищення або тимчасове виведення з ладу Кримського мосту означає перерізання основи транспортної артерії Криму, позбавлення його безперебійного постачання провізії та палива.

Вересень 2023 — лютий 2024. Україна активізує удари по російських військових кораблях та військовій інфраструктурі РФ в окупованому Криму. За цей період ударами крилатих ракет та морських дронів знищено великі десантні кораблі «Новочеркасск», «Минск», «Цезарь Куников», катери «Серна», «Акула» та «Иванович», уражено підводний човен «Ростов-на-Дону», корабель-розвідник «Іван Хурс», патрульний корабель «Сергій Котов» (це неповний перелік знищених кораблів ЧФ РФ).

Українські морські дрони змусили російський флот залишити північно-західну акваторію Чорного моря, тим самим був розблокований експорт українського зерна з українських портів. У той же час в рази зменшились пуски крилатих ракет морського базування «Калібр» з Чорного моря, хоча ще у 2022 році їхні запуски були одними із наймасовіших під час ракетних атак.

За підсумками 2023 року західні партнери заговорили про здобуття Україною перемоги на морі: «Панування росії у Чорному морі тепер під питанням», — висловився у грудні міністр оборони Великої Британії Грант Шаппс.

Авдіївка. Загострення по всьому фронту. Осінь 2023

Цей етап характеризувався періодичними послабленнями і посиленнями наступів Росії на ключових напрямках, проте головною точкою, на якій агресор зосередив свій тиск, стала саме Авдіївка. Олександр Сирський, на той момент командувач Сухопутних військ ЗСУ, на початку осені 2023 заявив, що РФ готується до реваншу на східному напрямку фронту.

Так і сталось: агресор поступово посилив тиск практично на усіх напрямках: Куп'янсько-Лиманському, Бахмутському,

Авдіївському, а також на Запоріжжі — під Роботиним. Лише на одній ділянці фронту продовжилось відносне затишшя (з обстрілами і штурмами, проте без стягування сил і успіхів противника) — це Вугледар — Велика Новосілка на півдні Донеччини.

Проте варто уявляти реальну картину на місцевості: усі просування, яких військам РФ вдалось досягти за цей період війни, стосувалися відстаней від сотень метрів (Куп'янський, Бахмутський, Роботинський напрями) — до десятка кілометрів у випадку з Авдіївкою. Тоді як втрати техніки й живої сили на них, за висновками аналітиків, у Кремля були величезними.

Вересень. Російські війська перекидають на Лиманський напрямок частини новоствореної 25 загальновійськової армії РФ. Аналітики вважають, що РФ прагне вдруге захопити місто (або принаймні вийти на лівий берег річки Оскіл, щоб зайняти плацдарм для подальшого форсування). Куп'янськ є важливим логістичним вузлом, який дозволив би агресору розвивати наступ на Донбас і за бажання — на Харків. Саме тоді командувач Сухопутних військ заявив про плани російського реваншу на східному фронті.

10 жовтня. Росія переходить у потужний наступ на Авдіївському напрямку. Заяви російської пропаганди у той день свідчили, що РФ розраховувала захопити Авдіївку вже до вечора. Протягом наступних 4 місяців війська РФ щодня проводили на напрямку по 20—60 штурмів і взяли місто лише в середині лютого 2024 року.

Українські військові та міжнародні монітори, як от Institute of Study of War та британська розвідка, констатували: Росія задіяла в операції зі взяття Авдіївки безпрецедентну кількість військ (за даними британської розвідки — 8 бригад). Уже наприкінці жовтня британці назвали російські втрати під Авдіївкою одними з найбільших за 2023 рік, а за перший місяць посилених штурмів РФ втратила на напрямку 10 тисяч військових і 350 одиниць бронетехніки за підрахунками Генштабу ЗСУ. Росії не вдався авдіївський бліцкриг за день, але значна кількість задіяних сил дозволила їй звужувати кільце навколо міста впродовж наступних чотирьох місяців. Російські підрозділи йшли на Авдіївку бронеколонами із десантом, втрачаючи їх у полях.

Листопад. Армія РФ активізувалася на Бахмутському напрямку: спершу перейшла в атаку на північно-західному фланзі, саме там, де Україні вдалося досягти значних успіхів під час літнього наступу. І згодом розпочала спроби відтісняти українських бійців і на півдні: в районі опорної для обох сторін Кліщіївки.

Позиційна оборонна операція (кінець 2023 — початок 2025 року)

Грудень 2023 року: російські військові завдали один із наймасованіших ударів по містах України.— Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Запоріжжя, Конотоп, Суми та Львів.

Січень 2024: повільне, але невпинне просування росіян на різних ділянках фронту на Донбасі тривало увесь 2024 рік.

На Лимансько-Куп'янському фронті російська армія захоплює руїни села Крохмальне та пробує зайти у село Табаївка, де, втім, не може закріпитися. Отже, попри періодичні успіхи вздовж лінії Лиман — Куп'янськ армії РФ вдалося за осінь-зиму захопити повністю лише один населений пункт. Однією з найважчих точок тут є Серебрянський ліс, де війська Росії тиснуть на ЗСУ від моменту, коли захопили Кремінну.

Українські безпілотники масово почали атакувати нафтобази та нафтопереробні заводи на території РФ. Це об'єкти під Бєлгородом, у Санкт-Петербурзі, Клинцях і Туапсе, а також у Челябінській області.

Лютий. Російські війська досягають просувань на двох напрямках під Бахмутом: біля Богданівки та Кліщіївки. Перше створює небезпеку для міста Часів Яр. Друге дозволило агресору наблизитися до панівної висоти, котра дає перевагу в бойових діях, — проте так і не захопити її. Біля Куп'янська на кінець лютого основними точками, які прагне пройти армія РФ на шляху до річки Оскіл, є села Синьківка, Торське та Серебрянське лісництво. Проте просування коливаються у межах сотень метрів полів і посадок. Триває штурм Авдіївки. Окрім звуження кліщів навколо міста (це штурми сіл Первомайське, Невельське, Степове, Бердичі, Новобахмутівка та ін.) російські війська змогли пробитися до міської забудови та почати безпосередню атаку міста.

8 лютого. Президент Зеленський підписав указ про звільнення головнокомандувача ЗСУ Валерія Залужного. Замість нього був призначений Олександр Сирський.

17 лютого. Українські війська виходять з Авдіївки. В останні дні боротьби за місто оборонці прорівались з локальних оточень. За оцінками 3-ї окремої штурмової бригади, що була відряджена до Авдіївки на підсилення, проти ЗСУ там стояли 7 бригад ЗС РФ, українські бійці на деяких ділянках воювали на 360°. За оцінками військових аналітиків, РФ дотисла Авдіївку надактивним застосуванням керованих авіабомб (до 40—60 ФАБ на добу) і великих піхотних сил. Сумарні втрати Росії за взяття Авдіївки британська

розвідка попередньо оцінила у десятки тисяч особового складу і 400 од. бронетехніки, Генштаб — у 47 тис. особового складу і понад 1100 од. техніки.

До 29 лютого російські війська просунулися приблизно на 6 км від центру Авдіївки та тимчасово окупували низку сіл, зокрема Ласточкине, Степове та Сєверне. В Україні потреба в мобілізації, та й Конгрес США затримав обіцяну військову допомогу.

18 травня. Набув чинності Закон про мобілізацію, згідно з яким було знижено призовний вік із 27 до 25 років.

21 червня. Масовані удари дронами по нафтопереробних заводах на території РФ не припинилися і під атаку потрапили Афіпський, Ільський, Краснодарський та Астраханський.

Влітку почалися нові відключення світла, поки енергоблоки АЕС були виведені на ремонт.

Курська наступальна операція СОУ (6 серпня 2024 — і донині)

Вранці 6 серпня 2024 року розпочалася операція українських військ на території Курської області РФ. Перші просування відбулися саме в Суджанському та Кореневському районах. До 27 серпня Сили оборони України контролювали понад 1294 кв. км території та 100 населених пунктів на Курщині. Протягом трьох днів Україна просунулася ще на 2 км. Росія намагалася протидіяти КАБами, ракетами та дронами.

Метою операції в Курській області стало безпекове питання для України, щоб відкинути російські війська із прикордонних територій, адже окупанти планували новий наступ. Також вдалося значно поповнити обмінний фонд. Курська операція не дала можливості захопити Сумську область.

Україна Курською операцією прагнула вкотре привернула увагу світу до безглуздості війни, яку розпочала РФ, адже ці території здавен-давен були заселені переважно етнічними українцями. Проте РФ ще й залучила *солдат із Північної Кореї* через нестачу особового складу. Армія КНДР у боях проти українських воїнів встигла зазнати великих втрат на території Росії. Участь Північної Кореї у війні проти України багатьма оглядачами сприймається як провісник Третьої світової війни та прояв агресивних спільних дій антизахідної «автократичної осі» — «Росія — КНДР — Іран — Китай».

Курська операція показала потенціал ескалації та водночас продемонструвала, що заявлені Росією «червоні лінії» насправді є вигаданими.

Серпень. Повітряні сили ЗСУ почали отримувати винищувачі F-16. Втім попри очікування нові літаки не вплинули на перевагу російської авіації в небі над фронтом і не стали ефективним інструментом боротьби проти Су-34, носіїв КАБів. Хоч зі збільшенням кількості машин можна очікувати, що F-16 діятимуть ближче до фронту, щоб знищувати російську ППО і відганяти штурмову авіацію та носіїв КАБів.

Восени 2024 року сталася ще одна подія, на яку довго очікувала Україна, — Вашингтон дозволив бити американським озброєнням по міжнародно визнаній території Росії. Тривалий час адміністрація Байдена забороняла це робити через острах «ескалації», на яку може піти Росія у відповідь, аж до застосування тактичної ядерної зброї. Проте наступ росіян на півночі Харківщини, а потім розгортання північнокорейського контингенту в Курській області змінили позицію Вашингтону і в листопаді заборону зняли.

19 листопада надійшли повідомлення про перший удар застосування балістичних ракет ATACMS дальністю 300 км і крилатих ракет з американськими компонентами Storm Shadow / SCALP дальністю 250 км по російському артилерійському складу біля Брянська. В Орловській області було знищено склад «Шахедів» та інші стратегічні об'єкти. В України залишалося лише близько 50 ATACMS і США, та з приходом нового очільника Білого дому (5 листопада відбулися президентські вибори), де перемогу здобув республіканець Дональд Трамп. Погляди нової адміністрації на війну в Україні відрізняються від тих, які були в команді демократа Джо Байдена. У листопаді Росія збільшила інтенсивність дальніх атак. Окупанти почали частіше запускати ударні дрони для ураження Києва, Одеси та Харкова.

21 листопада Росія вдарила по Дніпру новим видом озброєнь — балістичною ракетою середньої дальності, яку Путін назвав «орєшнік». РФ запустила експериментальну ракету, щоб надіслати стратегічне повідомлення після дозволу Заходу для Києва використовувати далекобійні удари для ураження об'єктів на території Росії. Це спонукає, на думку військового керівництва, до створення власної системи ППО, яка була б і протиракетною.

У підсумку: *2024 рік* був для України роком великих втрат і значних здобутків. Ми втратили багато людей, міст, сіл і території, але здобули важливу перемогу — ще один рік ми не лише втрималися, а й завдали Росії непоправних втрат, які наблизили її до поразки у цій війні.

Зміна головнокомандувача ЗСУ

Рік розпочався з чуток про відставку головкома Залужного, якого, зрештою, відправили послом у Велику Британію. Що відомо про Валерія Залужного?

У квітні 2022 року, після успішної оборони Київщини та розгрому російських окупаційних військ, авторитетне американське видання *Politico* вперше назвало Головнокомандувача ЗСУ Валерія Залужного Залізним Генералом. У публікації підкреслювалося, що Залужний став уособленням нового покоління українських офіцерів, загартованих восьмирічною війною на Донбасі та тренуваннями із силами НАТО. Завдяки керівництву його Збройним Силам України вдалося відійти від авторитарної радянської моделі командування, що зробило армію більш гнучкою, мобільною та ефективнішою.

З початком повномасштабного вторгнення Росії про Залужного заговорив увесь світ. Його називали генералом нового типу — воєначальником, який не вчився у російських чи радянських військових школах. Освіта генерала повністю базується на українських військових закладах: Одеський інститут Сухопутних військ, Національна академія оборони України та Національний університет оборони імені Івана Черняховського. Як найкращий випускник оперативно-стратегічного рівня підготовки він був нагороджений почесним перехідним матчем королівства Великої Британії. У 2020 році Залужний завершив магістратуру в Острозькій академії, отримавши всі дипломи з відзнакою.

Валерій Федорович проторував усі щаблі військової кар'єри та здобув практичний досвід на передовій. З липня 2014 року він брав активну участь у бойових діях на Донбасі — спочатку як заступник командира, а згодом як начальник штабу Об'єднаних сил. Його лідерські якості, новаторський підхід до ведення бойових дій і поваги до підлеглих принесли йому заслужений авторитет серед військових і зробили символом сучасної української армії.

У вересні 2022 року впливовий журнал *Time* помістив портрет Залужного на обкладинку, відзначивши, що українська армія навряд чи досягла таких успіхів без свого Головнокомандувача. Британське видання *Financial Times* також підкреслило, що саме неординарні стратегічні рішення Залужного допомогли Україні змінити вихід війни на власну користь. Багато експертів і медіа зазначають, що Залужний зумів не лише об'єднати військових, а й стати сильним мотиватором для всієї української нації, символом стійкості та незламності перед лицем агресії.

Валерій Залужний

https://thepage.ua/ua/news/10-rokiv-vijni-z-rosiyeyu-v-istoriyah-30-ukrayinskih-geroyiv

Олександр Сирський
фото з соціальних мереж

8 лютого 2024 року Зеленський призначив Олександра Сирського головнокомандувачем ЗСУ. Відомо, що О. Сирський навчався у Московському вищому загальновійськовому командному училищі, Академії ЗСУ, у Національній академії оборони України. Командував 72-ю механізованою бригадою. Дослужився до звання генерал-майора. Станом на 2013 рік був першим заступником начальника Головного командного центру ЗСУ, був долучений до тодішніх процесів співпраці з НАТО. З початком бойових дій в східних областях України був начальником штабу АТО. З 2017 по 2019 рр. — командир всієї Антитерористичної операції на сході України, яку згодом замінила Операція об'єднаних сил. Командувач Сухопутних військ Збройних Сил України з 2019 року. Олександр Сирський, новий головнокомандувач ЗСУ, замінив велику кількість генералів та офіцерів, що суттєво вплинуло на якість управління військами на фронті.

Упродовж усього 2024 року Росія проводила наступ, а ЗСУ оборонялися, проводячи локальні контратаки. Рік розпочався із завершення битви за Авдіївку, фінальна стадія якої тривала понад 5 місяців — з жовтня 2023 до лютого 2024. За 5 місяців боїв лише в цій локації рашисти втратили 47 тис. військових. Саме після окупації Авдіївки ворог зумів тактично просунутися на 56 км в глиб України й протягом року окупувати найбільше території з 2022 року. Однак рухалися окупаційні війська на цій ділянці фронту зі швидкістю 150 метрів у день. Упродовж року як ЗСУ, так і окупанти відкрили кілька нових фронтів.

Ворог у 2024 році знову повернувся на харківські землі через спробу окупації Вовчанська, форсування Осколу біля Дворічної та активний наступ на Куп'янськ і Борову. Якщо Вовчанський і Дворічанський фронти Силам оборони вдалося стабілізувати, то біля Куп'янська росіяни досягнули багатьох поставлених перед собою цілей: розрізали навпіл наш плацдарм між Куп'янськом і Боровою та намагаються просуватися вздовж річки на південь і північ. Росіяни почали міські бої в Торецьку й Часовому Яру. Напад на Торецьк застав оборонців зненацька, що дозволило рашистам швидко зайти у центр міста. Згодом ЗСУ вдалося стабілізувати ситуацію: за пів року РФ окупували понад 50 % міста. Бої за Часів Яр тривають уже понад рік і Сили оборони контролюють майже половину міста та вдало проводять регулярні контратаки.

За 2024 рік країна-терорист окупувала близько 3,3 тис. кв. км нашої землі, але за це поплатились життям і здоров'ям майже 430 тис. окупантів. Для порівняння: у перші два роки ЗСУ ліквідували близько 360 тис. ворогів. Якщо на початку року в Україні гинули майже тисячі росіян щодня, то до кінця року ця цифра зросла практично вдвічі. У грудні був встановлений своєрідний рекорд 2024 року знешкоджених окупантів (табл. 9.1).

У 2025 рік ворог увійшов із суттєвим дефіцитом бронетехніки, отже, у нього залишився останній фактор тиску — перевага в людській силі та «м'ясні штурми».

Якщо початок року Сили оборони України зустрічали із дефіцитом артилерійських снарядів, то закінчуємо ми його, якщо не із перевагою в артилерії, то принаймні із паритетом.

Хоч на початок 2025 року, зі зміною керівництва в США, питання озброєння стоїть вкрай гостро. ЗСУ створили безпілотні війська та підійшли до зміни структури сухопутних військ, адже стикнулися зі значними внутрішніми проблемами і стали на шлях реформ. Генерал О. Сирський, спираючись на досвід багатьох країн — партнерів України в НАТО, почав реформу організаційної структури Збройних Сил: відповідна кількість бригад будуть об'єднані в корпус, тобто перехід на корпусну структуру.

Маючи значно менші можливості в людських ресурсах, українська держава запровадила в лютому 2025 року новий проєкт «Контракт 18—24» — це добровільна ініціатива для громадян 18—24 років, які готові приєднатися до Сил оборони стоком на один рік. Охочим пропонують якісну підготовку, виплату 1 млн грн винагороди та соціальні гарантії.

Український рух опору

Російські війська («визволителі») на окупованих територіях вже одинадцятий рік влаштовують фільтраційні табори, чинять звірства, знущання, пограбування, зґвалтування, вбивства. Від початку окупації дуже багато людей не сприйняли окупаційний режим, зберігали український паспорт, не визнавали російської влади, мали дуже чітку громадянську позицію, організовували мирні мітинги, акції протесту. Звісно, з часом відсутність соціальних умов існування (не життя), потреба в елементарному медичному обслуговуванні змушувала їх отримувати російські паспорти. В умовах поліцейського режиму більша частина проукраїнського населення змушена була залишити окуповані території, адже виходити на відкриті акції протесту стало вкрай небезпечно. Хоч рух *Опору продовжує* існувати.

Усе починалось з сотень добровільних інформаторів. Це безліч людей на кожній окупованій території, починаючи від інформування наших сил оборони про переміщення ворожої техніки, патрулів, особовий склад противника тощо. Це і розклеювання листівок, підрив залізничних колій, військових ешелонів, складів з паливно-мастильними матеріалами, фізичне знищення окупантів і колаборантів, створення умов, щоб ворог не міг почуватися впевнено на жодному клаптику окупованої ним української землі.

«Жовта стрічка» — це рух громадянського спротиву на тимчасово окупованих територіях України, створений у квітні 2022 року після повномасштабного вторгнення РФ. Його мета — інформаційний опір окупантам. Через Telegram-канал координатори закликають мешканців вивішувати українські прапори та жовті стрічки в публічних місцях. Вже в день створення руху перші стрічки з'являються в окупованому Херсоні, що стало символічним початком діяльності.

27 квітня в Херсоні відбулася мирна акція «Херсон — це Україна», в якій взяли участь близько 500 осіб, хоч багато з них отримали поранення, та цей мітинг став поштовим до активного розвитку руху опору. Згодом жовті стрічки з'явилися в інших окупованих містах: Олешках, Мелітополі, Новий Каховці.

Херсон під час окупації. Фото з соціальних мереж

Одна з найвідоміших підпільних організацій, яка діє в Криму, — «Атеш» («вогонь» кримськотатарською). Це військовий рух українців і кримських татар, який ставить за мету звільнення Криму та всіх інших українських територій, окупованих РФ. Серед найбільш резонансних операцій руху «Атеш» — підрив залізничної колії, саботаж російського військового транспорту і регулярні атаки на колаборантів. Однією з найгучніших акцій стала ліквідація Кирила Стремоусова — проросійського чиновника в Херсонській області.

У зверненнях у соцмережах партизанський рух закликає примусово мобілізованих приєднуватися до опору. Пропонує «врятувати життя» російським солдатам, навчаючись саботажу. На онлайн-курсах пояснюють, як вивести з ладу військову техніку: спалити електропроводку танка, зупинити двигун БМП або включити перегрів мотора МТ-ЛБ.

Завдяки діяльності руху опору 22 вересня 2023 р. було завдано ракетного удару Storm Shadow по штабу Чорноморського флоту РФ в окупованому Севастополі. На момент атаки там проходила нарада високопосадовців ЧФ РФ, внаслідок чого, за повідомленнями, загинули 34 російські офіцери. Цей успіх став можливим завдяки зусиллям українського підпілля в Криму, яке, незважаючи на ризик арештів і тортур, продовжує боротьбу за незалежність України і звільнення півострову від російської окупації.

Колишні ***політв'язні Криму***, які зазнали переслідувань за проукраїнські погляди під час окупації півострова, повернулися до України і продовжують боротьбу за свободу і незалежність своєї Батьківщини.

Олег Сенцов — український кінорежисер, сценарист і письменник, громадський активіст, закінчив КНЕУ (1993—1998 — Київський інститут народного господарства). Відтоді як почався Євромайдан Олег став його активним учасником. А після початку анексії Криму РФ часто їздив до рідного Сімферополя, де намагався організувати мітинги «За єдину країну», а також постачав продуктами та усім необхідним українських військових, які перебували в Криму.

10 травня 2014 року Олег був затриманий у Сімферополі російськими силовиками. 25 серпня 2015 року Північно-Кавказький окружний військовий суд РФ засудив О. Сенцова до 20 років в'язниці суворого режиму. Іншому фігуранту справи Олександру Кольченку дали десять років суворого режиму. Під час оголошення вироку Сенцов та Кольченко співали гімн України. 2016 року Олег Сенцов був етапований до Якутії для відбування покарання.

На захист режисера виступили Європейська кіноакадемія, НСКУ, Конфедерація спілок кінематографістів країн СНД і Балтії, громадські активісти, низка найбільших кінофестивалів і кінематографістів. Офіційний Київ неодноразово звертався до РФ із вимогою звільнити українців, затриманих у сфабрикованій справі про тероризм, проте безрезультатно. Лише 7 вересня 2019 р. Олега Сенцова повернули у рамках обміну між Україною та РФ. Після звільнення Сенцов був нагороджений Орденом почесного легіону Франції за боротьбу за права людини. Наразі режисер служить у 47-й механізованій бригаді ЗСУ «Магура», продовжуючи підтримувати українську армію та волонтерські ініціативи, активно висвітлюючи події на фронті. Реальну війну Олег висвітив у документальній стрічці «Реал» у жовтні 2024 р.

Ім'я фотографа та юриста із Сімферополя Геннадія Афанасьєва стало відомим після того, як він став фігурантом справи «кримських терористів». У 2014 році його затримали у Сімферополі як «терориста групи Сенцова». Афанасьєв пройшов катування і російський суд. Звільнили політв'язня за обміном у 2016 р. З першого дня повномасштабного вторгнення воював у складі 130-го батальйону 241-ї бригади територіальної оборони Києва. Та, на жаль, його життя обірвалося 18 грудня 2022 року під час виконання бойового завдання. Афанасьєва посмертно нагороджено орденом «За мужність» 3-го ступеня за відвагу і самопожертву в боротьбі за Україну.

Володимир Балух після повернення з російського ув'язнення, де провів майже три роки, активно зайнявся громадською діяльністю. Після повномасштабного вторгнення в Україну захищав Київ у складі Територіальної оборони ЗСУ.

Євген Панов — пройшов складний шлях полону і переслідування терміном у три роки, також повернувся до активної боротьби за Батьківщину. Він захищав Україну на фронті з 2014 по 2015 рр. Керівник громадської організації «Самооборона Енергодару "Ніхто крім нас"» і Міжнародного благодійного фонду допомоги ветеранам АТО «Героям України». Після повномасштабного вторгнення Панов вирушив захищати Україну у складі військ ТО Збройних сил України.

Ігор Мовенко — утримувався у російському СІЗО півтора місяця, а згодом отримав два роки умовного покарання за проукраїнські настрої. Після звільнення чоловік залишив Крим, а з першого дня повномасштабного вторгнення РФ в Україну приєднався до лав ЗСУ і продовжив боротьбу.

Олег Сенцов, Олександр Кольченко, Геннадій Афанасьєв, Володимир Балух, Євген Панов та Ігор Мовенко

Колишні політв'язні Кремля долучилися до лав ЗСУ. Їхня чітка позиція, мужність і непохитні принципи слугують прикладом для багатьох. Досвід цих людей демонструє, що боротьба за свободу не закінчується з виходом на волю. Колишні політв'язні продовжують боротися за Україну на передовій, захищаючи рідну землю, державний суверенітет від жорстокого агресора.

Підпільний спротив на окупованому Донбасі: історія Володимира Жемчугова

Із перших днів російської окупації частини Донбасу на цій території почали виникати підпільні організації спротиву та партизанські загони. Їхніми учасниками ставали сміливці, які, попри загрозу переслідування та репресій, обирали шлях боротьби за незалежність України.

Одним із таких героїв став Володимир Жемчугов — уродженець міста Хрустального (колишній Красний Луч), росіянин за національністю, підприємець. Попри те, що мав змогу пристати до так званої молодої республіки, Жемчугов свідомо обрав інший шлях — долучився до одного з партизанських загонів, які діяли на території Луганської області. 28 вересня 2015 року, під час виконання бойового завдання поблизу Луганського аеропорту, Володимир підірвався на розтяжці. Його завдання передбачало закладення вибухівки під лінію електропередач із відтермінованою дією, вона мала вибухнути наступного дня, що й сталося. Ціль — енергетична інфраструктура, яка пов'язувала окуповану територію з Росією. Пораненого Жемчугова захопили бойовики самопроголошеної «ЛНР». Його звинуватили у шпигунстві на користь СБУ і Головного управління розвідки Міністерства оборони України, у підриві залізничної колії в районі Лутугиного, знищенні електроопори в Хрящуватому, а також у «ворожому ставленні до політики Російської Федерації на пострадянському просторі». Тяжко поранений, із численними осколками в тілі, без кистей рук, майже повністю втративши зір, Жемчугов тривалий час перебував у реанімації. Його допитували навіть під час виходу з наркозу. Пережившии низку складних операцій, він провів у полоні майже рік — 355 днів. Увесь цей час українська сторона намагалась звільнити важкохворого полоненого. Володимира було звільнено 17 вересня 2016 року внаслідок обміну полоненими. Операцію організувала Служба безпеки України за прямого сприяння президента України П. Порошенка. Після повернення Жемчугова одразу госпіталізували до Центрального військового госпіталю у Києві, де він отримав кваліфіковану медичну допомогу та реабілітацію. Попри тяжкі травми Володимир Жемчугов не зламався. Після звільнення активно включився в громадське життя. Став ініціатором низки просвітницьких проєктів: лекційний тур по українських школах та університетах — зустрічі з молоддю, під час яких розповідав про спротив на окупованих територіях, важливість національної ідентичності і захисту державного суверенітету; включився в

програму «Боротьба за свідомість»: цикл зустрічей у прифронтових регіонах, спрямованих на протидію російській пропаганді. Жемчугов став голосом тих, хто пережив полон, тортури, і хто не втратив віру в Україну. У 2017 році йому було присвоєно звання Героя України — найвищу державну нагороду — за виняткову мужність, патріотизм і незламність духу.

Життєвий шлях Володимира Жемчугова — це приклад того, як особиста мужність і любов до Батьківщини можуть перетворити пересічну людину на символ опору. Його історія надихає нові покоління українців не здаватися навіть у найтемніші часи.

Рисунок 1 У стінах ***КНЕУ 19 лютого*** *2019 р. відбулась зустріч студентів із Героєм України, радником міністра інформаційної політики України* ***Володимиром Жемчуговим****.*

Ігор Козловський — видатний український учений, релігієзнавець та історик, який зробив вагомий внесок у дослідження релігійно-філософських учень. Із початком воєнних дій на Донбасі у 2014 р. життя Ігоря Козловського кардинально змінилося. Він постав перед складним вибором: залишити рідне місто чи зостатися, аби доглядати за сином з інвалідністю, який потребував особливого догляду та не міг бути легко перевезений через лінію розмежування. Це рішення визначило подальшу долю вченого. В окупованому Донецьку 27 січня 2016 року був заарештований бойовиками «ДНР». Причиною стала активна проукраїнська позиція Ігоря Козловського, участь в організації «Молитовного марафону». Після 700 днів полону 27 грудня 2017 року Ігоря

Козловського було звільнено в результаті обміну полоненими. Його перші слова на волі стали символом незламності українського духу: «Моє серце зараз співає пісню. Воно співає пісню любові. Любові до народу України». Згодом вчений опише жахливі умови ув'язнення: підвали, камери зі злочинцями, тортури. Проте, незважаючи на все це, Козловський не зламався. Він зберігав віру в Україну та мріяв про звільнення. У 2020-х роках працював старшим науковим співробітником у відділенні релігієзнавства Інституту філософії НАН України. Його науковий доробок, що включає понад 50 книг та 200 статей, є цінним надбанням української науки. Втім окупація та жахи полону підірвали здоров'я і 6 вересня 2023 його серце не витримало. Життєвий шлях Ігоря Козловського слугує прикладом мужності та стійкості українського інтелектуала.

Тигран Оганнісян і Микита Ханганов. У вересні 2022 року окупанти викрали Тиграна Оганнісян і його друга Микиту Ханганова, звинувативши підлітків у тероризмі. За проукраїнську позицію їх допитували, били та катували електричним струмом. Згодом в місцевих Telegram-каналах окупованого Бердянська ширилося відео, на якому зображено Тиграна. Він тримав в руках автомат і казав: «Все, це смерть, пацани. Прощавайте. Слава Україні». На відео також чутно голос і другого хлопця, який відповідає: «Героям Слава». Перед смертю хлопці встигли застрелити окупанта та зарізати місцевого поліцейського.

Тигран Оганнісян та Микита Ханганов

https://gdb.rferl.org/01000000-0aff-0242-f069-08dba3d92877_w650_r1_s.jpg

Підлітки Тігран Оганнісян і Микита Хануцький із Бердянська стали символом молодіжного спротиву російській окупації на тимчасово захоплених територіях України.

Білоруський рух опору

У 2014 році Білорусь виступала як нейтральний посередник у Мінських переговорах, позиціонуючи себе миротворцем. Однак у 2022 році країна, під владою проросійського диктатора Олександра Лукашенка, стала прямим співучасником російської агресії: саме з білоруської території розпочалося російське вторгнення на Київ.

Спротив білоруського народу почався ще у 2020 році, коли громадяни масово виступили проти фальсифікацій президентських виборів. Протести були жорстоко придушені за допомогою Москви. Опозиційна лідерка Світлана Тихановська змушена була залишити країну. Після цього Лукашенко остаточно зміцнив залежність від Кремля, перетворивши Білорусь із авторитарної держави на тоталітарну. Попри репресії в Білорусі сформувався підпільний рух опору. Найбільш помітною формою стали диверсії на білоруській залізниці, спрямовані на ускладнення перекидання російських військ і техніки в Україну. Це суттєво вплинуло на логістику наступу на півночі країни в 2022 році. У відповідь білоруська влада розгорнула хвилю репресій: учасників залізничного спротиву, зокрема так званих світлогірських партизанів, засудили до

21—23 років ув'язнення. Судові процеси перетворилися на інструмент залякування суспільства — карали не лише активістів, а й тих, хто просто висловлював незгоду з проросійським курсом Лукашенка. Наприклад, редактора Вікіпедії Марка Бернштейна засудили за оновлення статті про російсько-українську війну.

Активісти рухів «Узяв» і Telegram-каналу «Баста!» використовують літеру «ў» — символ білоруської мови та спротиву русифікації. Вони поширюють національну символіку, фіксують рухи військової техніки, здійснюють акти саботажу і протистоять пропаганді. Окрему роль відіграє OSINT-проєкт «Білоруський Хаюн», заснований Антоном Мотолко. З початком війни він документує військову активність у Білорусі, а саме — переміщення техніки й авіації, надаючи Україні достовірну інформацію для оборони.

Окрім цивільного спротиву білоруси беруть участь у війні на боці України. У 2022 році створено *полк імені Кастуся Каліновського* — військове формування з добровольців, які стали на захист обох держав. Полк названо на честь героя Січневого повстання 1863 року — символу спільної боротьби народів проти імперії. Бійці полку брали участь у боях за Київ, обороні Донбасу, визволенні південних областей. Серед загиблих — десятки героїв із позивними «Волат», «Брест», «Литвин», «Сябар». Це громадяни Білорусі, які потрапили під удар диктатури за те, що висловлювали незгоду з Лукашенком щодо сприяння політики російської агресії проти України. Так, 24 червня 2022 року суд у Мінську засудив активіста Марка Бернштейна до трьох років «домашньої хімії» за редагування статті у Вікіпедії про російську агресію проти України. Боротьба білорусів — це не лише захист України, а й надія на звільнення своєї батьківщини від диктатури.

Білоруський опір — це явище, що об'єднує громадянську непокору та збройну боротьбу; попри репресії активісти й добровольці продовжують спротив режиму Лукашенка й російській агресії, вірячи у спільну перемогу демократії, свободи та гідності, а також у те, що поразка РФ відкриє шлях до незалежності Білорусі.

7. Збройні Сили України у боротьбі з армією РФ: від руйнування до відродження

Руйнація оборонного потенціалу

У період з 1991 по 2014 рр. Збройні Сили України зазнавали поступової деградації внаслідок системного недофінансування та свідомого руйнування обороноздатності держави. Особливо

негативним було ставлення до армії впродовж 2010—2013 рр., що лише посилило процес її ослаблення. 14 жовтня 2013 р. президент України В. Янукович підписав указ, згідно з яким у 2014 р. примусовий призов мав відбуватися лише до внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, а всі інші війська перейшли б на контрактний принцип комплектування після звільнення останніх призовників у листопаді 2014. Засилля громадян Росії та проросійськи налаштованих осіб у керівних органах українського війська завдало серйозного удару по обороноздатності України в 2014 році. Ці особи нерідко обіймали ключові посади в Міністерстві оборони, Генеральному штабі та розвідувальних структурах. Павло Лебедєв — міністр оборони України (2012—2014), народжений у Росії, після Революції Гідності втік та представляв інтереси окупованого Криму в РФ. Ігор Калінін — голова СБУ (2012—2013), колишній співробітник КДБ, раніше очолював Управління державної охорони. Олександр Якименко — голова СБУ (2013—2014), випускник російського військового училища, служив у ВПС Чорноморського флоту, працював у СБУ в Севастополі та Донецьку. У компанії «Мотор Січ», що виробляє двигуни, і посіла 97-ме місце у 2013 році з показником реалізації 0,81 млрд дол., з'ясувалось — основним споживачем її продукції був концерн «Вертольоти Росії»... Лише у жовтні 2022 року СБУ заарештувала за звинуваченням у держзраді керівника та співвласника «Мотор Січі» В'ячеслава Богуслаєва.

Дії цих та багатьох інших посадовців були спрямовані на знищення української армії шляхом систематичного ослаблення. Молоді офіцери часто змушені були знімати житло за власний кошт або жити в гуртожитках у складних умовах. Казарми, навчальні центри, технічна база — усе це зношене, без належного ремонту й модернізації. На багатьох базах бракувало елементарного обладнання для якісної підготовки, військової форми, умов проживання. До армії на вищому рівні ставилися як до другорядної структури. Це демотивувало кращих офіцерів, сприяло відтоку кваліфікованих кадрів з армії та відсутності довіри до перспектив кар'єри у ЗС.

Військова перевага РФ: ресурси, союзники, мобілізація, стратегія терору

Російська Федерація — найбільша країна світу за територією, одна з найбагатших за природними ресурсами, особливо у сфері енергетики. Саме торгівля нафтою, газом і мінералами дає змогу Кремлю роками фінансувати зовнішню агресію, зокрема повномасштабне вторгнення в Україну.

Проте ці ресурси використовуються не на розвиток власного людського потенціалу, а на ведення загарбницької війни, підтримку диктатури і придушення прав людини як у власній країні, так і за її межами.

Досвід Росії в сирійській війні став для Кремля полігоном і майданчиком відпрацювання воєнних та інформаційних технологій. РФ у Сирії активно тестувала новітні види озброєнь — крилаті ракети, авіаційні бомби, дрони-камікадзе, системи РЕБ. Бойові дії в умовах сирійських міст стали полігоном для відпрацювання методів знищення інфраструктури та терору проти цивільного населення. Тактику випаленої землі — спочатку авіаудари, потім артилерія, далі наступ піхоти використала в Маріуполі, Сєвєродонецьку, Бахмуті... Саме в Сирії було випробувано схему «офіційна армія + ПВК + місцеві проксі», яку потім перенесли в Україну — у вигляді «вагнерівців», кадирівців, бойовиків з «ДНР/ЛНР».

У Сирії Росія активно просувала дезінформацію через міжнародні канали (RT, Sputnik), намагаючись змінити уявлення Заходу про свою участь у війні. В Україні РФ удосконалила ці методи: інформаційні атаки, фейки, діпфейки, фабрикація доказів воєнних злочинів і перекладення провини на Україну. Неодноразово порушуючи міжнародне право цивільні об'єкти — лікарні, населення, гуманітарні конвої, що створило відчуття безкарності Кремлю, тому переніс такі методи і на війну в Україні.

Там Росія позиціонувала себе як «миротворця», який «бореться з тероризмом». Цю саму риторику країна-агресор спробувала використати в Україні, заявляючи, що «рятує Донбас», «бореться з нацизмом» і «захищає російськомовних». Хоч Сирія і стала генеральною репетицією, але Кремль помилився в головному: в Україні рашисти зустріли опір цілої нації.

Саме це зламало розрахунки. Тому війна в Україні виявилась для Путіна досить дорогою. Так у 2023 році, за даними видання The Bell, РФ витратила понад 3 трлн рублів на засекречені статті бюджету — більш ніж на будь-яку іншу сферу. У 2024 ці витрати, за підрахунками Bloomberg, зросли до 11,1 трлн рублів — це майже третина всіх державних видатків РФ. Водночас фінансування освіти — 1,5 трлн рублів, охорони здоров'я — 1,6 трлн рублів не зростає, що свідчить про пріоритети режиму: війна важливіша за майбутнє власного народу. Ці цифри підтверджують той факт, що РФ перетворилася на військово-поліцейську державу, де права людини, розвиток науки та гуманітарної сфери свідомо придушуються на користь агресивної зовнішньої політики.

Порівнюючи військові сили воюючих сторін (у ході війни), користуємось інформацією на кінець 2024 року з відкритих джерел (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

КІЛЬКІСТЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ ТА ОБОРОННИХ ВИТРАТ РФ ТА УКРАЇНИ ЗА ПЕРІОД 2013—2024 РР. З ЧАСТКОЮ ВВП

Рік	Чисельність армії РФ, тис. осіб	Витрати РФ, млрд дол.	ВВП РФ, %	Чисельність армії України, тис. осіб	Витрати України, млрд дол.	ВВП України, %
2013	845	68,2	3,2	166	1,9	1,6
2014	845	69,3	3,4	250	3,0	2,5
2015	845	66,4	3,7	250	3,6	3,0
2016	845	70,5	4,5	250	3,9	3,1
2017	845	66,3	3,3	250	3,6	2,9
2018	845	61,4	2,9	250	4,8	3,4
2019	845	65,1	2,9	246	5,2	3,6
2020	845	61,7	3,07	250	5,9	3,9
2021	845	65,9	2,73	246	5,9	3,7
2022	845	86,4	3,13	700	44,0	32,5
2023	1150	100,0	3,9	700	48,0	35,0
2024	1500	135,0	~6,0	700	50,0	~35-40

Джерела: витрати України: Korrespondent, Forbes; витрати РФ: DW, SIPRI.

Через нестачу військово-промислових потужностей РФ активно звертається до іноземної допомоги. Так Північна Корея: надала мільйони артилерійських снарядів: 122 мм і 155 мм снаряди, KN-23/24, M1989 Koksan, 240-мм РСЗВ, танкові снаряди, ПТРК, кулемети та ін.; у 2024 р. близько 70 % ракет, випущених по території України, — виробництва КНДР. Іран з 2022 р. постачає дрони-камікадзе Shahed-136, а також технології для їх виробництва. Лише іранських технологій у 2024 р. РФ виробляє понад 500 «шахедів» щомісяця; у вересні 2024 р. Іран надав 200 балістичних ракет «Фатх-360» з дальністю до 110 км.

Упродовж повномасштабної війни Китай послідовно підтримує російський військово-промисловий комплекс, сприяючи продовженню агресії проти України. Така співпраця становить

загрозу не лише для української безпеки, а й для стабільності євроатлантичного простору та глобального порядку. Політичне й економічне зближення Пекіна і Москви останніми роками стало очевидним: заяви про «дружбу без меж» і перебування у конфронтації з НАТО. У декларації саміту НАТО (липень 2023) Китай визнано «вирішальним помічником» у вторгненні РФ в Україну. Пекін, своєю чергою, звинувачує Захід у «розпалюванні конфлікту», не визнаючи російської агресії. Намагаючись впливати на світову політику, Китай також просуває «мирні ініціативи», зокрема китайсько-бразильський план.

Поряд з закликами до припинення бойових дій захисту цивільного населення, недопущення застосування ядерної зброї та збереження стабільності інфраструктури у документі немає вимоги вивести російські війська з окупованих територій або притягнути РФ до відповідальності, що дозволяє Кремлю маніпулювати цими ініціативами.

Крім того, підтримка з боку Китаю посилилась: шляхом постачання товарів подвійного призначення — електроніки, дронових компонентів і технологій, які використовуються у військових цілях. Це відбувається попри санкції й сприяє модернізації армії РФ. Така політика свідчить про стратегічну орієнтацію КНР на підтримку авторитарних режимів і протистояння західному демократичному світу. Попри відсутність офіційних підтверджень про передачу зброї Китай залишається ключовим партнером Росії, зокрема на тлі загального протистояння із США. Так, у вересні 2024 р. в Охотському та Японському морях було проведено спільні військово-морські навчання «Північне об'єднання 2024», покликані зміцнити стратегічну співпрацю між двома країнами.

РФ володіє значною перевагою у живій силі, техніці, артилерії та авіації, має чисельно більшу армію, включаючи мобілізовані резерви; ядерний арсенал як інструмент залякування; економічну спроможність фінансувати тривалу війну, попри санкції. Проте зазнає відчутних втрат у живій силі та змушена вдаватися до радикальних заходів поповнення армії: грошові виплати до 5 млн рублів за підписання контракту; списання кредитів до 10 млн рублів; обіцянки соціальних пільг, житла, навчання для дітей; масштабна пропагандистська кампанія з використанням наративів про «боротьбу з нацизмом». Також фіксуються примусова мобілізація в окупованих регіонах України; вербування іноземців в обмін на гроші та російське громадянство; онлайн-платформи та нові рекрутингові центри, що маскують насильницький характер призову. Це свідчить про кризу мобілізаційного потенціалу РФ, а також про готовність використовувати людей як ресурс у війні на виснаження.

Російська Федерація веде тотальну війну з ознаками тероризму проти суверенної держави та її цивільного населення, грубо порушуючи міжнародне право, зокрема Женевську конвенцію. Постійні бомбардування житлових кварталів Києва, Харкова, Дніпра, Кривого Рогу, Запоріжжя, Миколаєва, Одеси та інших міст стали щоденною реальністю. Міжнародна спільнота кваліфікує ці дії як воєнні злочини. РФ свідомо завдає ударів по енергетичних об'єктах, зернових портах, промислових центрах, транспортній інфраструктурі, навчальних закладах і цивільних об'єктах з метою паралізувати експорт, виснажити економіку, знищити населення та створити гуманітарну катастрофу.

Росія веде не просто війну за території — вона намагається знищити саму ідею незалежної європейської України. Дії РФ носять усі ознаки терористичної політики: залякування, знищення, примус і тотальна деструкція.

Проте Україна, попри чисельну і технічну нерівність, продовжує тримати оборону завдяки силі духу нації, підтримці міжнародної спільноти, технологічній винахідливості і непохитній вірі у Перемогу ЗСУ!

Відродження армії

Боротьба України з 2014 року стала не лише військовим протистоянням, а війною за існування. ЗСУ — це основна військова сила України, що була створена і загартована в боях для оборони держави, захисту її суверенітету й територіальної цілісності. Українські військові борються за своє — родини, домівки, землю, свободу та право існувати як нація. Навіть під час найжорсткіших обстрілів бійці залишаються на своїх позиціях, усвідомлюючи, що поразка означала б загрозу для їхніх рідних і для України.

Структура ЗСУ чітко розподілена за видами і родами військ, кожен із яких має свої функції. З'явились нові види військ, такі як Сили спеціальних операцій (ССО), Сили територіальної оборони (ТрО), кібервійська, війська радіоелектронної боротьби та ін. Від 2022 року ЗСУ працюють у режимі максимальної гнучкості й взаємодії з силами МВС, Нацгвардією, ДСНС та прикордонною службою.

Збройні Сили України продемонстрували вражаючу гнучкість та здатність до адаптації. ЗСУ змінили тактику: використовують малі мобільні групи замість великих колон, щоб уникати великих втрат; ведуть маневрову війну, завдаючи ударів по слабких місцях ворога замість прямих атак; активно застосовують дрони та сучасні технології для розвідки і корекції вогню.

Українці мають глибоку історичну пам'ять про боротьбу за незалежність, саме яка і формує моральну стійкість та усвідомлення того, що свобода ніколи не дається без бою. Тому у перші дні повномасштабного вторгнення 2022 року майже 100 тисяч добровольців записалися до лав ЗСУ та ТрО.

Надзвичайно важливою була і залишається підтримка міжнародних партнерів. На початкових етапах війни (2014—2016) Україна отримувала допомогу у вигляді нелетальної зброї та обладнання: сухпайки, бронежилети, каски, набори медичної допомоги, військову форму, броньовані автомобілі, прилади нічного бачення, польові госпіталі, намети, генератори та міношукачі. Згодом допомога розширилася: розпочалася підготовка медичних кадрів та фахівців з пошуку зниклих безвісти. США і ЄС помилково вважали на той час, що Росія зазнаючи втрат, припинить агресію, а надання Україні нелетальної допомоги допоможе їй вистояти до завершення військових дій дипломатичним шляхом.

Висока інтеграція збройних сил із натівськими стандартами управління, навчання і забезпечення сприяли кардинальним змінам в управлінні військ: стартували програми тренування військових за стандартами НАТО (операція UNIFIER від Канади, місія EUMAM Ukraine від ЄС). Деякі види летальної зброї захисного характеру Україна почала отримувати від союзників: кулемети, автомати, міномети, снайперські гвинтівки, та боєприпаси до них з 2016 року. Лише 2017 році адміністрація Трампа схвалила постачання летальної зброї — зокрема, ПТРК Javelin. Перші комплекси Javelin надійшли у 2018 році, але їхнє використання дозволялося лише у випадку наступу Росії, тобто їх не застосовували на передовій до 2022 року.

І навіть *в умовах повномасштабного вторгнення Росія, маючи другу за міццю армію світу, недооцінила: боєздатність української армії; готовність суспільства боротися; відносну витривалість української економіки; рівень міжнародної підтримки нашої держави.*

Зміцнення обороноздатності України: волонтерські рухи, інновації

Від 2014 року Україна стала свідком розквіту волонтерських ініціатив. Тисячі українців долучилися до ремонту військової техніки, збору коштів на автомобілі, спорядження та інші потреби фронту. Громадські організації, приватні фонди та прості громадяни забезпечували війська всім необхідним: формою, бронежилетами,

шоломами, продуктами харчування, медикаментами, транспортом і технікою. Серед найбільш відомих організацій «Повернись живим» — один із благодійних фондів із фокусом на забезпеченні технікою та навчанні військових; «Армія SOS» — спеціалізується на передачі сучасних засобів зв'язку, БПЛА та розвідувальної техніки; «Народний тил» — забезпечення армії амуніцією й транспортом; «Крила Фенікса» — проєкт допомоги ВПС та сухопутним військам; Фонд Петра Порошенка і «Справа громад», «Брати по зброї», «Волонтерська сотня», «Червоний Хрест України» та десятки інших.

Із початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року волонтерський рух вийшов на новий рівень — від допомоги закупівлями до запуску власного виробництва зброї. Серед нових проєктів: операція «Грім» (спільно з Uklon та БФ «Небо Перемоги») — організація виробництва сучасних FPV-дронів Hrim (діаметр 8—10 дюймів), здатних точно вражати техніку та логістичні цілі ворога. Виробництво тисяч FPV-дронів щомісяця стало важливою частиною української тактики у 2023—2024 рр.

Однією з ключових фігур аеророзвідки стала Марія Берлінська — керівниця проєкту Victory Drones і засновниця ГО «Центр підтримки аеророзвідки». Завдяки її ініціативам було налагоджено постачання важливих дронів, зокрема Mavic 3T із термальними камерами, які незамінні для нічної розвідки. Крім того, волонтери активно допомагають у виготовленні коптерів-камікадзе, модернізації техніки, розробці засобів радіоелектронної боротьби.

Волонтерський рух став невід'ємною частиною української стійкості, що не лише сприяв компенсації дефіциту ресурсів на початку війни, а й перетворився на двигун технологічного прориву у сфері безпілотних систем, аеророзвідки й мобільної оборони.

Український оборонно-промисловий комплекс в умовах війни: інновації та партнерство

Після початку російської агресії у 2014 році перед Україною постало *критичне завдання — відновлення та модернізація національних Збройних Сил.* Реакцією на втрату Криму й частини Донбасу стало не лише збільшення фінансування армії з державного бюджету. У відповідь на бойові дії в Донецькій і Луганській областях: військовий бюджет України було збільшено з 15,2 млрд грн у 2013 році до 20 млрд грн у 2014; відкрито спеціальні державні благодійні рахунки, на які протягом 2014 р. надійшло 153 млн грн допомоги від громадян і компаній; запроваджено військовий збір

у розмірі 1,5 % з доходів фізичних осіб, який з 2014 року став сталим джерелом фінансування армії; випущено військові облігації на суму 1 млрд грн для залучення додаткових коштів; великий бізнес долучився до допомоги армії, передаючи кошти, техніку та пальне.

У відповідь на російську агресію *Україна активно розбудовує власний оборонно-промисловий комплекс (ОПК).* Основні завдання — забезпечити фронт сучасним озброєнням, зменшити залежність від імпорту і створити довгострокову основу для національної безпеки. Упродовж 2015—2019 рр. фінансування оборонного сектору значно зросло — від 45,8 млрд грн у 2015 році до 103 млрд грн у 2019. Серед ключових досягнень цього періоду: підвищення зарплат військовослужбовцям; реформа системи харчування; запровадження нової натівської форми та екіпірування; оновлення техніки, аптечок і сухпайків. Було реалізовано низку програм модернізації та створено вітчизняні види озброєння: протитанковий ракетний комплекс «Стугна-П» (2015); високоточна ракетна система «Вільха» (2017); протикорабельний ракетний комплекс «Нептун» (2018); реактивна система залпового вогню «Тайфун» (2019—2020). Ці досягнення стали основою (хоч і не в повній мірі, адже з 2019—2021 рр. призупинено виробництво) для розвитку спроможностей оборонної промисловості у роки повномасштабного вторгнення.

Україна першою у світі створила флот морських дронів, який змусив переосмислити концепцію морської війни у НАТО та серед західних країн. Саме українські морські дрони MAGURA V5, Sea Baby, Toloka порушили баланс сил у Чорному морі, спричинили серйозні втрати Чорноморського флоту РФ. Завдані удари вивели з ладу та знищення ключових кораблів: підрив фрегата «Адмірал Макаров» (у травні 2022 пошкоджений атакою дронів біля Севастополя, був новим флагманом Чорноморського флоту після знищення крейсера «Москва» (14 квітня 2022 внаслідок удару двома ракетами «Нептун»); знищення великого десантного корабля «Оленегорский горняк» (серпень 2023) в акваторії Новоросійська; руйнування великого десантного корабля «Мінськ» (вересень 2023) у порту Севастополя;та багато інших втрат ворогом, що порушило логістичні маршрути до тимчасово окупованого Криму і вимушеного перенесення російського флоту із Севастополя до Новоросійська.

Інтегровані безпілотні системи та цифрове управління стали серйозним проривом. Система DELTA — інтеграція повітряних, морських і наземних безпілотних платформ, що дозволило:

координувати удари з різних середовищ одночасно; отримувати розвіддані в реальному часі; мінімізувати втрати серед військовослужбовців; адаптувати до засобів РЕБ; діяти автономно завдяки застосуванню ШІ.

Попри досягнення, державний ОПК зазнав серйозних втрат: близько 30 % ключових підприємств пошкоджено внаслідок російських атак — ракетні заводи «Артем», «Південмаш»; танкоремонтні підприємства Харкова, Львова, Києва; суднобудівні заводи у Миколаїві, Херсоні; авіабудівні підприємства Запоріжжя, Харкова. Але відбувається як ремонт, так і переведення виробництв у більш безпечні місця, а також налагодження власного виробництва більш сучасної зброї: САУ «Богдана» — самохідна артилерійська установка; «Нептун» — високоточна крилата ракета; «Паляниця» — ударний дрон-ракета для глибоких ударів. Проводиться модернізація радянських зенітно-ракетних комплексів і перехід на боєприпаси стандарту НАТО, що сприяє сумісності з технікою союзників. Особливий акцент робиться на розробку дронів і засобів радіоелектронної боротьби.

У 2023 році Україна започаткувала курс на стратегічну автономію, створивши з міжнародними партнерами *Альянс оборонних індустрій* для розгортання спільного виробництва зброї в Україні; створення нових робочих місць; залучення інвестицій у військову інфраструктуру; технологічного обміну із західними партнерами, де ключовими міжнародними партнерами стали Rheinmetall AG (Німеччина) — будує другий завод бронетехніки та систем ППО в Україні; Місія EUMAM Ukraine — підготувала понад 65 тис. військовослужбовців і продовжує свою діяльність.

Міжнародне партнерство не лише зміцнює українську оборону, а й інтегрує Україну в спільну європейську безпекову архітектуру, де вітчизняні ініціативи, інноваційні рішення та міжнародна підтримка створюють фундамент для сильної, незалежної й технологічно розвиненої системи національної безпеки.

Міжнародна військова підтримка

Велике значення має допомога від міжнародних партнерів. Хоч *у 2014 році допомога була обмеженою*. Лише з часом Україна розпочала тренування військових за стандартами НАТО (операція UNIFIER — канадські інструктори, місія EUMAM Ukraine — ЄС).

З 2022 року, з повномасштабним вторгненням РФ, відбувся прискорений перехід Збройних сил України на сучасну західну зброю.

Повномасштабне вторгнення спонукало США після 24 лютого 2022 року до масових поставок: ПТРК Javelin, ПЗРК Stinger, артилерійських систем M777, реактивних систем залпового вогню HIMARS, БПЛА-камікадзе, боєприпасів, бронетехніки, танків Abrams (згодом). США стали найбільшим постачальником летальної зброї Україні починаючи з перших тижнів повномасштабної агресії.

Європейський Союз вперше в історії схвалив фінансування поставок зброї через Європейський фонд миру: 27 лютого 2022 року ЄС офіційно оголосив, що фінансуватиме постачання летальної зброї (боєприпаси, ракети, ПТРК, ПЗРК). Першими надіслали летальну зброю: Польща — ПТРК, ПЗРК, боєприпаси; Естонія, Латвія, Литва — Javelin, Stinger, боєприпаси; Чехія та Словаччина — артилерія, танки, БМП; Німеччина — змінила свою позицію лише після тиску громадськості й урядів інших країн, перші поставки були у березні 2022.

Це безпрецедентне рішення стало історичним переломом: Захід не лише підтримував Україну дипломатично, а фактично визнав право на збройну самооборону у повному обсязі. Згодом, захищати український суверенітет допоможуть: самохідні гаубиці Krab, CAESAR, PzH 2000, Zuzana; американські танки M1 Abrams, британські Challenger 2, німецькі Leopard; бойові броньовані машини Stryker, бойові машини піхоти Bradley та Marder, бронеавтомобілі Bushmaster; системи протиповітряної оборони Patriot, NASAMS, IRIS-T, SAMP-T; далекобійні ракети Storm Shadow/SCALP та ATACMS.

Від самого початку війни Україна наполягала на потребі закрити небо від російських ракет. Разом із системами ППО була велика потреба у сучасних винищувачах. Після тривалих переговорів та навчання наших пілотів, влітку 2024 року Україна отримала перші F-16. Передача бойових французських літаків Mirage планується на початку 2025 року (українські пілоти пройшли кількамісячну підготовку у Франції), це є довгоочікуваним кроком, щоб забезпечити захист від далекобійних ударів ракетами Scalp. Створена контактна груп «Рамштайн», де понад 50 країн координували допомогу Україні.

Важлива військова допомога викликала ряд проблем, адже приходили різні типи озброєнь, які потребували різних боєприпасів, запчастин, технічного обслуговування, а це ускладнювало логістику, особливо в умовах активних бойових дій, та потребувало навчання персоналу для обслуговування різної техніки. Різні системи озброєння маючи різне програмне забезпечення, ускладнюють інтеграцію в єдину систему управління військами.

Незважаючи на ці проблеми, *міжнародна допомога є життєво необхідною для України*. ЗСУ активно працюють над подоланням цих складнощів, адаптуючись до нових умов ефективно використовуючи надане озброєння.

За даними Інституту світової економіки Кіля станом на 31 жовтня 2024 р., країни Західної Європи та США надали Україні значну військову, фінансову та гуманітарну допомогу. Нижче представлено таблицю з розподілом цієї допомоги за країнами (табл. 9.22).

Таблиця 9.2

ТОП КРАЇН, ЩО НАДАЮТЬ НАЙБІЛЬШУ ДОПОМОГУ УКРАЇНІ: РЕЙТИНГ

Країна	Фінансова допомога, млн євро	Гуманітарна допомога, млн євро	Військова допомога, млн євро	Загальна сума допомоги, млн євро
США	49 964,6	3438,4	65 581,3	118 984,3
Велика Британія	6172,8	884,1	16 574,7	23 631,5
Німеччина	1407,0	3242,6	20 875,6	25 525,2
Франція	799,4	596,0	6 090,5	7485,9
Італія	410,0	465,5	1397,4	2272,9
Іспанія	570,7	100,3	1661,4	2332,5
Нідерланди	1055,4	1119,4	8717,1	10 892,0
Данія	138,8	331,8	8997,0	9467,5
Швеція	311,6	647,0	9140,1	10 098,7
Норвегія	5577,3	517,2	6987,6	13 082,2
Фінляндія	154,8	140,6	2339,1	2634,5
Бельгія	458,6	180,8	1577,4	2216,8
Австрія	705,0	130,7	3,3	839,0
Ірландія	40,0	154,2	5,4	199,6
Португалія	—	1,7	207,5	209,2
Греція	—	—	136,8	136,8
Люксембург	1,3	30,3	190,3	221,9
Франція	799,4	596,0	6090,5	7 485,9
Ісландія	11,2	18,0	21,3	50,5
Швейцарія	261,9	2 287,1	—	2549,0

Джерело: https://speka.media/yaki-krayini-naibilse-dopomagayut-ukrayini-vm55yl?utm_source=chatgpt.com

Звісно, США — найсильніша економіка світу є найбільшим донором в абсолютних цифрах, хоч їх допомога становить 0,32 % ВВП країни. Значно менші європейські держави, незважаючи на

нижчий абсолютний обсяг допомоги, витрачають великий відсоток власного ВВП: Естонія — 3,5 %, Данія — 2,41 %, Норвегія — 1,72 %, Литва — 1,54 %, Латвія — 1,15 %.

Політика президента США Джозефа Байдена стала одним із ключових факторів, що дозволив Україні вистояти в 2022 році та сформувати армію нового типу. Підтримка США була не лише матеріальною, а й моральною — вона показала, що Україна не залишиться наодинці в боротьбі з агресором. Хоч військова допомога приходила не завжди вчасно (одна з причин невдалого українського наступу на Півдні 2023 року), і лише 17 листопада 2024 року президент США Джозеф Байден все ж надав дозвіл Україні на удари далекобійними ракетами ATACMS по території Російської Федерації.

З приходом до влади Дональда Трампа політика змінилась: він висловлював намір швидко завершити конфлікт, пропонуючи різні варіанти заморозки бойових дії на поточній лінії фронту та створити демілітаризовану зону. Американський президент висловлював оптимізм щодо можливості досягнення домовленостей з президентом РФ В. Путіним для завершення війни, хоча конкретні деталі таких угод залишаються невідомими.

Невизначеність у зовнішній політиці США під керівництвом Трампа спонукала європейські країни посилювати власну обороноздатність та єдність у межах НАТО, намагаючись мінімізувати наслідки можливої зміни політики США щодо України. Зміни в риториці США та особливість ведення переговорів з Путіним можуть призвести до невизначеності в плані військової допомоги Україні, а митна тактика (навіть стосовно союзників) може серйозно порушити й економічний, й політичний баланс сил у світі, сприяючи посиленню тоталітарних систем.

Жінки в ЗСУ: від стереотипів до гендерної рівності та професіоналізму

Із початком російської агресії у 2014 р. українські жінки взяли активну участь у захисті своєї держави. Вони стали військовими, медиками, волонтерами, журналістками, лідерками громадських думок. У повномасштабній війні 2022 року їхній внесок у боротьбу за незалежність лише посилився. З вдячністю згадаємо кількох.

Олена Білозерська — доброволиця, снайперка, офіцерка Збройних Сил України, авторка книги «Щоденник нелегального солдата». З перших днів війни брала участь у бойових діях на Донбасі, а з 2022 року продовжила службу в ЗСУ, захищаючи Київщину та Донбас.

Юлія Паєвська («*Тайра*») — парамедик, командирка добровольчого медичного підрозділу «Ангели Тайри». Відома завдяки евакуації поранених під час боїв у Маріуполі. Після потрапляння в російський полон навесні 2022 року її повернення стало символом стійкості українських медиків.

Катерина Поліщук («Пташка») — бойова медикиня полку «Азов», одна із захисниць «Азовсталі» у Маріуполі. Після полону стала символом незламності українських військових. Її пісні, записані в бункерах заводу, надихнули багатьох українців.

Катерина Поліщук («Пташка»)
https://prolviv.com/wp-content/uploads/2022/12/2806356 - ptashka- zaspivala-katerina-polischuk-opublikuvala-arhivne-video-pidzemelnih-spiviv-z-mariupolya.jpeg

Юлія Паєвська «Тайра».
Фото: Оксана Іванець / АрміяInform
https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2024/05/jb7a0847-2.jpg

Військовий омбудсмен
Ольга Решетилова
https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyj-vijskovyj-ombudsmen/33258285.html

Ольга Решетилова — правозахисниця і журналістка, координаторка Медійної ініціативи за права людини. Працює над розслідуваннями воєнних злочинів і допомогою звільненим полоненим.

Валентина Вороніна — одна з організаторок волонтерських постачань на фронт із 2014 року. Під її керівництвом доставляли сотні тонн допомоги військовим.

Дар'я Каленюк — директорка Центру протидії корупції, активно виступає на міжнародній арені, привертаючи увагу світу до потреб України у зброї та санкціях проти агресора.

Станом на кінець вересня 2024 року Збройні Сили України налічують 68 тисяч жінок, серед яких понад 48 тисяч є військовослужбовицями. Близько 5 тисяч з них безпосередньо беруть участь у бойових діях, демонструючи мужність та професіоналізм на передовій.

З 2018 року жінки отримали можливість проходити службу на бойових спеціальностях, що стало важливим кроком до забезпечення рівності та розширення можливостей для жінок в армії.

Скасування будь-яких обмежень для жінок в ЗСУ дозволило їм обіймати посади, які раніше вважалися винятково чоловічими. Сьогодні жінки в українській армії можуть бути не тільки медиками, зв'язківцями, бухгалтерами, діловодами та кухарями, а й водіями, гранатометниками, заступниками командирів розвідгруп, командирами БМП, снайперами, ремонтниками та кулеметниками.

Повномасштабна війна стала каталізатором змін у ставленні до жінок в армії та сприяла збільшенню їх кількості в лавах ЗСУ на 40 % (за даними кадрового центру ЗСУ станом на жовтень 2023 року). Цей значний приріст свідчить про те, що жінки все більше усвідомлюють свою роль у захисті країни та готові брати на себе відповідальність за її безпеку.

Важливим аспектом покращення умов служби для жінок стало забезпечення їх літньою військовою формою у 2023 році, адже до цього вони мали лише парадну форму. Це свідчить про увагу до потреб жінок-військовослужбовиць та створення для них комфортних умов служби.

Українська армія сьогодні є прикладом прогресивного підходу до гендерної рівності та професіоналізму. Жінки в ЗСУ доводять свою здатність успішно виконувати будь-які завдання незалежно від їх складності. Жінки є невід'ємною частиною Збройних Сил України та роблять значний внесок у зміцнення обороноздатності країни.

Приклади героїзму українських воїнів у російсько-українській війні

Український воїн захищає не лише територію, а й свободу свого народу. Це фермер чи айтішник, таксист чи слюсар, батько чи син, що, вдягаючи однострій, сьогодні — в окопах, на блокпостах, під обстрілами на передовій. Він знає про дітей, які ховаються в бомбосховищах і чекають миру. Тому знаходить сили йти вперед, пам'ятаючи про родину вдома, про прапор над столицею. І коли навіть дуже важко, знає: за його плечима — український народ.

Згадаймо лише деякі приклади героїзму українських воїнів, які ведуть нас до Перемоги.

Оборона Донецького аеропорту (2014—2015). «Кіборги» — українські захисники, 242 дні тримали оборону Донецького аеропорту проти переважаючих російських і проросійських сил.

Захист «Азовсталі» у Маріуполі (березень — травень 2022) Бійці полку «Азов», 36-ї ОБМП, Національної гвардії та прикордонники понад 80 днів утримували оборону Маріуполя, перебуваючи в повній блокаді без підкріплень.

Марка «Ру́сскій вое́нний кора́бль, іді...!»

«Кіборги» Фрагмент плакату Юрія Нересліка

Битва за Київ (лютий — березень 2022) Військові частини, зокрема 72-га ОМБр і сили ТрО, успішно зупинили наступ на Київ, знищивши значну частину російської техніки в боях за Бучу, Ірпінь, Гостомель.

Знищення крейсера «Москва» (14 квітня 2022 р.). Затонув внаслідок удару двома ракетами берегового ракетного комплексу РК-360МЦ «Нептун» ВМС України.

Контрнаступ на Харківщині (вересень 2022). Менш ніж за тиждень ЗСУ звільнили понад 8 тис. кв. км території, включно з Ізюмом, Куп'янськом і Балаклією. Це стало однією з найбільших поразок РФ у війні та яскравим прикладом вдалого маневреного наступу.

Десантна операція на *Зміїному острові* (2022). Після кількох тижнів авіаударів і точкових ударів ракетами ЗСУ змусили російські війська залишити стратегічно важливий об'єкт, що стало символом мужності українського флоту і ракетних сил.

Оборона Бахмута (2022—2023). Понад 9 місяців українські воїни стримували значні сили противника у важких боях за Бахмут. Бійці штурмових підрозділів, зокрема 3-ї окремої штурмової бригади, здійснювали прориви та успішні контратаки навіть у майже повному оточенні.

Підбиття російського десантного корабля біля Керчі (грудень 2023). Українські сили морських дронів атакували й знищили великий десантний корабель «Новочеркаськ» у порту тимчасово окупованого Криму.

Бойові подвиги українських воїнів

Тарас Сенюк — підполковник, Герой України, який загинув під Іловайськом у 2014 р.

Василь Сліпак — володаря рідкісного голосу контртенору і басбаритону. Блискуча оперна кар'єра за кордоном. У 2015 приїхав захищати Україну. Куля російського снайпера обірвала життя зірки світової опери. Василь став першим Героєм України серед добровольців (посмертно).

Михайло Діанов — морський піхотинець, захисник «Азовсталі». Став символом витримки після тривалого полону.

Денис Прокопенко (*«Редіс»*) — командир полку «Азов». Керував героїчною обороною «Азовсталі» у Маріуполі.

Святослав Паламар (*«Калина»*) — заступник командира «Азову». Один із лідерів оборони Маріуполя.

Дмитро Коцюбайло («Да Вінчі») — онук воїна УПА. Пішов воювати добровольцем у 2014 р. одразу після Революції Гідності. Командир батальйону 67-ї окремої механізованої бригади. Загинув у бою 7 березня 2023. Герой України (посмертно).

Роман Ратушний — український громадський діяч, журналіст, військовий-доброволець. Голова ГО «Захистимо Протасів яр» і розвідник 93 омбр «Холодний яр». 9 червня 2022 р. загинув у бою під Ізюмом.

Дмитро Коцюбайло («Да Вінчі»)
Фото з соцмереж

Михайло Матюшенко («Дід»).
Льотчик-ас, «Привид Києва»

Перед повномасштабним вторгненням в Україну в лютому 2022 р. В. Путін і його оточення володіли широкою мережею джерел інформації про політичну ситуацію в Україні, країнах Європейського Союзу і НАТО. Завдяки роботі спецслужб РФ мала доступ до розвідувальних даних, що формували уявлення про слабкість євроатлантичної єдності та нібито готовність України до швидкого падіння.

Проте вирішальним фактором, який Кремль вкотре недооцінив, став *український народ*. Саме спротив українських громадян — як Збройних Сил, так і пересічних людей-героїв — зруйнував початковий план блискавичного захоплення України.

Чинник самоорганізованого, патріотично налаштованого суспільства виявився критичним у стримуванні російської агресії. Ті перші тижні війни завдяки опору громадянського українського суспільства не дали спровокувати ефект доміно в Європі.

У стані політичного шоку і стратегічної дезорієнтації НАТО та ЄС могли б втратити здатність до швидкої колективної відповіді. Це сприяло б активізації авторитарних режимів у світі, зміцненню антизахідної осі впливу, посиленню внутрішньополітичної нестабільності у країнах Східної Європи.

Саме опір українців слугував запобіжником не лише для збереження української державності, а й для стабільності всієї європейської архітектури безпеки. Цей шалений опір пересічних громадян засвідчив, що національна свідомість, готовність до самопожертви і глибока самоідентифікація українців є надзвичайно вагомими факторами глобального значення.

Василь Сліпак
https://memorybook.org.ua/21/slipak.htm

Роман Ратушний

Знаємо, що історики напишуть про всіх українських Героїв. Шана і пам'ять подвигам тисяч українських воїнів. Бойовий клич «Слава Україні!» лунає з глибин віків, переплітаючись із сьогоднішньою боротьбою відгуком «Героям Слава!».

Українська міграція у часи війни

Вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. спричинило безпрецедентну хвилю міграції населення. Це стало найбільшим переміщенням людей у Європі з часів Другої світової війни. За різними підрахунками, за межами України на кінець 2023 року перебувало від 4,9 до 6,48 мільйона громадян України. Більшість із них — це біженці, які отримали тимчасовий захист у країнах Європейського Союзу.

Соціально-демографічні особливості міграції стало домінування серед біженців жінок і дітей. Це зумовлено воєнним станом і забороною виїзду за кордон чоловікам віком від 18 до 60 років. За статистикою ЄС, понад 98 % одержувачів тимчасового захисту — українці, серед яких 45 % — дорослі жінки, 32 % — діти, 22,7 % — дорослі чоловіки.

Значна частина українських біженців є молодими людьми з вищою або професійно-технічною освітою. За опитуванням Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, 85 % серед опитаних біженців — молоді жінки, з яких 73 % працювали до початку війни.

Основними країнами, що прийняли українських біженців, стали Німеччина — 1,12 млн; Польща — майже 980 тис., Чехія — понад 378 тис., США, Канада, Велика Британія — понад 700 тис. Чехія, Литва та Польща показали найвищу кількість біженців на 1 тисячу мешканців. У цих країнах українці швидко інтегруються: працевлаштовуються, діти ходять до місцевих шкіл, зникає мовний бар'єр.

Понад 2 мільйони дітей виїхали з України через війну. Близько 19 тисяч дітей було насильно вивезено до росії. На початку 2024—2025 навчального року ще близько 300 тисяч дітей залишили територію України. Це негативно позначається на демографії та освіті: 2024 року в українські виші на бакалаврат вступило лише 197 тисяч студентів — найнижчий показник за останні дев'ять років.

Як це може вплинути на демографічні наслідки в Україні? Згідно з оцінками Центру економічної стратегії, від 1,4 до 2,3 млн українців можуть не повернутися додому навіть після завершення війни. Молодь і жінки, які інтегрувалися у приймаючих країнах, стають частиною нових спільнот.

Опитування свідчать, що 21 % українців планують залишитися за кордоном на постійне місце проживання. Бачимо, що українські біженці стали не лише тягарем, а й цінним трудовим ресурсом для ЄС. За оцінками Варшавського університету, працевлаштовані українці сплатили 2,4 млрд доларів податків, що перевищує обсяг допомоги Україні. У Чехії 90 % працездатних українців уже працюють, а надходження до бюджету цієї країни в першому півріччі 2024 року становило приблизно 175 млн євро.

Україна стикається з ризиком втрати значну частину людського капіталу. Найбільше побоювань викликає можливість неповернення освічених жінок і молоді, які вже адаптувалися за кордоном. З метою створення умов для повернення уряд України перейменував Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій у Міністерство національної єдності. Проте перейменування може бути замало.

На думку експертів, найважливішим є створення внутрішніх мотиваційних чинників — стабільності, гідного рівня життя, перспектив для розвитку (житло, робота, перекваліфікація, стартовий капітал для бізнесу) — аби українці хотіли повертатися на Батьківщину.

А ще дуже важливо сприяти об'єднанню українських громадян через збереження національної ідентичності через мову, культуру та освіту, а саме: розвиток суботніх та онлайн-шкіл, підтримка вчителів, написання підручників, розробка програм МОН, інтеграція з українською освітньою системою; відкриття українських культурних центрів у містах з великими громадами, проведення свят, фестивалів, кінопоказів, мовних курсів; створення україномовного медіапростору за кордоном — канали, YouTube, подкасти, онлайн-бібліотеки, мобільні застосунки з контентом для дітей і дорослих; створення освітніх та професійні програм для повернення.

Отже, після завершення війни Україна постане перед викликом не лише відновити зруйновану інфраструктуру, а й повернути своїх громадян, які стали важливим економічним ресурсом для інших держав.

Російсько-українська війна як цивілізаційне протистояння: виклики й наслідки

Воюючи з значно більшою армією імперії, ЗСУ змогли звільнити великі території, які були окуповані російськими військами, зокрема в Харківській і Херсонській областях.

Українська армія завдала значних втрат російським військам, знищивши безліч техніки та особового складу, використовуючи асиметричні тактики, зосереджуючись на мобільності, маневреності та використанні високоточного озброєння, демонструючи високий рівень адаптивності та креативності, використовуючи дрони, протитанкові комплекси та інші сучасні засоби ведення війни.

Станом на кінець 2024 р. економічні втрати України від російської агресії перевищили 800 млрд дол.

Водночас морально-психологічні наслідки є не менш драматичними — після масових вбивств мирного населення і руйнування міст українське суспільство остаточно втратило довіру до кремлівської пропаганди. У відповідь на спроби історичної маніпуляції та імперського реваншизму Україна має розбудовувати потужну політику національної пам'яті — протидіяти ворожим історичним міфам і плекати *україноцентричну ідентичність.*

Крім фізичних руйнувань житлової, промислової й енергетичної інфраструктури російські війська пошкодили або знищили понад 1200 об'єктів культурної спадщини. Напади на пам'ятки, захищені символом «Блакитного щита» ЮНЕСКО, є порушенням міжнародного права і кваліфікуються як воєнні злочини. На окупованих територіях Росія здійснює цілеспрямоване знищення української гуманітарної присутності —нав'язує російську мову в освіті, спалює книжки, ідеалізує армію РФ та культивує образ Путіна. Агресор активно використовує освіту на окупованих територіях для *індоктринації дітей*, перетворюючи їх на сліпих виконавців режиму. Сотні тисяч українських дітей були незаконно вивезені до РФ, що ООН визнала воєнним злочином. За ці дії 17 березня 2023 р. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт Володимира Путіна, доводячи, що він є одним із найбільших воєнних злочинців XXI ст., відповідальним за війну з ознаками геноциду українців.

На захист українського народу від геноциду, збереження держави і забезпечення демократичного поступу Україна впевнено тримає курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Прагнення до членства в НАТО закріплене в Конституції та є стратегічним орієнтиром держави. Сьогодні Збройні сили України стали найпотужнішою армією серед країн — не членів Альянсу, що має у своєму арсеналі найбільший у світі перелік озброєнь натівського зразка. Завдяки власним зусиллям та підтримці партнерів, Україна активно нарощує обороноздатність, модернізує оборонно-промисловий комплекс і впевнено рухається до перемоги над агресором.

Щоб не допустити розростання війни в Україні до глобального масштабу та уникнути ядерної ескалації, Захід має зберігати стійку підтримку українського спротиву. Адже саме солідарність з українським народом є вирішальною для збереження європейської цивілізації, міжнародного правопорядку та демократичного світу.

Як справедливо зауважив американський історик Тімоті Снайдер, якби українці не чинили опору, світ би скотився до значно небезпечнішого й фашизованішого варіанта реальності. Український опір дає шанс не лише Україні, а й Європі — підготуватися, згуртуватися і не допустити повторення трагедій минулого.

Саме тому Захід не має права піддаватися шантажу чи ядерному блефу Кремля. Боротьба триває — і ЗСУ щодня доводять здатність ефективно стримувати й знешкоджувати загрозу. І тому російсько-українська війна перетворилася з конфлікту двох держав на цивілізаційне протистояння, що виявило глибокі розломи у глобальному порядку і трансформує архітектуру світу. Попри те що війна об'єднала Захід, багато аналітиків вбачають у ній ознаку глибшої кризи глобалізації: доступ до ресурсів, технологій і ринків більше не є вільним та рівноправним, що підвищує ризики масштабнішого конфлікту.

На початку 2025 року боротьба триває. Надзвичайно важливо, щоб українська військово-політична еліта залишалася єдиною в обстоюванні національних інтересів — як на фронті, так і в тилу.

Це охоплює не лише військову сферу, а й цивільну оборону, економічну стійкість та психологічну підтримку населення. Посилення виробництва озброєнь, розширення оборонних потужностей і стратегічні альянси з європейськими партнерами — це шлях до довгострокового укріплення оборонного комплексу України. Постачання сучасної зброї, боєприпасів, бронетехніки та систем ППО має стратегічне значення для стабільності, а погодження на надання військового контингенту стане чітким сигналом глобальної підтримки міжнародних партнерів.

Ці дії не лише гарантують оборону, а й укріплюють статус України як надійного і сильного партнера для Європи та світу.

Україна продовжує боротьбу не лише за себе, а й за спільне майбутнє вільного світу. Прості українці не лише рятують — НАТО і ЄС, а по факту і глобальний порядок.

Саме на українських людських плечах тримається світ, до якого всі звикли і який ще можна врятувати. Українське суспільство продемонструвало силу громадянської солідарності та політичної суб'єктності, що стало на заваді масштабним геополітичним

зрушенням, які могли б суттєво трансформувати сучасний світовий порядок.

Ці дії не лише забезпечують ефективну оборону України, а й зміцнюють її позиції як надійного і сильного партнера для Європи та всього демократичного світу. Україна бореться не лише за власну свободу, а й за спільне майбутнє вільних народів. Інноваційні українські військові та науково-технічні розробки суттєво змінюють уявлення про сучасну війну, впливаючи на глобальні воєнні доктрини. Ці винаходи не лише ефективно знищують ворожі сили, а й реально посилюють обороноздатність країн НАТО і ЄС, захищаючи глобальний світопорядок. Водночас українське суспільство продемонструвало винятковий рівень громадянської єдності, відповідальності та політичної суб'єктності. Технологічний прорив України стає бар'єром для небезпечних геополітичних змін, здатних суттєво похитнути баланс у світі. Саме тому перемога України — це стратегічна мета для всього цивілізованого людства.

Резюме до теми

Незалежність України у 1991 році стала результатом вікової боротьби українського народу проти московського імперіалізму. Згодом Росія під керівництвом В. Путіна почала сприймати розпад СРСР як «геополітичну катастрофу», формуючи неоімперську політику для відновлення контролю над пострадянським простором, зокрема Україною, а саме: геополітичне, економічне і військове підпорядкування, захоплення природних ресурсів, інфраструктури та інтелектуального потенціалу, знищення української ідентичності, культури, мови і державності.

Характер війни, яку РФ веде проти українського народу, такий: особистісно-психологічний — спроба реалізації імперських комплексів Путіна; цивілізаційний — протиставлення «руського міра» європейським цінностям; екзистенційний — спрямований на фізичне та культурне знищення українців; неоімперська — прагнення РФ відновити імперський статус через війну, дезінформацію, енергетичний шантаж і політичний тиск.

Цю війну готувала проросійська влада Януковича, політика якого базувалась на контролі російського капіталу економіки України, політичному впливі, масовій корупції; співпраці Януковича з Путіним, що призвело до фінансової залежності та геополітичної слабкості; відмові від європейської інтеграції (2013), що вивело суспільство на Революцію Гідності.

Війна з боку України — це боротьба за незалежність, свободу, людську гідність і право бути частиною європейської спільноти. Україна виборює своє місце у світі як самостійна нація з власним баченням, культурою і цінностями.

Гібридна війна що розпочалась 2014 р. як форма збройного конфлікту, що поєднує традиційні бойові дії зі спеціальними інформаційно-психологічними операціями, кібернападами, політичним тиском, диверсіями та економічним шантажем, тобто використання РФ широкого арсеналу неконвенційних засобів, щоб дестабілізувати Українську державу без формального оголошення війни.

У розділі розглядаються основні етапи конфлікту починаючи з лютого — березня 2014 р.: анексія Криму; збройний конфлікт на Донбасі; створення псевдореспублік «ДНР» і «ЛНР» за підтримки РФ; стабілізація фронту 2015—2019 рр.; Мінські угоди (Мінськ-1 і Мінськ-2), що не привели до повного припинення вогню; загострення у 2020—2021 рр.: накопичення військ РФ біля кордонів України, активізація диверсійної діяльності, кібератак, спроб дестабілізації ситуації в тилу за допомогою російських агентів впливу у медіа та політиці.

Під час збройного конфлікту відбуваються президентські та парламентські вибори. До влади в країні приходять політичні сили, на чолі з новим президентом, який переконаний, що війну можна завершити, домовившись із Путіним. Та передвиборчі обіцянки розбились об жорстоку реальність: у Путіна геть інші плани. І 24 лютого 2022 р. Російська Федерація розпочала повномасштабне вторгнення на територію суверенної України.

Це стало наймасштабнішим збройним конфліктом в Європі з часів Другої світової війни, коли гібридна війна трансформується в повноцінну конвенційну війну, але методи гібридного впливу зберігаються (дезінформація, шантаж енергоресурсами, спроби розколу суспільства і міжнародної спільноти), вплинувши на мільйони людей в Україні та поза її межами.

Для України — це великі людські та гуманітарні втрати, десятки тисяч загиблих серед військових і цивільних (масові воєнні злочини: катування, розстріли, геноцид мирного населення), мільйони українців стали біженцями, і ВПО. Відбувається знищення цивільної інфраструктури: лікарень, шкіл, ТЕЦ, електромереж, падіння ВВП у 2022 р. впало на майже 30 %, а часткове відновлення економіки у 2023—2025 рр. відбулося завдяки західній допомозі та адаптації бізнесу.

На думку експертів, загального фінансування було недостатньо для створення армії, здатної симетрично відповісти на агресію РФ. Мілітаризація сповільнилася у 2019—2021 рр., але з початком повномасштабної війни у 2022 р. оборонні витрати різко зросли, сягнувши 50 % бюджету у 2023—2024. Росія завдавала ракетних ударів по оборонних підприємствах, завдавши величезних збитків.

РФ має значну перевагу над Україною в ресурсах та озброєнні. Хоч довготривала війна приводить і до браку власних військових потужностей, тому Росія змушена купувати зброю в Північній Кореї (за посередництва Китаю) та в Ірані.

Повномасштабне вторгнення прискорило перехід України на сучасну західну зброю. Країни-союзники надали широку військову допомогу, включаючи різноманітні системи озброєння та техніку. Міжнародна допомога є критично важливою, хоча й створює логістичні та інтеграційні складнощі.

Допомога США та країн ЄС демонструє значну підтримку Україні. Політика адміністрації Джо Байдена забезпечила початкову стійкість України, проте з приходом Дональда Трампа виникла невизначеність через його заяви про можливе замороження конфлікту.

У відповідь на виклики Україна активно розвиває власний ОПК, налагоджуючи виробництво сучасних озброєнь, а також модернізуючи існуючі системи і виробляючи боєприпаси натовського калібру. Особлива увага приділяється виробництву дронів, а саме: флот морських дронів та їх розробку на основі штучного інтелекту. У 2023 р. було започатковано Альянс оборонних індустрій.

Попри чисельну перевагу РФ ЗСУ проторувала шлях від пострадянської структури до сучасної сили, яка інтегрує стандарти НАТО; адаптує тактику до умов асиметричної війни; вміло використовує обмежені ресурси для досягнення стратегічних результатів.

Герої-захисники України — це люди різного віку, професій і національностей, об’єднані любов’ю до Батьківщини і готовністю віддати життя за її свободу. Поряд з чоловіками, українські жінки також відіграють значну роль у ЗСУ. Армія демонструє високий рівень гендерної рівності та професіоналізму. Звільнено значні території та впроваджується сучасну тактика асиметричної війни. На початку 2025 р. в Україні було введено новий підхід до залучення молоді віком 18—24 років до служби в Збройних Силах України.

У 2025 р. війна залишається глобальним викликом, що трансформує світовий порядок, оголюючи кризи глобалізації та безпеки. Для перемоги Україна потребує стабільної підтримки Заходу, зокрема у вигляді сучасного озброєння, інтеграції до євроатлантичної

спільноти, спільної позиції США та ЄС та уникнення поступок перед агресором.

За словами Тімоті Снайдера, *опір українців дав шанс Європі захистити себе, допоки Україна тримає фронт, боротьба за свободу триває.*

Терміни та поняття до теми

Антитерористична операція (АТО)
Гібридна війна
Індоктринація дітей
Історичні маніпуляції
«Кіборги»
Летальна зброя
Неоімперія
Повномасштабне вторгнення
Рашизм
Сили спеціальних операцій (ССО)
Україноцентрична національна свідомість

Питання для самоконтролю

1. Як ви розумієте термін «неоімперські амбіції» у контексті російської політики щодо України? Які історичні корені цих амбіцій?

2. Чому прагнення України до свободи і незалежності стало ключовою суперечністю з неоімперськими амбіціями Росії? Наведіть приклади.

3. Які внутрішні і зовнішні фактори в Україні сприяли її прагненню до свободи?

4. Які конкретні дії чи бездіяльність режиму Януковича, на вашу думку, послабили Україну і створили умови для російської агресії? Чи був європейський вибір України незворотним на момент правління Януковича? Обґрунтуйте думку.

5. Що ви розумієте під терміном «гібридна війна»? Які основні складові цієї війни ви можете назвати на прикладі російсько-української війни?

6. Які були ключові етапи та особливості окупації Криму? Яку роль відіграли російські військові без розпізнавальних знаків? Якою була міжнародна реакція на окупацію Криму?

7. Які були основні цілі та виклики на початковому етапі АТО? Чому цей етап дістав назву антитерористична операція?

8. Які події свідчили про пряме вторгнення російських військ на Донбас? Які зміни це внесло у характер війни?

9. Які основні характеристики періоду з 20 лютого 2015 р. по 20 вересня 2016 р. ви можете назвати? Чому події на Східному фронті перейшли у фазу позиційної війни?

10. Що означає термін «квола війна» у контексті періоду з 20 вересня 2016 р. по 20 травня 2019 р.? Чи відбувалися суттєві зміни на лінії фронту?

11. Чому період 20 травня 2019 р. — 23 лютого 2022 р називають вичікувальною війною? Які спроби мирного врегулювання здійснювалися? Чому це не привело до стійкого миру?

12. Які дипломатичні зусилля докладала Україна та її партнери напередодні 24 лютого 2022 р. для запобігання повномасштабній агресії? Чому ці зусилля виявилися недостатніми?

13. Чому попередження розвідок західних країн не сприймалися в Україні як безумовна підстава для негайних дій? (Проаналізуйте фактори політичної культури, досвіду, довіри до зовнішніх партнерів.)

14. Чи можна вважати інвестиційну стабільність важливішою за оборонну мобілізацію у передвоєнний період?

15. Які ознаки ескалації з боку РФ були у період, що передував повномасштабному вторгненню? Як, на вашу думку, можна було поєднати завчасну мобілізацію оборони з уникненням паніки в суспільстві? Запропонуйте конкретні механізми або інформаційні стратегії.

16. Які ключові історичні наративи та міфи використовує РФ для виправдання агресії проти України? Наведіть конкретні приклади.

17. Як історичні маніпуляції впливають на формування громадської думки як у Росії, так і в Україні та інших країнах? Які методи протидії історичним маніпуляціям ви вважаєте найбільш ефективними?

18. Які були основні напрями першого удару російських військ 24 лютого 2022 р.? Які цілі, на вашу думку, ставила Росія на першому етапі вторгнення?

19. Які ключові події відбувалися з 24 лютого по квітень 2022 р.? Чому РФ не вдалося досягти початкових цілей?

20. Битва за столицю України: охарактеризуйте основні етапи та значення битви за Київ. Які фактори сприяли успішній обороні столиці?

21. Які були основні цілі та результати літнього наступу 2023 р. України? З якими основними труднощами стикнулися українські війська?

22. Чому війна перейшла з кінця 2023 р. до початку 2025 р. у фазу позиційної оборони? Які основні виклики стоять перед Україною у цей період?

23. Які форми має рух опору на окупованих територіях? Яке його значення для боротьби з агресором?

24. Охарактеризуйте стан Збройних Сил України на початок російської агресії у 2014 р. та на початок повномасштабного вторгнення. Як відбувалося зміцнення та переозброєння ЗСУ?

25. Коли і з якою метою було створено Сили спеціальних операцій (ССО) в Україні?

26. Як вплинуло на військову тактику перехід ЗСУ на тактику малих мобільних груп?

27. Порівняйте: що входило до складу міжнародної допомоги Україні у 2014—2016 рр. і після 2022 р. Що вплинуло на ці зміни?

28. Які фактори, згадані в тексті, РФ недооцінила, розпочинаючи війну проти України?

29. Порівняйте обсяг допомоги Україні з боку США і невеликих європейських країн (наприклад, Естонії чи Литви). Що вас здивувало в цих даних?

30. Які можливі ризики для України виникають через зміну зовнішньої політики США в 2025 році? Наведіть дві-три загрози.

31. Як розвиток українських морських дронів вплинув на міжнародне військове мислення, зокрема в НАТО?

32. Чому участь жінок у ЗСУ (наприклад, Олени Білозерської, Юлії Паєвської, Катерини Поліщук) вплинула на трансформацію уявлень про роль жінки у військовій сфері в українському суспільстві?

33. Як подвиги окремих особистостей (наприклад, Василя Сліпака, Дмитра Коцюбайла) впливають на формування національної пам'яті та ідентичності?

34. Чому приклади оборони Донецького аеропорту та «Азовсталі» стали символами незламності українського війська?

35. Як російсько-українська війна вплинула на світову економіку і процеси глобалізації?

36. Чому підтримка України з боку Заходу, на думку Тімоті Снайдера, є важливою не лише для України, а й для безпеки Європи?

Теми есе, творчих проєктів

Теми есе

Неоімперські амбіції Росії та право України на самовизначення: конфлікт цінностей.

Європейський вибір України як каталізатор російської агресії: чи була альтернатива?

Режим Януковича: внутрішні слабкості, що відкрили шлях до російського втручання.

Окупація Криму: анексія чи «волевиявлення»? Аналіз міжнародного права і політичних реалій.

Початок АТО: помилки і досягнення першого етапу протистояння.

Вторгнення 2014: переломний момент у російсько-українських відносинах і його наслідки.

Мінські домовленості: шлях до миру чи заморожений конфлікт.

Інформаційна війна як ключовий інструмент гібридної агресії Росії проти України.

Кіберпростір як поле битви: аналіз кібератак у російсько-українській війні.

Рух опору в Україні: форми, мотивації та вплив на хід війни.

Дипломатичні зусилля України і Заходу напередодні 24 лютого 2022 р.: чому не вдалося запобігти великій війні.

Ескалація на кордонах України у 2021—2022 рр.: розвідка, попередження і реальність.

Історичні маніпуляції як інструмент російської геополітики: деконструкція ключових наративів.

Битва за Київ: героїзм оборони та стратегічні прорахунки агресора.

Літній наступ України 2023: очікування, результати і перспективи подальших дій.

Позиційна війна 2023—2025 рр.: виклики та стратегії оборони України.

Збройні Сили України: трансформація та ключові фактори боєздатності в умовах війни.

Гуманітарні наслідки російської агресії для України та шляхи їхнього подолання.

Міжнародна підтримка України у протистоянні російській агресії: форми, значення і майбутнє.

Теми творчих проєктів

Візуалізація гібридної війни. Створення інтерактивної хронології російсько-української гібридної війни (2014—2022) із використанням карт, інфографіки, фото- і відеоматеріалів, що ілюструють різні її етапи та складові (інформаційна війна, кібератаки, воєнна агресія).

Історичні міфи як зброя. Розробка мультимедійної презентації або вебсайту, що аналізує ключові історичні міфи, які Росія використовує для виправдання агресії проти України та пропонує контраргументи на основі історичних фактів.

Рух опору в Україні: голоси з окупованих територій. Створення серії інтерв'ю (у форматі подкасту, відео або текстових історій) з експертами, волонтерами або свідками про різні форми та значення руху опору в умовах російської агресії.

Еволюція Збройних Сил України: від 2014 до сьогодення. Створення віртуальної виставки або 3D-моделей, що демонструють зміни у структурі, озброєнні та тактиці Збройних Сил України протягом російсько-української війни.

Їх життя — ціна нашої свободи. Історії героїв, що загинули, захищаючи Україну: створення серії інтерв'ю (у форматі подкасту, відео або текстових історій) або мультимедійних презентацій з друзями, родичами, колегами, волонтерами чи свідками про героїв війни.

Література

1. Бондаренко М., Соколова Ю. /Структура, жінки в армії та західна зброя: як повномасштабна війна змінила ЗСУ. 6 грудня 2024. URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20241206-struktura-zhinky-v-armiyi-ta-zahidna-zbroya-yak-povnomasshtabna-vijna-zminyla-zsu/

2. Боровик М. Теорія проти історії, або хто створив «радянські нації»? Частина 1 // Historians. 2020. 9 травня. URL: http://www.historians.

in.ua/index.php/en/dyskusiya/2747-mikola-borovik-teoriya-proti-istoriji-abo-khto-stvoriv-radyanski-natsiji?fbclid=iwar3tg

3. Брехуненко В. та інші «Братня» навала. Війни Росії проти України XII—XXI ст. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 248 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000026285

4. Воробйова А. Як Росія знищує ідентичність українських дітей на окупованих територіях. Та чому це варто називати індоктринацією. LB.ua. — 2023. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/545996_yak_rosiya_znishchuie_identichnist.html

5. Гай-Нижник П. «Неонацизм» у публічній риториці В. Путіна: динаміка сенсових змін (лютий 2022 — лютий 2024 рр.) // Гілея. 2024. Вип. 195—196 (№ 5—6). С. 38—58. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/6_Haj-Nyzhnyk.pdf

6. Гай-Нижник П., Чупрій Л. Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов // Українознавство. — 2016. — № 4. — С. 103—121. https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2016doc.ros-ukr-vijna.php

7. Гай-Нижник П. Війна за життя // Україна дипломатична. — Вип. XXIII. — К., 2022. — С. 31—52.

8. http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6274/13309-1?inline=1

9. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990—2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. — К.: «МП Леся», 2017. — 332 с.; http://resource.history.org.ua/item/0013294

10. Гітлерівська та путінська пропаганда // Центр протидії дезінформації. — 2022.URL: https://cpd.gov.ua/main/czentr-protydiyi-dezinformacziyi-pryrnb-33/

11. Головко В. Якубова Л. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019). Київ: Академперіодика, 2021. 592 с.

12. https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/38-2022.pdf

13. Грицак Ярослав.Подолати минуле: глобальна історія України (м'яка обкл.). — Київ: Портал, 2024. — 416 с. https://nashformat.ua/products/podolaty-mynule-globalna-istoriya-ukrainy-m-yaka-obkl.-947763?srsltid=AfmBOooheIG40SBr4YyD__8_AKfLoEc7pRS4j3GhJRzRlsyTYAxJjcJU

14. Громенко С. В. 250 років фальші: російські міфи історії Криму. Харків: Фоліо, 2019. — 255 с. https://pocketbook.ua/author/serhiy-hromenko?srsltid=AfmBOootn1njMumFLckqpl39f9DxVO8nysIy9417uk3TU9TsQWHC4L-U

15. Жиров Г. Б. Анексія Криму, причини та наслідки // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Вип. 45. — К., 2014.— С. 68—72.

16. Інформаційні операції РФ: як дискредитували Україну в інтернеті // Укрінформ. — 2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/

3651143-informacijni- operacii-rf-ak-diskredituvali-ukrainu-v-interneti-u-grudni.html

17. ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. — Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. — Київ: Інститут історії України, 2022. — 803-1526 с.; іл. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016980.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0

18. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків, 2019. https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Ostannia_imperiia_Zanepad_i_krakh_Radianskoho_Soiuzu/

19. Плохій С. «Російсько-українська війна. Повернення історії», пер. англ. — Харків: « Клуб сімейного дозвілля», 2023, — 400 с.

20. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2015. 498 с

21. Примаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті «русского мира» // Регіональна історія України. 2017.Вип. 11. С. 101—132 http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/160739

22. Огризко В. Дещо про рашизм. Україна дипломатична. 2022. Вип. 23. С. 338—341. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001452900

23. Орвелл Дж. 1984: роман / Пер. з англ. О. Ломакіної. Київ, 2021. 255 с.

24. Снайдер Т. Борг Україні. Як путін сам скасував російську культуру. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/putin-na-piku-tiraniji-timoti-snayder-pro-podiji-v-rosiji-ostanni-novini-50253464.html

25. Снайдер Т. Чотири тези про погляди Путіна на історію Росії й України. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/rosiya-ukrajina-shcho-putin-dumaye-pro-ukrajinu-istoriya-rosiji-ostanni-novini-50183565.html

26. Снайдер Т. Стаття Путіна про «один народ» є сценарієм аншлюсу України. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2021/09/13/160158/

27. Стахів А. «Залізний генерал» Залужний: ким став для України та світу головнокомандувач ЗСУ8 лютого, 2024

https://espreso.tv/viyna-z-rosiyeyu-zalizniy-general-zaluzhniy-kim-stav-dlya-ukraini-ta-svitu-golovnokomanduvach-zsu

28. Ричка В. Війна пам'ятей. Змагання за спадщину Київської Русі. Київ: Парламентське вид-во, 2021. — 416с.

29. Чолій Є. Що робити зі «священною війною» Росії проти України та колективного Заходу // Укрінформ. — 2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3851295-so-robiti-zi-svasennou-vijnou-rosii-proti-ukraini-ta-kolektivnogo-zahodu.

30. Росія застосовує на сході України тактику «випаленої землі». Міноборони. URL:https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3490206-rosia-zastosovue-na-shodi-ukraini-taktikuvipalenoi-zemli-minoboroni.html

Список джерел

1. Bellingcat. *Розслідування діяльності російських спецслужб та військових операцій.* https://www.bellingcat.com
2. The Atlantic Council. *Звіти про вплив війни в Україні на Європу та міжнародну безпеку.* https://www.atlanticcouncil.org
3. Freedom House. *Оцінки стану демократії, безпеки та свободи в Україні та Європі.* https://freedomhouse.org
4. Звіти НАТО. *Офіційні аналітичні документи про ситуацію у Східній Європі до і після 2022 року.* https://www.nato.int
5. «Українська правда», «НВ», «Громадське». *Хроніка подій, інтерв'ю, експертні аналітики з української перспективи.*
https://www.pravda.com.ua
https://nv.ua
https://hromadske.ua
6. Institute for the Study of War (ISW). *Щоденні оперативні аналізи війни в Україні.* https://www.understandingwar.org
7. Про Воєнну доктрину України
https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=648%2F2004#Text
8. Рада національної безпеки і оборони України «Крим. Війна: передумови російської агресії».https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html?PRINT
9. Протистояння. Бої за Одесу 2 травня 2014-го https://chas.cv.ua/autor/56892-%d0%bf%d1%80%d0%be%d1%82%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%be%d1%8f%d0%bd%d0%bd%d1%8f-%d0%b1%d0%be%d1%97-%d0%b7%d0%b0-%d0%be%d0%b4%d0%b5%d1%81%d1%83-2-%d1%82%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%bd%d1%8f-2014-%d0%b3%d0%be.html
10. Іловайська трагедія. Повна версія звіту парламентської Слідчої комісії (ДОКУМЕНТ) https://glavcom.ua/publications/126829-ilovajska-tragedija.-povna-versija-zvitu-parlamentskoji-slidchoji-komisiji-dokument.html?utm_source=chatgpt.com
11.Рік Мінська-2: перемир'я і глухий кут
https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/02/160212_minsk_year_vc

Рекомендовані сайти

Аналітичні матеріали щодо опору українського народу та бойових дій: офіційний сайт Міністерства оборони України. https://www.mil.gov.ua

Центр стратегічних комунікацій. Протидія дезінформації та гібридним операціям Росії: офіційний сайт. https://spravdi.gov.ua/

Зміст

1. Трансформація політичної системи України 7

2. Економічні перетворення та їх виклики у житті суспільства 40

3. Україна у системі міжнародних відносин. 98

4. З історії україно-російських міждержавних відносин 162

5. Освіта, наука України: виклики, реформи, здобутки 217

6. Становлення та розвиток спорту в Україні за часів незалежності 247

7. Відродження та трансформація культури в Україні 266

8. Міжконфесійні відносини незалежної України 325

9. Російсько-українська війна: боротьба за свободу і незалежність 349

Навчальне видання

Історія українського суспільства 1991—2024 рр.: ШЛЯХ ДО СВОБОДИ

Навчальний посібник

За загальною редакцією ***Т. М. Ніколаєвої***

Видання здійснено за сприяння Народного Руху України

Редактор *В. Македон*
Верстка *С. Лозова*

Підп. до друку 24.02.25. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 25,57.
Обл.-вид. арк. 29,10. Наклад 150 пр. Зам. 25-5913.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03680, м. Київ, просп. Берестейський, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

E-mail: litera@kneu.edu.ua

Для нотаток